

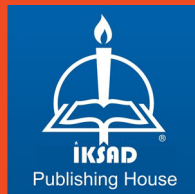

HATAY

ARAŞTIRMALARI-VI

Editörler

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ - Doç. Dr. Haydar ÇORUH-
Dr. Süleyman HATİPOĞLU - Dr. Yahya YILMAZ

HATAY ARAŞTIRMALARI

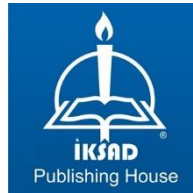
VI

Editörler

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ - Doç. Dr. Haydar ÇORUH-
Dr. Süleyman HATİPOĞLU - Dr. Yahya YILMAZ

Hatay 2021

Copyright © 2021 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2021©

ISBN: 978-625-8061-53-6
Cover Design: İbrahim KAYA
Cover Picture Link: <https://www.eskiturkiye.net/tag/antakya/>
December / 2021
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

HATAY ARAŞTIRMALARI VI

YAZARLAR

Abdulcelil IŞIK	Milli Eğitim Bakanlığı, Kocaeli MEM
Ali KAŞIYUĞUN	Milli Eğitim Bakanlığı, Adıyaman MEM
Davud KAPUCU	Hava Kuvvetleri Komutanlığı
F. Mine TEMİZ	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Lütfi ARSLAN	Milli Eğitim Bakanlığı, Yozgat MEM
Müge ÇİFTYÜREK	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Ömer Faruk KADAN	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Rahime DENİZ	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Süleyman HATİPOĞLU	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Ülkü ÇALIŞKAN	Trakya Üniversitesi
Yahya YILMAZ	İskenderun Teknik Üniversitesi
Yusuf KODAZ	Konya Selçuk Üniversitesi

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdulkadir GÜL / Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ / Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ / İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Atilla ENGİN / Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Enver ÇAKAR / Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK / Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ / Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi

Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR / Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. İshak KESKİN / İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KIVRIM / Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Jale ÖZTÜRK / Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet İNBAŐI / Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ / İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK / İzmir Demokrasi Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan KILIÇ / Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Osman AKANDERE / Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Osman KÖSE / Polis Akademisi

Prof. Dr. Ünal TAŐKIN / Adıyaman Üniversitesi

Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK / Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Zekeriya KURŐUN/Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Doç. Dr. Güven DİNÇ / Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. Haydar ÇORUH / Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK / Sakarya Üniversitesi

Doç. Dr. Selim KAYA / Afyon Kocatepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATİPOĞLU / Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ülkü ÇALIŞKAN / Trakya Üniversitesi

BU SAYIDAKİ HAKEMLER

Prof. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail KIVRIM (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŐ (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Metin Ziya KÖSE (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Emin ÜNVER (Harran Üniversitesi)

Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)

Doç. Dr. Fettah KUZU (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Hasan KARACA (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Metin KOPAR (Adıyaman Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat ÇELİK DEMİR (Gaziantep Üniversitesi)

Dr. Erdinç GÜLCÜ (Kilis Yedi Aralık Üniversitesi)

Dr. Işıl Işık BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

ÖNSÖZ

2010 yılından itibaren yayın hayatında olan Hatay Araştırmaları altıncı defa okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Eserin amacı Hatay özelinde Antakya ve çevresinde bulunan tarihi yerleşimler hakkında geçmiş veya güncel bilgilerin akademik bir dille yeniden inşa edilmesi ve geleceğe ışık tutacak verilerin oluşturulmasıdır. Bu amaçla yola çıkılan eserde bu güne kadar yaklaşık yüz makaleye yer verilmiştir. Bu makalelerin her biri kendi alanında uzman ve çoğunlukla da Hatay üzerinde çalışan araştırmacılar tarafından yazılmıştır.

Çalışmaya uluslararası nitelik kazandırılmak amacıyla 2015 yılından itibaren bu kriterleri sağlayan yayın evlerinde bastırılmaya özen gösterilmektedir. Bu maksatla sponsorluk beklentilerimiz halen devam etmekte olmakla beraber son dönemde çıkarılan sayıların tamamı yazarlarımızın verdiği katkılarla mümkün olabilmifitir.

Editörler olarak amacımız Hatay Araştırmaları çalışmasını kurumsal bir yapıya kavuşturarak Hatay'ın kadim geleneğine uygun bir eser ortaya koymaktır. Bu maksatla yazılan yazıların mümkün mertbe etik kurallarına uygun ve akademik anlayışa son derece bağlı bir yapıda olmasına özen gösterilmektedir. Bu sayıda olduğu gibi bundan sonraki sayılarda da hakem kurulu ve bilim kurulunun oluşturulmasına devam edilecektir.

Bu sayıda Türkçe girişin İngilizceye çevirisini kontrol ederek yardımlarını esirgemeyen Dr. Ömer Faruk KADAN hocamıza, kitabın kontrolünü yaparak redakte eden editör Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ'e ve Dr. Süleyman HATİPOğLU'na teşekkürlerimizi sunarız.

Haydar ÇORUH

İÇİNDEKİLER

YAZARLAR	i
BİLİM KURULU	ii
BU SAYIDAKİ HAKEMLER	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
TÜRKÇE VE İNGİLİZCE GİRİŞ	13
GİRİŞ	13
INTRODUCTION	22
BİRİNCİ BÖLÜM	33
HATAY - KIRIKHAN'DA BAYEZİD-İ BESTAMİ HZ. TÜRBESİ ve HAZİRESİ MEZARTAŞLARI	33
F. Mine TEMİZ ve Müge ÇİFTYÜREK.....	33
Giriş	33
Bayezid-i Bestami'nin Kimliği.....	34
Darb-1 Sak Kalesi'nin Konumu ve Tarihsel Süreçteki Yeri	35
Bayezid-i Bestami'nin Ziyaretęahi ve Tekkesi (Türbe).....	38
Mustafa Şevki Paşanın Kimliği	44
Hazire.....	45
Hazire Dâhilinde Bulunan Yazılı Mezartaşları	47
Hazire Dâhilinde Bulunan Bezemeli Mezartaşları.....	52
Mustafa Şevki Paşa'nın Sandukası	55
Haziredeki Mezartaşlarının Değerlendirilmesi	57
Mustafa Şevki Paşa'nın Sandukasının Değerlendirilmesi.....	67
Tartışma ve Sonuç.....	69
KAYNAKÇA	73

İKİNCİ BÖLÜM	77
İSTİKLAL HARBİ DÖNEMİNDE TÜRK FRANSIZ İLİŞKİLERİ VE HATAY'IN STATÜSÜ MESELESİ (1919-1923)	77
Davud KAPUCU.....	77
Giriş	77
1. Mondros Mütarekesinden Sonra Türk-Fransız İlişkileri ve Hatay'ın Statüsü.....	79
2. TBMM'nin Açılmasından Sonra Türk-Fransız İlişkileri ve Hatay'ın Statüsü.....	88
Sonuç	93
KAYNAKÇA.....	95
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	105
ULUSLARARASI İLİŞKİLER EKSENİNDE TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ VE HATAY MESELESİNİN ÇIKAR ÇATIŞMASINDAKİ YERİ	105
Lütfi ARSLAN.....	105
Giriş	105
1. Fransa'nın Millî Mücadeleye Kadar Yeni Statüko Kurma Faaliyetleri	110
1.2. Yeni Statüko Arayışı ve Çıkar Çatışmasında Hatay	112
1.2.1. Hatay Sorununun Çözümlemesinde Türk-İngiliz İlişkisinin Rolü.....	121
Sonuç	123
KAYNAKÇA.....	128
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	133
İSMAİL MÜŞTAK MAYAKON'UN KALEMİNDEN HATAY SORUNUNUN MİLLETLER CEMİYETİ'NE TAŞINMASI (1936-1937)	133
Yusuf KODAZ.....	133

Giriş	133
1- İsmail Müştak Mayakon'un Hayatı	134
2- Hatay Sorunu (1936-1939).....	137
3- İsmail Müştak Mayakon'un Makalelerinde Hatay Sorununun Milletler Cemiyeti'nde Görüşülmesi Sırasında Yaşanan Olaylar	143
Sonuç	153
KAYNAKLAR	155
BEŞİNCİ BÖLÜM	165
MECLİS ZABITLARINA GÖRE HATAY'IN TÜRKİYE'YE KATILMASI ve YAPILAN DÜZENLEMELER (1938-1940).....	165
Ali KAŞIYUĞUN.....	165
Giriş	165
1. Hatay'ın Bağımsızlığına Giden Süreç ve Anavatana Katılması	
Çabaları	167
2. Hatay'ın Türkiye'ye Katılmasından Sonra Yapılan Düzenlemeler	181
Sonuç	187
KAYNAKÇA.....	189
ALTINCI BÖLÜM.....	197
HATAY DEVLETİ HÜKÜMETİ VE MECLİSİNDE GÖREV ALACAK İSİMLERİN BELİRLENME SÜRECİ VE TÜRKİYE'NİN HASSASİYETLERİ.....	197
Yahya YILMAZ.....	197
Giriş	197
1. Atatürk'ün Hatay'a Özel İlgisi Ve Bölgeyi Teşkilatlandırması	198
2. Hatay Devleti'ne Doğru	200
3. Hatay Devleti Hükümeti ve Meclisinde Görev Alacak İsimlerin Belirlenme Süreci Ve Türkiye'nin Hassasiyetleri.....	208
Sonuç	219
KAYNAKÇA.....	220

YEDİNCİ BÖLÜM	223
ZENGİLERİN URFA’NIN FETHİ İLE ELDE ETTİKLERİ KAZANIMLAR VE FETHİN ANTAKYA PRİNKEPSLİĞİ İLE DİĞER KOMŞU DEVLETLER ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ.....	223
Abdulcelil İŞİK	223
Giriş	223
1. URFA HAÇLI KONTLUĞU’NUN BÖLGEDEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ	228
2. İMÂDEDDİN ZENGÎ’NİN URFA’YI FETHİ.....	230
3. URFA’NIN FETHİNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER	232
3.1. El-Bire Kalesi’nin Kuşatılması.....	232
3.2. Fenek Kalesi’nin Kuşatılması.....	233
4. NÜREDDİN MAHMÛD’UN URFA HÂKİMİYETİ VE SONUÇLARI.....	234
4.1. II. Haçlı Seferi ve Sonuçları	235
4.2. Dımaşk Atabegliği’ne Son Verilmesi	238
4.3. Munkızoğullarından Şeyzer’in Alınması	241
4.4. Ukaylılerden Ca’ber Kalesi’nin Alınması	242
5. URFA’NIN FETHİNDEN SONRA ZENGÎ-ANTAKYA PRİNKEPSLİĞİ İLİŞKİLERİ.....	243
5.1. Tell-İnnib Zaferi ve Antakya Prinkepsi’nin Öldürülmesi	246
5.2. Efamiye Kalesi’nin Fethi.....	247
5.3. Hârîm Kuşatmaları ve Hârîm’in Fethi	248
Sonuç	251
KAYNAKÇA.....	252
SEKİZİNCİ BÖLÜM.....	259
HAÇLI HÂKİMİYETİ ALTINDA ANTAKYA	259
Rahime Deniz.....	259

Giriş	259
Kuruluş Yılları (1098-1112).....	265
1112-1149 Yılları Arası.....	266
1149-1201 yılları arası	273
Yıkılış Süreci (1201-1268).....	280
Sonuç ve Değerlendirme	285
KAYNAKÇA.....	288
DOKUZUNCU BÖLÜM.....	295
HATAY'DA DİL EĞİTİMİ ALANINDA YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ	295
Ömer Faruk Kadan.....	295
GİRİŞ	295
YÖNTEM.....	297
VERİLERİN TOPLANMASI VE ANALİZİ	298
BULGULAR.....	298
SONUÇ.....	308
KAYNAKÇA.....	313
ONUNCU BÖLÜM	315
KIBRIS SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	315
Süleyman HATİPOĞLU	315
Giriş	315
Sonuç ve Değerlendirme	327
KAYNAKÇA.....	329
ONBİRİNCİ BÖLÜM.....	331
MİR CAFER BAĞIROV'UN AZERBAYCAN KOMÜNİST PARTİSİ YÖNETİMİNDEN UZAKLAŞTIRILMASI (1953-1956)	331
Ülkü Çalışkan.....	331
Giriş	331

1. STALİN'İN ÖLÜMÜ SONRASINDA YAŞANAN SİYASİ GELİŞMELER.....	340
2. BAĞIROV'A YÖNELİK SUÇLAMALAR VE AKİBETİ	350
SONUÇ	357
KAYNAKÇA.....	359

TÜRKÇE VE İNGİLİZCE GİRİŞ

GİRİŞ

İlki 2010 yılında Antakya Belediyesi sponsorluğunda basılan bu eser, günümüze kadar bir özel sayı olmak üzere beş sayı yayınlanmıştır. Hatay Araştırmaları kapsamında 2019 yılı içerisinde Hatay'ın anavatana katılışının 80. Yıl dönümü münasebetiyle çıkarılmıő olan özel sayı ile altıncı oluşumunu gerçekleştirmiştir. Bir seri niteliğinde çıkarılmaya devam edilen eser 2021 yılında da 11 makaleden oluşan altıncı serisini tamamlamış bulunmaktadır.

F. Mine Temiz ve Müge iftiyürek tarafından yazılan **“Hatay-Kırıkhan’da Bayezid-i Bestami Hazretleri Türbesi ve Haziresi Mezartaşları”** adlı makalede İslam'ın ilk mutasavvıflarından olan Bayezid-i Bestami'nin Hatay'ın Kırıkhan İlçesinde, Darb-ı Sak Kalesi üzerinde bulunan makamı üzerinde durulmuştur. Türbenin bulunduğu yer olan kale, Çukurova ile Mezopotamya, Anadolu ile Suriye arasındaki stratejik konumuyla tarih boyunca etkili bir role sahiptir. Belirlenemeyen bir tarihten itibaren kale içinde, Bayezid-i Bestami'nin ikâmet ettiği düşünölen mekânlar, tekke ve mescit işlevi görmüş, bir ziyaretgâha dönüşerek kutsiyet kazanmıştır. Konud ile ilgili kayıtlar 19. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır.

Bu dönemde, Amik Ovası Türkmenleri üzerinde nüfuz sahibi bir Osmanlı paşası olan Mustafa Şevki Bey'in ziyaretgâh ve mescidi imar ve ihyası ile gündeme gelmiştir. Paşa, kale içinde ve yakın çevresinde imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Kendisi de ailesiyle birlikte ziyaretgâhın yanı başında yaptırdığı konakta yaşamıştır. 1912’de vefat ettiğinde türbenin girişine gömülmüş, dönemin ve bölgenin üslupsal anlayışına uygun gösterişli bir sanduka yaptırılmıştır. Paşa'nın Osmanlı devlet adamı ve Amik Ovası Türkmenlerinin boy beyi olması yanı sıra türbeye yaptığı hizmetlerden ötürü gördüğü değer, bu sanduka ile biçimsel olarak ifade edilmiştir. Ailesinden kişilerin defnedildiği anlaşılan hazire ise kalenin alt kesiminde, Alaybeyli Mahallesi Mezarlığı bitiőięinde yer alır. Hazirede, çoğu sıradan ve tarihi belirsiz mezartaşlarından yazılı olanlar 20. yüzyıl başlarına aittir. Buradaki mezartaşlarının bir kısmının sonradan hazırlatılarak yerine konduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun 1920’lerde, bölgede Fransız himayesi altında yaşanan karıőıklıklara bağlı olarak geliőtiięi düőünölmektedir.

Hazirede, oldukça mütevazı nitelikteki mezartaşlarının yazılarında, kimliklerin Şevki Paşa'ya, ölümünden sonra ziyaretin sorumluluğunu bırakmış olduğu oğlu İnyet Bey'e ve Hatay Devleti'nin ilk ve tek cumhur reisi olan diğer oğlu Tayfur Sökmen'e atfen yazılmış olmaları dikkat çekmektedir. Tayfur Sökmen'in annesi Şayan Hanım'ın ve Bayezid-i Bestami ziyaretgâh camiinin imamı ve aynı zamanda şair olan Sefil Molla'nın mezarı da buradadır. Bir mimari yapıya ait olmaları gerekirken ikincil kullanım gördüğü düşünülen bezemeli, iki mezartaşı ise yörede görmeye alışık olunmayan Selçuklu geometrik geçme motiflerini yansıtmaları bakımından ayrı bir yere sahiptir. 14. ve 15. yüzyıllar tarih aralığına ait olduğu önerilen bu taşlar Amik Ovası'nda, Memlük döneminin imar faaliyetlerine işaret etmeleri açısından önem taşımaktadır.

Çalışmada, hazirede ve türbe olarak anılan ziyaretgâhtaki mezartaşlarının sanat tarihi disiplini yöntemleriyle incelendiğini belirtmektedirler. Diğer yandan tarihin belli bir sürecinde, mekâna yüklenen anlam ve işlevlerin dönüşümü de ortaya konmaktadır. İlgili şahsiyetler ve mekânların ele alınmasıyla birlikte mezartaşlarının sunduğu veriler, söz konusu dönemin siyasi, sosyal ve kültürel yapısı ile ilgili de değerli ipuçları içermektedir.

Davud Kapucu tarafından yazılan “**İstiklal Harbi Döneminde Türk Fransız İlişkileri ve Hatay'ın Statüsü Meselesi (1919-1923)**” adlı makalede Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile silah bırakarak savaş durumuna son verdiği, Fransa'nın galip devletler safında yer aldığı için Osmanlı topraklarını işgale başladığı vurgulanmıştır. Bu kapsamda Fransa tarafından Hatay'ın da içerisinde yer aldığı bazı bölgeler işgal edilmiştir. Fransa ve diğer itilaf kuvvetlerinin işgallerine karşı Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da Millî Mücadele başlatıldığı ifade etmiştir.

Millî Mücadele döneminde Türk ordusu ile Fransız kuvvetleri doğrudan bir muharebeye girmemiştir. TBMM Hükümeti, Fransız işgal bölgelerindeki kuvayı millîye unsurlarına personel ve malzeme yardımı ile lojistik destek sağlamıştır. Bu sırada TBMM'nin kurduğu düzenli ordunun Yunanlara karşı elde ettiği askerî başarılar Fransız hükümeti ile barış görüşmelerinin başlamasına etki etmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Fransa ile TBMM arasında yapılan Ankara

Antlaşması ile Hatay hariç Türkiye'nin güney sınırı belirlenmiştir. Böylece Fransa, Anadolu'yu boşaltmıştır. İki hükümet arasında Büyük Taarruz'dan sonra yapılan Lozan Antlaşması ile daha önce belirlenen sınır olduğu gibi kabul edilmiş ve Hatay'da özel bir yönetim ve statü kurulması karara bağlandığını belirtmektedir.

Lütfi Aslan tarafından yazılan **“Uluslararası İlişkiler Ekseninde Türk-Fransız İlişkileri ve Hatay Meselesinin Çıkar Çatışmasındaki Yeri”** adlı makalede XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı-Fransız ilişkilerinde Osmanlı üstünlüğünün bulunduğu vurgulanmıştır. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgali üzerine Türk-Fransız ilişkileri gerilerek savaşa dönüşmüştür. XVIII yüzyılda başlayan yenilik hareketlerinde Fransız uzmanlardan yararlanılmıştır. XIX. Yüzyılda Balkan, Mısır Sorunu, Akdeniz, İsyandar ve Kutsal Yerler Meselesinde Fransa ile gergin ilişkiler yaşanmıştır. XX Yüzyıla kadar Avrupa'da Fransa'nın izlediği dış politika stratejisi bir Alman-Avusturya ittifakının oluşmaması, doğuda ise bir Rus nüfuzuna engel olunması olarak şekillenmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondıros Mütarekesinden hemen sonra İngiliz ve Fransızlar 11 Kasım 1918 günü İskenderun (Hatay) ve havalisini işgal etmiştir. Millî Mücadelede Dönemi'nde Ermeni ve Yunanlılara karşı kazanılan başarılar Fransa'yı tedirgin etmiştir. İskenderun Sancağı, Sakarya Zaferinden sonra imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile Fransa'ya bırakılmıştır. 9 Eylül 1936'da Paris'te, Fransa ile Suriye arasında *“Dostluk ve İttifak Antlaşması”* imzalanarak İskenderun Sancağındaki Türklerin durumu tehlikeye atılmıştır. Atatürk, *“bu benim şahsi meselemdir”* diyerek, Mayıs 1938'de Adana ve Mersin'e gidip durumu yakından analiz etmiştir. 3 Temmuz 1938'de Türk-Fransız askeri antlaşması ile Hatay'ın statüsü ve toprak bütünlüğünün hem Fransız hem Türk Hükümeti tarafından korunması sağlanmıştır. 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında imzalanan *“Türkiye ile Suriye Arasında Arazi Mesailinin Kati Surette Hallini Muntazammın Antlaşma”*yla Hatay'ın Türkiye'ye ait olduğu hukuken kabul edilmiştir. Fransa, çıkar çatışmaları ve statüko arayışlarında Türkiye'nin kararlı tutumları ve uyguladığı dış politika sayesinde hiçbir zaman istediği yere varamamıştır.bu

Yusuf Kodaz tarafından yazılan **“İsmail Müştak Mayakon'un Kaleminden Hatay Sorununun Milletler Cemiyeti'ne Taşınması**

(1936-1937)” adlı makalede; devlet adamı, siyasetçi ve gazeteci olmasının yanı sıra edebiyat, hukuk, tarih ve dil meseleleriyle de ilgilenen önemli bir şahsiyet olan İsmail Müştak Mayakon ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde çeşitli devlet görevlerinde bulunana Mayakon Atatürk'ün isteği doğrultusunda V. Dönem seçimlerinde Sürt milletvekili seçilerek 1 Mart 1935'te TBMM'ye katılmıştır. İsmail Müştak Mayakon 1936-1937 yıllarında devlet adamlarının, bilim insanlarının ve sanatçıların bir araya gelerek ülke ve dünya sorunlarını, bilimsel konuların tartışıldığı yer olan Atatürk'ün sofrasında en fazla bulunan kişilerden biri olmuştur. Mayakon, genellikle Atatürk'ün sofrasındaki tartışmaları önünde kâğıt kalem, dikkatle izleyerek Atatürk'ün de izniyle notlar almıştır. İsmail Müştak Mayakon, aynı zamanda Hatay Sorunu hakkındaki makaleleri ve verdiği konferanslarla Hatay Sorunu konusunda kamuoyunun bilgilendirilmesi konusunda önemli katkılar sağlamıştır.

Çalışmada önce İsmail Müştak Mayakon'un biyografisine yer verilmiş ve Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaptığı görevler üzerinde durulmuştur. Daha sonra ana hatlarıyla Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hatay'ın Fransızlar tarafından işgalinden başlayarak Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da Suriye'nin bağımsızlığı ilgili anlaşmanın imzalanmasına kadar geçen sürede bölge ile ilgili gelişmelerden bahsedilmiştir. Ardından Hatay Sorununun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi ve bu süreçte yaşanan olaylar, Sandler Raporu'nun kabul edilmesi üzerinde durulmuştur. Son olarak da Hatay Sorunu ile ilgili İsmail Müştak Mayakon tarafından yazılan ve Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan makaleler değerlendirilmiştir.

İsmail Müştak Mayakon'un konu ile ilgili ilk makalesi 10 Ekim 1936'da Cumhuriyet gazetesinde yayınlanmıştır. Hatay adı ilk defa bu makalede gündeme getirilmiştir. Atatürk'ün sofrasındaki bazı konuşmalara tanık olan dönemin Türk Tarih Kurumu Başkanı Afet İnan, Atatürk'ün bölgeye neden Hatay adını verdiğini bu makalede açıkladığını belirtmiştir. Böylece makalenin Atatürk tarafından dikte ettirildiğine işaret etmiştir. İsmail Müştak Mayakon'un makaleleri özellikle Hatay Sorununun ortaya çıkışı, Suriye seçimleri sırasında bölgede yaşanan olaylar ve Hatay ile ilgili yapılan diplomatik müzakereler hakkında önemli tespitler içermektedir.

İsmail Müştak Mayakon tarafından yazılan ve Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan 17 makale tespit edilmiştir. Bu makaleler değerlendirilirken bu süreçte önemli rol oynayan başta Atatürk olmak üzere İsmet İnönü,

Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek, Tevfik Rüştü Aras ve Hasan Rıza Soyak gibi devlet yetkililerinin görüş ve eserleri ile de karşılaştırılmıştır.

Ali Kaşığıuğun tarafından yazılan “**Meclis Zabıtlarına Göre Hatay’ın Türkiye’ye Katılması ve Yapılan Düzenlemeler (1938-1940)**” adlı makalede 1936 yılında Fransa’nın Suriye topraklarından çekilmesiyle Fransa, Suriye ve Türkiye arasında bir krize neden olan Hatay’ın 2 Eylül 1938 tarihinde Bağımsız Hatay Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla kriz aşılması ve Bağımsız Hatay Meclisi’nin 1939 yılında Türkiye’ye katılma kararı alması, 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında yapılan antlaşma ile Hatay’ın Türkiye’ye dahil olma süreçleri üzerinde durulmuştur.

Hatay’ın anavatanına katılmasıyla birlikte TBMM’nde çıkarılan birçok kanun (Hatay Vilayeti kurulmasına dair kanun, Hatay halkının askerlik işleri hakkında kanun, Hatay Vilâyetinde adli kanunların tatbik şekline ve ilâmların infazı tarzına dair kanun vb) ve gümrük, vergiler, limanlar ve demiryolları ile ilgili yapılan düzenlemelere değinilmiştir.

Yahya Yılmaz tarafından yazılan “**Hatay Devleti Hükümeti ve Meclisinde Görev Alacak İsimlerin Belirlenme Süreci ve Türkiye’nin Hassasiyetleri**” adlı makalede Hatay’ın Mondros Mütarekesi sonrası işgale uğraması, bölgede Fransa’nın mandater bir yönetim kurarak, özerk de olsa Suriye’ye bağlaması, Türkiye’nin hiçbir zaman kabul etmediği bir durum olduğu vurgulanmıştır. Günün şartları ve ülke menfaatlerinin, bölgenin yirmi yıllık bir esaret yaşamasına sebep olduğu, Atatürk’ün Hatay Türklerini teşkilatlandırarak izlediği aktif dış siyaset sayesinde Hatay Devleti’nin kurulması ile sonuçlandığı ifade edilmiştir. Daha sonraki süreçte Hatay Devleti’nin şekillendirilmesi ve kadrolarının oluşturulması gerekiyordu. Türkiye, Hatay meselesinin her aşamasında olduğu gibi, devletin idari kadrosunun, hükümet üyelerinin ve meclisteki milletvekillerinin belirlenmesinde de hassasiyet gösterecektir. Zira nihai hedefin Hatay’ı Türkiye’ye dâhil etmek olarak düşünüldüğü bir ortamda belirlenecek isimlerin rolü çok büyük olacaktır.

Abdülcelil Işık tarafından yazılan “**Zengîlerin Urfa’nın Fethi ile Elde Ettikleri Kazanımlar ve Fethin Antakya Prinkepliği ile Diğer Komşu Devletler Üzerindeki Tesirleri**” başlıklı makalede; Türklerin

Bizans'a karşı kazandıkları Malazgirt Muharebesi (26 Ağustos 1071) ile savunma duvarının yıkıldığını, bu zaferden sonra Türkler'in yoğun bir şekilde Anadolu'ya geldiklerini ve Bizans'ın Türk akınlarını durdurmakta zorlandığını belirtmiştir. Bu durum karşısında Hristiyan dünyasının ittifak kurarak Haçlı Seferleri düzenlediklerini ifade etmiştir. Birincisi Haçlı Seferi (1096-1099), Büyük Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıklar içinde bulunduğu bir zamanda gerçekleşmiştir.

Haçlılarla mücadele etmesi gereken bölgedeki Selçuklu emîr ve komutanlarının birlikte hareket etmekten imtina etmeleri Urfa, Antakya ve Kudüs gibi önemli şehirlerin Haçlıların eline geçmesine ve buralarda devletler kurmalarına yol açmıştır. Zaman zaman kendi aralarında rekabet ve anlaşmazlıklar yaşamaktan kurtulamayan bu devletler, Kudüs Krallığı'nın yönlendirmeleriyle bölgedeki Türk-İslâm devletlerine karşı saldırılar gerçekleştirdiler. Haçlıların saldırılarından müzdarip olan bölge halkı ise ancak İmâdeddîn Zengî'nin tarih sahnesine çıkmasıyla rahat bir nefes alabildi. Musul ve Haleb Atabegi İmâdeddîn Zengî'nin Urfa'yı fethetmesi (1144) Haçlılarla mücadelede bir dönüm noktası oldu. Haçlılarla mücadelede efsaneleşen İmâdeddîn Zengî'nin beklenmedik ölümünden (1146) sonra, Haçlılar Urfa'yı geri almak istedilerse de bu teşebbüsleri İmâdeddîn Zengî'nin oğlu Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd tarafından engellendi (1146). Haçlıların Yakın Doğu'da kurdukları ilk devlet olan Urfa Haçlı Kontluğu'nun sükûtu ile birlikte Antakya Prinkepsliği Zengîlerin Kuzey Suriye'deki asıl hedefi haline geldi. Zengîlerin Urfa'yı hâkimiyet altına almaları onlara önemli avantajlar kazandırdı ve bunun çevredeki Türk-İslâm devlet ve beylikleri ile Haçlı devletleri üzerinde bir takım önemli tesirleri oldu. Bu çalışma ile Urfa'nın Zengîler tarafından fethinin Antakya Prinkepsliği ve diğer komşu devletler üzerindeki etkileri kaynaklara dayalı olarak araştırılarak izah edilmeye çalışılacaktır.

Rahime Deniz tarafından yazılan “**Haçlı Hâkimiyeti Altında Antakya**” adlı makalede Ortaçağın gözde şehirlerinden biri olan Antakya, Birinci Haçlı Seferi sırasında, sekiz ay süren kuşatmadan sonra 3 Haziran 1098 tarihinde Haçlı ordularının eline geçti. Böylece Antakya'da kısa süren Selçuklu hâkimiyeti sona erdi ve 1268 yılına kadar devam edecek olan Haçlı hâkimiyeti başladı. Kuşatma sırasında şehre ilk girmeyi başaran ve şehrin Haçlıların eline geçmesini sağlayan Güney İtalya Normanlarının reisi I.Bohemund oldu. Norman lider I.Bohemund, şehirde Latin hâkimiyetini tesis etti. Yeni kurulan bu Haçlı devletinin yönetim yapısı

Ortaçağ'da yaygın olan feodal sisteme göre şekillendi. I.Bohemund ve onun varisleri meşru yönetim hakkına sahip idiler. Bu durum devletin yıkılışına kadar devam etti. Antakya'da Haçlı devletinin kuruluşu I.Bohemund ve yeğeni Tancred'in hâkimiyetleri döneminde gerçekleşti. 1112 yılında Tancred'in ölümünden sonra başa geçen Roger de Salerna ise devleti en geniş sınırlarına ulaştırmayı başarmıştı. 1119 yılındaki Tell-Afrîn Savaşı (Kanlı Meydan) Antakya Haçlıları için tam bir yıkım oldu. Prenslüğün Norman Şövalyelerinin çoğu bu savaşta öldürüldü. Haçlılar buradaki kaybı bir daha telafi edemediler. Bölgedeki Müslümanların Artukoğlu İlgazi, İmâdeddîn Zengî ve Nureddîn Zengî ile Selahaddîn Eyyûbî gibi liderlerin etrafında birleşmeye başlamasıyla birlikte Doğu'daki diğer Haçlı devletleri gibi Antakya Haçlıları da sahip oldukları toprakları Müslümanlar lehine kaybetmeye başladılar. 1149'da Raymond de Poitiers'in İneb Savaşı'nda Nureddîn Zengî'ye yenilmesinden sonra Nureddîn Asi Nehri'nin doğusundaki Haçlı arazisini ele geçirdi. 1188'de ise Selahaddîn Eyyûbî yaptığı fetihlerle Antakya Haçlılarını neredeyse Antakya'dan ibaret küçük bir devlet haline getirdi. Kudüs Haçlı Krallığı'nın yıkılmasından sonra Trablus Haçlı Kontluğu Antakya Haçlılarına bağlandı. III. Bohemund'un 1201'de ölümünden sonra ise Prenslük Kilikya Ermeni Krallığı ile veraset mücadelesine girdi. IV. Bohemund'u en çok uğraştıran mesele de bu mücadele oldu. V.Bohemund ise yönetimde pek bir varlık gösteremedi. Onun yerine geçen VI. Bohemund hem Kilikya Ermenileri ile akrabalık kurup ittifak yaparak hem de bu dönemde Suriye'de beliren Moğollar'a tabii olarak devletin varlığını sürdürmeye çalıştı. Ancak 1268'de Memlûk Sultanı Baybars tarafından Antakya'nın ele geçirilmesiyle şehirde Haçlı hâkimiyeti son bulduğu belirtilmektedir.

Ömer Faruk Kadan tarafından yazılan **“Hatay'da Dil Eğitimi Alanında Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi”** adlı makalede Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'nde ana dil ve yabancı dil eğitimi alanında yapılmış lisansüstü tezlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Yüksek Öğretim Kurumu Ulusal Tez Merkezi veri tabanında üniversite olarak *“Mustafa Kemal Üniversitesi”* ve *“Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi”*; anabilim dalı olarak ise *“Türkçe Eğitimi”*, *“Türkçe Öğretmenliği”*, *“Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi”*, *“Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi”*, *“Yabancı Diller Eğitimi”*, *“İngiliz Dili Eğitimi”*, *“İngilizce Öğretmenliği”* seçilmiştir. Seçim sonucunda bulunan lisansüstü tezler doküman incelemesi tekniği yoluyla analiz edilmiştir. Yapılan analizde tezlerin; türlere, üniversite adlarına, yıllara, anabilim dallarına, dillere,

bölüm sayılarına, sayfa sayılarına, dil konularına, yöntemlerine, yazar cinsiyetlerine, danışmanlarına, danışman unvanlarına göre dağılımları karşılaştırılmıştır. Bu çalışmanın, Hatay’da ana dili ve yabancı dil eğitimi alanında ileride yapılması planlanan lisansüstü tezlerin çalışma konularının, içeriğinin ve yöntemlerinin belirlenmesinde araştırmacılara yol göstermesi beklenmektedir.

Hatay Araştırmaları VI’da her yıl açılan bölümlerden biri de “Misafir Yayın” olup bu kısımda ülkemizin meselelerini yakından ilgilendiren makalelere yer verilmektedir. Bu sayımızda yine iki ayrı makaleye yer verilmiştir.

Süleyman Hatipoğlu **“Kıbrıs Sorunu ve Çözüm Önerileri”** adlı makalesinde Kıbrıs Rumları, Kıbrıs Sorununda ilerleyen zamanda çarkları yine Kıbrıs Türkü’nün aleyhine döndürmeye çalışmıştı. Türklerin “dostça ve eşitçe yaşama” çağrılarına Rumların ENOSİS’le cevap vermesi üzerine, Ada’daki Türkler artık; “kendi mukadderatını kendilerinin belirlemeleri” gerektiğine karar vermişler ve uluslararası hukuk ilkelerine tamamen uygun olarak, 15 Kasım 1983’te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ni kurmuşlardır. Bu gelişmelere paralel olarak 1983’ten beri yaşamına devam eden KKTC; dış dünyada yalnız bırakılma, ekonomik ambargolar ve Kıbrıs Rumlarının bir başlarına AB’ye girmeleri sonucu Kıbrıs’ta genellikle Türklerin durumu son dönemde kaygı verici boyutlara ulaşmıştır. KKTC’ni tasfiyeyi amaçlayan “BM çözüm-Annan Planı’nın Türk tarafına dayatılmasını ve planın Türkiye’nin Avrupa Birliği takvimine bağlanmasının ardından KKTC üzerinde kara bulutlar yoğunlaşmaya başladı. Türkiye, AB’ye girme uğruna istenecek her türlü tavizi vermeye zorlanıyordu. Bu arada “Ver Kurtul” cuların da desteğiyle Türkiye ve KKTC içten, dıştan kuşatılıyor ve böylece sistemli bir şekilde saldırılara hedef oluyordu. Diğer taraftan Kıbrıs, Türk milletinin milli davasıdır, Rauf Denktaş bir konuşmasında; “Milli davalar dik durarak kazanılır” diyor. Dolayısıyla Türkiye ve KKTC bu milli davada dik durması lazımdır. Bu arada Milli Dava kaybedilmiş değildir, KKTC ayaktadır. Türk tarafı dik durduğu müddetçe kaygıya, karamsarlığa gerek yoktur. KKTC bakımından şu husus hayati derecede önem taşımaktadır: Batı dünyasının Türk tarafına acımasızca yüklendiği şu nazık dönemde KKTC Türkiye’ye sınımsız tutunmalıdır. Bir an bile Türkiye’den ayrılmamalı ve AB’ye girecekse mutlaka Türkiye ile birlikte girmelidir. Çünkü KKTC Türkiye’den koptuğu anda her şey biter ve Türkiye milli davayı kaybeder. Umutsuzluğa düşmemize ve karamsarlığa kapılmamıza

gerek yoktur. Yarınlara umutla ve güvenle bakabilmek için yeter ki dik duralım. Unutmayalım ki, bu milli ve büyük dava dik durarak kazanılacaktır. Kanaatimize göre uzun bir süredir Kıbrıs davasının sürüncemede kalarak bu sürecin çözümsüz olarak devam etmesi esasında Rum tarafının bir oyunudur. Çünkü çözüm sürecinin uzaması tamamen Rumların çıkarına uygun bir hal almakta; Kıbrıs Devletinin tek temsilcisinin zaman ilerledikçe Rumlar olarak görülmesi ve Türklerin azınlık konumuna gelmesi diplomasi alanında ağırlık kazanmış gibi görüldüğü belirtilmektedir.

Ülkü Çalışkan'ın “**Mir Cafer Bağirov’un Azerbaycan Komünist Partisi Yönetiminden Uzaklaştırılması (1953-1956)**” adlı makalesinde Komünist Partisi dönemi kaynaklarından istifade edilerek Mir Cafer Bağirov’un yönetim kademesindeki görevlerinden alınma sebebi, yargılama süreci, Beriya Davası’yla bağlantısı, kendisine yöneltilen başlıca suçlamalar ve savunma ifadeleri gibi konular üzerinde durulacaktır. Mir Cafer Bağirov’un faaliyetlerinin değerlendirilmesi, Sovyet Azerbaycanı’na olumlu ya da olumsuz etkilerini açığa çıkarmak ve Sovyet sistemini anlamak açısından katkı sağlayacaktır. Kendisi 1933 yılında Azerbaycan Komünist Partisi (Bolşevikler) Bakü Komitesi ve Merkez Komite Birinci Sekreteri seçildi. 1939 yılında Birlik Komünist Partisi (Bolşevikler) Merkez Komite üyesi oldu. 30 Temmuz 1953 tarihine kadar Azerbaycan’ı yönetti. Kişisel özellikleri, Beriya ve Stalin’in desteği sayesinde uzun süre görevde kalabildi. 26 Haziran 1953 tarihinde Beriya’nın tutuklanması ve 23 Aralık 1953 tarihinde kurşuna dizilmesiyle birlikte Bağirov’un aşamalı olarak parti görevlerinden alınma süreci başladı. 29 Mart 1954 tarihinde Beriya komplocu grubunun bir üyesi olarak repressiya uygulamalarını Azerbaycan’da uygulamakla ve onun ihanetini saklamakla suçlanarak tutuklandı. 1917-1918 yıllarındaki parti karşıtı faaliyetleri de iddianameye eklendi. Bağirov ve işbirlikçilerinin davası, 12-26 Nisan 1956 tarihleri arasında Bakü’de görüldü. Kendisine ölüm cezası verildi. Af başvurusu reddedildi. Cezanın infazı, 17 Mayıs 1956 tarihinde gerçekleşti. Buna benzer davalar, Gürcistan’da da görüldü. Genel olarak tahlil edildiğinde Bağirov’un davası, Hruşev’in parti ve devlet yönetiminde önemli bir rakibini ve ona yakın kişileri ortadan kaldırma hareketinin bir parçası olarak görülebilir. Bu durum Hruşev’in iktidarının başlamasına giden yolu açmıştır.

INTRODUCTION

These book series, the first of which was published in 2010 with the sponsorship of Antakya Municipality, have been published five issues, including one special issue, until today. Within the scope of Hatay Researches, the sixth volume was published in 2019 as a special issue prepared on the occasion of the 80th anniversary of the accession of Hatay to the homeland. The work, which continues to be published as a series, has completed its sixth series including 11 articles in 2021.

In the article titled “**The Tomb and Graveyard Sepulchral Monuments of Bayezid-i Bestami in Hatay-Kırıkhan**” written by F. Mine Temiz and Müge iftiyrek, the place of Bayezid-i Bestami on Darb-ı Sak Castle, one of the first mystics of Islam, located in Kırıkhan District of Hatay, was focused. The castle, where the tomb is located, has had an influential role throughout history with its strategic location between Çukurova and Mesopotamia, Anatolia and Syria. From an undetermined date, the places in the castle, which were thought to have been the residence of Bayezid-i Bestami, functioned as a lodge and a masjid, and became sanctified by turning into a visiting site. Records about Konud date back to the end of the 19th century.

In this period, reconstruction and revival of the visiting place and mosque by Mustafa Şevki Bey, an Ottoman pasha who had influence over the Turkmens of the Amik Plain came to the fore. The pasha carried out reconstruction activities in and around the castle. He also lived with his family in the mansion he had had built right next to the visiting place. When he died in 1912, he was buried at the entrance of the tomb and a flamboyant sarcophagus was built in accordance with the stylistic understanding of the period and the region. The value that Pasha saw for his services to the tomb, as well as being an Ottoman statesman and chief of the Amik Plain Turkmens, was formally expressed with this sarcophagus. The graveyard, in which his family members had been buried, is located in the lower part of the castle, next to the Alaybeyli Street Cemetery. Most of the ordinary and indefinite tombstones inscribed in the burial belong to the early 20th century. It is understood that some of the tombstones here were prepared and replaced later. It is predicted that this situation developed in the 1920s due to the turmoil under the French protection in the region.

It is noteworthy that in the writings of the quite modest gravestones, the identities were written in reference to Şevki Pasha, his son İnanet Bey, whom he left the responsibility of the visit to after his death, and his other son Tayfur Sökmen, who was the first and only president of the Hatay State. The tombs of Tayfur Sökmen's mother, Şayan Hanım, and Sefil Molla, the imam of the Bayezid-i Bestami visiting site mosque and the poet, are also there. Although they should belong to an architectural structure, the decorated two tombstones, which are thought to be of secondary use, have a special place in terms of reflecting the Seljuk geometric interlacing motifs, which are unfamiliar in the region. These stones, suggested to belong to the 14th and 15th centuries, are important in terms of pointing to the reconstruction activities of the Mamluk period in the Amik Plain.

In the study, it is stated that the tombstones in the burial ground and in the visiting place known as the tomb were examined with the methods of art history. On the other hand, the transformation of the meanings and functions attributed to the space in a certain period of history is also revealed. The data presented by the tombstones, together with the relevant figures and places, also contain valuable clues about the political, social and cultural structure of the period in question.

In the article titled “**Turkish-French Relations during the War of Independence and the Issue of Hatay's Status (1919-1923)**” written by Davud Kapucu, it was emphasized that the Ottoman Empire signed the Armistice of Mudros on October 30, 1918, and put an end to the war situation, and France started to occupy the Ottoman lands because he was on the side of the victorious states. In this context, some regions, including Hatay, were occupied by France. It was mentioned that the National Struggle was started in Anatolia under the leadership of Mustafa Kemal Pasha against the invasions of France and other allied forces.

During the National Struggle, the Turkish army and the French forces did not engage in a direct battle. The TBMM (Grand National Assembly of Turkey) Government provided logistical support, personnel and material assistance to the national forces in the French occupation zones. Meanwhile, the military successes of the regular army established by the TBMM against the Greeks influenced the start of peace negotiations with the French government. After the Battle of Sakarya, Turkey's

southern border, excluding Hatay, was determined with the Ankara Agreement signed between France and the TBMM. Thus, France evacuated Anatolia. It is stated that with the Treaty of Lausanne signed between the two governments after the Great Offensive, the previously determined border was agreed as it was, and it was decided to establish a special administration and status in Hatay.

In the article titled “Turkish-French Relations in the Axis of International Relations and the Place of Hatay Issue in Conflict of Interest” written by Lütfü Aslan, it was emphasized that Ottoman superiority existed in Ottoman-French relations between the 16th and 18th centuries. After Napoleon’s invasion of Egypt in 1798, Turkish-French relations were strained and turned into war. In the innovation movements that started in the 18th century, French experts were benefitted. Tense relations with France were experienced in the Balkans, Egypt Issues, Mediterranean, Revolts and Holy Places Issue in the 19th century. The foreign policy strategy followed by France in Europe until the 20th century was shaped as not forming a German-Austrian alliance and preventing a Russian influence in the east.

Immediately after the Armistice of Mudros signed after the World War I, the British and the French occupied Iskenderun (Hatay) and its vicinity on November 11, 1918. The successes gained against the Armenian and the Greek in the National Struggle Period worried France. Iskenderun Sanjak was left to France with the Ankara Agreement signed on October 20, 1921 after the Sakarya Victory. On September 9, 1936, the “*Agreement of Friendship and Alliance*” was signed between France and Syria in Paris, and the situation of the Turks in Iskenderun Sanjak was jeopardized. Atatürk, saying “*this is my personal matter*”, went to Adana and Mersin in May 1938 and analyzed the situation closely. With the Turkish-French military agreement on July 3, 1938, the status and territorial integrity of Hatay were protected by both the French and Turkish Governments. Hatay was legally accepted as belonging to Turkey, with the “*Agreement to Take the Land Between Turkey and Syria*” which was signed between Turkey and France on June 23, 1939. Thanks to Turkey’s determined attitudes and foreign policy, France has never been able to reach the desired place in its conflicts of interest and search for the status quo.

In the article titled **“Transferring the Hatay Problem to the League of Nations (1936-1937) from the pen of İsmail Müştak Mayakon”** written by Yusuf Kodaz; İsmail Müştak Mayakon, an important person who is interested in literature, law, history and language issues as well as being a statesman, politician and journalist, is discussed. Mayakon, who held various state positions in the last period of the Ottoman Empire, was elected as Siirt deputy in the 5th Term elections and joined the TBMM on March 1, 1935, at the request of Atatürk. İsmail Müştak Mayakon was one of the most prominent people at Atatürk’s table, where statesmen, scientists and artists came together to discuss world problems and scientific issues in 1936-1937. Mayakon usually watched the discussions at Atatürk’s table carefully with paper and pencil and took notes with Atatürk’s permission. İsmail Müştak Mayakon has also made important contributions to inform the public about the Hatay Problem with his articles and conferences on the Hatay Problem.

In the study, firstly, İsmail Müştak Mayakon’s biography was given, and his duties in the last period of the Ottoman Empire were emphasized. Afterwards, the developments in the region, starting from the occupation of Hatay by the French after the World War I, until the signing of the agreement between France and Syria on the independence of Syria on September 9, 1936, were mentioned. Then, taking the Hatay problem to the League of Nations, the events taking place in this process, and acceptance of the Sandler Report was highlighted. Finally, the articles written by İsmail Müştak Mayakon on the Hatay Problem and published in the Cumhuriyet newspaper were evaluated.

İsmail Müştak Mayakon’s first article on the subject was published in Cumhuriyet newspaper on October 10, 1936. The name Hatay was brought up for the first time in this article. Afet Inan, the President of the Turkish Historical Society of the period, who witnessed some speeches at Atatürk’s table, stated that he explained why Atatürk gave the name Hatay to the region in this article. Thus, she pointed out that the article was dictated by Atatürk. İsmail Müştak Mayakon’s articles contain important determinations especially about the emergence of the Hatay Problem, the events in the region during the Syrian elections and the diplomatic negotiations about Hatay.

17 articles written by İsmail Müştak Mayakon and published in Cumhuriyet newspaper were identified. They were analyzed through the views and works of state officials such as Atatürk, İsmet İnönü, Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek, Tevfik Rüştü Aras, and Hasan Rıza Soyak, who played an important role in this process.

In the article titled **“Hatay’s Accession to Turkey and the Arrangements Made (1938-1940) according to the Parliamentary Minutes”** written by Ali Kaşıyüğun, it was emphasized that Hatay, which caused a crisis among France, Syria and Turkey with the withdrawal of France from Syrian territory in 1936 became Independent Republic of Hatay on September 2, 1938. The crisis was overcome with the Independent Hatay Assembly’s decision to join Turkey in 1939, and Hatay’s inclusion in Turkey with the agreement signed between Turkey and France on June 23, 1939.

Many laws enacted in the TBMM with the accession of Hatay to the homeland (the law on the establishment of Hatay Province, the law on the military affairs of the Hatay people, the law on the application of judicial laws in Hatay Province and the execution of writs, etc.) and arrangements made about customs, taxes, ports and railways were emphasized.

In the article titled **“The Process of Determining the Names to be Served in the Government and Assembly of the Hatay State and Turkey’s Considerations”** written by Yahya Yılmaz it was stressed that Hatay was occupied after the Armistice of Mudros, France established a mandate in the region and connected it to Syria albeit autonomously, this was a situation that had never been accepted by Turkey. It was stated that the conditions of the day and the interests of the country caused the region to experience a twenty-year captivity, and that Atatürk’s active foreign policy by organizing the Hatay Turks resulted in the establishment of the Hatay State. In the next process, the Hatay State had to be shaped and its staff had to be formed. Turkey will show sensitivity in the determination of the administrative staff of the state, the members of the government and the deputies in the parliament, as it is at every stage of the Hatay problem because in an environment where the ultimate goal is to include Hatay in Turkey, the role of the names to be determined will be significant.

In the article titled “**The Achievements of the Zengî by the Conquest of Urfa and the Effects of the Conquest on the Antakya Prinkepsdom and Other Neighboring States**” written by Abdülcelil Işık it was expressed that the defense wall was destroyed with the Battle of Manzikert (August 26, 1071), which the Turks won against the Byzantines, that the Turks came to Anatolia intensively after this victory and that Byzantium had difficulty in stopping the Turkish raids. In the face of this situation, it was mentioned that the Christian world established an alliance and organized the Crusades. The first Crusade (1096-1099) took place at a time when the Great Seljuk State was in internal turmoil.

The Seljuk emirs and commanders in the region, which had to fight the Crusaders, refrained from acting together, which led to important cities such as Urfa, Antakya and Jerusalem being captured by the Crusaders and their establishing states there. These states, which could not get rid of competition and disagreements among themselves from time to time, carried out attacks against the Turkish-Islamic states in the region with the guidance of the Kingdom of Jerusalem. The people of the region, who suffered from the attacks of the Crusaders, could only breathe a sigh of relief when Imadeddin Zengi appeared on the stage of history. The conquest of Urfa by the Atabegi of Mosul and Aleppo, Imadeddin Zengi, (1144) was a turning point in the struggle against the Crusaders. After the unexpected death of Imadeddin Zengi (1146), who became legendary in the struggle with the Crusaders, the Crusaders wanted to take Urfa back, but their attempt was blocked by Imadeddin Zengi’s son, the Atabegi of Aleppo, Nureddin Mahmud (1146). With the silence of the Crusader County of Urfa, the first state established by the Crusaders in the Near East, the Antakya Prinkepsdom became the main target of the Zengis in Northern Syria. The Zengi domination of Urfa gave them important advantages and this had some important effects on the Turkish-Islamic states and principalities and the Crusader states in the vicinity. In this study, the effects of the conquest of Urfa by the Zengis on the Antakya Prinkepsdom and other neighboring states will be tried to be explained by investigations based on the sources.

According to the article “**Antakya Under the Crusader Domination**” written by Rahime Deniz, one of the favorite cities of the Middle Ages, Antakya, was captured by the Crusaders on June 3, 1098, after an eight-month siege, during the First Crusade. Hence, the Seljuk domination,

which lasted for a short time, ended in Antakya and the Crusader domination, which would continue until 1268, began. During the siege, Bohemund I, the head of the Southern Italian Normans, was the first to enter the city and ensured that the city fell into the hands of the Crusaders. Norman leader Bohemund I established Latin domination in the city. The administrative structure of this newly established Crusader state was shaped according to the feudal system prevalent in the Middle Ages. Bohemund I and his heirs had the legitimate right to rule. This situation continued until the collapse of the state. The establishment of the Crusader state in Antakya took place during the reigns of Bohemund I and his nephew Tancred. Roger de Salerno, who came to power after the death of Tancred in 1112, succeeded in bringing the state to its widest borders. The Battle of Tell-Afrin (Bloody Square) in 1119 was a complete destruction for the Antakya Crusaders. Most of the principality's Norman Knights were killed in this battle. The Crusaders could not make up for the loss here again. As the Muslims in the region began to unite around leaders such as Artukoğlu İlgazi, İmâdeddîn Zengî, Nureddin Zengi and Selahaddin Eyyubi, the Antakya Crusaders, like other Crusader states in the East, began to lose their lands in favor of Muslims. In 1149, after Raymond de Poitiers was defeated by Nureddin Zengi in the Battle of İnab, Nureddin captured the Crusader land east of the Asi River. In 1188, Salahaddin Ayyubi made the Crusaders of Antakya a small state almost consisting of Antakya with his conquests. After the collapse of the Crusader Kingdom of Jerusalem, the Crusader County of Tripoli was attached to the Crusaders of Antakya. After the death of Bohemund III in 1201, the Principality entered into a succession struggle with the Armenian Kingdom of Cilicia. It was this struggle that troubled Bohemund IV the most. Bohemund V, on the other hand, could not show much presence in the administration. Bohemund VI, who replaced him tried to maintain the existence of the state by establishing an alliance with the Cilician Armenians and by being subject to the Mongols that appeared in Syria during this period. However, it is stated that the Crusader domination in the city ended with the capture of Antakya by the Mamluk Sultan Baybars in 1268.

In the article named “**Bibliometric Analysis of Postgraduate Theses in the Field of Language Education in Hatay**” written by Ömer Faruk Kadan, it was aimed to examine the postgraduate theses made in the field of mother tongue and foreign language education at Hatay

Mustafa Kemal University. For this purpose, “Mustafa Kemal University” and “Hatay Mustafa Kemal University” were chosen as universities; “Turkish Education”, “Turkish Teaching”, “Education and Teaching of Turkish”, “Turkish and Social Sciences Education”, “Foreign Language Education”, “English Language Education”, “English Teaching” were chosen as the main departments in the National Thesis Center database of the Higher Education Institution. The postgraduate theses found as a result of the selection were analyzed through the document analysis technique. In the analysis, theses; their distribution according to genres, university names, years, departments, languages, number of departments, number of pages, language topics, methods, gender of authors, advisors, and titles of advisors were compared. It is expected that this study will guide the researchers in determining the study subjects, content and methods of the postgraduate theses planned to be carried out in the field of mother tongue and foreign language education in Hatay.

One of the sections included in Hatay Research every year is “Guest Publication”, and this section involves articles that closely concern the issues of our country. Two separate articles are included in this section.

In his article titled “**The Cyprus Issue and Solution Proposals**”, Süleyman Hatipoğlu claimed that the Greek Cypriots tried to turn the wheels against the Turkish Cypriots on Cyprus issue later on. After the Greeks responded with ENOSIS to the ‘Turks’ calls to “live in a friendly and equal way”, the Turks on the Island decided that they should “shape their own destiny” and established the Turkish Republic of Northern Cyprus on November 15, 1983, in full compliance with the principles of international law. In parallel with these developments, the TRNC, which has been living since 1983; was left alone in the outside world, faced economic embargoes. With the Greek Cypriots’ entering the EU on their own, the situation of the Turks in Cyprus has reached alarming levels in the last period. After the “UN solution-Annan Plan”, which aimed at liquidating the TRNC, was imposed on the Turkish side and the plan was linked to Turkey’s European Union calendar, dark clouds began to condense over the TRNC. Turkey was forced to make all kinds of concessions for the sake of joining the EU. Meanwhile, with the support of the “Give and Get Rid of” followers, Turkey and the TRNC were besieged internally and externally, and thus systematically attacked. On the other hand, Cyprus is the national cause of the Turkish nation. Rauf

Denktaş says “*National causes are won by drawing up*” in one of his speeches. Therefore, Turkey and the TRNC should stand upright in this national cause. In the meantime, the National Cause has not been lost, the TRNC is standing. As long as the Turkish side stands upright, there is no need for anxiety or pessimism. The following point is of vital importance for the TRNC: in this delicate period when the Western world is ruthlessly burdening the Turkish side, the TRNC must hold on tightly to Turkey. It should not leave Turkey even for a moment, and if it is going to join the EU, it should definitely join with Turkey. Because as soon as the TRNC breaks away from Turkey, everything ends and Turkey loses the national cause. There is no need for us to fall into despair and pessimism. Let’s stand up straight so we can look to the future with hope and confidence. Let’s not forget that this national and great cause will be won by standing upright. In our opinion, the fact that the Cyprus case has been dragged for a long time and this process continues without a solution is essentially a game of the Greek side. Because the prolongation of the solution process is completely in the interest of the Greeks since it is stated that the Greeks are progressively being regarded as the only representative of the State of Cyprus as time passes by, and the Turks become a minority.

Ülkü Çalışkan's, in her article titled “**The Dismissal of Mir Cafer Bagirov from the Azerbaijan Communist Party Administration (1953-1956)**”, emphasized issues such as the reason for Mir Cafer Bagirov’s dismissal from the administrative level, the trial process, his connection with the Beriya Case, the main reasons directed against him, accusations and defense statements. Evaluation of Mir Cafer Bagirov’s activities will contribute to the understanding of the Soviet system and to reveal its positive or negative effects on Soviet Azerbaijan. In 1933, he was elected the First Secretary of the Azerbaijan Communist Party (Bolsheviks) Baku Committee and Central Committee. In 1939 he became a member of the Central Committee of the Unity Communist Party (Bolsheviks). He ruled Azerbaijan until July 30, 1953. His personal qualities allowed him to stay in office for a long time, thanks to the support of Beria and Stalin. With Beria’s arrest on June 26, 1953 and his execution on December 23, 1953, Bagirov’s gradual removal from party posts began. On March 29, 1954, as a member of the Beriya conspiracy group, he was arrested, accused of practicing repressiya practices in Azerbaijan and concealing his betrayal. His anti-party activities in 1917-

1918 were also added to the indictment. The case of Bagirov and his collaborators was heard in Baku between 12-26 April 1956. He was committed to death penalty. The pardon application was denied. The execution of the sentence took place on May 17, 1956. Similar cases were also seen in Georgia. When analyzed in general, Bagirov's case can be seen as a part of Khrushchev's movement to eliminate an important rival and people close to him in the party and state administration. This situation paved the way for the beginning of Khrushchev's rule.

BİRİNCİ BÖLÜM

HATAY - KIRIKHAN'DA BAYEZİD-İ BESTAMİ HZ. TÜRBESİ
ve HAZİRESİ MEZARTAŞLARI

F. Mine TEMİZ* ve Müge ÇİFTYÜREK**

Giriş

Evliyâ-i Kırâm'ın önde gelen isimlerinden olan Bayezid-i Bestami, 9. yüzyılda yaşamıştır. Mezarı ve türbesi İran'ın Horasan eyaletine bağlı Bistam kentindedir. Hatay'ın Kırıkhan İlçesinde, Darb-ı Sâk Kalesi üzerinde, bir de makamı bulunmaktadır. Kökenlerinin Helenistik döneme kadar indiği öngörülen kale, Ortaçağ kaynaklarında, askeri işlevi dolayısıyla sıklıkla anılır. Belirlenemeyen bir tarihten itibaren kale içinde, Bayezid-i Bestami'nin ikamet ettiği düşünölen mekânlar, tekke ve mescit işlevi görmüş, bir ziyaretgâha dönüşerek kutsiyet kazanmıştır. Bu konuda, elimizdeki kayıtlar, 19. yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Bu dönemde, Amik Ovası Türkmenleri üzerinde nüfuz sahibi bir Osmanlı paşası olan Mustafa Şevki Bey'in ziyaretgâh ve mescidi imar ve ihyası ile gündeme gelmiştir.

Mustafa Şevki Paşa, hayatının bir bölümünü kale içinde geçirmiş, vefatından sonra ziyaretin girişine defnedilmiş, kendisi için gösterişli bir sanduka yaptırılmıştır. Kalenin altında, ziyaretle ilişkili olduğu anlaşılan bir de hazire bulunmaktadır. Hazirenin tarihinin ne kadar öteye gittiği bilinmemektedir. Burada, tarihi belirlenebilen mezartaşları 20. yüzyıl başlarından kalmadır. Oldukça mütevazı nitelikteki mezartaşları Paşa'nın ailesi ve çevresinden şahsiyetlerdir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Faköltesi, Sanat Tarihi Bölümü, Hatay/Türkiye, temizmine5@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1874-3606.

** Dr. Arş. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Faköltesi, Sanat Tarihi Bölümü, Hatay/Türkiye, msati@mku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2209-0943.

Bu çalışmada, hazirede ve türbe olarak anılan ziyaretgâhtaki mezartaşları, sanat tarihi disiplinin yöntemleriyle incelenmektedir. Bunlar arasında, ikincil kullanım görmüş mimari parçalar, bölgede çok ender rastlanan Selçuklu üslubundaki geometrik bezemeler paralelinde ele alınmaktadır. Diğer yandan tarihin belli bir sürecinde, mekâna yüklenen anlam ve işlevlerin dönüşümü de ortaya konmaktadır. İlgili şahsiyetler ve mekânların ele alınmasıyla birlikte mezartaşlarının sunduğu veriler, söz konusu dönemin siyasi, sosyal ve kültürel yapısı ile ilgili de değerli ipuçları içermektedir.

Bayezid-i Bestami'nin Kimliği:

İslam'ın ilk mutasavvıflarından olan Bayezid-i Bestami, İran'ın Horasan eyaletinde bulunan Bistam kasabasında doğmuştur. Farklı kaynaklarda, doğumu için 748 ve 777, ölümü içinse 848 ve 875 tarihleri verilmiştir¹. Asıl adı Tayfur bin İsa, künyesi Ebu-Yezid'dir. "Sultanü'l Arifin" ve "Pir-i Bistam" gibi sıfatlarla da anılır. Kendisini takip edenlere "Tayfûri", tuttuğu yola da Tayfûriyye veya Bistâmiyye adı verilmiştir. Tayfûriyye, bilinen manada bir tarikat değil, bir tasavvuf cereyanıdır².

Mezarı doğduğu kentte olan Bayezid-i Bestami'nin Hatay'ın Kırıkhan İlçesinde bir de makamı yer alır³. Tasavvuf silsilesi içinde önemli bir yere haiz olan⁴ Bayezid-i Bestami'nin manevi kimliğine Hatay ve çevresinde büyük önem verilmektedir. Bölgede, yaklaşık 7 yıl yaşadığı ve hatta Darb-

¹ Tasavvuf ve tabakat kitaplarının hemen hepsinde yer tutan Bayezid-i Bestami hakkındaki bilgiler onun menkıbeleri, sözleri ve şâhiyeleri ile ilgilidir. Hayatına dair veriler ise kısıtlıdır. Süleyman Uludağ, "Bâyezîd-i Bistâmî", *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 238.

² Uludağ, *a.g.m.*, s. 240.

³ Bayezid-i Bestami'nin mezarı, doğduğu kasabada, tarihi Bistam yapı topluluğunun merkezinde bulunan gösterişsiz bir yapıdır. Yapı topluluğu, Bayezid-i Bestami'nin dergâhı ve türbesinden başka 10. ve 15. yüzyıllar arasındaki onarım ve inşaa faaliyetleri sırasında biçimlenen, cami, minare, medrese, eyvan ve türbe gibi çeşitli yapıları içermektedir. Bk. Jonathan M. Bloom-Sheila S. Blair (ed.), "Bistam", *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, *Oxford Islamic Studies Online*, <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t276/e177>, (erişim tarihi 12/09/2021). Bayezid-i Bestami'nin buradaki türbesi günümüzde yıkılmış durumdadır.

⁴ Bk. Necdet Tosun, *Altın Silsile*, İstanbul, 2017, s. 34-43.

ı Sak Kalesi'nde gömüldüğüne dair rivayetler bulunmaktadır. Ferdüddin Attar'ın evliya hakkında, Suriye sahrasında yaklaşık 30 yıl dolaştığı yönünde verdiği bilgiye göre bu süreçte burada da bulunmuş olması mümkündür⁵. Halep Vilayeti salnamelerinde de Eba Yezid Bestami'nin burada makam ve mezarının bulunduğu rivayeti ve öteden beri ziyaretgâhı umumiyeden olduğu belirtilmektedir⁶.

Darb-ı Sak Kalesi'nin Konumu ve Tarihsel Süreçteki Yeri:

Bayezid-i Bestami'nin Kırıkhan'daki makam türbesi, Alaybeyli Mahallesi'nin kuzey yönünde bulunan Darb-ı Sak (Derbsâk) Kalesi üzerinde yer alır⁷ (Fot. 1). Arapçada kelime olarak “derb/darb” geçit ile yol, “sak” ise dağ eteği, vadiye bitişik yamaç manasındadır. Buna göre “Darb-ı Sak”, “dağ eteğindeki yol” anlamına gelmektedir⁸. Bir kaynaktaki ise kale, “yüksekteki ruhbanlar evi-kilise” anlamına gelen “Deir Bessak” adıyla anılmıştır⁹. Kalenin doğusunda Amanos (Nur) Dağları, batısında Amik Ovası uzanır. Antakya ve Suriye'yi, Maraş üzerinden Anadolu'ya bağlayan yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Bu yol ile Akdeniz ve Çukurova'nın Amanos (Nur) Dağları üzerinden Amik Ovası, Suriye ve Mezopotamya ile bağlantısını sağlayan geçitleri kontrol altında tutmak amacıyla inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır¹⁰.

⁵ Feridüddin Attâr, *Evliya Tezâkireleri*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 2007, s. 172. Sn. Vasi Köse, Mustafa Şevki Paşa'nın Hicaz'da bulunduğu sırada, oradaki kayıtlardan, evliyanın Darb-ı Sak'ta yedi yıl ikamet ettiğini öğrendiğini, akrabalarından aldığını bilgiye dayanarak tarafımıza iletmıştır.

⁶ *Halep Vilayeti Salmesi*, 1326, s. 328-329.

⁷ Kale, Kırıkhan'dan Hassa'ya giden karayolunun 4. km.sinde, yoldan 1 km. içerde, Alaybeyli Mahallesi'nin hemen önünde bir tepe üzerinde kurulmuştur. 35–37° kuzey enlemleri ile 35–37° doğu boylamları arasında yer alır. Adil Özme, “Darb-ı Sak Kalesi”, *Hatay Keşif Dergisi*, S. 11, 2008, s. 6.

⁸ Mehmet Tekin, *Hatay Evliyalarından Bayezid-i Bestami*, Antakya, 1994, s. 74.

⁹ René Dussaud, *Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale*, Paris, 1927, s. 436.

¹⁰ Bk. Faruk Sümer, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ankara, 1963, s. 10.

Fot. 1: Darb-ı Sak (Derbsâk) Kalesi Görünüşü (M. Çiftyürek, ASAYİK Arşivinden)

Darb-ı Sak Kalesi, stratejik konumu ile bölge tarihindeki birçok savaş ve akınlarda rol oynamıştır. M.Ö. 333 yılında, Pers Kralı Darius'un Büyük İskender'e karşı İssos Savaşı'ndan önce karargâh kurduğu mekân olarak dikkat çeker¹¹. 638 yılındaki İslam fetihleriyle birlikte Bizans ile sınır oluşturan Sugur ve Avasım bölgesinde, “Sugur eş-Şam” dâhilinde kalmaktadır¹².

Suriye'nin kuzeyinde, Halep-Antakya arasında faaliyet gösteren Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı Süleyman Şah, 1084 yılında Antakya'yı ele geçirdikten sonra buraya bağlı Bagras, Süveydiye, İskenderun ve Derbsak gibi yerleşim ve kaleleri fethetmiştir¹³. 1098'de, Birinci Haçlı Seferi ile birlikte bölgeyi Haçlılar istila ettikten sonra kale, Templier şövalyelerinin

¹¹ Bilge Umar, *Türkiye Halklarının İlkçağ Tarihi*, C. II, İstanbul, 1984, s. 110-111.

¹² Bk. E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, s. 37.

¹³ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara, 1987, s. 89.

eline geçmiştir¹⁴. Selahaddin Eyyubi, 1188’de, Asi nehrinin doğusundan geçerek Derbsak Kalesi’ni adı geçen şövalyelerden geri almıştır¹⁵. Daha sonra muhtelif dönemlerde el değiştiren kale ve bu bölge 1268 yılında Memlük Sultanı Baybars tarafından fethedilmiştir¹⁶. Memlük döneminde Halep naibliği merkez olmak üzere buraya bağlı yerlerin arasında, Derbsak naibliğinin ismi de geçer¹⁷. Darb-ı Sak’ın, Memlüklerin Kilikya Ermenileri, Haçlılar, Moğollar ve Türkmen beyleriyle ilişkileri ve mücadeleleri ile Çukurova’nın fethinde de rolü olmuştur¹⁸. Osmanlıların bölgeyi fethine kadar (1517), Derbsak Kalesi ve Amik Ovası’nda Kırıkhan çevresi, Memlüklülere tabi olarak hâkimiyetlerine devam eden Gündüzoğulları ailesinin elindedir¹⁹. 1522 yılında Osmanlı hâkimiyetindeki Derbsak nahiyesi Halep’e bağlanmıştır²⁰. Bu dönemde de Özeroğullarının kontrolü altında olan Derbsak ve çevresi, merkezi Payas olan Uzeyr Sancağı adı altında anılmıştır²¹. Bölgede dış savaş yaşanmayan Osmanlı egemenliğinde, Darb-ı Sak Kalesi önemini kaybetmiştir. 19. yüzyılda, harap durumda olduğu, Eba Yezid Bestami’nin türbesi ve mescidi ile anıldığı dönemin belgelerinden anlaşılmaktadır²². Antakya ve çevresi ile birlikte 1918 Fransız işgalini yaşamış, 1939’da, Hatay İlinin Kırıkhan İlçesi’ne bağlı olarak Türkiye Cumhuriyetine dâhil olmuştur.

¹⁴ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1, (çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1989, s. 181.

¹⁵ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul, 1987, s. 127.

¹⁶ Sümer, *a.g.m.*, s. 10, 66.

¹⁷ Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlükleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmudi Devri (1412-1421)*, Ankara, 1989, s. 162.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Çelik, *Memlükler Döneminde Antakya (1268-1516)*, Konya, 2021, s. 86, 87, 110, 119.

¹⁹ Sümer, *a.g.m.*, s. 35; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara, 1972, s. 269. Özeroğulları, Memlükler döneminde, bölgede faaliyetleri olan Türkmen aşiretlerinden biridir. Dört Yol, Payas, İskenderun ve Derbsak yöresinde yurt tutmuşlardır. Çelik, *a.g.e.*, s.163-164.

²⁰ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elazığ, 2003, s. 367.

²¹ Sümer, “Çukurova Tarihine Dair...”, s. 62; Ertan Ünlü, “Çukurova’da Bir Türkmen Ailesi: Özeroğulları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 20/2, 2020, s. 264, 281.

²² *Halep Vilayeti Salnamesi*, 1312, s. 272; *Halep Vilayeti Salnamesi*, 1326, s. 328-329.

Bayezid-i Bestami'nin Ziyaretgâhı ve Tekkesi (Türbe):

Bayezid-i Bestami'nin türbesi olarak anılan yapı, Darb-ı Sak Kalesi'nin yüksek bir noktasında, merkezi konumdadır (Fot.2). Büyük ölçüde tahrip olmuş bulunan tarihi kaleden günümüze az sayıda kalıntı ulaşmıştır²³. Bazı kaynaklarda, Memlük döneminde onarılarak sağlam bir hale getirilen Derbsak Kalesi'nin Amik Ovası'nda, yüksek bir yerde olduğu, içinde bir caminin, etrafında ise bahçelerinin bulunduğu ifade edilmiştir²⁴.

Osmanlı salnameleri ve arşiv belgelerinden Alaybeyli Karyesinin yakınında, asar-ı antikadan, bir tepe üzerine kurulmuş kale harabesi dâhilinde, mescit tarzında bir yapı içinde, evliya-i kiramdan Eba Yezid Bestami hazretlerinin makamının ve rivayete göre mübarek mezarının bulunduğu ve öteden beri herkese açık bir ziyaretgâh olduğunu; türbe ve mescidinin mutasarrıf Mustafa Şevki Paşa tarafından H. 1306/M.1889 senesinde imar ve tefriş edildiğini, paşanın Hicaz dönüşünde, burada kendisi, hizmetlileri ve ailesi için çeşitli birimlerden oluşan bir ikametgâh yaptırdığını, kalenin çevre duvarlarını da tamir ettirdiğini öğrenmekteyiz. Salmamelerde, paşanın zamanla harap hale gelmiş mescidi, aynı tarihte, içerde ve dışarda birkaç yüz cemaati içine almaya yetecek biçimde tamir ettirip genişlettiği ve cami haline getirdiği bilgisi de yer almaktadır²⁵. Ayrıca türbeye gelen fakirlere izzet ikramında bulunan bir şeyhin imametinde beş vakit namaz kılarak *zaviyedarlık* yaptığı ifadesinden buranın o dönemde bir tekke işlevi gördüğünü de anlıyoruz²⁶. Ziyaretin ana kapısı üzerindeki kitabede geçen “dergâh” ifadesi de bunu desteklemektedir. Kitabede şu satırlar okunur:

²³ Mevcut kalıntıların inşa evreleri ve mimari özellikleri hakkında bk. Özme, *a.g.m.*, s. 7-10.

²⁴ Tekin, *a.g.e.*, s. 83.

²⁵ *Halep Vilayeti Salnamesi*, 1312, s. 272; *Halep Vilayeti Salnamesi*, 1326, s. 328-329; BOA, TŞR.HL. 2/32; BOA, A.MKT.MHM. 502/12. Araştırmacı, yazar Mehmet Tekin, belgeler, yöre halkı ile yaptığı görüşmeler ve yerinde incelemeler sonucu ulaştığı bilgilere dayanarak kaleden günümüze ulaşmış ve bir kısmı yakın zamanda yıkılmış olan yapı ve mekânlarla ilgili ayrıntılara kitabında yer vermiş, kale ve çevresini gösteren bir plan üzerinde bunları göstermiştir. Tekin, *a.g.e.*, s. 86-93; Belge-Plan ve Resimler 2a-2b).

²⁶ BOA, A.MKT.MHM. 502/12.

İbn-i Mürsel ocağında abd-i ahkar kuluna	ابن مرسل اوجاغنده عبد احقر قولنه
İlham edip kadir Allah emr-i ferman eyledi	الهام ايدوب قادر الله امر و فرمان ايلدى
Büsbütün harap olan işbu mahal alinin	بسيئون خراب اولان ايشبو محل عالينك
Lüzumu tamirine lütfu hakla sa'y eyledi	لزوم تعميرينه لطف حقله سعى ايلدى
Destegir himmet-i bin İsa Eba Yezid Bestami'yle	دستگير همت بن عسى ابا يزید بسطاميله
Sa'yeyi Sultan Hamid sanide hüsnü hizmet eyledi	ساينه سلطان حميد ثائیده حسن خدمت ايلدى
Kimdir ol abd-i hakir el hac Mustafa Paşa	کيمدر اول عبد حقير الحاج مصطفى پاشا
Yüz sürüp dergâhı Tayfura arzu niyaz eyledi	يوز سوروب درگاه طيفوره عرض و نياز ايلدى
Leyle-i beratide söyleyip şevkle tarih tamen kendisi	ايله براتیده سويلوب شوقله تاريخ تamen کندوسی
Hamdulillah muinüm şefim Muhammed hak muvaffak eyledi	حمدالله معينم شفيعم محمد حق موفق ايلدى
Sene 1308	سنه ۱۳۰۸

Fot. 2: Darb-ı Sak Kalesi Üzerindeki Bayezid-i Bestami Hz. Türbesi (Vasi Köse Arşivinden)

Osmanlı Devleti tarafından ziyaret camiine ilk imam ataması H.1322/M. 1904 senesinde yapılmıştır²⁷.

Mehmet Tekin, 19. yüzyıl başlarında tekkede bir İranlının ondan sonra da Şih Melek adında bir Hintlinin şeyhlik yaptığını, Mustafa Şevki Paşa'nın ziyareti bu kişiden devraldığını belirtir²⁸. Mustafa Şevki Paşa, kale ve çevresinde başka imar faaliyetlerinde bulunmuştur²⁹.

Tekin'in aktardıklarına göre Paşa'nın ölümünden sonra, 1920'li yıllarda, işgal yüzünden ziyaret harap durumdadır. Paşa'nın oğlu İnyet Bey, ziyareti ve şehri terk etmek zorunda kalmıştır³⁰. İnyet Bey ve aile fertleri ilerideki yıllarda da ziyaret ve çevresinde bazı onarımlar ile imar faaliyetlerinde bulunmuştur³¹.

Yukarda sayılan yapılardan günümüze ulaşanlar son altmış yılda çeşitli müdahaleler, onarım ve restorasyonlar geçirmiş olduğundan geçmişteki mimari evrelerini sağlıklı ve ayrıntılı tespit etme imkânına sahip değiliz. Konumuz gereği türbenin kaledeki konumu ve genel mimari özelliklerini vermekle yetineceğiz.

Türbe-mescit-tekke işlevlerini bünyesinde topladığı anlaşılan ziyaretgâh ile Mustafa Şevki Paşa'nın 19. yüzyılda inşa ettirdiği sanılan mekânlar, kalenin kuzeyinden başlayarak kuzeydoğuya doğru alçalan eğimli kısımda, üç kademe halinde teraslanmış alanlarda bulunmaktadır (Çiz. 1).

²⁷ Bk. Tekin, *a.g.e.*, s. 91.

²⁸ Tekin, *a.g.e.*, s. 86-87.

²⁹ Tekin, *a.g.e.*, s. 86-92.

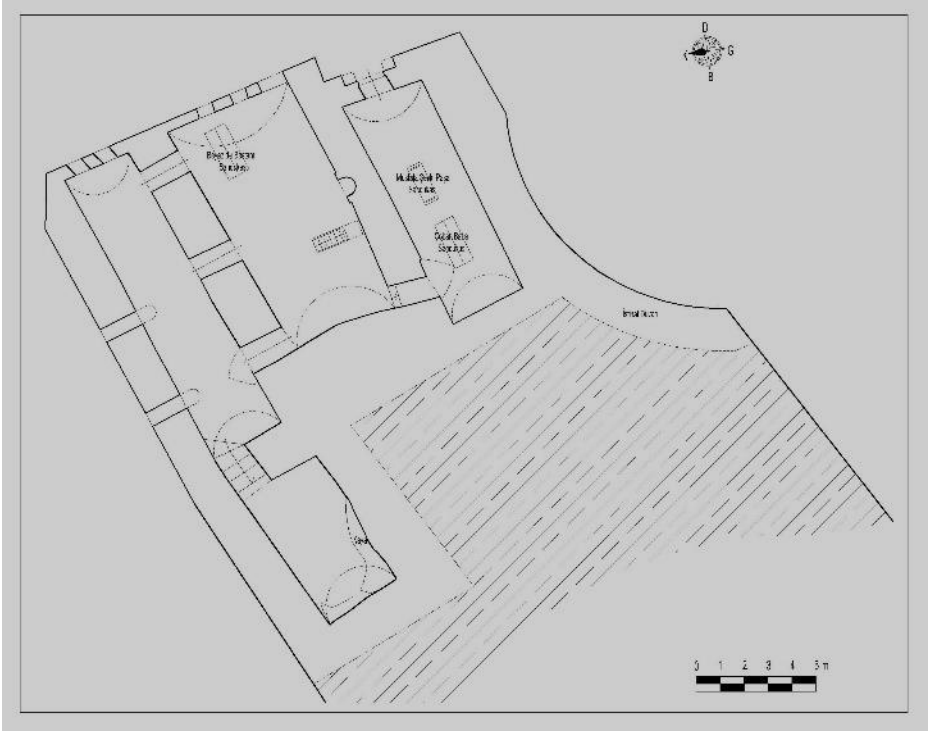
³⁰ Tekin, *a.g.e.*, s. 93-98.

³¹ Tekin, *a.g.e.*, s. 98-101.

Çiz. 1: Darb-ı Sak Kalesi ile Ziyaretgâh ve Çevresinin Vaziyet Planı (Hatay Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden İşlenerek)

Ziyaretgâh, en üst kademede konumlanmıştır (Çiz. 2). Batıda kayaların tıraşlanması ile oluşturulan, kuzeyde de sur duvarı ile sınırlanmış bir alanda, güneyden kuzeye doğru birbirine paralel olarak sıralanan, dikdörtgen planlı, beşik tonozlu üç mekân ile sonuncunun doğusunda bulunan benzer nitelikte dördüncü bir mekândan meydana gelmektedir. Ziyaretgâha giriş, güneydeki mekânın doğu cephesinden, sivri kemer kavsaralı niş içinde yer alan düz açıklıklı bir kapı ile sağlanır (Fot. 3). Bu bölümün teknik ve üslupsal özellikleri, izlenebilen verilere göre Mustafa Şevki Paşa'nın ziyaretteki imarıyla doğrudan ilişkilendirebildiğimiz kısımdır.

Çiz. 2: Ziyaretgâh Planı (Hatay Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden İşlenerek)

Fot. 3: Ziyaretgâh'ın Doğu Cephesi (M. Çiftiyrek, ASAYİK Arşivinden)

En sondaki mekânın çilehane olduğu öngörülmektedir. Tekin, 1920'lerde, bölgeyi işgal etmiş bulunan Fransız askerlerinin türbede bulunan halı, kilim ve diğer eşyaları yağmaladıklarını³², türbenin sandukasını parçaladıklarını aktarır³³. Bayezid Bestami'nin yeni yapım sandukası orta mekânın doğu tarafında bulunmaktadır (Fot. 4). Ziyaretgâhın girişinde, Mustafa Şevki Paşa'nın sandukası ve arkasında, Bayezid-i Bestami'nin talebesi ve hizmetkârı Muhammed Sâdi'nin³⁴ yeni yapım sandukası yer alır.

Fot. 4: Ziyaretgâh'ın Orta Mekânı (M. Çiftiyürek, ASAYİK Arşivinden)

1962-1964 yıllarında yapılan onarımlarla birlikte ziyaretgâhın güneyindeki birtakım mekânlar yıkılarak mezar yerleri olarak düzenlenmiştir³⁵. Günümüzde burada Mustafa Şevki Paşa'nın oğlu İnyet Şevki Mursaloğlu (1889-1962), İnyet Bey'in oğlu Reşat Mursaloğlu (1915-

³² Tekin, *a.g.e.*, s. 95.

³³ Tekin, *a.g.e.*, s.100.

³⁴ Cami imamı Sn. İsmail Bağ'ın verdiği sözlü bilgiye göre "Çoban Baba" olarak bilinen Muhammed Sadi, Bayezid-i Bestami'nin 16-17 yıl hizmetinde bulunmuş ve evliyanın kerametini göstermiştir.

³⁵ Tekin, *a.g.e.*, s. 100.

1987), Tayfur Sökmen'in oğulları Bahir Sökmenoğlu (1923-1992) ile Murat Sökmenoğlu (1945-2014) ve Necla Sökmenoğlu'nun (1930-1999) mezarları yer almaktadır.

Türbe ve çevresinde, en son 2013 yılında, Hatay Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restorasyon ve çevre düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Türbe, günümüzde yoğun olarak ziyaret edilmektedir.

Mustafa Şevki Paşanın Kimliği:

Mustafa Şevki Paşa, Halep Türkmenlerinden kabul edilen ve Amik Ovası'nda kışlayan Reyhanlı aşiretine mensuptur. Aşiretin boy beylerinden Mursalıoğlu Ahmet Paşa'nın oğludur³⁶. Babası vefat ettikten sonra yerine kendisi aşiret reisi olmuştur. Bununla birlikte, İdlib, Antep, Kilis kaymakamlığı ile Zor, Urfa, Cebel-i Bereket ve Ammare mutasarrıflığı görevlerinde yer almış, Rumeli Beylerbeyi ünvanına sahip olmuş, Osmanlı Devleti'ne hizmet ve katkılar sağlamıştır³⁷.

Fırka-i İslahiye'nin³⁸ bölgeye gelişi ve sonraki faaliyetlerinde Reyhanlı aşireti ileri gelenleri Fırka'ya yardımcı olmuş, özellikle Mustafa Şevki Bey kumandasındaki aşiret kuvvetleri Belen Boğazı yoluyla İskenderun'dan Halep'e giden devlet postalarının emniyetini sağlamakla görevlendirilmiştir. Mustafa Şevki Bey, H. 1282/M.1865-1866 tarihinde Derviş Paşa ve Cevdet Paşa refakatinde Halep'e yollanan Fırka-i İslahiye'de maaşsız binbaşılık rütbesiyle maiyete alınmıştır³⁹. Tekin'in aktardığı bilgilere göre ziyaretin imarından sonra devlet hizmetinden ayrılarak kendini ibadete vermiş, vefatına kadar 17 senesini burada geçirmiştir⁴⁰.

³⁶ Reyhanlı Aşireti, kışları Amik Ovası'nda kışlar, yazları ise Sivas Uzunyayla'da yaylağa çıkarlardı. Aydın Efe, "Mursalıoğlu Mustafa Şevki Paşa (1840-1914)", *History Studies-International Journal of History*, 5/2, 2013, s. 155.

³⁷ Efe, *a.g.m.*, s. 168.

³⁸ Bk. Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiyye", *DİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 35-37.

³⁹ Efe, *a.g.m.*, s. 158; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-29, (haz. Cavid Baysun), Ankara, 1991, s. 126-134.

⁴⁰ Tekin, *Hatay Evliyalarından...*, s. 91-92.

Mustafa Şevki Paşa, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa himayesine bırakılan ve daha sonra devlet olarak kurulan (1938-1939) Hatay'ın ilk ve tek Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen'in de babasıdır⁴¹. Tayfur Sökmen'in çocukluğu, bir külliye halinde gelmiş olan Darb-ı Sak Kalesi'nde geçmiştir⁴².

Hazire:

Bayezid-i Bestami Hz. türbesinin haziresi, kalede yer alan ziyaretgâhın yaklaşık 240 m. güneydoğusunda, Alaybeyli Mahallesi Mezarlığı yanında bulunur (Fot. 5). Duvarlarla çevrili hazirede yapılan incelemelerde, 12 mezar ve 21 mezar taşı tespit edilmiştir⁴³. Bunlardan 13 mezartaşı üzerinde sadece yazı yer aldığı görülür. 2 mezar taşında (3 ve 20 no'lu şahideler) ise madalyon içinde sekiz kollu yıldız ve zencirek motifleri dikkat çekmektedir. Geri kalan 6 mezartaşı ise herhangi bir özellik göstermemektedir. Dikdörtgen çerçeveli mezarların kenarları, köşelerde nispeten iri, kaba yonu taşlar ve aralarda moloz taşlarla örülerek oluşturulmuştur. Hazirede yeni gömü de bulunmaktadır. Hazirenin güney duvarına dışarıdan bitişik bir çeşmesi vardır. Tek yüzlü ve yuvarlak kemerli nişten ibaret olan çeşme, üzerindeki kitabesine göre Perver Hanım Hayratı olarak isimlendirilmiş ve H. 1345/M. 1927 tarihinde inşa edilmiştir⁴⁴. Kitabesinin okunuşu aşağıdaki gibidir:

⁴¹ Efe, *a.g.m.*, s. 168.

⁴² Mehmet Tekin, *Hatay Devlet Reisi Tayfur Sökmen*, Antakya, 2002, s. 31.

⁴³ Kale ve haziredeki mezartaşlarının tespiti ve belgelemesi 2018 yılında, Kültür ve Turizm Bakanlığının izinleri ile yürütmekte olduğumuz "Hatay İli Türk ve İslam Dönemi Yüzey Araştırması (ASAYİK)" kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bk. Mine Temiz-Müge Çiftyürek-Servet Çayan, "Hatay İli Türk ve İslam Dönemi Yüzey Araştırması 2018", *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara, 2020, s. 529-550.

⁴⁴ Tekin'in aktardığı bilgilere göre Mustafa Şevki Paşa'nın eşi Perver Hanım hayrına yaptırılan çeşmenin masrafı oğlu İnanet Bey tarafından karşılanmış, inşaatı caminin imamı Hacı Hakkı Hoca (Sefil Molla) tarafından yaptırılmıştır. Bk. Tekin, *Hatay Evliyalarından...*, s. 100.

Perver Hanım Hayratı	پرور خاتم خیراتی
İnayet Bey himmetiyle yapıldı bu yeni kasta	عنایت بك همتیله یاپلدى بو یكى قسطال
Suyu hoş nadirül emsal binası oldu alü'l-al	صویى خوش نادرالامثال بناسى اولدى عال العال
Garik-ı bahr isyandır kusurun affede Mevla	غریق بحر عصیاندر قصورن عفوایدہ مولا
Delalet etti bu hayra Sefil Molla perişan hal Hacı Hakkı	دلالت ایتدی بو خیره سفیل منلا پریشان حال حاجی حقى
1345	۱۳۴۵

Kitabede adı geçen Perver Hanım Mustafa Şevki Paşa'nın eşlerinden biri, İnayet Bey ise oğullarıdır⁴⁵. Hacı Hakkı, Mustafa Şevki Bey ile birlikte Bayezid-i Bestami ziyaretine gelerek kendisine görev verilmiş ve Osmanlı devleti tarafından camiye imam olarak atanmış kişidir. Aynı zamanda “Sefil Molla” mahlasını kullanan bir şairdir⁴⁶.

Fot. 5: Bayezid-i Bestami Hz. Türbesi'nin Haziresi (M. Çiftiyürek, ASAYİK Arşivinden)

⁴⁵ Tekin, *Hatay Devlet Reisi...*, s. 30.

⁴⁶ Bk. Hüseyin Kürşat Türkan, “Hatay’ın Sofilerinden Sefil Molla ve Onun Divanı”, *Karadeniz*, S. 30, 2016, s. 56, 58.

Hazire Dâhilinde Bulunan Yazılı Mezartaşları:

Şahide 5: Mezarda dikili olan şahide, baş taşı konumundadır. Malzemesi kireç taşıdır. Dikdörtgen prizma biçimli şahide, 45x32x13 cm. ölçülerindedir. Çerçeve içine alınarak kartuşsuz yazılmış 4 satırlık kitabesinde şu satırlar okunmaktadır:

Gitti hidayet	كتدى هدايت	
Gitti lütfullah	كتدى لطف الله	
La havle vela kuvvete illa billahil	لا حول ولا قوة الا بالله	
Sene 1352	سنه ١٣٥٢	

Şahide 7: Baş taşı olan şahide, mezarda dikili durumdadır. Malzemesi kireç taşıdır. 55x32x17 cm. ölçülerine sahip dikdörtgen prizma biçimli mezartaşı, üstte, iki yandan içe doğru kıvrılan eğrinin tepede düz bir hatla birleşmesinden oluşmuştur. Üzerindeki 6 satırlık kitabede şunlar yazılıdır:

Fatiha	فاتحه	
Çocukların anasına	چوققلارك اناسينه	
Etmesin Mevla azab	ايتمسون مولا عذاب	
Okuyalım sıdkla	اوقويالم صدقله	
Bir fatiha ümmülkitab	بر فاتحه ام الكتاب	
Sene 1352	سنه ١٣٥٢	

Şahide 11: Şahide, mezarda dikili ve baş taşı konumundadır. Malzemesi kireç taşıdır. 48x23x6.5 cm. ölçülerindeki dikdörtgen prizma biçimli taşın üst kısmı kırılmış vaziyettedir. Üzerinde 4 satırlık kartuşsuz olarak yazılmış kitabesi çerçeve içine alınmıştır. Bu kitabede şu satırlar okunur:

Gitti hidayet	كتدى هدايت	
Gitti lütfullah	كتدى لطف الله	
La havle vela kuvvete illa billahil	لا حول ولا قوة الا بالله	
Sene 1352	سنه ١٣٥٢	

Şahide 12: Baş taşı şahide mezarda dikilidir. Malzemesi bazalttır. Dikdörtgen prizma biçimli şahide, 59x31x16 cm. ölçülerindedir. Üzerindeki 3 satırlık kitabede şunlar yazılıdır:

İnayet Bey Efendinin	عنایت بك افندیك	
Validesi Perver	والده سی پرور	
Hanım rahmetullah	خانم رحمة الله	

Şahide 14: Ayak taşı konumundaki şahide, mezarda dikilidir. Malzemesi bazalttır. 68x45x23 cm. ölçülerindeki dikdörtgen prizma gövdeli mezartaşı, yuvarlak kemer biçimi tepelikle bitirilmiştir. Arka yüzeyinde kartuşsuz yazılmış 7 satırlık kitabesi görülür. Kitabe şöyledir:

Fatiha	فاتحه	
Hatay Devlet	هاتای دولت	
Reisi Cumhuriyet	رئیس جمهورو بای	
Tayfur Sökmen hazret	طیفور سوکمن حضرت	
lerinin yaveri Zihni	لرینک یاورى ذهنی	
Bayın pederi Zekeriya	بایک پدری زکریا	
Rahmetullah sene 1327	رحمة الله سنة ۱۳۲۷	

Şahide 15: Baş taşı olan şahide mezarda dikilidir. Kireç taşındandır. 91x33x12 cm. ölçülerindeki dikdörtgen prizmatik şahidenin tepeliği, üstte, iki yandan içe doğru kıvrılan eğrinin tepede düz bir hatla birleşmesinden oluşur. Ön yüzünde 10 satırlık, arka yüzünde ise 14 satırlık kartuşsuz kitabesi mevcuttur. Yalnızca "Fatıha" yazıları kartuş içine alınmıştır. Ayrıca şahidenin ön yüzünün alt kenarında, kare biçimli bir oyuk bulunur. Ön yüzündeki kitabede yazılı olan satırlar şu şekildedir:

Fatiha	فاتحه	
Biliyorsan kalbdeki rezi	بلیورسک قلبده کی رزی	
Kabul eylersen yine bizi	قبول ایلسک یینا بزی	
Sual etme bizi	سوال ایتمه بزی	
Güne hesaba çekme beni	کونه حسابه چکمه بنی	
Hakkı benim ki yoktur	حقى بنم کی یوقدر	
Günahım kaftan	کناهم قافدن	
İlahi rahmetin çoktur	الهی رحمتک چوقدر	
Cehennemde yakma beni	جهنمده یاقمه بنی	
Sene 1353	سنة ۱۳۵۳	

Arka yüzündeki kitabede ise şunlar yazılıdır:		
Fatiha	فاتحه	
Aman Allah son nefeste	امان الله صون نفسده	
İmanım ver sıkma beni	ایمانم ویر صیقمه بنی	
Can tatlıdır gayrisin	جان طاتلیدر غیریسک	
Harbesine takma beni	حربه سینه طاقمه بنی	
Üzgündür bu zalim	از غوندر بو ظالم	
Kabirde nice olur halim	قبرده نیجه اولور حالم	
Münker nekire soralım	منکر نکره سورالم	
Doğru söylet bükme beni	طوغری سویلت بوکمه بنی	
Mü'min olan biliyor seni	مؤمن اولان بلیور سنی	
Şerikin yoktur ya gani	شریکک یوقدر یا غنی	
Olur yavan mahşer günü	اولور یاون محشر کونی	
Hüsrande bırakma beni	خسرانده براقمه بنی	
Sene 1353	سنه ۱۳۵۳	

Şahide 16: Mezarda dikili, ayak taşıdır ve bazalttır. 83x44x19 cm. ölçülerindeki şahidenin dikdörtgen prizmatik gövdesi, yuvarlak kemer biçimli tepelikle sonlanmıştır. Mezartaşının ön yüzünde 6 satırlık, arka yüzünde ise 7 satırlık kartuşuz yazılmış kitabesi vardır. Ön yüzündeki kitabede şunlar yazılıdır:

Arka yüzündeki kitabede ise okunan satırlar şöyledir:		
Fatiha	فاتحه	
Peder merhum vefat ettiği zaman	مرحوم وقات ایتمکی زمان پدر	
.... hesab ettim ve olan oldu	حساب ایتم و اوله ن اولدی	
Hurufatla vefatının tarihi	حروفاتله وقاتنک تاریحی	
Cim Kaf ile dört beş bir de on oldu	ج ق درت بش بر ده اون ایله اولدی	
Sene 1353	سنه ۱۳۵۳	
Arka yüzündeki kitabede ise okunan satırlar şöyledir:		
El fatiha	الفاتحه	
Fani dünyadır bekaya rihlet etti	دنیا دیر بقایه رحلت ایتمدی فانی	
Eba Yezid Bestami hazretlerinin	ابا یزید بسطامی حضرتلرینک	
Camii şerif imam ve hasbi	جامع شریف امام و حبیبی	
Şair meşhur hocanın	شاعر مشهور خواجه نک	
Hacı rahmet hüccetullah	حاجی رحمة حجت الله	
Sene 1353	سنه ۱۳۵۳	

Şahide 17: Mezarda, baş taşı konumundadır. Malzemesi yörede adına kızıl taş denilen bir taş cinsidir. 77.5x30x9 cm. ölçülerindedir. Dikdörtgen prizmatik gövdesi yuvarlak kemer biçiminde sonlanır. Arka yüzünde 8 satırlık, ön yüzünde 4 satırlık kartuşsuz yazılmış kitabesi bulunur. Yalnızca arka yüzünde okunan “*Fatiha*” yazısı bir kartuş içine alınmıştır. Bu yüzde şu satırlar okunmaktadır:

Fatiha	فاتحه	
Mürsel zade merhum	مرسل زاده مرحوم	
Hacı Mustafa Şevki	حاجی مصطفی شوقی	
Paşa hazretlerinin	پاشا حضرتلرینک	
Harem muhteremleri	حرم محترملى	
Zahide Hanım	زاهیده خانم	
Rahmetullah vefatı	رحمة الله وفاتی	
Sene 1313	سنه ۱۳۱۳	

Şahidenin ön yüzünde ise şunlar yazılıdır:

Hacı Hatib	حاجی خطیب	
Efendi merhumun	افندی مرحومک	
Kerimesi Münevver	کریمه سی منور	
Rahmetullah	رحمة الله	

Şahide 18: Mezarda dikili, ayak taşıdır. Malzemesi kızıl taştır. 77x28x10 cm. ölçülerindedir. Dikdörtgen prizmatik gövdesi, yuvarlak kemer biçiminde bitmiştir. Arka yüzünde okunan 11 satırlık kitabesinden yalnızca “*Fatiha*” satırı kartuş içine alınmıştır. Bu kitabe şöyledir:

Fatiha	فاتحه	
Hatay Devlet	هاتای دولت	
Reisi Cumhuri	رئیسى جمهورو	
Bay Tayfur Sökmen	بای طیفور سوکمن	
Hazretlerinin	حضرتلرینک	
Validesi Hacı	والده سی حاجی	
Şayan Hanım rahmet	شایان خانم رحمة	
Allah aleyha ve aleyhim	الله علیها و علیهم	
Ecmain	اجمعین	
Tarih vefatı	تاریخ وفاتی	
Sene 1311	سنه ۱۳۱۱	

Şahide 19: Mezarda dikili durumda ve baş taşı konumundadır. Malzemesi kireç taşıdır. 63x32x15 cm. ölçülerinde olan mezartaşı, dikdörtgen prizma biçimlidir. Arka yüzünde kartuşsuz olarak yazılmış 6 satırlık kitabesinde şunlar okunmaktadır:

Fatiha	فاتحه	
Mürsel Zade	مرسل زاده	
Hacı Mustafa Paşa	حاجي مصطفى پاشا	
Hazretlerinin kerimesi	حضر تارینك کریمه سی	
Muhteremleri	محترم لری	
Hanım rahmetullah	خانم رحمة الله	

Şahide 21: Mezarda dikili, baştaşıdır. Kireç taşıdır. Dikdörtgen prizmatik gövdeye sahip olan taş, 35x25x7 cm. ölçülerindedir. Şahidenin üzerinde çerçeve içine alınarak kartuşsuz yazılmış kitabesi mevcuttur. Üst kısmı kırıldığı için yalnızca alttan iki satır okunabilmektedir. Kitabe şöyledir:

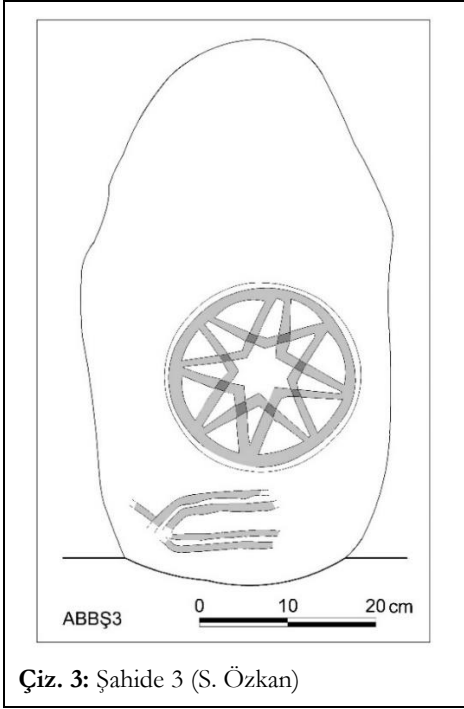
....	
El-ümit	الموت	
Sene 1352	سنة ۱۳۵۲	

Şahide 8: Mezarda dikili durumdaki şahide, ayak taşı konumundadır. Malzemesi kireç taşıdır. 44x31x17 cm. ölçülerinde ve dikdörtgen prizma gövdeli şahide yuvarlak kemer biçimli tepelikle sonlanır. Mezartaşının arka yüzeyinin üst kısmında Arap alfabesi ile “*Fatiha*” yazısı okunur.

Şahide 13: Mezarda dikili olan şahide, baş taşı konumundadır. Malzemesi kireç taşıdır. 72x32x20 cm. ölçülerinde ve dikdörtgen prizma gövdeli taş, basık kemer biçimli tepelikle sonlandırılmıştır. Şahidenin arka yüzüne, Arap alfabesi ile “*Fatiha*” yazılmıştır.

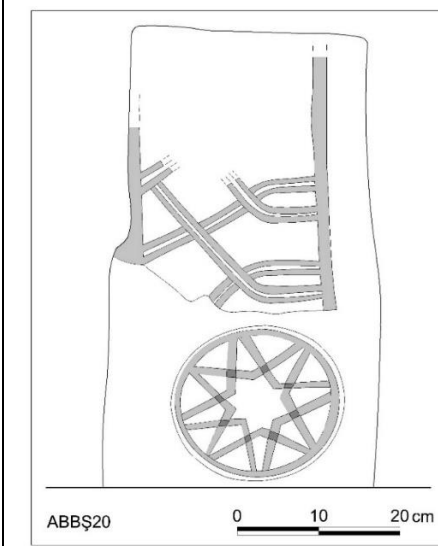
Hazire Dâhilinde Bulunan Bezemeli Mezartaşları:

Şahide 3: Mezarda dikili olan şahide, baş taşı konumundadır (Çiz. 3). Malzemesi kireç taşıdır. 66x31x15 cm. ölçülerindeki mezartaşının dikdörtgen prizmatik gövdesi, belli bir hizadan sonra iki yandan yukarıya doğru daraltılarak tam sivriltilmemiş üçgen biçiminde tepelikle sonlandırılmıştır (Fot. 6). Ön yüzünde, madalyon içinde sekiz kollu yıldız motifi ve bunun altında tek düğümü görülen zencirek motifi işlenmiştir. Arka yüzünde bulunan kitabesi ise doğal tahribattan dolayı okunamamaktadır. Yıldız motifi, iki adet 4 kollu yıldızın keşişmesinden oluşmaktadır. Yıldız kollarını oluşturan düz sırtlı şeritler, madalyonun sınırlarını belirleyen aynı kesitteki şerite birleşerek sonlanırlar. Yıldız kollarının madalyon içinde parçalara ayırdığı alan, taşın yüzeyinin oyulması ile edilmiş, motifin tamamı da madalyon sınırını izleyen bir yivle taş yüzeyinden ayrıştırılmıştır. İlk bakışta geçmeli izlenimi veren şeritler birbirlerini kestikleri noktalarda aynı düzlemde buluşturulmuş ancak keşişim hatları yivlerle ayrıştırılarak ortalarında küçük birer baklava motifi ortaya çıkmıştır. Madalyonun altındaki iki kollu zencirek motifinin izleyene göre sol tarafta bir düğüm yaparak devam ettiği anlaşılmaktadır. Sağ tarafında ise motif birden kesilmektedir. Motifin sonlandığı yer, taşın konumuna göre madalyonun düşey eksenine denk gelmektedir. Burada da madalyonda olduğu gibi motif, taş yüzeyinden eksiltilmiş bir alanda ele alınmış ve bu kez doğrusal yatay bir yivle ayrıştırılmıştır. Zencireğin şeritleri yıldızdan farklı bir teknikle, yivli olarak işlenmiştir. Taşın toprağa gömülü olduğu alt kısmında kaldığından aşağıya doğru motifin devam edip etmediği anlaşılamamaktadır.

Şahide 20: Mezarda dikili şahide, ayak taşı konumundadır (Çiz. 4). Malzemesi kireç taşıdır. 57x32x14 cm. ölçülerindeki taş, dikdörtgen prizmatik gövdelidir ancak bir kenarı, belli bir hizadan sonra içe doğru kavis yaparak yukarı yükselir (Fot. 7). Ön yüzünün alt kısmında, madalyon içinde sekiz kollu yıldız motifi ve bunun üstünde ise düğümlü geçmeli şekilde oluşturulmuş zencirek motifi dikkat çekmektedir. Yıldızlı madalyon, 3 no'lu taştakinin bir eşidir. Buradaki zencirek de diğeri ile aynı teknikle işlenmiş olmasına rağmen farklı bir örge oluşturduğu görülmektedir. Motif, taşın mevcut konumuna ve izleyene göre taşın sağ kenarının biraz içerisinden düşey doğrultulu, düz sırtlı bir şeritle sınırlandırılmıştır. Aşınmaya rağmen aynı şeridin sol kenarda da bulunduğunu söylemek mümkündür. Motifin sol alt köşede yarım bırakıldığı görülmektedir. Taşın üst kısmındaki yüzey ise motif tamamlanmadan önce ya da sonra tıraşlanmış ya da tahrip olmuş olmalıdır. Eksik halde bulunan motifin birbirine paralel, yatay ve çapraz doğrultulu hatlar üzerinde gelişen bir geometrik düzen üzerinde geliştiği

anlaşılmaktadır. Ancak zayıf bir işçilik uygulandığı, eksenlerin kaydığı görülmekte ve motifin aslı tam olarak anlaşılammaktadır. Yine de mevcut haliyle bir dizi baklava motifinin köşelerde kapandıktan sonra sağ yanda, iki zıt yönden kollarının devam ettirilmesi ve kırılarak uzatılması ile oluşturulmuştur. Sol yanda ise paralel eksenle, başka bir baklava dizisi oluşmaktadır. Taşın sınırına geldiği için bu ikinci dizide yarım baklava motifi ile motif kesilmekte asimetrik bir düzen ortaya çıkmaktadır. Aslında, taşın sınırları içinde, bezeme için ayrılan alanda tam baklavanın köşesi sınıra dayanmış, yarım baklava ise bir tarafından devam eder gibi bir görünümündedir. Burada, yivli şeritlerle geçme uygulanmış, sağdan sola çapraz olarak yukarı yönelen paralel şeritler üstten, aksi yöndekiler alttan geçirilmiştir.

Çiz. 4: Şahide 20 (S. Özkan)

Fot. 7: Şahide 20 (M. Çiftyürek, ASAYİK Arşivinden)

Mustafa Şevki Paşa'nın Sandukası:

Kale içinde, ziyaretgâhın (türbenin) girişinde bulunmaktadır. Sandık mezar tipindedir. Dikdörtgen prizmatik sandukanın ölçüleri 119x188x56 cm.dir. Pembe, krem, sarı, siyah ve gri renklere sahip mermerlerle yapılmış sandukanın dört yüzeyinde motifler bulunur. Sandık, kademeler halinde ele alınmıştır. Taban kısmı profilendirilerek daraltıldıktan sonra ana gövde en yüksek kademeyi oluşturur ve tabanın simetriği bir kademeye yeniden genişler. Ana gövde, geniş, düz kesitli birer silmeyle çepeçevre kuşatılmıştır. Bunun üzerinde, aşağıdan yukarıya doğru sırasıyla, içbükey, dışbükey ve düz kesitli profiller veren kapak taşı, dört yönden daha içerden olacak şekilde konumlandırılmış, dikdörtgen prizma olarak başlayıp üçgen prizma şeklinde sonlandırılmış sanduka biçimli parçayla tamamlanmıştır. Bu son parçanın iki ucuna baş ve ayak taşları yerleştirilmiştir. Sandık kısmının ana gövdeden taşıntı yapan alt ve üst simetrik parçaları, dört köşede birer sütünce ile birbirine bağlanmıştır. Kesik koni biçimli taban ve başlıklara sahip sütuncelerin gövdeleri siyah mermerdendir. Alt ve üst parçaları, bağlı buldukları alanın renginde mermerlerle yapılmış, pembe renkli silmelerden sonra ayrıca sarı renkli birer bilezikle vurgulanmışlardır. Ana gövdenin dört yüzünde, dar kenarlar ve uzun kenarlar birbirleri ile simetrik olacak şekilde motifler işlenmiştir. Motiflerin işlendiği alanlarda taşın yüzeyi eksiltilmiş, motifler, taşın kenarlarından bir miktar içerde kalan, çerçeveler içine alınmışlardır. Dar kenarlarda birer, uzun kenarlarda ortadakiler enine dikdörtgen ve iki yanındakiler boyuna dikdörtgen üç çerçeve tasarlanmıştır. Dar kenar çerçeveleri kademeli profiller verirken uzun kenardakiler tek ve içbükey ele alınmışlardır. Çerçevelerin köşeleri dik olarak birleştirilmemiş, içbükey hatlarla belirlenmiştir. Dar kenarlar ile uzun kenarların merkezindekilerin dış köşelerine, çeyrek daire dilimi içinde birer istiridye motifi yerleştirilerek dik açılı tamamlanmıştır. Sandukanın gövdesinde, uzun kenarların merkezinde yerleştirilen dilimli oval madalyon, bir merkezden çıkan ışınal kollardan oluşması nedeniyle güneş motifi olarak da adlandırılır. İki yanda ise bir kökten çıkarak "S" kıvrımlı hatların birleşmesinden oluşan stilize bir ağaç motifi işlenmiştir. Ağacın ortasında ve üstünde palmetler yer alır. "S" kıvrımlarının içe dönen uçları aynı zamanda palmetlerin alt yapraklarını oluşturacak şekilde biçimlendirilmiştir. Kısa kenarlarının merkezine, alanın büyük kısmını kaplayacak şekilde yerleştirilen gülbezeklerin taç yaprakları da birer "S" kıvrımı kesitinde, dalgalı işlenmiştir. Motiflerin tamamı kabartma tekniğinde işlenmiştir. Sanduka ve şahide üzerinde sonradan çeşitli renklerde boya uygulanmıştır. 122x31x8 cm. ölçülerindeki baş şahidesi, dikdörtgen gövdelidir ve Hamidi fes tipi başlığa sahiptir. Üzerinde bulunan 9 satırlık kitabesi, sağdan sola eğimli kartuşlar içine yazılmıştır. Kitabede şu satırlar okunmaktadır:

El Fatiha	الفاتحه	
Hüve'l Hallakü'l Baki	هو الخلاق الباقي	
Her cihetini gösterdi bu kuluna fani dünyanın	هر جهتي كوستردى بو قولنه فاني دنيايك	
Ba'dehu getirip bağladı babına ol Kadiru Mevla	بعده كتوروب باغلادى بابنه اول قادر مولا	
Bu dahi terk edip cümlesini sığındı cenahına	دخى ترك ايدوب جمله سنى صغندى جناحنه بو	
Sarf-ı hizmet eyledi viraneye memnun oldu evliya	خدمت ايلدى ويرانه يه ممنون اولدى اوليا صرف	
Memalikte bu mahallin bendegânda böyle halin görülmemiştir emsali	ممالكده بو محلك بندگانده بويله حالك كورلما مشدر امثالي	
Bu lütfâ mazhar olmuş ancak el Hac Mustafa Şevki Paşa	اولمش انجق الحاج مصطفى شوقى پاشا بو لطفه مظهر	
Sene 1330	سنه ۱۳۳۰	

125x31x8 cm. ölçülerindeki dikdörtgen gövdeli ayak şahidesi ise yuvarlak kemer biçiminde tepelikle sonlanır. Bu kemerin altında vazodan çıkan on altı yapraklı çiçek motifi görülür. 8 satırlık kitabesi sağdan sola eğimli kartuşlar içine yazılmıştır. Bu kitabe şöyledir:

Hüve'l Hallakü'l Baki	هو الخلاق الباقي	
Lütf-ü hakla yerinde bulunan hayrel halef evladına	لطف حقله يرنده بولنان خير الخلف اولادينه	
Muin olsun inşallah Hazret-i Resul-i Kibariya	معين اولسون انشاءالله حضرت رسول كبريا	
Gelenler okusunlar ruhuna ihlas ile fatiha	كلنلر اوقوسونلر روحنه اخلاص ايله فاتحه	
Yâd edenler desinler Allah rahmet eylesin ona	ياد ايدنلر ديسونلر الله رحمت ايلسون اكا	
Evliyâsı hürmetine bu abdi ahkar kulunun	اولياسى حرمته بو عبد احقر قولنك	
Mekânında cennet etsin Cenab-ı Bari Huda	مكائنده جنت ايتسون جناب بارى خدا	
Sene 1330	سنه ۱۳۳۰	

Haziredeki Mezartaşlarının Değerlendirilmesi:

Hazirede özellik gösteren toplam 15 şahideden 10'u baş taşı (3, 5, 7, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 21), 5'i (8, 14, 16, 18, 20) ise ayak taşı konumundadır. Bunlardan 7 (baş) ve 8 (ayak), 13 (baş) ve 14 (ayak), 15 (baş) ve 16 (ayak), 17 (baş) ve 18 (ayak), 19 (baş) ve 20 (ayak) no'lu şahidler aynı mezarın baş ve ayak taşları olarak birer çift oluşturmaktadır.

Dikdörtgen kesitli gövdeye sahip olan taşlar, çeşitli biçimlerdeki tepeliklerle sonlandırılmıştır. Bunlardan 5, 12, 19 ve 20 no'lu şahidler düz tepelikli, 8, 14, 16, 17 ve 18 no'lu şahidler yuvarlak kemer, 13 no'lu şahide basık kemer, 3 no'lu şahide tam sivriltilmemiş üçgen biçimlerinde tepeliklidirler. 7 ve 15 no'lu şahidelerin üstü ise iki yandan içe doğru kıvrılan eğrinin tepede düz bir hatla birleşmesinden oluşmuştur. 11 ve 21 no'lu şahidelerin üst kısmı kırıldığı için tepelikleri belirlenememiştir. Mezartaşlarının malzemesi genellikle kireçtaşı (3, 5, 7, 8, 11, 13, 15, 19, 20, 21) olmakla birlikte bazalt da (12, 14, 16) kullanılmıştır. 2 şahide ise yörede adına kızıl taş denilen bir taş cinsinden yapılmıştır (17, 18). Baş

veya ayak taşı olmak üzere 12 adet şahidenin gövdelerinde kitabelik mevcuttur (3, 5, 7, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21). Bunlardan 15, 16 ve 17 no'lu şahidelerin hem ön hem de arka yüzlerinde kitabe yer alır. 8 ve 13 no'lu şahidelerin tepelik kısmına ise yalnızca Arapça “Fatıha” yazılmıştır. 3 no'lu şahidenin arka yüzündeki kitabesi ise doğal tahribattan dolayı okunamamaktadır. Bütün şahidelerde kartuşsuz olarak yazılmış kitabeler 5, 11 ve 21 no'lu taşlarda dıştan çerçeve içine alınmıştır. Kitabelerde, Arapça dua kalıpları dışındaki ifadeler Türkçedir. 12, 17, 18 ve 19 şahideler, kitabelerinden anlaşıldığı üzere kadın, 14 ve 16 no'lu şahideler erkeklere aittir. 5, 7, 11, 15 ve 21 no'lu şahidelerde ise herhangi bir isim geçmediği için kimlik tespiti yapılamamıştır. Bir mezarda, baş taşı konumunda olan 17 no'lu şahidenin ön yüzünde türbenin avlusunda gömülü olan Hacı Hatip'in kızı “Münevver Hanım”, arka yüzünde Mustafa Şevki Paşa'nın üçüncü eşi olan “Zahide Hanım”ın⁴⁷ isimleri geçmektedir. Aynı mezarda ayak taşı olan 18 no'lu şahidede ise Mustafa Şevki Paşa'nın ikinci eşi ve Hatay Devleti Cumhurbaşkanı olan Tayfur Sökmen'in annesi “Şayan Hanım”ın⁴⁸ adı okunmaktadır. Aynı mezarda üç farklı kadın isminin yer aldığı mezartaşlarının görülmesi, bunların sembolik olarak dikildiği ihtimalini akla getirmektedir. İkinci ihtimal ise birden fazla gömüdür. Ancak aynı mezara birden fazla gömü yapılması Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi mezarlarında az rastlanılan bir durumdur⁴⁹. Bununla birlikte Urfa'da incelenen mezarlarda birden fazla gömü uygulaması önemli bir özellik olarak dikkati çekmektedir⁵⁰. Reyhanlı aşireti ve Amik Türkmenleri arasında ise birden fazla gömü geleneğinin kesinlikle bulunmadığı bildirilmiştir. Şahideler üzerindeki tarihler en son satırda verilmiştir. 18 no'lu taşta H. 1311/M. 1894; 17 no'lu taşta H. 1313/M. 1896; 14 no'lu taşta H. 1327/M. 1909; 5, 7, 11 ve 21 no'lu taşlarda H. 1352/M. 1934; 15 ve 16 no'lu taşlarda ise H. 1353/M. 1934 tarihi okunur. Ancak hazirede yer alan 14, 17 ve 18 no'lu şahideler kişinin vefat tarihinden daha sonraki bir zaman dilimi içerisinde

⁴⁷ Tekin, *Hatay Devlet Reisi...*, s. 30.

⁴⁸ Tekin, *a.g.e.*, s. 30.

⁴⁹ Halit Çal, “Urfa Şehir Mezar-Mezar Taşları”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 4/4, Ankara, 2010, s. 2002.

⁵⁰ Çal, *a.g.m.*, s. 2002.

mezarlara dikilmiş olmalıdır. Nitekim vefat tarihleri 1311 olarak verilen 18 no’lu şahide ile 1327 tarihli 14 no’lu şahide üzerindeki “Hatay Devleti Reisi Cumhuriyet Bay Tayfur Sökmen” ibaresi Hatay Devleti’nin kuruluş tarihi olan 1938’den sonraki bir döneme işaret etmektedir. 1313 tarihli 17 no’lu şahide de aynı mezarda dikili bulunan 18 no’lu taşla biçimsel anlamda benzer özellikte ve taş cinsinde olduğu için söz konusu tarihten sonra yerleştirildiğini düşündürmektedir. Yeri önceden bilinen mezar ya da mezarlara sonradan hazırlanan şahidelerin dikilmiş olması belki de önceden mevcut olan farklı nitelikteki şahidelerle değiştirilmiş olmaları da mümkündür. İncelenen taşlardaki kitabelerin harf devriminden altı yıl sonraki bir tarihte, Arap alfabesi ile yazılmış olmaları da ayrıca dikkat çekmektedir.

10 adet şahide “Fatıha” sözü ile *dua* isteyerek başlamakta (7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 ve Mustafa Şevki Paşa’nın baştaşı) bunlardan ikisinde (8 ve 13) sadece “Fatıha” sözü yer almaktadır.

Tarihleri ve yazı içerikleri birbirinin eşi olan 5 ve 11 no’lu taşlardaki kitabeler, “gitti hidayet gitti lütfullah” şeklindeki *yakınma* ifadelerinin ardından “La havle ve la kuvvete illa billahil” şeklinde Arapça *dua* ile sonlanmaktadır. Şahide 18 ise kimlik bilgisinin ardından “rahmet Allah aleyha ve aleyhim ecmain” şeklindeki Arapça *dua* ibaresi ile bitirilmiştir. 12 ve 14 no’lu şahide, 17 no’nun ön ve arka yüzü ile 19 no’da, kimlik bilgisinin ardından Arapça “*rahmetullah*” ifadesi ile yazılar bitirilmiştir.

7 no’lu şahidede yazılı olan “çocukların anasına etmesin Mevla azab” ifadesi *Tanrı’dan istek* olmakla birlikte devamındaki “okuyalım sıldkla bir Fatıha ümm-ül kitap” ibaresi, *insanlardan istek* şeklindedir. 15 no’lu şahidenin ön ve arka yüzünde ise ölenin ağzından aktarılan manzum dizeler, *Tanrı’dan istek* niteliğindedir.

21 no’lu şahidenin üst tarafı kırık, 5, 7 ve 11 no’lar ise kesin olmamakla birlikte hemen bütün şahidelerde *kimlik bilgisi* verildiği görülmektedir. Şahidelerde, kişilerin isimleri, soy, akrabalık bağı, meslek, ünvanlar ve çeşitli sıfatlarla birlikte verilmiştir.

17 no'lu şahidede Zahide Hanım'ın adı, "Mürselzade Hacı Mustafa Şevki Paşa hazretlerinin harem muhteremleri" olarak ifade edilmiş, eşlerinden Perver Hanım'ın adı 12 no'lu şahidede, "İnayet Bey Efendinin annesi" olarak belirtilirken diğer bir eşi olan Şayan Hanım ise 18 no'lu şahidede, "Hatay Devlet Reisi Cumhuriyet Bay Tayfur Sökmen hazretlerinin validesi" olarak "Hacı" sıfatıyla birlikte yazılmıştır. Arka yüzünde Zahide Hanım'ın adının geçtiği taşın ön yüzündeki Münevver Hanım'ın ise merhum Hacı Hatip Efendinin kerimesi (kızı) olduğu ifade edilmiştir. Hacı Hatip'in kim olduğu ve Münevver Hanım'ın Mürselzadelerle akrabalık ilişkisi olup olmadığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Burada Mustafa Paşa'nın üç eşinden birinin sülale adıyla birlikte zikredilen Paşaya, bir diğerinin İnayet Bey'e (Paşanın oğlu, Tayfur Sökmen'in kardeşi), üçüncünün ise cumhuriyet reisi sıfatıyla zikredilen Tayfur Sökmen'e nispetle verilmiş olması dikkat çekmektedir. Tayfur Sökmen için de Cumhuriyet döneminin bir hitap şekli olan "bay" ile hazretleri ibaresinin yan yana kullanılması bir geçiş dönemine işaret etmesi açısından dikkat çeker. 14 no'lu şahidedeki "Zekeriya" isimli kişi ise "Hatay Cumhuriyet Reisi Bay Tayfur Sökmen'in yaveri Zihni Bey'in babası" olmakla vurgulanmıştır.

16 no'lu şahidedeki, "Eba Yezid Bestami Hazretlerinin Cami-i Şerif imam ve hasbi, şair meşhur hocanın Hacı rahmet hüccetullah" ibareleri ile aynı mezarın baş şahidesi olan 15 no'lu taştaki "Hakkı benim ki yoktur..." ibaresinde, ölenin ismi olarak kullanıldığını düşündüğümüz "Hakkı" kelimesi de dikkate alındığında bu mezar ve şahidelerin caminin imamı ve "Sefil Molla" mahlası ile şiirler yazan "Hacı Hakkı İsmail"e ait olduğu ortaya çıkmaktadır⁵¹. Zira bugünkü İmam İsmail Bağ'a kadar camiye başka imam atanmamıştır. Torunları bir süre cami ve türbe ile ilgilenmeye devam etmiş olmakla birlikte bunlar arasında, şair, imam, hoca ve hacı sıfatlarını bünyesinde toplayan başka birini H. 1353/M.1934

⁵¹ Konyalıoğlu İsmail Hakkı, 1897'de Ziyaretgâh Cami imamı olarak görevlendirilmiştir. Aynı zamanda "Sefil Molla" mahlası ile halk edebiyatı tarzında yazılmış bir divanı bulunur. Tekin, *Hatay Evliyalarından...*, s. 89; Türkan, *a.g.m.*, s. 56.

ölüm tarihiyle bağdaştırma imkânı bulunmamaktadır. Hayattaki akrabaları da merhumun mezarının hazirede olduğu bilgisini vermişlerdir⁵².

Yukarda sıralanan geç döneme ait yazılı taşlardan başka tarihi belirsiz, sanatsal niteliği olmayan sıradan mezar ve şahidelerin bulunduğu hazirede, 3 ve 20 no'lu taşlar, üzerlerindeki geometrik bezemelerle diğerlerinden ayrılarak dikkat çekmektedir. Bunlar, Türk sanatının yaygın geometrik geçmelerini yansıtır. Hatay ilinde, tespit edilmiş benzer motiflere mezartaşlarında rastlanmadığı gibi mimaride de tek tük karşılaşılmaktadır.

Haziredeki 3 ve 20 no'lu şahidelerde, 8 kollu bir yıldız motifi her iki taşta da birbirinin eşi olarak tekrarlanmaktadır. Türk sanatında, 8 kollu yıldızın, kırık çizgilerle⁵³ veya kare, dikdörtgen, eşkenar dörtgen, düzgün ya da düzgün olmayan çeşitli çokgenler gibi farklı geometrik şekillerin, belli aralık ve eksenler üzerinde dizilmesi ve kesişmesi yoluyla elde edilmiş birçok çeşidi, sonsuzluk ilkesi doğrultusunda uygulanmıştır⁵⁴. Genellikle yıldız kolları uzatılarak başka geometrik şekiller, yıldızlar ve kırık çizgi sistemlerine bağlanan örgeler içinde ele alınmıştır⁵⁵. Bizim örneklerimiz, Selçuk Mülayim'in "Ç.17" tipi örgesinin merkezindeki yıldız parçasına uygundur⁵⁶. Bu tip 8 kollu yıldız, iki adet 4 kollu yıldızın, eksenleri aynı merkezden geçmek suretiyle 45° açıyla kaydırılarak kesişmesi/geçişmesi ile ortaya çıkmaktadır. Çok kollu yıldızlar arasında en az uygulanmış olan 8 kollu yıldızın örneklerimizdeki gibi dairesel madalyon içinde bulunması ise çok daha sınırlıdır. Örneklerimiz, Demiriz'in tasnifindeki "sekizli madalyon 17" ile paraleldir. Demiriz bu tip için Ağzıkara Han, iç portal

⁵² Günümüzde, edebiyat dünyasında Sefil Molla Divanı ile tanınan İsmail Hakkı'nın ölüm tarihi 1937 olarak bilinmekle birlikte farklı tarihlerin de dile getirildiği, kesinlik olmadığı yaptığımız sözlü görüşmeler sonucu anlaşılmıştır.

⁵³ Bk. Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı*, Ankara, 1982, s. 371 (şekil 310), 372 (şekil 311), 374 (şekil 316).

⁵⁴ Bk. Mülayim, *a.g.e.*, s. 376 (şekil 320), 377 (şekil 321), 378 (şekil 323), 379 (şekil 324), 382 (şekil 331).

⁵⁵ Bk. Yıldız Demiriz, *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, İstanbul, 2004, s. 84-127.

⁵⁶ Mülayim, *a.g.e.*, s. 374, (şekil 315).

bordürünü örnek vermiştir⁵⁷. Bir örneği de Amasya Halifet Gazi Türbesi'nde, taçkapı dış çerçevesinin solunda, cephenin dış kenarına yakın rozetler arasında en üstte bulunur⁵⁸ (Fot. 8). Aynı yıldız parçası, Amik Ovası'nda, Murat Paşa Hanı olarak bilinen temel seviyesindeki yapı kalıntıları çevresinden özel bir koleksiyona taşınmış halde bulunduğu belirtilen, yöre için şaşırtıcı nitelikte, iri bazalt blok taşlar üzerinde ilk kez Fuat Şancı tarafından tespit edilmiş ve görüntülenmiştir⁵⁹ (Fot. 9). Beraberinde bulunan ve birbirini tamamlayan parçalar oldukları anlaşılan diğer taşlar üzerinde, makili tarzda yazılmış “el Melikü'l Eşref Ebu'l Nasr İnal” ifadeleri okunmaktadır. Adı geçen kişi, 1453-1461 yılları arasında hüküm süren Memlûklü sultanıdır⁶⁰. Amik Ovası Bölgesel Projesi kapsamında, taşları bu kez farklı bir yere taşınmış halde bularak inceleyen Asa Eger, bugünkü Murat Paşa yerleşimi yakınında, Memlûk sultanlarının bölgedeki ticari, askeri faaliyetleri ile ilgili tahkimatlı bir yapı kalıntısına ait olduklarını ileri sürmüştür⁶¹. Söz konusu kalıntıların bulunduğu alan, Darb-ı Sak Kalesi'nin kuş uçuşu, yaklaşık 10 km. güneydoğusunda kalmaktadır. Şancı ve Eger'in ele aldıkları bu taşlarda, yıldız motifi, dikdörtgen bir kartuş içinde, birbirine bitişik olarak yan yana iki kez tekrarlanmıştır. Bitiştikleri kesimde, komşu üç köşeden kolları uzatılarak birbirine geçmelerle bağlanan yıldızların merkezinde, yarım küre yalın kabartmalar bulunmaktadır⁶².

⁵⁷ Demiriz, *a.g.e.*, s. 359.

⁵⁸ Bk. Kenan Bilici, *Anadolu Selçuklu Çağı Mirası*, I, Ankara, 2016, s.138-139.

⁵⁹ Fuat Şancı, “Hatay İlinde Türk Mimarisi I”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 662-665.

⁶⁰ Bk. Cengiz Tomar, “El-Melikü'l-Eşref, İnal” *DİA*, C. 29, s. 63-64.

⁶¹ Asa Eger, “Patronage and Commerce at the Twilight of Mamluk Rule: Two New Fifteenth Century Inscriptions from the Amuq Plain, Turkey”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1.1, 2014, s. 55-73.

⁶² Şancı ve Eger'in inceledikleri bu taşlar günümüzde Hatay Arkeoloji Müzesinde koruma altına alınmış durumdadırlar.

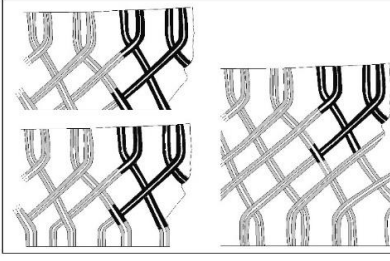
Fot. 8: Amasya Halifet Gazi Türbesi Sekizli Madalyon (Bilici, *a.g.e.*, s. 138-139)

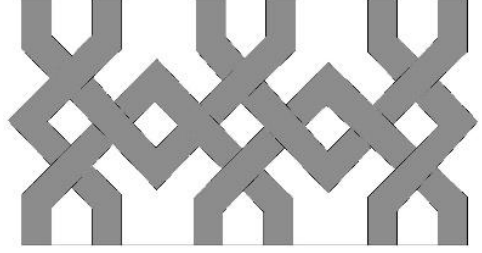
Fot. 9: Kırıkhan Murat Paşa Hanı Sekiz Kollu Yıldız (Şancı, *a.g.t.*, s. 665)

3 ve 20 no'lu şahidelerde, yıldızlara eşlik eden diğer bezeme ise kırık çizgi sistemlerinden gelişen kompozisyon örnekleri sunmaktadır. Zencirek türü kapsamında ele alabileceğimiz bu geçmelerin yıldızlı madalyonlarla ilişkileri iki taşta farklı boyut ve konumdadır. Bu zencireklerden 20 no'lu taş üzerindeki, daha geniş bir alanda, daha karmaşık bir düzende ele alınmıştır. Acemice işlenmiştir ve aslında nasıl bir bütünlük içinde tasarlandığı net değildir. Belli bir model, taşta geçirilmek istenirken alanın iyi kullanılmadığı ya da mevcut alana göre hedeflenen geometrik düzenin iyi hesaplanmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Taş üzerindeki mevcut kompozisyonu devam ettirerek nasıl bir model üzerinden yola çıkılmış olabileceğine dair üç ayrı çizim önerisi geliştirdik ve uygulanmış benzer örneklerle karşılaştırdık (Çiz. 5). Motifin, geometrik çözümlemesi önerilmiş en yakın örneği Demiriz'in "zencirek 14" tipidir ki sadece Van Ulu Camii mihrabında tespit edilmiştir⁶³. Demiriz'in tek çizgi üzerinden gösterdiği modeli Van Ulu Camii'nin eski fotoğraflarından da yola çıkarak şerit kalınlıkları ve geçme biçimleri ile birlikte çizerek daha sağlıklı bir karşılaştırma imkânına sahip olmuş bulunuyoruz (Çiz. 6).

⁶³ Demiriz, *a.g.e.*, s. 336.

Çiz. 5: Zencirek İçin Üç Ayrı Örgü Önerisi

Çiz. 6: Van Ulu Camii Zencirek

Van Ulu Camii örneğinde, dik konumlu eşkenar dörtgenler (kısaca “baklava” diyerek devam edeceğiz) yatay eksen üzerinde, sivri uçlarından birbirine teğet sıralanmış, altta ve üstte kolları uzatılarak kırılmış ve düşey doğrultuda sürdürülüp birer çatal şekli alarak sonlandırılmışlardır. Bizim örneklerimizde ise kolların uzaması ve kırılması, atlama yapılmaksızın her baklavada tekrarlanmış ancak düşeyde, tek taraflı uygulanmıştır. Bu durumda da motifin simetrik olarak tamamlanması ya da baklava örgüsü aşağıda belli sayıda tekrarlandıktan sonra çatalların altta tekrar uygulanması mümkündür.

Baklava kollarının dört yönde uzatılarak çatallaşması ise sekizgenler kesişmesiyle elde edilen “dörtlü düğüm” çeşitlemelerinden birinin parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Geometrik çözümlerinde, Demiriz’in “sekizgen 10 tipi”⁶⁴ ve Selçuk Mülayim’in “K7 tipine giren ikinci varyasyon”u⁶⁵ incelediğimizde bu parça açıkça görülmektedir. Bu varyasyonda, bir merkez sekizgen, dört ana, dört ara yönden eşit sekizgenlerle kesişmektedir. Böylelikle merkez sekizgenin ortasında bir eşkenar dörtgen ve onun kollarından gelişen kırık çizgiler oluşmaktadır. İşte merkezdeki eşkenar dörtgen (baklava) ile birlikte bu kırık çizgilerin, dört ana yöndeki kesişim sekizgenlerinde sonlandırılması ile (diğer bir deyişle sonlandırıldıkları yere kadar örgeden kesip çıkarıldıklarında) “baklavadan türeyen dörtlü çatal” diye tanımlayabileceğimiz bir şekil ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu düğüm parçası, tek başına bir motif haline gelmiş ve bazen örgülü kufi yazılarda da yazı taklidi bezemelerde,

⁶⁴ Demiriz, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁵ Mülayim, *a.g.e.*, s. 385 (şekil 337).

uçları uzatılan harfler arasında, bazen bir daire ya da dörtgen çerçeve içine alınarak kimi zaman da başka kırık çizgi düzenleriyle birleştirilerek uygulanmıştır⁶⁶. Yatay, düşey ve açılı paralel çizgilerin belli aralıklarla istiflenip kesişmesi ile farklı çeşitlemeleri elde edilebilmektedir. Bizim örneğimizdeki gibi çatalların dört yerine tek ya da iki yönlü uygulanması ve uzatılması, paralel ve kesişen çizgi aralıklarının değiştirilmesi yoluyla tekrarlayan baklavalara ağ şeklinde çoğaltılması mümkündür ve Türk sanatında böyle değişik türevleriyle karşılaşılmaktadır.

20 no'lu taştaki zencireğin en yakın benzerleri Nahçıvan, Bitlis ve Kahire'de karşımıza çıkmaktadır. Nahçıvan Mümine Hatun Türbesi sütünce ve bordür bezemeleri arasında yer alan geçmeler, örneğimizdeki çatalların simetrik olarak da uygulanmış halidir⁶⁷. Bitlis İhlatiye Medresesi taçkapı yanındaki pencerelerin bordürlerinde ise baklava ağı artırılmış, çatallar yine iki yönlü uygulanmış ve böylelikle oluşturulan her bir parça, çatallar uç uca gelecek şekilde her taş sırasında tekrarlanarak bordür boyunca uygulanmıştır⁶⁸. Bezememizin mevcut haliyle kapladığı alan içindeki örge düzenini en yakın yansıtan örnek ise Kahire'deki Kalavun Külliyesi minaresinin üçüncü katında görülmektedir⁶⁹ (Fot. 10). Minaredeki örnekte, ölçü ve oranlardan başka, farklı olarak çizgi sistemi

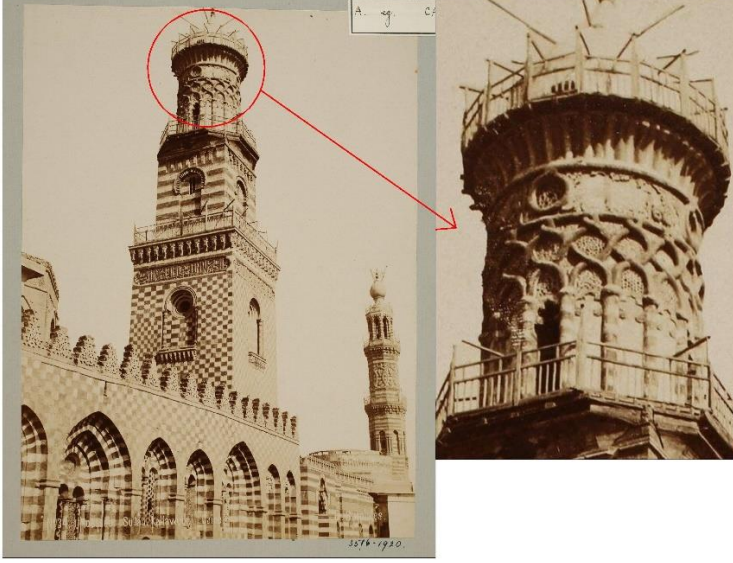
⁶⁶ Örnek, I. Keykavus Şifahanesi türbede yazı panoları. Bk. Semra Ögel, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul, 1994, s. 37, 66-67; Akşehir Küçük Ayasofya Mescidi kubbe eteğinde kufi taklidi çini mozaikler. Bk. Rüçhan Arık-Oluş Arık, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, İstanbul, 2007, R. 32; Nahçıvan Mümine Hatun Türbesi'nde. Bk. Turgay Yazar, "Nahçıvan Mimarisi", I, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara, 1999, Levha 176, 186; Divriği Şifahanesi taçkapısı ve Erzurum Çobandede Köprüsü'nde. Bk. Mülayim, *a.g.e.*, s. 149, 204.; Atabey Ertokuş Türbesi sandukasında. Bk. Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara, 1996, Resim 101-102.

⁶⁷ Bk. Yazar, *a.g.t.*, levha 202.

⁶⁸ Bezemeler tasarlanırken ustaların "baklava" ve "çatal" diye ifade ettiğimiz biçimlerden motif türetmek gibi bir çabayla hareket edip etmedikleri bilinmemekle birlikte geometrik motifler, matematiksel olarak kare, çokgen gibi geometrik şekiller ve kırık çizgilerin dizilim ve kesişme ilkeleri ile açıklanmaktadır. Burada, acemice ve kısmen işlenmiş bir örgüyü kolaylıkla tanımlamak, okuyucuya aktarabilmek ve benzerleriyle ilişkilerini açıklayabilmek için böyle bir anlatım yolu izledik.

⁶⁹ 1303 yılındaki depremde yıkılan minare Memlük Sultanı Kalavun'un oğlu el Melikü'n Nâsır Muhammed tarafından yeniden yaptırılmıştır.

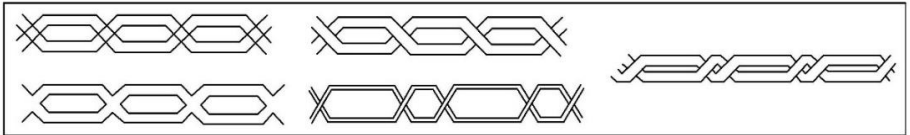
doğrusal değildir, eğriselliği hafif yayların değişken olarak birleştirilmesi ve farklı yönlerde ilerletilmesiyle oluşturulmuştur.

Fot. 10: Kahire Kalavun Külliyesi Minaresi

(<https://collections.vam.ac.uk/item/O1276156/the-minaret-of-the-funery-photograph-sarolides-gamianoset/> erişim tarihi: 10/09/2021)

3 no'lu taştan, yıldızlı madalyonun altında ve hemen toprak üstünde kalmış olan ve soldaki düğüm yerinden kırılmış bulunan zencirek motifi, Demiriz'in 1, 2, 7, 22 ve 29 no'lu zencirek tiplerinden birine uyuyor olmalıdır (Çiz. 7). Diğer yandan 20 no'lu taştaki örgeğin bir parçası olarak tasarlandığı da düşünülebilir⁷⁰. Mevcut durumda, taşın belirtilen zencirek parçasının hemen altından itibaren toprağa gömülü olması nedeniyle motifin aslı ya da bütünlüğü hakkında daha fazla yorum yapamıyoruz.

Çiz. 7: Zencirek Tipleri (Demiriz, *a.g.e.*, s. 332, 334, 340, 343)

⁷⁰ Demiriz, *a.g.e.*, s. 332, 334, 340, 343.

Görüldüğü üzere taşlar üzerindeki bezemeler, Anadolu öncesinde, örnekleri, 11. yüzyıldan başlayan, Anadolu’da ise 13. yüzyılda yoğunlaşıp 16. yüzyıla kadar uzanan benzerlerine oldukça yakındır. Bu yakınlık, biri Memlük başkentinde 14. yüzyıl başından bir zencirek ve diğeri Amik Ovası’nda, taşların bulunduğu konuma çok yakın mesafede, yine Memlük döneminden, 15. yüzyıl ortalarından aynı tip 8 kollu yıldız geçmelerinin tasarımıyla örtüşmektedir.

Her iki şahidede bulunan geometrik unsurların taşlara göre konumları ve istifleri ise bunların birer mezartaşı olmadıklarını düşündürmektedir. Biz bu taşların aslında birer mimari eleman olarak tasarlandıkları kanaatindeyiz. Taşlar ya bir yapıda kullanılmış ya da kullanılmak üzere hazırlanmış ancak istenen sonuç elde edilemediği için artık olarak bırakılmış olmalıdır. Özellikle 20 no’lu taşın durumu ikinci seçeneğe daha uygundur. Daha sonraki bir dönemde ise kaleden ya da yakın çevreden getirilerek bazı müdahalelerle şahide olarak değerlendirildikleri anlaşılmaktadır. Eski yapı kalıntlarına ait taşların mezartaşı olarak yeniden kullanılmasına sıklıkla rastlanmaktadır. Nitekim hazirede, bazı mezarların köşelerinde ve alt sıra çerçevelerinde görülen kaba yonu taşların da mimari kalıntılardan alınarak kullanıldıkları kanaatindeyiz.

Mustafa Şevki Paşa’nın Sandukasının Değerlendirilmesi:

Türbede bulunan Mustafa Şevki Paşa’ya ait sandukanın baş ve ayak taşı dikdörtgen gövdelidir. Baş şahidesi Hamîdî fes tipi başlıkla, ayak şahidesi yuvarlak kemer tepelikle sonlandırılmıştır. Taşların üzerindeki kitabeler de eğimli kartuş içine yazılmıştır. Fesli başlıklar, kişinin mesleği ile ilgili herhangi bir bilgi vermemekle birlikte hangi döneme ait olduğu hakkında bilgi sunmaktadır. Bu bakımdan II. Abdülhamit döneminde, Osmanlı mezartaşlarında kullanılan fesler “Hamidi fes” olarak adlandırılmıştır⁷¹. Sandukanın yüzeylerinde görülen istiridye motifi, dilimli oval madalyon, “S” kıvrımlı hatların birleşmesinden oluşan stilize bir ağaç motifi, taç

⁷¹ Nidayi Sevim, “Osmanlı Mezar Taşlarında Başlıklar, Semboller, Şekiller ve Motifler”, *Düşünen Şehir*, S. 5, 2018, s. 106.

yaprakları dalgalı biçimde hareketlendirilmiş iri gülbezek motifi ile ayak şahidesinin tepeliğinde bulunan “vazodan çıkan çiçek motifi” işleniş biçimleriyle Batılılaşma dönemi Osmanlı sanatında kullanılan bezemelere işaret etmektedir. Bunlardan dilimli oval madalyonun için Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerinde ve Erzurum Esat Paşa Camii Haziresi’ndeki sandık mezarların yan yüzlerindeki gibi⁷² pek çok örnek verilebilir. Bu motif, mezar örneği dışında Gaziantep Çınarlı Cami şadırvanının yüzeyinde de bulunur⁷³. Stilize ağaç motifinin benzeri, Gaziantep Esenbek Cami köşk minberi panosunda karşımıza çıkarken benzer nitelikteki gülbezek motifleri yine Gaziantep’te, Kozluca Cami mihrap kavsarasının kandil askı taşında ve Yozgat Çapanoğlu Camisi Haziresi’nde bulunan sandık mezarın yan yüzünde görülmektedir⁷⁴. Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde özellikle mezar yapılarında kubbeğe geçiş elemanı olarak kullanıldığı ifade edilen istiridye motifi içinse evrenin ve Tanrısal gücün sembolü şeklinde ikonografik bir anlamı bulunduğu vurgulanmıştır⁷⁵. Aynı motif, Batılılaşma dönemi Osmanlı sanatında da sevilerek kullanılmıştır.

Sefil Molla’nın haziredeki baştaşından sonra (15 no’lu) Mustafa Şevki Paşa’nın baş ve ayak taşlarında yine manzum ifadelerle karşılaşmaktayız. Ancak burada dizeler şairin dilinden ve yüceltici sözlerle ele alınmıştır. Baş şahidesinde, Fatih’den sonra, ayak şahidesinde ise ilk satırda bulunan “*Hüve’l Hallaku’l Baki*” (*O, yaratıcı ve kalıcı olandır*) ibaresi, Osmanlı mezartaşlarında, “*Hüve’l Baki*” ve “*Hüve’l Hayyu’l Baki*”den sonra daha

⁷² Halit Çal-Özlem Ataoğuz Çal, *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, Ankara, 2008, s. 26; Canan Hanoğlu-Hasan Akdağ, “Erzurum Esat Paşa Camii Haziresi’nde Bulunan Mezar Taşları”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi*, Aydın, 2018, s. 309.

⁷³ Tuncer Doğan, “Gaziantep Türk İslam Dönemi Mimari Süslemeleri”, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Van, 2013, s. 652.

⁷⁴ Halit Çal, “Yozgat Çapanoğlu Camisi Haziresindeki Mezar Taşlarında Tipler”, *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, İstanbul, 2012, s. 966; Doğan, *a.g.t.*, s. 609, 645.

⁷⁵ Alev Çakmakoglu Kuru, “İkonografik Açından Orta Çağ Türk Mimarisinde Yer Alan İstiridye Motifi”, *Erlem*, S. 52, 2008, s. 119.

nadir kullanılan ve Tanrı'nın sıfatları mahiyetindeki başlangıç ifadeleri arasındadır ve 19. yüzyılda çoğalmıştır⁷⁶.

Baştaşının devamı durum bildirme niteliğindedir. Paşa'nın dünyanın her yönünü gördükten sonra kapısına bağladığı, (dünya işlerinin) hepsini terk edip viraneye hizmetiyle evliyanın memnun olduğu, memlekette bu yerin böyle halinin emsalinin görülmediği, ancak el-Hac Mustafa Şevki Paşa'nın bu lütfâ mazhar olduğu manasındaki manzum satırların Paşanın Bayezid-i Bestami'nin makamına/dergâhına sığınmasını ve hizmetlerini yüceltici sözlerle ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ayaktaşındaki manzum ifadelerde ise halefleri ve merhum için Tanrı'dan ve insanlardan istekler art arda sıralanmıştır.

Tartışma ve Sonuç:

Darb-ı Sak Kalesi, stratejik konumu nedeniyle Kuzey Suriye'nin Ortaçağ tarihinde, siyasi ve askeri gelişmeler arasında sıkça anılmıştır. 9. yüzyılda, önde gelen bir İslam sufisinin burada yaşadığı hatta medfun olduğu rivayeti ve inancı ise kale ve bölgenin tarihinde farklı bir boyutuyla karşımıza çıkar. Bu bağlamda Diyar-ı Rum'a İslam'ı yayma hareketinde bir rolü olduğunu da öngörmek mümkündür. Şurası bir gerçek ki Evliya-ı Kiram'dan Bayezid-i Bestami'nin manevi etkisi ve tasavvuf anlayışı bölgeye ulaşmış ve belirlenemeyen bir tarihten itibaren Darb-ı Sak Kalesi içinde mevcut bazı mekânlar mescit ya da zaviyeli bir mescit işlevi görmüş, aynı zamanda bir ziyaretgâh haline gelerek “türbe” sıfatıyla anılır olmuştur. Yine belirleyemediğimiz bir ölçüde tahrip olmuş mekânların 19. yüzyılda onarılarak yenilendikleri ve söz konusu işlevlerinin canlandırıldığını Osmanlı belgelerinden öğrenmekteyiz. Amik Ovası'nın nüfuzlu bir aşiret reisi ve devlet adamı tarafından gerçekleştirilen bu yenilemenin türbe-mescit ve zaviye ile de sınırlı kalmadığını, kalenin bu kez Osmanlı paşasının ikametgâhı haline geldiğini de belgeler gösteriyor.

⁷⁶ Bk. Halit Çal, “Ah Minel Mevt Kastamonu Şehrindeki 14-20.Yüzyıl Mezar ve Mezartaşları,” *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*, İstanbul, 2008, s. 371.

Yakın tarihin şahitlerinden aktarılan anılar⁷⁷ ve aynı zamanda bir şair olan cami imamının dizelerine yansıttığı satırlar da bu bilgileri canlandırmakta; Mustafa Şevki Paşa'nın sağlığında yapıların ne kadar mamur olduğunu, çevre halkın yanısıra devlet erkânı, ilim ve edebiyat çevresinden önemli kişilerin ziyaretlerini, izzet ikramın bolluğunu aktarmaktadır⁷⁸. Anlatılanlar sadece ziyaretin değil çevresinin de Paşa tarafından imar edildiğini ve canlandırıldığını göstermektedir⁷⁹.

Mustafa Şevki Paşa, o dönemde Osmanlı'yı uğraştıran asayiş sorunları karşısında devletin yanında olmuş, Fırka-ı İslahiye hareketine destek vermiş ve bizzat görev almış bir şahsiyettir. Hicaz'da bulunduğu esnada varlığından haberdar olduğu ifade edilen Bayezid Bestami Hz.nin makamı ve kabrini ihya etmeye girişmesi şüphesiz manevi duygularla açıklanabilir. Diğer yandan Paşa'nın bunda bir strateji güttüğünü de ileri sürmek mümkündür. 1853 Kırım Savaşı sonrası gelişen olaylar sonucu Osmanlı Devleti, Amik Ovası'nda kışlayan konargöçerleri iskân etmek istemiştir⁸⁰. Asayişsizlik hüküm sürerken Darb-ı Sak Kalesi, düzensizliğin baş gösterdiği bölge içindeki önemli bir güzergâhı ve eşkıyanın devlet güçlerinden kaçması ve saklanması için elverişli ortam sunan bir kısım Gâvur (Amanos) Dağı geçitlerini kontrol altında tutacak konumdadır. Her ne kadar kaledeki imar faaliyetleri başladığında bu sorunlar çözümlenmiş görünse de yeni düzenin oturması, iskânın sağlanması ve yayılması amaçlanmış olabilir. Mustafa Şevki Paşa'nın bu süreçte devlet görevi sona ermişse de boy beyliği sürmektedir. Geliştirilen fiziki çevre ve sunulan imkânlar içinde, Bayezid-i Bestami'nin manevi iklimi çerçevesinde bir araya gelen çevre halkı için söz konusu süreçte olumlu gelişme kaydedilmiş olmalıdır.

Mustafa Şevki Paşa'nın böyle bir plan ve öngörüyle hareket edip etmediği meçhuldür. Ancak Bayezid-i Bestami Türbesi'nin ihyası ile kale ve çevresindeki imar faaliyetlerinin Amik Ovası'nda, gerek birlik ve huzurun

⁷⁷ Tekin, *Hatay Evliyalarından...*, s. 96-97.

⁷⁸ Tekin, *a.g.e.*, s. 93-94; Türkan, *a.g.m.*, s. 63, 69-70.

⁷⁹ Tekin, *a.g.e.*, s. 88-94.

⁸⁰ Bk. Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 35-37.

sağlanması gerekse de iskânın gelişmesine önemli katkı sağladığı söylenebilir.

Paşa, 1912’de vefat ettiğinde türbenin girişine gömülmüş ve kendisi için gösterişli denebilecek bir sanduka yaptırılmıştır⁸¹. Paşa’ya, Osmanlı Devleti ve Amik Ovası Türkmenleri nezdindeki yöneticilik vasıfları ile ziyarete yaptığı hizmetlerden ötürü verilen değer, bu sandukada, dönemin anlayışına uygun olarak biçimsel ifadesini bulmuştur.

Toplumda, manevî yönleri, yönetici sıfatları veya kahramanlıkları nedeniyle saygı duyulan insanlar adına meydana getirilen türbelerin çevresinde gömülme isteği ve böylelikle hazirelerin ortaya çıkması Türk-İslam kültüründe yaygın olarak görülür. Bayezid-i Bestami Türbesi yakınındaki hazirenin ilk ne zaman oluştuğu bilinmemektedir. Üzerlerindeki yazılara göre tarihleri belirlenebilen mezartaşları 20. yüzyıl başlarından kalmaz. Toplam dört mezardaki altı şahide üzerinde görülen 1352-1353/1934 tarihi bölgenin Fransız işgali altında kaldığı dönemdir. Üç şahidenin 1938 veya sonrası bir tarihte düzenlenerek hazireye yerleştirildiğini yukarıda belirtmiştik. Kimlikleri belirlenebilen mezartaşlarının biri caminin imamına diğerleri ise Mustafa Şevki Paşa’nın aile fertleri ile onlarla ilişkili kişilere aittir. Yaşam alanları, Darb-ı Sak’ın güneydoğusunda, Reyhaniye’de bulunan ailenin ikameti ve akabinde mezar yerleri, Şevki Paşa’nın ilgisinin ziyarete yönelmesinden sonra bu alana kaymıştır. Belki de mevcut Alaybeyli Mahallesi mezarlığına dâhil olan gömü alanı sonradan duvarlarla yalıtılarak bir hazire durumuna gelmiştir.

Hazirenin türbeye göre alışılmamış konumunu ise ziyaretgâhın kendi mekânsal-işlevsel sürecine bağlı olarak değerlendirmek gerekir. Bayezid-i Bestami, Abbasilerin ve İslamiyet’in henüz türbe geleneğinin oluşmadığı erken bir döneminde yaşamıştır. Evliyanın sembolik sandukasının

⁸¹ Cami imamı İsmail Bağ’ın verdiği sözlü bilgiye göre “Mustafa Şevki Paşa’nın yakınları, kendisinin türbeye yaptığı hizmetlerden dolayı naaşının Beyazıt Bestami’nin yanına defnedilmesini söylemişlerdir. Ancak Mustafa Şevki Paşa buna karşı çıkararak kendisinin ancak çobanın ayağının dibini, kapının eşiğine gömülmesinin uygun olacağını belirtmiştir.”

bulunduğu yer, Bizans'tan devralınmış bulunan eski kalenin mekânlarından biridir. Kale, Abbasilerden sonra tekrar Bizans, ardından Selçuklu ve Haçlı egemenliklerinde kalmıştır. 1268'deki Memlük hâkimiyetinden itibaren 1918 Fransız işgaline kadar istikrarlı olarak devam Türk-İslam döneminde, ziyaret ve tekke işleviyle buradaki imar faaliyetlerine dair belgeler ancak 19. yüzyılda karşımıza çıkar. Bu süreçte, ziyaret mekânının çevresindeki yapılaşma durumu ve Fransız işgal sürecinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak aşağıdaki hazirenin gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Mezartaşlarındaki yazılar, Mustafa Şevki Paşa ve Tayfur Sökmen'e atfen yörede ve Hatay tarihinde, dönemin önemli şahsiyetlerini ön plana çıkarır. Hazire, ziyaret camii'nin bilinen kayıtlı ilk imamı ve aynı zamanda Türk edebiyatında yer etmiş, şair Sefil Molla'nın mezarını da barındırmaktadır. Mustafa Şevki Paşa'nın dönemin ve bölgenin üslupsal anlayışını yansıtan gösterişli sandukası yanında aile fertlerinin mütevazı mezartaşlarını bir hiyerarşiye dayandırmak mümkündür. Diğer yandan mezartaşlarının tarihleri dikkate alındığında, Fransız İşgal sürecinin getirdiği karmaşa, zorluklar ve değişen sosyal-ekonomik şartlar sonucu sonradan aileyi onurlandırmak çabasıyla yaptırılmış ve hazireye yerleştirilmiş izlenimi bırakmakta, dönemin sosyal-kültürel yapısı hakkında da önemli ipuçları sunmaktadırlar.

Bir mimari yapıya ait olmaları gerekirken ikincil kullanım gördüğünü düşündüğümüz bezemeli mezartaşları ise yörede görmeye alışık olmadığımız şekilde, Selçuklu geometrik geçme motiflerini yansıtılmaları bakımından ayrı bir yere sahiptir. 14-15. yüzyıllar tarih aralığını önerdiğimiz bu taşlar Amik Ovası'nda, Memlük döneminin imar faaliyetlerine işaret etmeleri açısından ayrıca önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ARIK, Rüşhan-Oluş Arık, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri*, İstanbul, 2007.
- ATTÂR, Feridüddin, *Enliya Tezkiireleri*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 2007.
- BİLİCİ, Kenan, *Anadolu Selçuklu Çağı Mirası*, I, Ankara, 2016.
- CEVDET PAŞA, *Tezakir*, 21-29, (haz. Cavid Baysun), Ankara, 1991.
- ÇAKAR, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, 2003, s. 352-374.
- ÇAL, Halit-Özlem Ataoguz Çal, *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, Ankara, 2008.
- ÇAL, Halit, “Urfa Şehir Mezar-Mezar Taşları”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, 4/4, Ankara, 2010, s. 1995-2009.
- ÇAL, Halit, “Yozgat Çapanoğlu Camisi Haziresindeki Mezar Taşlarında Tipler”, *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, İstanbul, 2012, s. 965-972.
- ÇAL, Halit, “Ah Minel Mevt Kastamonu Şehrindeki 14-20. Yüzyıl Mezar ve Mezartaşları”, *Üsküdar’a Kadar Kastamonu*, İstanbul, 2008, s. 353-373.
- ÇELİK, Yusuf, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, Konya, 2021.
- DEMİRİZ, Yıldız, *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, İstanbul, 2004.
- DOĞAN, Tuncer, “Gaziantep Türk İslam Dönemi Mimari Süslemeleri”, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Van, 2013.
- DUSSAUD, René, *Topographie Historique de la Syrie Antique et Médiévale*, Paris, 1927.
- EFE, Aydın, “Mursalooğlu Mustafa Şevki Paşa (1840-1914)”, *International Journal of History*, 5/2, 2013, s. 155-169.

- EGER, Asa, “Patronage and Commerce at the Twilight of Mamluk Rule: Two New Fifteenth Century Inscriptions from the Amuq Plain, Turkey”, *Journal of Islamic Archaeology*, 1.1, 2014, s. 55-73.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fırka-i Islâhiyye”, *DİA*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 35-37.
- HANOĞLU, Canan-Hasan Akdağ, “Erzurum Esat Paşa Camii Haziresi’nde Bulunan Mezar Taşları”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi*, Aydın, 2018, s. 282-325.
- HONİGMAN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, *Mısır Memlükleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmudi Devri (1412-1421)*, Ankara, 1989.
- KURU ÇAKMAKOĞLU, Alev, “İkonografik Açından Orta Çağ Türk Mimarisinde Yer Alan İstiridye Motifi”, *Erdem*, S. 52, 2008, s. 111-124.
- MÜLAYİM, Selçuk, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı*, Ankara, 1982.
- ÖGEL, Semra, *Anadolu’nun Selçuklu Çebresi*, İstanbul, 1994.
- ÖNKAL, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara, 1996.
- ÖZME, Adil, “Darb-ı Sak Kalesi”, *Hatay Keşif Dergisi*, S. 11, 2008, s. 6-11.
- RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1, (çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1989.
- SEVİM, Ali, *Anadolu’nun Fetih Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*, Ankara, 1987.
- SEVİM, Nidayi, “Osmanlı Mezar Taşlarında Başlıklar, Semboller, Şekiller ve Motifler”, *Düşünen Şehir*, S. 5, 2018, s. 102-111.
- SÜMER, Faruk, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 1963, s. 2-98.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Taripleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara, 1972.

- ŞANCI, Fuat, “Hatay İlinde Türk Mimarisi I”, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara, 2006.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul, 1987.
- TEKİN, Mehmet, *Hatay Evliyalarından Bayezîd-i Bestami*, Antakya, 1994.
- TEKİN, Mehmet, *Hatay Devlet Reisi Tayfur Sökmen*, Antakya, 2002.
- TEMİZ, Mine-Müge Çiftyürek-Servet Çayan, “Hatay İli Türk ve İslam Dönemi Yüzey Araştırması 2018”, *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Ankara, 2020, s. 529-550.
- TOMAR, Cengiz, “el-MELİKÜ'l-EŞREF, İnal”, *DİA*, C. 29, s. 63-64.
- TOSUN, Necdet, *Altın Silsile*, İstanbul, 2017.
- TÜRKAN, Hüseyin Kürşat, “Hatay’ın Sofilerinden Sefil Molla ve Onun Divanı”, *Karadeniz*, S. 30, 2016, s. 56-77.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Bâyezîd-i Bistâmî”, *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 238-241.
- UMAR, Bilge, *Türkiye Halklarının İlkçağ Tarihi*, C. II, İstanbul, 1984.
- ÜNLÜ, Ertan, “Çukurova’da Bir Türkmen Ailesi: Özeroğulları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 20/2, 2020, s. 254-286.
- YAZAR, Turgay, “Nahçıvan Mimarisi”, I, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara, 1999.

İnternet Kaynakları:

- BLOOM, Jonathan M.-BLAIR, Sheila S. (ed.), “Bistam”, *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, *Oxford Islamic Studies Online*, <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t276/e177>, (erişim 12/09/2021).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri:

- BOA, TŞR.HL. 2/32.
- BOA, A.MKT.MHM. 502/12.

Salnameler:

- Halep Vilayeti Salnamesi, 1312.

Halep Vilayeti Salnamesi, 1326.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTİKLAL HARBİ DÖNEMİNDE TÜRK FRANSTZ
İLİŞKİLERİ VE HATAY'IN STATÜSÜ MESELESİ (1919-1923)

Davud KAPUCU*

Giriş

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan Fransız İhtilali ile XIX. yüzyılda ortaya çıkan Sanayi İnkılabı, yeni bir statüko ve düzeni beraberinde getirmiştir. Bu durum dünyayı olduğu kadar Osmanlı Devleti'ni de doğrudan ve dolaylı yönleriyle etkilemiştir. Fransız İhtilalinin getirdiği milliyetçilik akımı imparatorlukların sarsılmasına neden olurken, Sanayi İnkılabı ise mevcut ekonomik düzenin yıkılmasına neden olmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bir taraftan milliyetçi isyanlarla, diğer taraftan ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar, Fransa'nın da içerisinde bulunduğu devletlerin XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı aleyhine yayılma politikası gütmesine ve her şart ve durumu değerlendirmek süratiyle toprak kazançları yolunda eylem ve fiillere girişmesine neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Fransa, 1830'da Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi ve askeri durumu değerlendirerek Cezayir'i işgal etmiştir. Aynı dönemde Fransa, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasında başat rollerden birini oynamıştır.

1853-1856 Kırım Harbi sırasında çıkarları gereği Osmanlı Devleti'nin yanında bulunan Fransa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden (93 Harbi) sonra İngiltere ile beraber Osmanlı aleyhine bir politikayı hayata geçirmiştir. Fransa'nın bu politikasında gelişen sanayisi için sömürge elde etmek istemesinin etkisi olmuştur. Bu sırada İtalya'nın Trablusgarp'ı

* Dr., Hava Kuvvetleri Komutanlığı, dkapucu@hotmail.com, (Sorumlu Yazar), orcid.org\ 0000-0002-5278-9846.

işgaline dolaylı yönden destek veren Fransa, Balkan Savaşları sırasında da Osmanlı karşıtı bir politik duruş sergilemiştir.

Birinci Dünya Harbi'ne İtilaf Devletleri yanında giren Fransa, verdiği mücadele ile Osmanlı coğrafyasının bölüşülmesine ortak olmak için adımlar atmıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'ni bölüşmek için yapılan gizli paylaşım anlaşmalarına dahil olan Fransa, Osmanlı Devleti'nin Hatay'ın da içerisinde bulunduğu Ortadoğu topraklarına göz koymuştur. İlgili gizli anlaşmalarla Fransa'ya; Adana, Antep, Hatay, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Musul ile Suriye kıyılarının verilmesi kararlaştırılmıştır.

Osmanlı Devleti, müttefiklerinin savaştan çekilmesi üzerine 30 Ekim 1918'de yaptığı Mondros Mütarekesi ile harp durumuna son vermiştir. Bu durum Fransa'nın da içinde bulunduğu İtilaf Devletlerinin yaptıkları gizli paylaşım anlaşmalarını hayata geçirmelerine yol açmıştır. Mütareke sonrasında Fransa, İngiltere, İtalya ve Yunanistan ilk önce İstanbul ve boğazlar bölgesini işgal etmiştir. Ardından Fransa; Çukurova bölgesini içerisinde barındıran Adana ve Hatay bölgesine asker çıkarmıştır. Aynı dönemde İngiltere, çıkarları doğrultusunda hareket ederek daha önce Fransa'ya söz verdiği Antep, Maraş, Urfa ve Musul'u işgal etmiştir.

Fransa, İngiltere'nin gizli anlaşmalara uymamasını müttefik devletler nezdinde protesto etmiştir. Fransa'nın bu diplomatik girişimleri sonucunda 15 Eylül 1919'da İngiltere ile Fransa arasında Suriye İtilafnamesi yapılmıştır. Bu anlaşmayla; Musul dahil Irak ve Ürdün ile Filistin toprakları İngiltere'ye bırakılmış; Fransa'ya ise Hatay'ın da içinde bulunduğu Çukurova, Suriye, Lübnan ile Maraş, Antep ve Urfa bölgeleri kalmıştır. Bu anlaşma sonrasında Suriye, Adana, Hatay, Antep, Maraş ve Urfa, Fransız nüfuz alanı haline gelmiştir.

Fransız ve diğer İtilaf Devletlerinin işgalleri üzerine Anadolu'da Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa önderliğinde Millî Mücadele başlamıştır. Bu mücadele, Hatay dahil zamanla tüm Anadolu da vücut bulmuş ve bağımsızlık sürecinin bir parçası olmuştur. Bu çalışmada Türk İstiklal Harbi döneminde Fransa ile yaşanan ilişkiler ekseninde Hatay'ın

statükosu ve siyasal gelişmelere arşiv belgeleri, tetkik eserler ve süreli yayınlar çerçevesinde yer verilecektir.

1. Mondros Mütarekesinden Sonra Türk-Fransız İlişkileri ve Hatay'ın Statüsü

Osmanlı Devleti dört yıllık savaştan sonra tam teslimiyet anlamı taşıyan Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin orduları dağılmış, elinde bulundurduğu kaynakları tükenmiş, silah, cephane, ulaşım yolları, haberleşme araçları ile liman ve tersaneleri galip ülkelerin eline geçmiş, ülkesi hakkında verecekleri kararları bekler duruma gelmiştir.¹

Mütareke, İtilaf Devletlerine güvenlik gerekçesi ile anlaşmanın 7'nci maddesine dayanarak ülkenin herhangi bir askerî noktasını işgal etme hakkı vermiştir.² Nitekim mütarekeden kısa bir süre sonra harekete geçen İtilaf güçleri, Boğazlar başta olmak üzere, Musul, Adana, İskenderun, Hatay, Antep, Urfa, Maraş, Batum, Kars ve Ardahan'ı işgal etmiştir.³ Azınlık konumunda bulunan Rumlar ve Ermeniler ise siyasî hedefleri doğrultusunda Türklere yönelik asayişî tehdit eden eylemlerde bulunarak Büyük Devletlerin Türk topraklarına müdahalesine zemin hazırlamıştır.⁴ Zira Mondros Mütarekesi ile azınlıkların serbest hareket etmeleri için gerekli altyapı oluşturulmuştur.⁵

¹ MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi, K.: 6, D.: 25, F: 3, 4, 4/5; ATASE Arşivi: K.: 51, D.: 198. F.: 1; Kazım Karabekir Paşa, *Paşaların Hesaplaşması, İstiklal Harbine Neden Girdik. Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, (Yay.Hz. İsmet Bozdağ), İstanbul, 1992, s.30.

² *ATASE Arşivi*, İSH, Kutu (K):51, Gömlek (G): 198, Belge No (B): 1.

³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BOA, HR.SYS., 2543-4/9; BOA HR. SYS., 2543-1/13.

⁴ David Fromkim, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1918*, (Çev., Mehmet Harmancı), İstanbul, 1994, s. 371-372; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri IV*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993, s.23; İsmail Özçelik, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Urfa)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s.55.

⁵ Saim Besbelli ve İhsan Göymen, *Türk İstiklal Harbi V, Deniz Cephesi ve Hana Harekâtı*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s.11.

Mütareke sonrasında iki Fransız muhribi, 1-2 Kasım 1918 tarihlerinde İskenderun Körfezi'ne gelerek keşif faaliyetinde bulunmuştur.⁶ 3 Kasım 1918'de ise Fransızlar, İskenderun Limanı'na gelerek, buranın kendilerine teslim edilmesini istemiştir. Konuya ilişkin olarak İskenderun'daki Bahriye Müfrezeleri Kumandanı Ahmet Halit Bey tarafından II. Ordu Kumandanlığına gönderilen yazıyla; saat 10.00 evvelde bir Fransız irtibat muhribinin limana gelip demirlediği, ilgili muhribin beyaz bayrak çekili olduğundan ne istediklerini öğrenmek maksadıyla mevki kumandanı ile birlikte yanlarına gidildiği belirtilerek, buna karşılık muhripte bulunan İngiliz bir binbaşının cevaben limanda bulunan torpillerin muavenetimizle derhal taranması ve tarandıktan sonra da kasabanın kendileri tarafından işgal edileceğinin bildirildiği ifade edilmiştir. Ayrıca yazıda, mevki kumandanı tarafından, mütareke şartları içerisinde bölgenin işgalinin olup olmadığının malum olmadığını şayet buna teşebbüs edilirse tarafımızdan muavenet edileceği, böyle bir durumda evvel halde mütarekenin ihlal edilmesi mesuliyetinin kendilerine ait olacağı bildirilmiştir. Yazının devamında, İngiliz binbaşısının daha yüksek makama danışılıp malumat alınmasını ve gelecek cevabın kendisine bildirilmesini istediği ifade edilmiştir.⁷

İskenderun'dan gelen haber üzerine, Fransızların tutumuna dair aynı gün Bab-ı Aliye bir telgraf çekilerek durum iletilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti tarafından verilen cevabi metinde; "... *şebirin işgaline dair mütarekede bir kayıt ve şart olmadığından mümanaat edilmesi lazımdır. Şayet ısrar ve cebirle girmeye kıyam ederlerse, üzerimize ateş etseler dahi tarafımızdan katıyen ateş edilmeyerek şebre girmelerine müsaade ve derhal durumun İngiliz Başkumandanına protesto edilmesi...*" emri verilmiştir.⁸

Bu sırada Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'na getirilen Mustafa Kemal Paşa tarafından II. Ordu Kumandanlığı, VII. Ordu Kumandanlığı

⁶ ATASE Arşivi, BDH, K.: 2707, D.: 332, F.: 1-16.

⁷ ATASE Arşivi, BDH, K.: 2707, D.: 332, F.: 1-4; ATASE Arşivi, BDH, K.: 2707, D.: 332, F.: 1-4a.

⁸ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Harp Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962, s.125.

Adana Valiliğine ve Adana Hat Kumandanlığına gönderilen grup emrinde; Suriye sınırının, Suriye vilayetinin kuzey hududu anlaşılması gerektiğini, bu hududun Lazkiye'nin kuzeyinden doğuya doğru devam ettiğini, İskenderun, Katma ve Kilis havalisinin Türklerle meskûn olduğunun her vesile ile hatırdâ tutulması gerektiğini bildirmiştir. Emrin devamında Mustafa Kemal Paşa, Mütareke şartlarında açık bir hüküm olmadığını belirterek, şartlar kesinleşinceye kadar karaya bir kuvvet çıkarılmasına müsaade edilmemesini istemiştir. Ayrıca emirde, Toros trenlerinin İtilaf kuvvetleri tarafından muhafaza edileceği, bu kıtaların nereden geleceğinin açık olmadığını belirtmiştir. İlave olarak emirde, Adana Hat Kumandanı ve Müfettişliğinin bu trenler, İtilafçılar tarafından işgal edilse dahi Türk askerinin de onlarla beraber kalmasının teminine çalışılacağından, emrinde bulunan muhafız kıtalarının terhis edilmemesi için en genç efrattan kıtalar teşkiline çalışılması ve şimdiden vazifeleri hakkında açık talimatlar verilmesini bildirmiştir. Emrin devamında Mustafa Kemal Paşa, icabında İtilafçılarla müzakere için zevattan müteşekkil bir görüşme heyetinin 5 Kasım 1918'de Adana'da kurulmuş olacağını ifade etmiştir.⁹ İlgili grup emri, Mustafa Kemal Paşa'nın işgallere karşı izlenecek tutum ve yöntem tarzını ortaya koyduğunu göstermektedir.

Bu sırada Fransızlar ve İngilizler tarafından 4 Kasım 1918'de, dokuz torpido gemisi ile limanda arama-tarama faaliyetlerine başlanmıştır.¹⁰ Bunun üzerine İskenderun Limanının işgal edileceğini düşünen Yıldırım Orduları Grup Komutanı Mustafa Kemal Paşa; VII. Ordu, III. Kolordu ve 41'inci Tümen Komutanlarına "... XX. Kolordunun zayıf bir ileri karakol tertibatı terk ederek gece yürüyüşü ile evvela Katma ve Subaşı civarında toplanması, sonra İslahiye'ye gelmesi, ileri batta terkedilecek kuvvetlerin bilahere 24'üncü Tümeden bir kuvvetle değiştirebileceği..." şeklinde verdiği bir emirle İtilaf kuvvetlerinin olası bir harekâtına karşı önlem almaya çalışmıştır.¹¹ Ayrıca

⁹ ATASE Arşivi, BDH, K.: 2707, D.: 332, F.: 1-32.

¹⁰ ATASE Arşivi, BDH, K.: 2707, D.: 332, F.: 1-5.

¹¹ Atike Kaplan ve Alev Keskin, *Türk İstiklal Harbi IV. Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.60-61.

Mustafa Kemal Paşa, 6 Kasım 1918'de Başkomutanlık Erkan-ı Harbiye Reisliğine bir telgraf çekerek işgale izin verilmemesini ve olası bir durumda ateşle karşılık verilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹² Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine karşılık verdiği cevapta, bunun devlet ve millet menfaatlerine aykırı olduğunu ve 8 Kasım 1918'de İskenderun'un tahliye edilerek İngilizlere teslim edilmesini istemiştir.¹³

İtilaf güçlerinin en önemli hedefi savaşın başından beri boğazlar ve İstanbul olmuştur. Bu kapsamda Türklere gözdağı vermek amacıyla, 8 Kasım 1918'de bir Fransız gemisi Galata önlerine kadar gelmiş ve birkaç Fransız subayı karaya çıkararak azınlıkların sevinç gösterileri arasında Beyoğlu'ndan geçerek Fransız konsolosluğuna gitmiştir. 9 Kasım 1918'de 22'si Fransızlara ait olmak üzere İngiliz, İtalyan ve Yunanlardan oluşan toplam 60 gemiden mürekkep İtilaf donanması Çanakkale boğazını geçerek 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmiştir.¹⁴ Aynı dönemde başka bir Fransız kuvveti, Uzunköprü üzerinden 14 Kasım 1918'de askerlerini trenle Bakırköy'e geçirip 16 Kasım 1918'de Reşadiye kışlasına yerleştirmiştir.¹⁵ İstanbul'a gelen Fransız kuvvetlerinin komutası Yüksek Komiser unvanıyla Visamiral Jean Amet'e verilmiştir.¹⁶

20 Kasım 1918'de Çanakkale Boğazının Anadolu yakasını İngilizler denetim altına alırken, Rumeli yakasındaki Seddülbahir'den Kilitbahir'e

¹² Taha Toros, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, (2.Baskı), Adana Büyükşehir Belediyesi Altın Koza Yayınları 32 Ulusoy Matbaacılık, Adana, 2006, s.9; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar 2*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.216.

¹³ Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s.117.

¹⁴ Tefik Bıyıklıoğlu, "I. Dünya Harbinde Boğazlar Problemi" *Bellekten*, CXXV, Sayı 97-100, Ankara, 1961; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Ankara, 1993, s.24; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, İstanbul, 1991, s.54-55.

¹⁵ Özgür Mert, "İşgalden Kurtuluşa Doğu Trakya", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.58, Bahar 2016, s.125; Edirne Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne, t. 10 Kasım 1918, BOA, DH. KMS. D.49-1 G:31 lef 3; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), *"İstanbul'un İtilaf Devletleri Tarafından İşgali"*, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2019, s.74.

¹⁶ Bıyıklıoğlu, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.123.

kadar olan kısmı Fransızların kontrolüne geçmiştir.¹⁷ 23 Kasım 1918'de de Franchet d'Esperey İstanbul'a gelerek toplam 70 subay ve yaklaşık 3000 askerden oluşan birliklerin komutasını üstlenmiştir.¹⁸ Böylece Uzunköprü'den Sirkeci'ye kadar olan demiryolu hattı Fransızların kontrol altına alınmıştır.¹⁹ Bu sırada Fransızlar, Adana bölgesindeki Ermenileri bağımsız bir Ermeni devleti kurma vaadiyle örgütleyerek işgal bölgelerinde Türk halkına karşı Ermenilerden faydalanmayı düşünmüştür.²⁰ Bu kapsamda Fransız subaylardan Albay Edouard Brémond Adana'ya gelerek Ermenice "gönüllü" anlamına gelen ve (kamavor, kamavur, gamavor) olarak tanınan Ermeni gönüllülerinden oluşan bir çete kurmuştur.²¹ Bu Ermeni çeteler Saimbeyli gibi bazı bölgelerde Müslüman mahallelerini yakmış içlerinde kadı, müftü, savcı, hâkim ve diğer memurların olduğu Müslüman halkı katletmiştir.²²

Ayrıca Fransızlar, 1 Aralık 1918'de İzmir'e bir nakliye gemisi, 7 Aralık 1918'de Foça'ya bir muhrip, 11 Aralık 1918'de Hatay Dört Yol'a 400 Ermeni'den oluşan bir Fransız taburu ve 14 Aralık 1918'de de İzmir'e bir kruvazör göndermiştir.²³ İtilaf güçlerinin diğer ülkeleriyle birlikte İzmir Limanı'nı denetim altına alan Fransızlar, İzmir ve havalisinde askerî ve

¹⁷ Meliha Özpekcian, *Türk-Fransız İlişkileri (1525-1921)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s.148.

¹⁸ Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, C.I, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1975, s.70-71; Salahi Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, ATAM Yayınları, Ankara, 2007, s.9.

¹⁹ Mustafa Budak, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)", *İlmi Araştırmalar* 5, İstanbul, 1997, s.86-87; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I-IV, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1978, s.64-65.

²⁰ *ATASE Arşivi*, BDH, K.: 2132, D.: 383, F.: 43.

²¹ Süleyman Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İş birliği (1918-1921)", *Bellekten*, Cilt: LXVI, Sayı: 247, Yıl: Aralık 2002, s.964; Kemal Çelik, "Fransız İşgal Dönemi Mersin Belediye Başkanı Ahmet Hallaç'ın Anıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI, (62): s.700; Yasəmən Karakoyunlu, "Hocalı Soykırımının Tarihi-Siyasi Sebepleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 226, Şubat 2017, s.139.

²² Hidayet Esen, *Millî Mücadelede Yahyalı ve Ermeniler*, Niğde Üniversitesi (SBE), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2003, s.39.

²³ Tevfik Ercan, *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, *Genelkurmay Basımevi*, Ankara, 1999, s.195.

siyasî temsilcilikler kurmuştur. Bölgede haberleşme işlerini İngilizler takip ederken pasaport ve vize işlerinin takibini Fransızlar üstlenmiştir. İzmir-Turgutlu-Bandırma demiryolu hattının denetimi Fransız Yüzbaşı Guicot'a verilmiştir. Böylece Fransızlar Mondros Mütarekesinin hükümlerini en geniş şekliyle kendi çıkarlarına uygun olarak işletmeye başlamıştır.²⁴ 17 Aralık 1918'de çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu 1500 Fransız askeri Mersin ve Tarsus'u işgal etmiştir.²⁵ 21 Aralık 1918'de Adana, Fransız ve Ermeniler tarafından işgal edilmiştir.²⁶ Fransız işgali 27 Aralık 1918'de Pozantı ile devam etmiştir.²⁷ Böylece Fransızlar 1918 yılı sonu ile 1919 başlarında Adana, Mersin ve İskenderun yöresini ele geçirmiştir. Aynı dönemde bir İngiliz kuvveti, 1 Ocak 1919'da Antep'i işgal etmiştir.²⁸

Fransız birliklerinin İstanbul'a gelmesinden kısa bir süre sonra Fransız Yüksek Komiseri Amet'in yerine 8 Ocak 1919'de M. Defrance İstanbul Yüksek Komiseri olarak atanmıştır.²⁹ Bu sırada 9 Ocak 1919'da Genel Vali unvanıyla Adana'ya gelen Brémond önemli görevlere Fransızları yerleştirmiştir. Bu bölgedeki Osmanlı posta pullarının üzerine "Kilikya" diye damga vurulmuş, resmi binalara Fransız bayrağı çekilmiş, polis

²⁴ BOA, HR. SYS. 2544-8/19-21; BOA, B.E.O. 340957; Cengiz Kartın, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Millî Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Aşiretlere Yönelik Siyaseti*, Fırat Üniversitesi (SBE), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2007, s.72; Tansel, *a.g.e.*, s.56; Mehmet Tekin, *Hatay Devlet Reisi Tayfur Sökmen*, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya, 2002, s.18; Hamit Pehlivanlı, Yusuf Sarnay, Hüsamettin Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.34.

²⁵ Cengiz H. Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İbtîlâliyyesi*, Ankara, 1983, s.74-75; Taha Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 2001, s.14.

²⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s.398; Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s.78-79; Esat Oğuz, *Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları*, İstanbul, 1934, s.22; Kasım Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1963, s.15.

²⁷ Bıyıkhoğlu, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s.72.

²⁸ Hulusi Yetkin, *Gaziantep Tarihi ve Davaları*, Gaziantep, 1968, s.37.

²⁹ Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetim*, ATAM Yayınları, Ankara, 2014, s.30.

kalpaklarının üzerindeki ay sökülmüş ve cinayet işleyen Ermeniler korumaya alınmıştır.³⁰

İtilaf Devletlerinin işgalleri sonrasında yenilen devletlerin durumunu görüşmek ve onlarla yapılacak kesin antlaşmaların çerçevesini belirlemek üzere 18 Ocak 1919'da Paris'te bir barış konferansı düzenlenmiştir. İtilaf Devletleri bu konferansla, karşılıklı olarak imzalayacakları antlaşmaların maddeleri üzerinde mutabık kalmak ve kendi aralarındaki problemleri çözüme kavuşturmak amacıyla bir araya gelmiştir. Konferansa başta İtilaf Devletleri olmak üzere toplamda 32 devlet katılmıştır.³¹ Toplantıya 32 devlet temsilci göndermesine rağmen konferans kararlarına hâkim olan beş devletin başbakan ve dışişleri bakanlarından oluşan bir “*Onlar Konseyi*” kurulmuş, daha sonra ise Japon delegeler dışarıda bırakılarak geri kalan ülkelerin başbakanlarından oluşan “*Dörtler Konseyi*” müzakereleri devralmıştır.³² Kurulan diğer konseylerin sorunları çözmede sıkıntılar yaşaması üzerine Dörtler Konseyinin çalışmaları sonucu konferans hükümlerine son şekli verilmiştir.³³ Paris Barış Konferansı sırasında Fransa'nın da desteklediği büyük devletler tarafından, Birinci Dünya Harbi sırasında yapılan gizli anlaşmaların uygulamaya sokulmasına karar verilmiştir. Ayrıca, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması isteği

³⁰ Tansel, *a.g.e.*, s.220-223.

³¹ Volkan Aksoy, “Paris Barış Konferansı'nda İtalyanlar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 16, Sayı 32 (Güz 2020), s.636.

³² Ergün, Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1987, s.122; bu devletler arasında, Japonya, Belçika, Brezilya, İngiliz Dominyonları ve Hindistan, Çin, Küba, Yunanistan, Guatemala, Haiti, Hicaz, Honduras, Liberya, Nikaragua, Panama, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Siyam, Çekoslovakya Cumhuriyeti, Bolivya, Peru, Uruguay, Kanada, Ekvador, Avustralya, Güney Afrika ve Yeni Zelanda gibi devletler yer almıştır. Bkz. Charles T. Thompson, *The Peace Conference day by day*, Brentano's Publisher, New York, 1920, s.116-117.

³³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Alkim Yayınevi, 12. Baskı, İstanbul, 2005, s.145-146; Alan Sharp, “The Big Four-Peacemaking in Paris in 1919”, *History Review*, Issue 65, 2009, s.16; Geo A. Finch, “The Peace Conference of Paris, 1919”, *The American Journal of International Law*, Vol. 13, No. 2, 1919, s.164-165; Ernest John Knapton-Thomas Kingston Derry, *Europe and The World Since 1914*, Charles Scribner's Sons Publications, New York, 1966, s.67-68.

Fransa tarafından desteklenmiştir.³⁴ İlave olarak Fransa, İngiltere ile beraber Batı Anadolu'da güçlü bir İtalya istemediği için bölgenin Yunanistan'a verilmesini uygun görmüştür. Bu karar İtilaf Devletleri arasındaki ilk görüş ve fikir ayrılıklarının Paris'te ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁵ İlgili karar İtalya tarafından tepki ile karşılanmış, bu durum İngiltere ve Fransa'nın aynı paralelde bir politik duruş sergilediğini göstermiştir.

8 Şubat 1919 tarihinde Fransız generali Franchet d'Espérey Paris zırlıslı ile İstanbul'a geçmiştir. General, Dolmabahçe Sarayı'nda oturmak istemiş, Türkler aleyhine sözler sarf etmiş ve ileri geri emirler vermiştir. Böylece Türk aydınları arasındaki Fransız sempatanlığının ve “*Avrupa demek Fransa demek*” yargısının da zedelenmesine neden olmuştur. İstanbul'da kaldığı süre zarfında kendisini tek yetkili gören, Türk basınında kendi aleyhine yazılar yazan yazarları ölüm cezasına çarptıracak kadar ileri giden biri olarak ön plana çıkmıştır. Bu sırada Fransız General, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısını karargâh olarak seçmiş ve kullanmaya başlamıştır.³⁶

Paris'te İtilaf Devletleri tarafından barış konferansı devam ederken, İngilizler tarafından 22 Şubat 1919'da önce Maraş, sonra 24 Mart 1919'da ise Urfa işgale uğramıştır.³⁷ Bu sırada Paris'te alınan karar sonrasında İzmir, 15 Mayıs 1919'da Yunanistan tarafından işgal edilmiştir.³⁸ İlgili

³⁴ Seyfi Yıldırım, “Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, Yıl 5, Sayı 9, (Bahar 2009), s.5-40.

³⁵ Ali Erhan Ertan ve Tevfik Orçun Özgün, “I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, 552-572.

³⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, Cilt 1, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, s.360-361; Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 7, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara, 1948, s.109-110.

³⁷ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 1/1, G: 16, B: 96-5; *ATASE Arşivi*, İSH, K: 1/1, G: 16, B: 96-7; Genelkurmay kayıtlarında Urfa'nın işgal tarihi 24 Mart 1919 olarak belirtilmesine rağmen yerel kaynaklarda işgal tarihi 7 Mart 1919 olarak belirtilmektedir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bakınız: Hasan Açal, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*, Şurkav Yayınları, Ankara, 2001, s.34.

³⁸ *ATASE Arşivi*, İSH, K: 15, G: 1, B: 1; *ATASE Arşivi*, İSH, K: 15, G: 1, B: 1a.

durum Türk milletinin işgallerin geçici değil kalıcı olacağını anlamasına ve bölgesel mahiyetli cemiyetler ile Kuvayı Milliye birlikleri oluşturmasına etki etmiştir. Bu sırada Türk Milleti, Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa önderliğinde birleşmiş ve hızla teşkilatlanma çalışmalarına girişmiştir.

Millî Mücadelenin başladığı bir dönemde Fransa ile İngiltere arasında Anadolu'nun güney bölgelerinin taksimi konusunda bir anlaşma imzalanmıştır.³⁹ 15 Eylül 1919'da Fransa ile İngiltere arasında yapılan ve Suriye İtilafnamesi adıyla anılan anlaşma ile Fransa, Musul'u İngilizlere bırakmış, karşılığında ise Antep, Maraş ve Urfa'yı almıştır.⁴⁰ Bu antlaşma sonucunda, Adana, Maraş, Antep, Urfa, Kilikya ve Suriye'de İngiliz birliklerinin yerine Fransız birliklerinin geçmesi konusunda mutabakata varmıştır.⁴¹ İngilizler, Fransızlarla imzaladıkları Suriye Antlaşması şartları çerçevesinde 1 Kasım 1919'da bölgeden askerlerini geri çekmiştir.⁴² İngiliz birliklerinin yerini ilk etapta Fransız üniforması giymiş Ermeni Gönüllü Taburları almıştır.⁴³ Daha sonraki süreçte Fransız askerleri ile bu bölgede yaşayan Türkleri yok etmek düşüncesiyle Amerika, Mısır, Suriye ve Fransa'dan getirilen muhacirler ile Fransız sömürgelerinden getirilen askerler işgal bölgelerinde görevlendirilmiştir.⁴⁴

³⁹ Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s.52; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Belgeleri ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971, s.46.

⁴⁰ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991, s.129-130; Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, ATAM Yayınları, Ankara, 2006, s.145.

⁴¹ Meir Zamir, "Faisal And The Lebanese Question, 1918-20", *Middle Eastern Studies*, Volume 27, Issue 3, Volume 27, 1991, s.412; Sabahattin Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.I, İstanbul, 1982, s.317; David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, (Çev: Mehmet Harmancı), Sabah Yayınları, İstanbul, 1993, s.157.

⁴² BOA. DH. KMS, 56-1/42, Bk. EK-3.

⁴³ *ATASE Arşivi*, İSH, K.: 185, G.: 21-91, B.: 93; *ATASE Arşivi*, K.: 383, G.: 43-12-6, B.:34.

⁴⁴ *ATASE Arşivi*, İSH, K.: 48, G.: 15-185, B.: 26; *ATASE Arşivi*, K.: 86, G.: 144-318, B.: 99-1.

Suriye İtilafnamesi kapsamında Fransızlar, önce şehir merkezlerini ardından da çevre bölgeleri işgale başlamıştır.⁴⁵ Fransızların işgali üzerine Hatay’ında içinde bulunduğu Fransız işgal bölgelerindeki Türk halkı tarafından Kuvayı Milliye birlikleri kurulmak suretiyle mücadeleye başlanmıştır. Bu mücadele Türkler ile Fransızlar arasında ciddi muharebelerin vuku bulmasına neden olmuştur.⁴⁶

2. TBMM’nin Açılmasından Sonra Türk-Fransız İlişkileri ve Hatay’ın Statüsü

Fransa’nın içerisinde yer aldığı İtilaf kuvvetlerinin işgalleri üzerine Millî Mücadele başlamış ve 23 Nisan 1920’de TBMM kurulmuştur. TBMM’nin açılmasından sonra hızla düzenli birliklerin kurulmasına başlanmış, ardından da teşkilatlanma çalışmalarına yön verilmiştir. Bu yeni yapının zamanla elde ettiği başarılar Fransızların, TBMM’yi muhatap kabul etmesine ve yaptığı anlaşmalar yoluyla ilişkilerini resmiyete dökmesine yol açmıştır. İlgili görüşmeler Hatay’ın statüsü ve geleceği konusunun da gündeme gelmesine etki etmiştir.

TBMM tarafından alınan kararla 8 Kasım 1920’de Kuvayı Milliye Birlikleri dağıtılmış ve yerine düzenli ordu kurulmuştur. Düzenli ordunun kurulduğu dönemde Yunanların taarruzu ile 6-11 Ocak 1921’de Birinci İnönü Muharebesi gerçekleşmiştir.⁴⁷ Fransa’nın da içerisinde yer aldığı İtilaf Devletlerinin kışkırtması ile gerçekleşen muharebeler, Yunanların TBMM’yi ortadan kaldırarak, Sevr Antlaşması hükümlerini zorla kabul ettirmek amacıyla ön plana çıkmıştır.

Yunan kuvvetlerinin taarruzu ile şekillenen muharebeler, Türk birliklerinin stratejik savunması sonucu başarısızlığa uğramıştır. Birinci İnönü Muharebesi’nin Türk ordusu tarafından kazanılması, Fransızların

⁴⁵ *ATASE Arşivi*, İSH, K.: 88, G.: 9, B.: 1.

⁴⁶ *ATASE Arşivi*, İSH, K.: 16, G.: 96, B.: 6; *ATASE Arşivi*, İSH, K.: 270, G.: 27, B.: 1.

⁴⁷ Selim Turhan, *Türk İstiklal Harbi II, Batı Cephesi, 3. Kısım, Birinci İkinci İnönü Aşhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.161; Selek, *a.g.e.*, s.129.

da içinde yer aldığı İtilaf Devletlerinin, Sevr Antlaşmasını yumuşatarak kabul ettirmek istemesine yol açmıştır. Bu nedenle İtilaf Devletlerinin çağrısı ile Londra'da 21 Şubat 1921'de bir konferans düzenlenmiştir.⁴⁸ Bu konferansa İstanbul Hükümeti ile beraber TBMM Hükümeti de davet edilmiştir. Konferans, İtilaf Devletlerinin Sevr hükümlerini Türk tarafına kabul ettirmek istemesi ve bağımsızlığa aykırı hükümler içermesi sebebiyle olumsuz sonuçlanmıştır. Ancak, görüşmeler sırasında TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey'in girişimi ile Fransa Başbakanı Aristide Briand arasında bir anlaşma imza edilmiştir.⁴⁹

Londra'daki konferans sırasında TBMM ile Fransız Hükümeti arasında 11 Mart 1921'de yapılan anlaşmaya göre; Sevr Antlaşmasına göre belirlenen sınırların kuzeyindeki toprakların Türklere bırakılması kararlaştırılmıştır. Bu hüküm gereği Fransız birliklerinin sekiz gün içerisinde bu bölgeyi boşaltması ve buralara Türk birliklerinin yerleşmesi karara bağlanmıştır. Ayrıca, fiili bir barış halinin tesisi, Fırat-İskenderun arasındaki demiryolu ulaşımının güvenliğinin teminatı, Amanos'daki sanat eserlerinin ve Cerablus Köprüsünün onarılması ve çetelerin saldırıları durumunda askeri takip hakkı verilmesi öngörülmüştür. İlave olarak, genel af çıkarılması, etnik azınlıkların korunması, TBMM ile Fransa arasında iktisadi iş birliği yapılması, Ergani maden yataklarının bir Fransız Şirketine verilmesi, Türk ve Suriye bölgeleri arasında özel bir gümrük rejimi kurulması, Fransızlar tarafından İskenderun bölgesinde özel bir idari rejim tesis edilmesi ve bölgedeki Türk sakinlerin kültürel gelişimi için Türkçe'nin kullanımına yönelik tedbir alınması kararlaştırılmıştır. Aynı anlaşmayla, Kilikya Limanları ile Suriye arasındaki Bağdat Demiryolu kısmının bir Fransız Şirketine devredilmesi, Türkiye ile Suriye arasındaki sınırın; İskenderun Limanı içerisinde Payas kazasının hemen güneyindeki bir noktadan hareketle Suriye'ye kalan Meyda-ı Ekber kazası

⁴⁸ İzzet Öztoprak, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, Ankara, Kasım 1995, Sayı: 33, s.584; Bülent Kara, "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Gazî Akademik Bakış*, Cilt. 3, Sayı. 5, Ankara, Kış 2009, s.159.

⁴⁹ Hans Rohde, *Asya İçin Mücadele ve Şark Meselesi*, Çeviren; Binbaşı Nihat, İstanbul, 1932, s.148.

ve tren istasyonuna doğru bir çizgi şeklinde uzanarak, oradan Marşova kazasını Suriye'ye, Karnaba kazasını ve Kilis şehrini Türkiye'ye bırakacak şekilde doğu-güney istikametine doğru kırılacaktır.⁵⁰ Devamında sınırın Çobanbey İstasyonunda demiryoluna kavuşması ve sonra demiryolunu takiben Nusaybin'e varması ve Fırat'ın dirseğinden itibaren Caziret-i Ömer'e varması kararlaştırılmıştır.⁵¹ İlgili anlaşma ile Hatay bölgesi Misak-ı Milli sınırları dışında kalmıştır.

Londra Konferansı, Sevr hükümlerinin yumuşatılarak kabul ettirilmek istenmesi ve en önemlisi bağımsızlık ve eşitliğe aykırı olması hasebiyle TBMM tarafından kabul edilmemiştir. Bu kapsamda Fransa ile yapılan anlaşmada Misak-ı Milliye aykırı görülerek reddedilmiştir.

Londra Konferansının olumsuz sonuçlanmasından sonra İtilaf Devletlerinin desteği ile Yunanlar, ikinci kez Türk ordusuna saldırmıştır. 23 Mart- 1 Nisan 1921 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci İnönü Muharebesi de Türk kuvvetlerinin zaferi ile sonuçlanmıştır.⁵² Bu zafer, Fransızların Anadolu'dan çekilmek amacı ile TBMM ile tekrar görüşmelere başlamasına etki etmiştir. Bu kapsamda 9 Haziran 1921'de Fransız Senatosu Dışişleri Komisyonu Başkanı M. Henri Franklin Bouillion Ankara'ya gelerek bir dizi görüşme yapmıştır. Bouillion'un ziyareti iki hafta sürmüş ve onunla görüşmeleri bizzat Mustafa Kemal Paşa yapmıştır.⁵³ Ancak, Türk ordusunun 10-24 Temmuz 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde yenilmesi üzerine Fransa, bu görüşmeleri askıya almıştır.

⁵⁰ Tolon, *a.g.e.*, s.178-179.

⁵¹ Ayhan Öztürk, "Milletlerarası Antlaşmalar ve Türk Fransız Antlaşmaları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.I, S. 5, Kayseri, 1994, s.117-118.

⁵² İzzet Öztoprak, "II. İnönü Savaşı Sonrasında İç Siyasi Durum ve Ankara'da Hükümet Değişikliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIV, S. 42, Kasım 1998, s.1081.

⁵³ Salahi R Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.198-201.

Bu sırada Türk ordusu Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Sakarya Nehrinin doğusuna alınmıştır.⁵⁴ Burada yeni bir savunma hattı oluşturularak, Türk Milleti ölüm kalım harbine hazırlanmıştır. Başkomutanlık yetkisi ile beraber TBMM'nin tüm yetkilerini üzerine alan Mustafa Kemal Paşa'nın direktifi ile çıkarılan Tekalif-i Milliye Emirleri ile ordunun ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Neticede Yunan kuvvetlerinin saldırısı ile gerçekleşen 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Sakarya Meydan Muharebesi, Türk ordusunun üstün gayret ve mücadelesi ile kazanılmıştır.⁵⁵ Bu zaferden sonra Fransa, kendi işgal bölgelerindeki şiddetli Türk mukavemetini de göz önüne alarak 20 Ekim 1921'de TBMM ile Ankara Anlaşmasını imzalamıştır.⁵⁶

Ankara Anlaşmasına göre, iki taraf arasındaki harp durumuna son verilmiş, esirlerin değişimi kararlaştırılmıştır. Anlaşmanın devamında iki tarafın genel af ilan edeceği, tarafların belirlenen sınırın kuzey ve güney hattına çekileceği, İskenderun da özel bir idare kurulacağı ve bölgedeki Türkler için her türlü olanak sağlanacağı belirtilmiştir.⁵⁷ Ayrıca, taraflar arasında sınırın İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere belirlenecek olan bir noktadan Meydan-ı Ekbez'e doğru gideceği kararlaştırılmıştır. Sınırın belirlenen hattının Marsuva mevkiinin Suriye'de, Karnava mevki ile Kilis şehrinin ise Türkiye'de kalacağı ifade edilmiştir. İlave olarak, Kilis civarından sınırın Çobanbey demiryolu ile birleşeceği belirtilmiştir. Yine sınırın Bağdat Demiryolunu takip edeceği ve demiryolu platformunun Türkiye sınırları içerisinde kalacağı kararlaştırılmıştır. Ek olarak, sınırın Nusaybin ile Cezire-i Ömer arasındaki eski yolu takip ederek Cezire-i Ömer'de Dicle'ye ulaşacağı beyan edilmiştir. Nusaybin ve Cezire-i Ömer mevkileriyle yolun Türkiye'ye kalacağı aktarılmıştır. Anlaşmanın devamında Osmanlı

⁵⁴ Nuri Köstüklü, "Millî Mücadele'de Batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler", *Türkler*, C. XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.176.

⁵⁵ Erdal Korkmaz, "Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Hava Kuvvetleri" *Havacılık Tarihi Sempozyumu*, 13-14 Aralık 2012/İstanbul, Hava Basımevi, Ankara, 2015, s.161-175.

⁵⁶ Hamza Eroğlu. *Türk İnkılap Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982, s.233.

⁵⁷ S. Esin Dayı, "Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması", *Erzurum, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 19, 2002, s.331-332.

ailesinin büyük atası Süleymanşah'ın mezarının bulunduğu arazinin Türkiye'nin mülkü olarak kalacağı ve burada Türk bayrağı dalgalanacağı hükmüne bağlanmıştır. Ayrıca anlaşma ile Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat Demiryolu hattının işletilmesi hakkının Fransız hükümetine verildiği kararlaştırılmıştır.⁵⁸ İlgili anlaşma ile Hatay hariç güney sınırları Misak-ı Milli'ye göre çözümlenmiştir. Hatay ise Misak-ı Milli sınırları dışında kalmıştır.⁵⁹

Fransa'nın TBMM hükümeti ile anlaşma yaparak, işgal ettiği güney bölgelerinden çekilmesi İtilaf Devletleri arasında görüş ve fikir ayrılıklarının ortaya çıkmasına etki etmiştir. TBMM, Fransa ile yaptığı anlaşma sonrasında bu ülkeden silah ve uçak teminine yönelik girişim ve faaliyetlerde bulunmuştur. Bu kapsamda Ankara Anlaşması'ndan sonra Fransa Hükümeti, Adana ilini boşaltırken TBMM hükümetine 10 uçak ve yedek malzeme bırakmıştır.⁶⁰

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra TBMM hükümeti, hızla Yunanları Anadolu'dan atmak amacıyla hazırlıklara başlamıştır. Bu hazırlıklar Sakarya Meydan Muharebesi'nin ardından başlatılmış ve Büyük Taarruza kadar olan hemen hemen bir yıllık bir evreyi kapsamıştır. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra 26 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz başlamış ve ardından gerçekleştirilen 30 Ağustos Başkomutanlık Meydan Muharebesi sonucunda İzmir'in ele geçirilmesi ile Yunanlar Anadolu'dan atılmıştır. Yunanların Anadolu'dan atılmasından sonra TBMM ile Fransa'nın içerisinde bulunduğu İtilaf Devletleri arasında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır.⁶¹ 11 Ekim 1922'de imza edilen Mudanya Mütarekesi ile taraflar arasındaki savaş durumuna son verilmiş, İstanbul ve Doğu Trakya'nın savaş yapılmadan kurtarılması sağlanmıştır.

⁵⁸ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972, s.348.

⁵⁹ Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s.206.

⁶⁰ Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri*, Cilt I, Hava Basımevi, Ankara, 2020, s.458.

⁶¹ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım*, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.90-155.

Mudanya Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri ile yapılan görüşmeler neticesinde 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imza edilmiştir. İlgili antlaşmada özellikle Fransa ile yabancı okullar, dış borçlar ve Hatay'ın statüsü konularında anlaşmazlık yaşanmıştır. Uzun görüşmelerden sonra yapılan antlaşma ile yabancı okullar, Türkiye'nin iç meselesi olarak kabul edilmiştir. Dış borçların ise taksitlendirilmek koşulu ile Fransa dahil diğer ülkelere ödenmesine karar verilmiştir. Aynı antlaşma ile Hatay'da bağımsız siyasi bir idare kurulması, bölgedeki Türklerin haklarının korunması ve Türkçe'nin resmî dil olarak kullanılması hükme bağlanmıştır. İlgili hükümle beraber Hatay yurt sınırları dışında kalmak kaydıyla güney sınırı belirlenmiştir. Böylece yeni Türkiye Devleti, Lozan Antlaşması ile bağımsızlık ve varlığını Fransa dahil tüm katılımcı devletlere kabul ettirmiştir.

Sonuç

Birinci Dünya Harbi'ne farklı saflarda giren Fransa ile Osmanlı Devleti, izlediği politikalarla savaşa yön vermiştir. Fransa bu savaş ile hakimiyet ile egemenlik sahasını genişletmeye ve Osmanlı topraklarını bölmeye yönelik bir siyaseti hayata geçirmiştir. Fransa'nın nüfuz alanlarını genişletmeye dönük bu siyasetine karşın Osmanlı Devleti ise varlığını korumak, bütünlüğünü devam ettirebilmek maksatlı bir siyaset uygulamaya çalışmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Almanya ile aynı saflarda Birinci Dünya Harbi'ne girerek harp harekâtına şekil vermeye çalışmıştır.

Birinci Dünya Harbi'nin seyri içerisinde Fransa; İngiltere, Rusya ve İtalya ile yaptığı gizli anlaşmalarla Osmanlı topraklarını bölmeye dönük gizli paylaşım anlaşmaları imza etmiştir. Bu gizli anlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasından sonra hayata geçirilmeye başlanmıştır. Mondros Mütarekesi'nin 7'nci Maddesinde yer alan *"İtilaf Devletlerinin güvenliğini tebdit eden herhangi bir noktanın işgal edileceği."* hükmüne dayanan Fransa, Osmanlı topraklarını kendi çıkar ve hedefleri doğrultusunda işgal etmiştir. İngiltere ile Fransa arasında yapılan ikili anlaşmalar yoluyla Hatay'ın da dahil olduğu Anadolu'nun güney bölgeleri bu kapsamda Fransız kuvvetlerinin işgal sahası olmuştur.

Anadolu'nun işgali üzerine Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Millî Mücadele başlamıştır. İlgili mücadele sırasında Hatay'ında içerisinde bulunduğu bölgelerde Kuvayı Milliye birlikleri kurularak Fransız kuvvetleri ile mücadeleye başlanmıştır. Bu mücadele sırasında Fransa, Çukurova bölgesine getirdiği Ermeni alayları ile harp harekâtına yön vermiŐtır. TBMM Hükümeti bu mücadele sırasında Hatay dahil güney bölgelerinde görevlendirdiği askeri personel ile harp harekâtı şekillendirmiŐtır.

Fransa, muharebeler sırasında bölgedeki mukavemetin artması, Anadolu'daki savaşın ekonomisini olumsuz etkilemesi, Suriye ve Lübnan'daki bağımsızlık talepleri gibi sebeplerle TBMM ile anlaşma yoluna gitmeyi öngörmüŐtür. Bu durum Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında 20 Ekim 1921'de yapılan Ankara Anlaşması ile Hatay hariç güney sınırının çizilmesine etki etmiŐtır. Ankara Anlaşması ile belirlenen sınır, Lozan Antlaşması ile kesinleşmiŐtır.

İstiklal Harbi dönemindeki Türk-Fransız ilişkilerinin ortaya konulduğu bu çalışma ile Hatay'ın, Türk bağımsızlık mücadelesindeki yeri, Fransa ile yapılan görüşmelerdeki statüsü ortaya konulmuştur. Lozan Antlaşması sırasında Fransa ile yapılan görüşmeler ile Misak-ı Milli sınırları dışarısında kalsa da Hatay için tanınan özerk statü, daha sonra buranın Türk anavatanına katılmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Kitap ve Makaleler

- AÇANAL Hasan, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*, Şurkav Yayınları, Ankara, 2001.
- AKBIYIK Yaşar, *Millî Mücadele’de Güney Cephesi (Maras)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- AKSOY Volkan, “Paris Barış Konferansı’nda İtalyanlar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 16, Sayı 32 (Güz 2020), s.633-660.
- ARIKOĞLU Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961.
- ARMAOĞLU Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, 12. Baskı, İstanbul, 2005.
- Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), “*İstanbul’un İtilaf Devletleri Tarafından İşgali*”, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2019.
- Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.
- AYBARS Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1987.
- AYDEMİR Şevket Süreyya, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, Cilt I, 8. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981.
- BESBELLİ Saim ve İhsan Göymen, *Türk İstiklal Harbi V, Deniz Cephesi ve Hava Harekâtı*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.
- BIYIKLIOĞLU Tevfik, “I. Dünya Harbinde Boğazlar Problemi” *Bellekten*, CXXV, Sayı 97-100, Ankara, 1961.
- _____, *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Harp Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962.
- BOZKURT Abdurrahman, *İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetim*, ATAM Yayınları. Ankara, 2014.

- BUDAK Mustafa, “Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)”, *İlmi Araştırmalar* 5, İstanbul, 1997, s.81-105.
- ÇELİK Kemal, “Fransız İşgal Dönemi Mersin Belediye Başkanı Ahmet Hallaç'ın Anıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI, (62), s.695-746.
- DAYI S. Esin, “Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması”, *Erzurum, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 19, 2002, s.331-340.
- EARLE Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.
- ENER Kasım, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1963.
- ERCAN Tevfik, *Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.
- ERDOĞAN Cengiz H., *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, Ankara, 1983.
- ERİM Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinler*, c.I, Ankara, 1953.
- EROĞLU Hamza. *Türk İnkılap Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi. İstanbul, 1982.
- ERTAN Ali Erhan ve Tevfik Orçun ÖZGÜN, “I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016, s.552-572.
- FINCH Geo A., “The Peace Conference of Paris, 1919”, *The American Journal of International Law*, Vol. 13, No. 2, 1919.
- FROMKIM David, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1918*, (Çev., Mehmet Harmancı), İstanbul, 1994.
- FROMKIN David, *Barışa Son Veren Barış*, (Çev: Mehmet Harmancı), Sabah Yayınları, İstanbul, 1993.
- HATİPOĞLU Süleyman, “Çukurova'da Fransız-Ermeni İş birliği (1918-1921)”, *Bellekten*, Cilt: LXVI, Sayı: 247, Yıl: Aralık 2002, s.943-965.
- HİDAYET Esen, *Millî Mücadelede Yahyalı ve Ermeniler*, Niğde Üniversitesi (SBE), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2003.

- HİMMETOĞLU Hüsni, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, C.I, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1975.
- JAESCHKE Gotthard, *Türk Kurtuluş Belgeleri ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971.
- KAPLAN Atike ve Alev Keskin, *Türk İstiklal Harbi IV. Cilt Güney Cephesi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.
- KARA Bülent, “Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 3, Sayı 5, Ankara, Kış 2009.
- KARABEKİR Kazım, *Paşaların Hesaplaşması, İstiklal Harbine Neden Girdik. Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, (Yay.Hz. İsmet Bozdağ), İstanbul, 1992.
- KARAKOYUNLU Yasəmən, “Hocalı Soykırımının Tarihi-Siyasi Sebepleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 226, Şubat 2017, s.135-150.
- KARTIN Cengiz, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Millî Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Aşiretlere Yönelik Siyaseti*, Fırat Üniversitesi (SBE), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2007.
- KNAPTON Ernest John -Thomas Kingston Derry, *Europe and The World Since 1914*, Charles Scribner's Sons Publications, New York, 1966.
- KOCATÜRK Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.
- KORKMAZ Erdal, “Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Hava Kuvvetleri” *Havacılık Tarihi Sempozyumu*, 13-14 Aralık 2012/İstanbul, Hava Basımevi, Ankara, 2015.
- KÖSTÜKLÜ Nuri, “Millî Mücadele'de Batı Cephesi, Savaşlar ve Zaferler”, *Türkler*, C. XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- KURT Deniz, Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri*, Cilt I, Hava Basımevi, Ankara, 2020.
- MERAY Seha L. - Osman Olcay, *Osmanlı imparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977.
- MERT Özgür, “İşgalden Kurtuluşa Doğu Trakya”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.58, Bahar 2016, s.123-176.

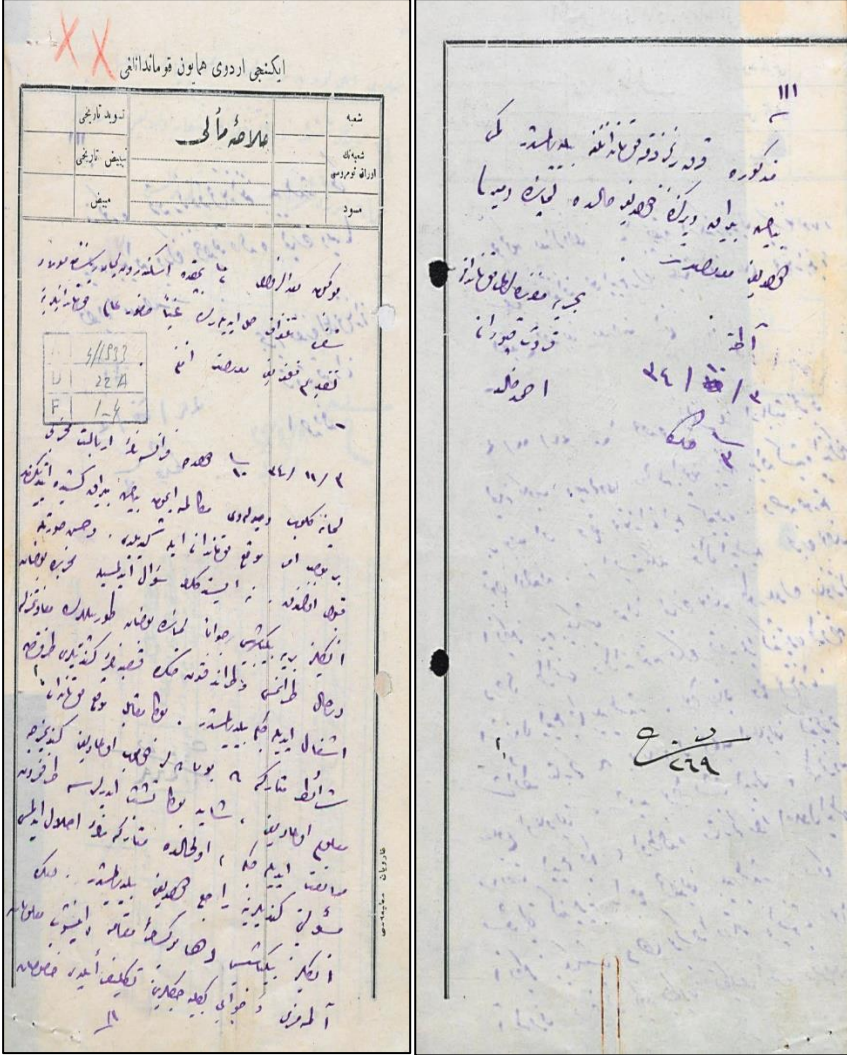
- OĞUZ Esat, Adana'nın Kurtuluş Mücadelesi Hatıraları, İstanbul, 1934.
- OKUR Mehmet, “İngiliz Belgelerine Göre Sultan Vahdettin-İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck Görüşmesi”, *Atatürk Dergisi*, Yıl 2003, Cilt 3, Sayı 3, s.139-149.
- ORBAY Rauf, *Cebennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım*, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- ÖZÇELİK İsmail, *Millî Mücadelede Güney Cephesi (Urfa)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖZPEKCAN Meliha, Türk-Fransız İlişkileri (1525-1921), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.
- ÖZTOPRAK İzzet, “Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakerati”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, Ankara, Kasım 1995, Sayı: 33.
- _____, “II. İnönü Savaşı Sonrasında İç Siyasi Durum ve Ankara'da Hükümet Değişikliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIV, S. 42, Kasım 1998.
- ÖZTÜRK Ayhan, “Milletlerarası Antlaşmalar ve Türk Fransız Antlaşmaları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.I, S. 5, Kayseri, 1994.
- PEHLİVANLI Hamit, Yusuf Sarınoy, Hüsamettin Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- ROHDE Hans, *Asya İçin Mücadele ve Şark Meselesi*, Çeviren; Binbaşı Nihat, İstanbul, 1932.
- SABİS Ali İhsan, *Harp Hatıralarım*, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri IV, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.
- SAGAY Reşat, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.
- SARAL Ahmet Hulki, *Türk İstiklal Harbi IV. Cilt Güney Cephesi*, Ankara, 2009.
- SARIHAN Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Ankara, 1993.
- SELEK Sabahattin, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c.I, İstanbul, 1982.

- SHARP Alan, “The Big Four-Peacemaking in Paris in 1919”, *History Review*, Issue 65, 2009.
- SONYEL Salahi R, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- _____, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, ATAM Yayınları, Ankara, 2007.
- TANSEL Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I-IV, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1978.
- _____, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I-II*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- TEKİN Mehmet, *Hatay Devlet Reisi Tayfur Sökmen*, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya, 2002.
- THOMPSON Charles T., *The Peace Conference day by day*, Brentano's Publisher, New York, 1920.
- TOLON Ahmet Hurşit, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, ATAM Yayınları, Ankara, 2006.
- TOROS Taha, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara, 2001.
- _____, *Atatürk'ün Adana Seyahatleri*, (2.Baskı), Adana Büyükşehir Belediyesi Altın Koza Yayınları 32 Ulusoy Matbaacılık, Adana, 2006.
- TURHAN Selim, *Türk İstiklal Harbi II, Batı Cephesi, 3. Kısım, Birinci İkinci İnönü Aslanlar ve Dumluşınar Muharebeleri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- TÜRKGELDİ Ali, *Mondros ve Mudanya Müiterekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları:7, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara, 1948.
- UÇAROL Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985.
- WERNER Theodor, *Türkler İngilizlerin Yumruğu Altında (1918-1923)*, basım yeri ve basım tarihi yok.
- YETKİN Hulusi, *Gaziantep Tarihi ve Davaları*, Gaziantep, 1968.
- Yıldırım Seyfi, “Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 5-40.

ZAMIR Meir, "Faisal And The Lebanese Question, 1918-20", *Middle Eastern Studies*, Volume 27, Issue 3, Volume 27, 1991, s.401-426.

EKLER:

EK-1:

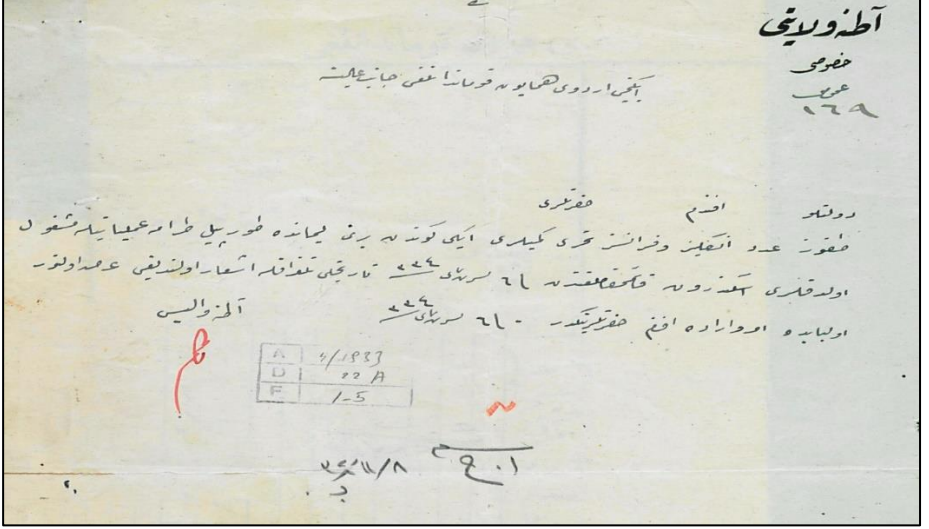

Fransa'nın İrtibat Muhribinin İskenderun Limanı'nda Arama Tarama Yapmak İçin Geldiğini Belirten

3 Kasım 1918 Tarihli Belge

(ATASE Arşivi, BDH-2707-332-1-4; BDH-2707-332-1-4, 4a)

EK-2:

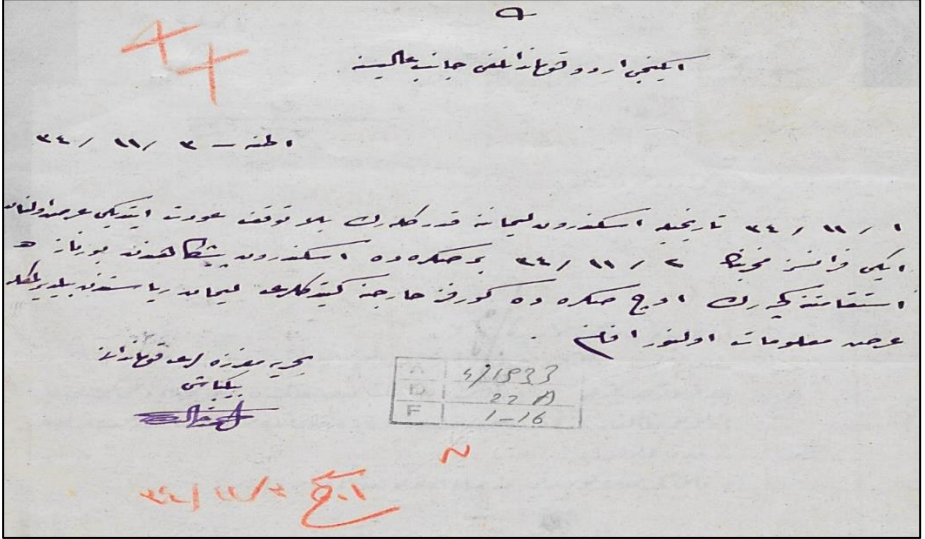

İngiliz ve Fransız Gemileri Tarafından İskenderun Limanında Arama Tarama
Yapıldığına Dair

8 Kasım 1918 Tarihli Belge

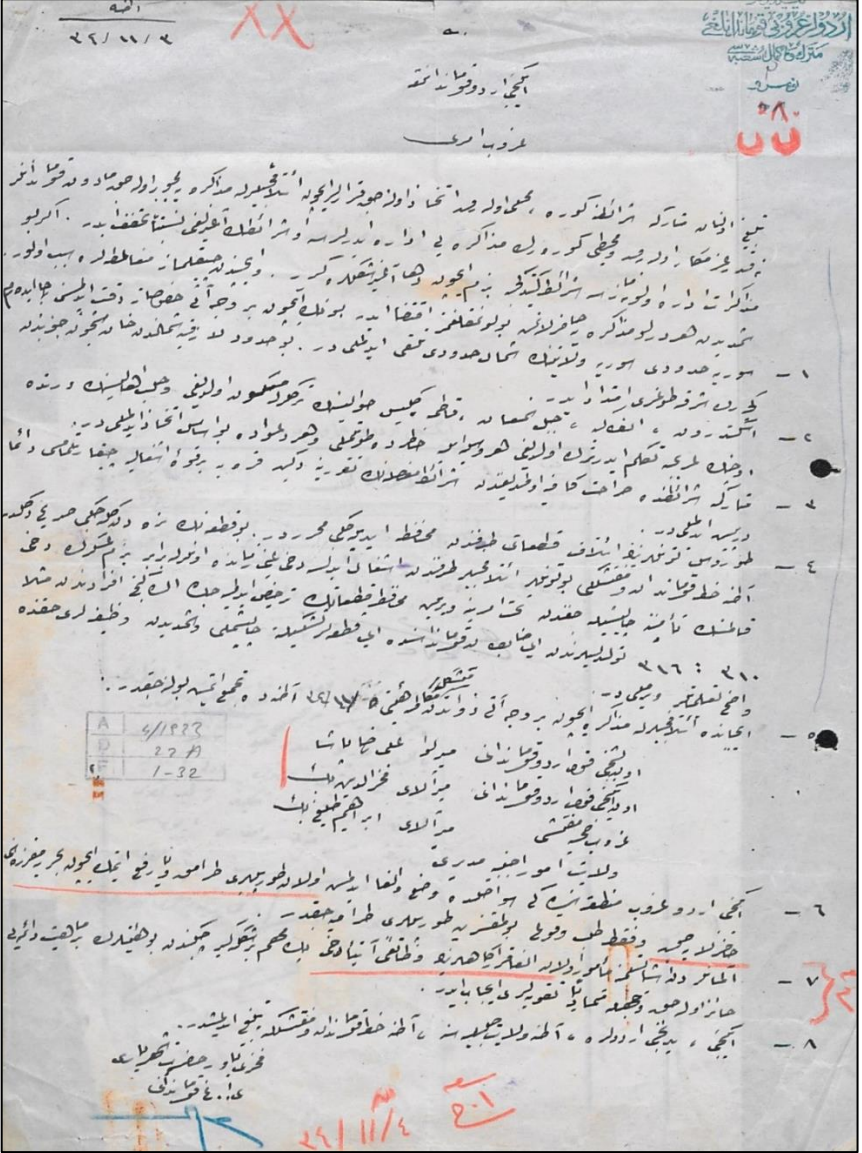
(ATASE Arşivi, BDH-2707-332-1-5).

EK-3:

Bir Fransız Muhribinin İskenderun Limanı'na Geldiğine Dair 3 Kasım 1918 Tarihli
 Belge
 (ATASE Arşivi, BDH-2707-332-1-16)

EK-4:

Yıldırım Orduları Grup Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Müzakereleri Hakkında İkinci Ordu Komutanlığına Gönderdiği; Güney Sınırlarının Belirlenmesi Srasında İskenderun, Katma ve Kilis Havalisinin Türklerle Meskûn Olduğunun Hatırda Tutulması Gerekliğini Belirttiği 3 Kasım 1918 Tarihli Belge (ATASE Arşivi, BDH-2707-332-1-32)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI İLİŞKİLER EKSENİNDE TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ VE HATAY MESELESİNİN ÇIKAR ÇATIŞMASINDAKİ YERİ

Lütfi ARSLAN*

Giriş

XVI. yüzyıl başında Fransa tahtına oturan I. François (1515-1547), Avrupa'da ilerleyen Osmanlı ilerleyişine karşı yapılacak bir haçlı seferini şiddetle isterken, 1519'da Alman İmparatorluğuna seçilen Charles-Quint I. François ile araları açılınca Osmanlı Devleti'nin yardımlarına bir anda ihtiyaç duyar hale gelmiştir. 1525'te I. François Alman İmparatoru Charles-Quint'e Pavia muharebesinde esir düşünce annesi ve kralın yardımcısı Düşes Dangolem (Louise de Savoie) O'nu kurtarmak için Macar asıllı Comte de Jean Frangipan' ı İstanbul'a göndermiştir. I. François'in annesi Kanuni Sultan Süleyman'dan Macaristan tarafına bir sefere çıkmasını ve bu sayede ülkesine yardım etmesini istemiştir.¹ Böylece Osmanlı-Fransız ilişkileri başlamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1535'te ticari ve hukuki imtiyazlar verilmesinden XVIII. Yüzyıl sonuna kadar Osmanlı-Fransız ilişkilerinde Osmanlı üstünlüğü bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın sonunda Türk-Fransız münasebetlerinde bir değişme olmuştur. Fransızlar, Türk-Rus çekişmesinde bazen Ruslara karşı Osmanlıları desteklemişler, bazen de Rusya'yla birlikte Türkler üzerinden İngilizlere bir darbe vurmaya

* Dr. Yozgat MEM, Lutfiarslan1979@hotmail.com ORCID: 0000-0002-5844-7732

¹ İ.Hakkı Uzunçarlışı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt II, 1982, 503.

planlamışlardır. 1789 İhtilali öncesinde Fransa, dost ülke Osmanlıları desteklemeye devam ederken, kendi ticari çıkarlarını korumakta, Avrupa'daki bağlaşımlardan ve siyasi krizden de uzak durmaya özen göstermiştir. Fransa'nın bu politikada iç sorunları ve artan ekonomik sıkıntıları rol oynamıştır. Ancak Napolyon'un 1798'de Mısırı işgali üzerine Türk-Fransız ilişkileri hiç olmadığı kadar gerilerek savaşa dönüşmüştür. Bunun üzerine 23 Kasım 1798'de Rusya'yla Osmanlı Devleti arasında bir savunma ve yardımlaşma anlaşması imzalanmıştır. İngilizlerin Ebuhor'da Fransız donanmasını yenmesi ise III. Selim'e rahat bir nefes aldırılmıştır. 5 Ocak 1799 tarihli savunma ve yardımlaşma anlaşması yapılarak Fransa'ya karşı en güçlü devletlerle ittifak içine girilmiştir. Böylece Akdeniz'de yeni bir statüko oluşumuna izin verilmemiştir. Doğu Akdeniz çekişmesinde tek kalan Fransa, İngiltere'yle 27 Mart 1802'de *Amiens Barış Anlaşması*'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Osmanlıları temsilen Galip Efendi ile Fransa'yı temsil eden Talleyrand arasında 25 Haziran 1802'de Paris Anlaşması imzalanmıştır.²

Diğer taraftan askeri alandaki başarısızlıklar nedeniyle gerileyen Osmanlı Devleti'nde XVIII yüzyılda başlayan yenilik hareketleri üzerinde Fransız uzmanların etkisi fevkalade olmuştur. III. Selim döneminde 1793'te teşekkül eden Nizam-ı Cedid Ordusunun taliminde Fransız uzmanlardan yararlanıldığı gibi, elbiselerinde de Fransız ordusunda kullanılan mavi bere ve kırmızı ceket kullanılmıştır. XX. Yüzyıla kadar Avrupa'da Fransa'nın izlediği dış politika stratejisi bir Alman-Avusturya ittifakının

² İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964, 293-295, 306-314.

oluşmaması, doğuda ise bir Rus nüfuzuna engel olunması olarak şekillenmiştir. Başlangıçta Rusya ile düşmanca bir ilişkiye girmek istememişlerdir. Bu yüzyılın başlarında Fransa İngiltere ve Rusya gibi güçleri dengeleyerek özellikle Akdeniz’de güçlü olmak isteyerek emperyal hayaller peşinde koşmuştur. Osmanlı ile iyi geçinerek Rusya üzerinde başarılar elde eden Fransa Rusya ile 9 Temmuz 1807’de Tilsit Barışını yapmıştır. Bu anlaşmada, halen devam etmekte olan Osmanlı-Rus mücadelesinde de bir karara varılmış, Avrupa’daki Türk toprakları iki devlet arasında pazarlık edilmiştir.

5 Ocak 1809’da Osmanlı Yönetimi İngilizlerle Çanakkale Antlaşması (Kale-i Sultaniye) ismiyle bilinen bir anlaşma yapmıştır. Bununla Boğazlar, önceki gibi savaş gemilerine açık olmayacaktır. Boğazların kapatılması kendi güvenceleri altına alınması demektir. Buna misilleme olarak Fransızlar Mora isyanının bir ayrılık eylemine dönüşmesinde önemli rol oynayarak Osmanlıları zor duruma düşürmüşlerdir. İsyanın büyümesi sonucunda İngiltere ile Rusya 4 Nisan 1826’da Petersburg’da bir anlaşmaya yaparak Osmanlılara karşı ortak bir güç oluşturmuşlardır. Fransa, Rusya ve İngiltere ile birlikte, 6 Temmuz 1827’de Londra’da bir anlaşma yaparak, Yunanistan’ın bağımsızlığı için ortak hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti bunu da kabul etmeyince Fransız, İngiliz ve Rus donanması Mora açıklarına gelerek 1827’nin 20 Temmuz’unda Osmanlı donanmasını Navarin’de yakmışlardır.³ Fransa 1830’da bu sefer bir Osmanlı toprağı olan Cezayir’i işgal etmiştir. Fransa, Osmanlı’nın bir valisi olan Mehmet Ali Paşa’nın isyanında, öteden beriye valiye yatkın

³ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1975, 109.

davranmış, İngiltere'ye karşın üstündeki nüfuzunu devam ettirmeye çalışıp taraflar arasında politik teşebbüslerde bulunmuştur. Boğazlarda bir Rus tehdidinin artmaya başladığında bu girişimlerini yoğunlaştırarak zaman zaman O'na baskı yapmıştır. Nihayetinde Mehmet Ali'nin durumunu göz ardı etmeyen bir anlaşma yapılmasında etkili olmuştur. 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskeleyi Anlaşmasıyla Rusya'nın Boğazlardan serbest girip çıkabilmesine imkân verilmesi İngiliz ve Fransızları tedirgin etmiştir. İngiliz ve Fransızların huzursuzlukları 1840 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile giderilmiştir.⁴

1848 Devrimi sonucunda Fransa'nın başına geçen Louis-Napoleon, iktidarını daha da sağlam zemine oturtmak üzere Katolikleri koruma işini dış politikasının temel amaçlarından biri haline getirmiştir. Louis-Napoleon, 1850 yılında İstanbul'daki elçiye bir direktif vermiş ve Bab-ı Ali'den isteklerde bulunmuştur. Bunun reddedilmesi üzerine Osmanlı Fransız ilişkileri gerilmiştir. Osmanlı içinde yaşayan Hristiyanların haklarının korunması meselesi Rusya ile Fransa'yı karşı karşıya getirirken Rus politikalarından endişe duyan İngiltere hem Fransa ve hem de Osmanlı yanlısı bir siyaset ile Rusya'ya cephe almış ve nihayetinde 1853 Kırım Savaşı çıkmıştır. Yapılan Paris Anlaşması ile İngiliz ve Fransız ittifakının Rus korkusu bertaraf edilmiştir.⁵ Fransa, ekonomik ve stratejik yönden önemi gittikçe artan Süveyş faaliyetine başlamasında Osmanlılardan olur alabilmek için türlü girişimlerde bulunmuş bölgede zayıflamış durumdaki Osmanlı gücünden faydalanarak Mısır valisinden ayrıcalıklar elde edip amacına ulaşmıştır.

⁴ Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, 124,125.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, Cilt V, 1947, 242.

Fransa, Sırp, Karadağ ve Girit'te 1868'den sonra çıkan isyanlarda da Osmanlıya karşı bir tutum izlemiştir. Fransa, Balkan isyanlarındaki taraflılığı yanı sıra Girit'te Yunanistan'a katılma yolunda 1866'da çıkan isyanlarda da baş aktörlerden biridir. Prusya, Rusya ve İtalya'yı da bu sefer yanında bulabilmiştir. 1875 Hersek İsyanında Fransa ile diğer devletler aynı tutum içinde olmuşlardır. İstanbul (Tersane) Konferansı ve ardından Londra'da yapılan ve sonuçları Osmanlı Yönetimine dayatılan toplantılarda da bu devletlerin Balkanlar konusundaki dayatmaları Rusları cesaretlendirmiş ve sonunda 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı çıkmıştır. Yapılan Ayestefanos ve Berlin Anlaşmalarında Fransa ve İngiltere ortak hareket ederek hem Osmanlı hem de Rusya üzerinde baskılarını arttırmışlardır. Berlin Anlaşması sırasında İngilizlerden gördüğü taltif üzerine Fransa İtalyanlardan daha çabuk hareket ederek 1881'de bu sefer yine bir Osmanlı toprağı olan Tunus'u işgal etmiştir.⁶ Tunus'un işgaline en çok kâzan ülke İtalya olmuştur. Almaya ve İtalya'nın siyasi birliklerini kurmaları bundan sonra Avrupa'da güç dengesini değiştireceğı için devletler arasında ittifaklar yapılmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı İtilaf Devletlerinin galibiyetiyle bitmiş olsa da Mondros Mütarekesi sonrası başlayan işgaller Anadolu'da bir kurtuluş mücadelesi başlatılmasını gerekli ve zorunlu kılmıştır. Millî Mücadelede Döneminde Ermeniler ve Yunanlılara karşı kazanılan başarılar ile İngiltere'nin müttefiklerinden ayrı olarak yeni bir statüko belirlemeye çalışması Fransa'yı İngilizlerden yavaş yavaş koparmıştır. 20 Ekim 1920'de Ankara Anlaşması ile TBMM'nin şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır.

⁶ Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, 272-278

1. Fransa'nın Millî Mücadeleye Kadar Yeni Statüko Kurma Faaliyetleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da İtalya ve Almaya gibi yeni kuvvetlerin ortaya çıkması, diğer devletleri bir siyasi denge arayışına düşürmüştür. Avrupalı devletler ya güçlü olanın etrafında toplanmaya ve yahut O'na karşı yeni ittifaklar kurmaya çalışmışlardır. İtalya, Akdeniz'de yükselen emperyalist çalışmalardan geri kalmamak için güçlü bir destek arayışına girmiştir. 1871'den beri önemli bir güç haline gelen Almanya yönünde girişimlerde bulunmuştur. Almanya, İtalyan dostluğuna müttefiki Avusturya'ya gelecek bir tehlikeyi bertaraf etmek için olumlu bakmıştır. 20 Mayıs 1882'de Almanya, Avusturya ve İtalya arasında bir savunma ve yardımlaşma anlaşması yapılmıştır. Üçlü İttifak'ın ilk ciddi girişimi olan bu anlaşma 1892,1907 ve 1912 yıllarında yenilenmiş daha sonra Romanya'yı da içine almıştır. Buna karşılık 1890 yılından itibaren ise Fransa ile Rusya arasında bir yakınlaşma başlamıştır. 1904'te bu yakınlaşmaya İngilizler de katılarak Üçlü İtilaf Devletleri oluşmuştur. 15 Eylül 1882'de İngilizlerin Mısırı işgali, Bulgarların Doğu Rumeli'yi işgali ve Ermeni Meselesi ile iyice bunalan Osmanlı Devleti dağılma sürecine girmiştir. Burada Rusya, İngiltere ve Fransa'nın rolü büyük olmuştur. 11 Şubat 1878'de iptal edilen anayasa 23 Temmuz 1908'de yeniden yürürlüğe konularak II. Meşrutiyet Dönemi başlamıştır. Avusturya Bosna Hersek'i, Bulgarlar da bağımsızlıklarını ilan ederken, Afrika da dağılmaya engel olunamamış ve Trablusgarp Savaşı ile Libya İtalyanlara bırakılmıştır. Fransa ile İtalya arasındaki gizli anlaşmalarla iki devlet Osmanlının Kuzey Afrika topraklarını paylaşmaya devam ederken Osmanlı yönetimi Fransa ile bir dostluk arama girişimlerini

sürdürmüştür. Ancak Fransa'nın 1911'de Fas'ı işgaline engel olamamıştır.⁷

Osmanlı ülkesinden ayrılan Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ aralarında ittifak ederek Rumeli'de kalan Türk topraklarını bölüşmek üzere harekete geçmişlerdir. Burada Rusya ve Fransa'nın etkisi büyük olmuştur. Fransa Balkan Savaşlarında bir Türk başarısı karşısında İtilaf Devletlerini Osmanlıya karşı harekete geçirme konusunda Balkan devletlerini cesaretlendirmiştir. Balkan Savaşlarında Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının paylaşımında, Rusya'nın yanında yer alan Fransa, Balkan devletlerinin amaçları doğrultusunda arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. Osmanlıyı ödün vermeye teşvik ederek, Doğu Akdeniz'de kendi çıkarlarının tesisi için Ege adalarının Yunanistan'a verilmesinde ısrarcı olmuştur.⁸ Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesi ile bölgede başlayan Yunan yayılcılığı sonucunda dönemin İzmir Belediye Başkanı olan Osman Nuri Bey ile O'na yakın isimlerden Cami Bey, Ahmet Dino, Moralı Halit Beylerin girişimleriyle İtalyan korumasının istenilmesi yönünde bazı girişimlerde bulunulmuştur. Fakat o sırada İtalya'da yaşanan faşist gruplarla mücadele Anadolu'da bir İtalyan himayesinin kurulmasını engellemiştir.⁹ Anadolu'da sadece ekonomik bir nüfuz alanı elde etme niyetinde olmaları, İngilizlerden destek görememeleri ve kendilerinde bunu yapacak ekonomik ve siyasi iradeyi bulamamaları da etkili olmuştur.¹⁰

⁷ Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, 216-220, 317-320.

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, Cilt II, 1983, 25-26.

⁹ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, C. I (1919-1980), İstanbul 2004. 99.

¹⁰ Kadir Kasalak, *Millî Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, 98.

1.2. Yeni Statüko Arayışı ve Çıkar Çatışmasında Hatay

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na doğru siyasi girişimlerin arttığı günlerde siyasi yalnızlıktan kurtulmak için güçlü bir devletin desteğini sağlamak için İngiltere ve Balkanlar nezdinde yaptığı girişimlerden bir sonuç alamamıştır. Bu durumda, ya üçlü ittifak grubu devletlerinden Almanya ile bir savunma anlaşması yapacak ya da eski dost Fransa'ya yaklaşacaktı. Bahriye Nazırı ve Türk-Fransız Dostluk Cemiyeti'nin Başkanı Cemal Paşa 1914 yılı başlarında bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nde bir süredir etkili olan Alman nüfuzu nedeniyle bu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Cemal Paşa, 13 Temmuz 1914'te bu sefer Fransız Başbakanı M. Margerie ile aynı konuda görüşmek istemiş ancak bu sefer de Rusya'nın bunu istemeyeceği gerekçesi kendisine iletilmiştir. Bunun üzerine İttihat Terakkinin önde gelen isimlerinden Enver Paşa, Talat Paşa ve Sait Halim Paşa'nın girişimiyle Almanya ile 2 Ağustos 1914'te bir anlaşmaya varılmıştır.¹¹

Savaşın devamında İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmalar Osmanlı toprakları üzerinde en ciddi çıkar çatışmasının göstergesi olmuştur. Ancak İtalya'nın saf değiştirmesi, Amerika'nın savaşa fiilen katılması ile dengeler değişmiş, Rusya'nın savaştan çekilmesi ile çıkar ilişkileri ve yeni statüko arayışlarında önemli değişiklikler olmuştur. 1918'de çatışmalar hızını yitirmiş, Almanya ve Avusturya'nın aldığı mağlubiyetler savaşın gidişatını belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nin güney cephesindeki ordusu geri çekilirken, 25 Ekim 1918'de Katme yakınlarına kadar gelmiş olup, 27 Ekim'de de Halep'i kaybetmiştir. 14 Ekim'de

¹¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, 642-644.

Ahmet İzzet Paşa kabineyi kurarak İtilaf Devletleri ile bir mütareke yapmanın yolları aranmaya başlamıştır. 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşması yapılmıştır.¹²

Mütarekeden hemen sonra İngiliz ve Fransız ordusu 11 Kasım 1918 günü İskenderun (Hatay) ve havalisini işgal etmişti. İşgaller öncesinde bölgede oluşturulan askeri idare, işgal edilen Türk topraklarını üç bölüme ayırmıştı. Buna göre Filistin İngilizlere, Şam, Halep Arapların yönetimine ve Suriye kıyılarıyla İskenderun Körfezi ve Antakya Fransızlara bırakılmıştı. Fransızlar, 27 Kasım 1918'de merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye) ve Beylan (Belen) kasabalarını içine alan “*İskenderun Sancağı*” adı altında özerk bir yönetim kurmuşlardır. Bu bölgenin idaresinden Kilikya (Çukurova) ve Suriye Yüksek Komiseri General Gouraud sorumluydu.¹³

Mondros Ateşkesi gereğince ve çıkar çatışması içinde Doğu Trakya ve Ege'de de işgaller başlamıştı. 9 Kasım'da İtalya, İngiltere ve Fransa güçleri Çanakkale Boğazını geçerek İstanbul'u 13 Kasım'da işgal etmişlerdir. Fransızlar 7 Kasım 1918'de Adana, Mersin ve İskenderun'u (Hatay) işgal etmiştir. Fransa buralarda Ermenileri Türklere karşı kullanarak onları bir devlet kurmaları yönünde cesaretlendirmiştir. İngilizler 1 Ocak 1919'da Antep'i, 22 Şubat'ta Maraş'ı, 24 Mart'ta da Urfa'yı işgal etmişken İngiltere ile Fransa 15 Eylül'de anlaşarak bu işgal edilen yerler bu sefer de Fransız işgaline uğramıştır. 18 Ocak 1919'da

¹² Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, 453-455

¹³ Adnan Sofuoğlu, “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)’ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye”, *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, C.XXI, S.61, Mart 2005, s.3;

İtilaf Devletleri aralarındaki paylaşımları resmileştirmek için Paris Barış Konferansını toplamışlardır.¹⁴

Mondros Mütarekesinden sonra Fransız ve İngiliz işgalleri karşısında Osmanlı Devleti Yönetiminde etkili kimselerce bu devletlerin İstanbul'daki temsilcileri nezdinde bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ancak İngiliz ve Fransızlar da işgalleri meşru göstermek için bu girişimleri kullanmaktan kaçınmamışlardır. Ayrıca İtalyanları ve Yunanlıları Anadolu'da daha aktif hale getirmekten de kaçınmamışlardır. Bu gelişmeler yaşanırken İtilaf Devletlerini bir çıkar çatışması içerisine çekerek zaman kazanmak ve büyük bir kurtuluş hareketi içerisine girmek için planlar yapılmıştır.

İtalyan ve Fransızları Anadolu üzerinde ekonomik ve siyasi olarak bir çıkar mücadelesine sokmak için dönemin bazı devlet adamlarınca kişisel girişimlerde bulunulmuştur. Ali Kemal, Ahmet Rıza ve hatta Damat Ferit Paşa bile Fransa'nın desteğinin sağlanması için istekli görünmüşlerdir. Ancak Fransa o günlerde ülkedeki sendikal eylemler ile uğraşmaktaydı.¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920 TBMM'de yaptığı bir konuşmada, Fransızların Anadolu, Suriye, Kilikya ve İskenderun (Hatay)'da ekonomik çıkar hesapları üzerinde çalıştıklarını ifade ederek, François Georges Picot'un Sivas'a geldiği günlerde Suriye ve Kilikya bölgesinde ekonomik ayrıcalıklar istediklerini, bunun için zorluk çıkarmamamız karşılığında maddi destekte bulunabileceklerini ileri sürmüştür. Gerek Fransa gerekse İtalya'nın Türkiye üzerinde başka bir devletin etkinliğini istemedikleri

¹⁴ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, C: I-IV, 1978, 52, 220-224,

¹⁵Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar.*, s. 99.

için Anadolu Türk halkının bağımsız kalmasını destekleme isteğinde olduklarını dile getirmiştir.¹⁶ Ancak Fransa'nın Anadolu'da tutunabilmek için Güney Doğu Anadolu'da ve Kilikya'da Ermenileri, Mersin'de de Yahudi menşeli halkı Müslüman gibi tanıtip buradaki Türk halkın gücünü azaltmaya çalıştıkları hakkında bazı yerel basın yayın organlarında haberler çıkması Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasındaki durumla çelişmektedir. Zira Fransızlara hiçbir zeminde güvenilmeyeceği bellidir. 23 Mart -1 Nisan 1921 arasındaki Londra Konferansı'nda Fransa temsilcisinin Türk dostuymuş gibi davranmaya çalıştığına yönelik bölgesel yayın yapan gazetelerde yazılar kaleme alınmıştır. Ancak bu durum Fransızların Anadolu'da kalıcı olmak istemelerinin bir sonucu olarak nitelenmiştir. İskenderun (Hatay) da Fransızların asla geri çekilmek gibi bir niyetleri olmamıştır. 2 Mart 1337 (M. 1920) tarihli Gaye-i Milliye Gazetesinde¹⁷ de yayınlanan Teke (Adana) halkının Ankara'ya gönderdiği 23 Şubat 1337 tarihli şikâyet telgrafları incelendiğinde, bölge insanının Ankara Hükümeti'nden başka bir yönetimi kabul etmeyeceklerini ve Fransa'nın bu türlü tuzaklarına güvenilmemesi gerektiği açıkça yazılmıştır.¹⁸

¹⁶ TBMMZC, (1920), Dönem I, Bir. 2, C. 1, s. 5,6.

¹⁷ Gaye-i Milliye Gazetesi, 2 Mart 29 Nisan 1337 (1921) arasında Sivas'ta yayımlanmıştır. Maksud Azmi'nin sahibi olduğu gazetenin, müdürlüğünü önce Zeki Ertuğrul, sonra da Ahmet Faik yapmıştır. Cumartesi ve pazartesi günleri yayımlanmamıştır. Bkz. Temuçin Faik Ertan, "Gaye-i Milliye Gazetesinin Tıpkı Basımı Üzerine Bir Değerlendirme", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü *Atatürk Yolu Dergisi*, S 44, Güz 2009, s. 772 s. 771-781

¹⁸ "... İslâm ismini takınarak kendisini İslâm sıfatında gösteren Ermeniler vesâ'ir ahâl-i gayr-i Müslimden olub fakat İslâm ismini taşıyan Mersin Arap Yahudilerini ve Fransız parasına tama' eden yurtsuz ve memlekete 'alâkasız birkaç serseri elde etmek sûretiyle kendi lehlerine re'y toplamak gayretinde buldukları haber alındı. İstihlâs-ı vatan için çalışan ve bu yüzden bütün memleketlerini terk etmiş olan beş yüz bin Adana Müslümân ve Türkleri cebhelerde Fransızlara bir seneden beri karşı karşıya mücâhede etmektedirler. Binâen-'aleyh Londra Konferansı Fransızların bu desâ'isini anlamak

İskenderun Sancağı, Sakarya Zaferinden sonra imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile Fransa'ya bırakılmıştır. Ancak antlaşmanın 7.maddesinde İskenderun için özerk bir yönetim oluşturacağı, burada yaşayan Türklerin dilini serbestçe konuşup, kültürlerini rahatça yaşamasına engel olunmayacağı belirtilmiştir. Bu antlaşmayla Hatay, sınırlarımız dışında kalmıştır.¹⁹ 2 Kasım 1921'de Tayfur Sökmen ve arkadaşlarıyla görüşen Mustafa Kemal Paşa, onlara, Fransa'yla anlaşma yaptıklarını, Adana, Mersin, Osmaniye, Kilis, Antep'in kurtarıldığını ancak İskenderun için şimdilik bir şey yapamadıklarını belirterek “*inşallah ileride sizleri de kurtaracağız*” diyerek İskenderun Sancağını anavatan dışında bırakmaya niyeti olmadığını açıkça belirtmiştir.²⁰ Nitekim 15 Mart 1923'te Adana'ya yaptığı bir gezide “*Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz. Günün gelecek siz de kurtulacaksınız*” diyerek kararlılığını ifade etmiştir.²¹

İngiltere'nin sömürgelerine 1930'dan sonra bağımsızlık vermesi, Almaya ve İtalya'nın silahlanmaya başlamaları üzerine Atatürk, Avrupa'daki bu yeni durumun Türkiye lehine dönebileceğini tahmin ederek, Fransa'nın Suriye'ye de bağımsızlık verebileceğini Afet İnan'a “*Şimdi Antakya, İskenderun yani Sancak meselemiz var*” şeklindeki ifadelerle dile getirmiştir. Suriye üzerindeki manda idaresinin kaldırılması için 9 Eylül 1936'da

istememezse bu nüfûs-ı İslâmiye kan ve ateş olacak ve-yâhud Kilikya sâhib-i aslî ve hakîkileri olan bu Türklere i'âde edilecektir. Biz Adana halkı 'umûm milleti temsil eden Anadolu Hükûmeti meşrû'asından mâ'-adâ hiçbir ecnebî idâre ve hükûmeti kabul etmeyiz. Fransızların yaptıkları şu vaz'-ı hareketi şiddetle protesto eder, birkaç serserinin yaptıkları hıyânetini de tel'in ve red eyeriz”, Bkz., *Gaye-i Millîye Gazetesi*, 2 Mart 1337, Yıl 1, Sayı1, s. 1.

¹⁹ Ercan Karakoç, “Atatürk'ün Hatay Davası”, *Bilgi*, S.50, Yaz 2009, s.100. 5

²⁰ S. Esin Dayı, “Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.9, S.19, Erzurum 2002, s.332.

²¹ “Bugünün Büyük Manası”, *Yeniğün*, 23 Temmuz 1940, S.2534, s.1.

Paris'te, Fransa'yla Suriye arasında “*Dostluk ve İttifak Antlaşması*” imzalanmıştır.²² Bu antlaşmaya göre Suriye 3 yıl sonra bağımsız olacak ve Milletler Cemiyeti üyeliğine aday olacaktı. Antlaşma Suriye'nin bütünlüğü ilkesine dayanmakla beraber, antlaşmanın 3. maddesine göre manda rejiminin sona erdiği gün Fransa'nın Suriye ile ilgili imzaladığı tüm antlaşma, sözleşme ve taahhütlerden doğan haklar Suriye hükümetine geçecektir. İskenderun-Hatay (Sancak) Türklerinin durumu tehlikeye girmiştir. Ancak buna rağmen bölgenin özerkliği devam edecektir. Bu antlaşmanın uygulanmasıyla bölge Türkleri arasında ve Türkiye'de endişe başlamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, “*Bu benim şahsi meselemdir*” diyerek konuyla yakından alakadar olmuştur.²³

Ankara Hükümeti, 9 Ekim 1936 günü Fransız Hükümeti'ne Suriye ve Lübnan ile yapılan antlaşmanın bir benzerinin İskenderun Sancağı ile de yapılması için bir nota vermiştir. Fransız Hükümeti, 10 Kasım tarihli notaya cevaben, İskenderun Sancağına bağımsızlık vermenin Suriye'yi bölmek anlamına geleceğini, mandater devlet olarak da buna yetkilerinin olmadığını ifade etmiştir. O sırada Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1936'da TBMM'de yaptığı konuşmasında;

“Bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve katiyetle durmaya mecburuz”

²² Dayı, “Hatay Devleti ve Hatay'ın Anavatana Katılması”, s.333.

²³ Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939), T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s.159

diyerek meseleyi gündeme taşımış ve çözüm zamanının geldiğini belirtmiştir Antakya, İskenderun Sancağının adı Türk kimliğine vurgu yapılmak üzere “Hatay” olarak değiştirilmiştir.²⁴

Türkiye'nin kararlılığını gören Fransa, sorunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini önermiştir. Milletler Cemiyeti konuyu 14 Aralık 1936'da ele almış ve Hatay'a Hollanda, Norveç ve İsviçre devletlerinden üç kişilik bir gözlemci heyetin bölgeye gönderilmesine karar vermiştir.²⁵ İskenderun ve Hatay'ın durumunu görüşmek üzere Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras başkanlığında bir heyet Cenevre'ye gönderilmiştir.²⁶

Türkiye, Hatay'daki Fransız kuvvetleri yerine Milletler Cemiyeti'nce gönderilecek bir komutan idaresinde uluslararası jandarma gücünün gönderilmesini teklif ederek meselenin Türkiye ile Fransa arasında değil, Türkiye ile Milletler Cemiyeti arasında olduğunu göstermeye çalışmıştır. Böylece Fransa by-pass edilirken Hatay meselesi uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Sandler tarafından hazırlanan bir rapor doğrultusunda Milletler Cemiyeti, 20 Şubat 1937'de toplanıp Sancağın statüsü ve Anayasasını hazırlamak için 5 kişilik bir heyet oluşturmuş, heyet 15 Mayıs 1937'de Sancağın statüsü, sınırları ve anayasasını içeren rapor hazırlamıştır. Hazırlanan rapor Milletler Cemiyeti Konseyi'nce onanıp, Sancak'ın müstakil olduğu hukuken de kabul edilmiştir. Hatay'ın içişlerinde serbest dışişlerinde Suriye'ye bağlı ve kendi anayasası ile idare edilmesi kararlaştırılmıştır. Sancağın resmi dilinin Türkçe ve Arapça

²⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0 / 224.510.12; TBMM Zabıt Ceridesi., 5. Dönem, 1. Birleşim, 3. Cilt, s.6.

²⁵ Sofuoğlu, “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)'ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye”, s.16.

²⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2 / 71.1.2

olması kararlaştırılmış ve 29 Mayıs 1937'de Cenevre'de Sancağın milli bütünlüğünü korumak üzere Türkiye-Suriye sınırının tespiti için bir anlaşma (*Sancağın Tamamiyeti Mülkiyesini Tekeffül Eden Muabede*) imzalanmıştır. Ayrıca Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne müracaat ederek, Sancakta yapılacak seçimlerde Türkiye'de oturan Hataylıların oy kullanmalarını sağlamıştır. Ancak Fransızlar bunu engellemeye çalışıp, azınlıkları Türklere karşı kışkırtmıştır. Bunun üzerine Atatürk, Mayıs 1938'de Adana ve Mersin'e giderek gelişmeleri yakından analiz etmiştir. Bu durum karşısında Fransa, Türkiye'nin kararlılığını bir kez daha anlamıştır. 26 Haziran 1938 tarihinde alınan bir kararla Türk ve Fransız hükümetleri statü ve Anayasa'nın uygulanmasını sağlamak için Sancak'ta seçimlerin kontrolünü birlikte uygulamaya karar vermişlerdir. 6 Haziran 1938'de Abdurrahman Melek, Hatay Valiliğine atanmış, 17 Haziran 1938'de askeri heyetler arasında görüşmeler başlamış ve 3 Temmuz 1938'de Türk-Fransız Askeri antlaşması imzalanmıştır. Anlaşma ile Hatay'ın statüsü ve toprak bütünlüğünün hem Fransız hem Türk Hükümeti tarafından korunması sağlanmıştır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için her iki ülke de Hatay'a 2500 kişilik askeri kuvvet göndermiştir.²⁷ 1 Ağustos 1938'de yapılan seçimler sonucunda 2 Eylül 1938'de Hatay Meclisi açılarak, Tayfur Sökmen Cumhurbaşkanlığı'na, Abdülgani Türkmen Meclis Başkanlığı'na seçilmiştir. Dr. Abdurrahman Melek ise Başbakanlığa atanmıştır. Aynı gün Bağımsız Hatay Cumhuriyeti kurulmuştur. Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu 23 Haziran 1939'da

²⁷ "Hatay Artık Bizimdir", *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1938, s. 1; "Hatay'ın Kat'i İlhakı", *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1938, s. 1.; "Askerlerimiz Dün Akşam Hatay'a Girdiler", *Son Posta*, 4 Temmuz 1938, s. 1.

Meclisteki konuşmasında Hatay'ın Türkiye'ye katılacağını belirtmiştir.²⁸ 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında imzalanan *“Türkiye ile Suriye Arasında Arazi Mesailinin Kati Surette Hallini Muntazammın Antlaşma”*yla Hatay'ın Türkiye'ye ait olduğu hukuken kabul edilmiştir.²⁹ Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması Türkler arasında sevinçle karşılanırken Ermeniler ve Türklere karşı olanlar arasında üzüntüye sebep olmuş ve Türkler aleyhinde bazı propagandaların yapılmasına yol açmıştır.³⁰

29 Haziran 1939'da Hatay Millet Meclisi, Abdülğani Türkmen başkanlığında son toplantısını saat yapmıştır. Toplantıda Meclis Başkanı Abdülğani Türkmen, otuzdan fazla vekilin imzasıyla *“Türk camiasının ayrılmaz bir parçası olan Hatay'ın anavatana kavuştuğunun bir kararla tespitini teklif ederiz”* şeklindeki önergeyi meclise sunmuştur. Önerge alkışlar arasında kabul edilerek Hatay Türkiye'ye katılmıştır. Türk Hükümeti adına Refik Saydam çabalarından dolayı Abdurrahman Melek ve Tayfur Sökmen'e teşekkür etmiştir.³¹ Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra TBMM, Hatay ile ilgili kanunları onaylamış,³² merkezi Antakya olmak üzere Hatay Vilayeti kurulmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1939'da VI. Dönem Meclis açılış konuşmasında, Hatay'ın anavatana katılmasından duyduğu memnuniyeti ifade ederek

²⁸ TBMMZC., 6.Dönem 3.Cilt, 30.İnikad, 1.Celse, 23 Haziran 1939, s.300

²⁹ Türk Dış Politikasında 50 Yıl, s.183-186

³⁰ “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1939, S.5435, s.1; “Hatay Meclisi Tezahürat Arasında Türkiye'ye İltihak Kararı Verdi”, *Son Posta*, 30 Haziran 1939, S.3203, s.1;11; “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Ulus*, 30 Haziran 1939, s.1

³¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kutu: 03001, Yer no: 17947

³² “Meclis Hatay'a ait Kanunları Alkışlar Arasında Tasvib Etti”, *Son Posta*, 8 Temmuz 1939, S.3211, s.1;5

bölgenin kısa sürede vatanın en şirin, en mamur bir köşesi haline geleceğini söylemiştir.³³

1.2.1. Hatay Sorununun Çözümlemesinde Türk-İngiliz İlişkisinin Rolü

Hatay meselesi, Türkiye'nin revizyonist ülkelerle ortak bir noktada olduğu istisna konulardan birisi olmuştur. Hatay, Musul'da olduğu gibi Mondros'un imzalandığında işgal edilmemiş yerlendendi. İngiltere kuvvetleri İskenderun'a gelseler de Hatay hâlâ Osmanlı toprağı durumundaydı. İngilizler, Hatay'ı da Mondros'un 7. maddesine dayanarak işgal edip, daha sonra Fransa mandaterliğine bırakmışlardı. Milli Mücadele'de Türk tarafı, Fransa'yla erken bir barış yapma uğruna Hatay'ın Suriye tarafında kalmasına göz yumarak, meselenin savaştan sonra çözülmesine razı olmuştu. Mesele Lozan'da da çözülememişti. Hatay, Suriye'ye de bağlanılmamış, Fransa mandasında özerk bir statüde bırakılmıştı. Hatay sorunu görünürde Türkiye'nin Fransa'yla olan bir meselesi gibi dursa da İngiltere'nin, Fransa'yla ittifakta olması hasebiyle Hatay ile ilgili konular İngiltere'yi de ilgilendirmekteydi.³⁴ İngiltere, Fransa'nın da Akdeniz ittifak grubunda olmasını istiyor fakat Hatay sorunu halledilmeden Türkiye'nin Fransa'yla bir ittifaka girmesini olası görmüyordu. Hatay sorunu, Türkiye-İngiltere-Fransa tarafından kurulması istenilen bir Akdeniz İttifakının Ekim 1939 gibi uzak bir tarihte gerçekleşmesinin sebeplerinden birisi olmuştur.³⁵

³³ TBMMZC., 6.Dönem 6.Cilt, 1.İnikad, 1.Celse, 1 Kasım 1939, s.3

³⁴ Soysal, a.g.e., s. 79.

³⁵ Soysal, a.g.e., s. 79,80.

Arap ulusalcılarının çıkardığı isyanlarda bölgeyi daha iyi idare edebilmek için Ocak 1925'te tüm Suriye'yi bir çatı altında birleştirme kararı verilmişti. Bu kararla Fransa, Hatay'ın Suriye'ye dâhil edildiğini ilan etmişti. Arapları memnun etmek için alınan bu karar hem Hatay'daki Türkleri hem de Türkiye'yi son derece rahatsız ederek, Hatay'da protesto gösterilerinin çıkmasına yol açtı. Bu olaylar 30 Mayıs 1926'da yapılan Türk-Fransa sözleşmesiyle sona erdi. Hatay'ın bağımsızlığını elde etmesi 1936'da Fransa'nın Suriye'deki manda rejimini sona erdirmeye karar vermesinden sonra gerçekleşmiştir. 1932'de İngiltere'nin Irak mandasını bitirmesi Suriye Araplarını da etkileyerek, Fransa'nın sosyalist lideri Léon Blum'un kendilerine düşmanca hisler besleyen bir halkı zorla yönetmek yerine onlara bağımsızlıklarını vererek, ittifak içine almayı daha uygun bulmasına neden olmuştur.³⁶

Suriye üzerindeki manda idaresinin bitirilerek, Hatay'ın Suriye'ye katılma ihtimalinin ortaya çıkmasında İngiltere Türkiye'nin tarafında yer alarak, Hatay'ın Suriye'ye bağlanmasına karşı çıkmıştır. Milletler Cemiyeti ve Fransa'nın tek taraflı aldığı bu kararlar sonucunda Hatay'daki siyasi durum 1937'de tekrar gerginleşmiştir. 1938'de yapılacak seçimlerin hazırlığını yapmak için Hatay'a giden Fransa yetkilileri Türklerin tepkisini çekerek, kısa süre içinde Türkiye'nin Hatay sınırına 30.000 asker getirmesine yol açacak şekilde olaylara sebep olmuştur. Fransa'nın bu krizde geri adım atmaması İngiltere'nin araya girmesine ve Fransa'nın Türkiye'nin şartlarını kabul etmesini sağlamasında etkili olmuştur. İngiltere'nin Akdeniz'de Türkiye'yle ittifak yapma girişimi burada da

³⁶ Faruk Sönmezoğlu, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası, 1914- 1945*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s.350.

kendini göstererek, Türkiye'nin tarafını tutup Fransa'ya geri adım attırılmıştır.³⁷

Bu gelişmeleri Hatay'ın tam bağımsızlık kazanmasında ivme kazandırmıştır. 24 Ağustos 1938'de yapılan seçimde bağımsız Hatay'ın ilk kabinesi kurulmuştu. Meclis çoğunluğu Türklerden müteşekkil bu hükümet en kısa zamanda Türkiye'ye bağlanma niyetinde idi. 1939'da mecliste yapılan oylamada hükümet Türkiye'ye katılmaya karar vermiştir. Bu duruma gelinmesinde uygun ortamı hazırlayan devlet yine İngiltere olmuştur. Avrupa'nın hızla savaşa doğru gittiği 1939 konjonktüründe İngiltere, acele ederek Türk-İngiliz-Fransız Akeniz İttifakı'nı kurma peşindeydi. Bu yüzden aradaki sıkıntıları kısa sürede halledip, elinden geleni yapmıştır. İngiltere'nin Fransa üzerindeki baskısı bir kez daha kendini göstererek, Fransa'ya geri adım attırıp, Hatay'ın Türkiye'ye verilmesini sağlamıştır. Böylece Akdeniz ittifakının da önü açılmış oluyorken II. Dünya Savaşı hazırlıklarında İngiltere, Türkiye gibi stratejik bir devletin kendi yanında politika izlemesini de sağlamış oldu.

Sonuç

1519'da Alman İmparatoru olan Charles-Quint I. François'i sıkıştırarak Fransa'yı Osmanlı Devleti'nin yardımına açık hale gelmiştir. I. François'in annesinin Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım istemesi ve Kanuni'nin de buna olumlu yaklaşmasıyla Osmanlı-Fransız ilişkileri başlamış oldu. Fransa'ya 1535'te ticari ve hukuki imtiyazlar verilmesinden XVIII yüzyıl sonuna kadar Osmanlı-Fransız ilişkilerinde Osmanlı üstünlüğü bulunmaktadır. Ancak Napolyon'un 1798'de Mısırı işgali üzerine Türk-

³⁷ Soysal, a.g.e., s. 96.

Fransız ilişkileri hiç olmadığı kadar gerilerek savaşa dönüşmüştür. İngiltere ve Osmanlılar arasında yapılan 5 Ocak 1799 tarihli savunma ve yardımlaşma anlaşması ile Fransa'ya karşı en güçlü devletlerle ittifak içine girilmiştir. Böylece Fransa'nın Akdeniz'de Fransa'nın statüko oluşturmasına izin verilmemiştir. Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nde XVIII yüzyılda başlayan yenilik hareketleri üzerinde Fransız uzmanların etkisi olmuştur.

5 Ocak 1809'da Osmanlı yönetimi bu sefer İngilizlerle Çanakkale Antlaşmasını (Kale-i Sultaniye) yaparak Boğazların kapatılmasını güvenceye almıŐtı. Buna misilleme olarak Fransızlar Mora isyanında rol oynayarak Osmanlıları zor duruma düşürmüşlerdir. Ancak çok geçmeden Fransa İngiltere ve Rusya ile ilişkilerini düzeltip, Rusya ve İngiltere ile birlikte, 6 Temmuz 1827'de Londra'da bir anlaşma yaparak, Yunanistan'ın bağımsızlığı için ortak hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti bunu da kabul etmeyince Fransız, İngiliz ve Rus donanması Mora açıklarına gelerek 1827'nin 20 Temmuz'unda Osmanlı donanmasını Navarin'de yakmışlardır. Fransa 1830'da bu sefer bir Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgal etmiştir. Fransa, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanında, valiye yatkın davranmış, İngiltere'ye karşın üstündeki nüfuzunu devam ettirerek politik teşebbüslerde bulunmuştur. 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskelesi Anlaşmasıyla Rusya'nın Boğazlardan serbest girip çıkabilmesine imkân verilmesi İngiliz ve Fransızları tedirgin etmiştir. İngiliz ve Fransızların huzursuzlukları 1840 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile giderilmiştir.

Louis-Napoleon, 1850'de İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Bab-ı Ali'den birçok istekte bulunmuş, bunun reddedilmesi üzerine Osmanlı Fransız

ilişkileri yeniden gerilmiştir. Osmanlı içinde yaşayan Hristiyanların haklarının korunması meselesi Rusya ile Fransa'yı karşı karşıya getirirken, Rus politikalarından endişe duyan İngiltere hem Fransa ve hem de Osmanlı yanlısı bir siyaset ile Rusya'ya cephe almış ve nihayetinde 1853 Kırım Savaşı çıkmıştır. Yapılan Paris Anlaşmasıyla İngiliz ve Fransız ittifakının Rus korkusu bertaraf edilmiştir. Fransa, ekonomik ve stratejik yönden önemi gittikçe artan Süveyş faaliyetine başlamış, bölgede zayıflamış durumdaki Osmanlı gücünden faydalanarak Mısır valisinden ayrıcalıklar elde edip amacına ulaşmıştır. Fransa, Sırp, Karadağ ve Girit'te 1868'den sonra çıkan isyanlarda da Osmanlıya karşı bir tutum içinde olmuştur. 1875 Hersek İsyanında Fransa ile diğer devletler aynı çizgide olmuşlardır. Berlin Anlaşması sırasında İngilizlerden gördüğü taltif üzerine Fransa İtalyanlardan daha çabuk hareket ederek 1881'de bu sefer yine bir Osmanlı toprağı olan Tunus'u işgal etmiştir.

XX Yüzyıla kadar Avrupa'da Fransa'nın izlediğı dış politika stratejisi bir Alman-Avusturya ittifakının oluşmaması, doğuda ise bir Rus nüfuzuna engel olunması olarak şekillenmiştir. Bu yüzyılın başlarında Fransa İngiltere ve Rusya gibi güçleri dengeleyerek özellikle Akdeniz'de güçlü olmak isteyerek, emperyal hayaller peşinde koşmuştur. Osmanlı ile iyi geçinerek Rusya üzerinde başarılar elde eden Fransa, Rusya ile 9 Temmuz 1807'de Tilsit Barışını yaparak Osmanlı aleyhine siyasetini devam ettirmiştir.

Almaya ve İtalya'nın siyasi birliklerini kurmaları bundan sonra Avrupa'da güç dengesini değiştireceğı için devletler arasında ittifaklar yapılmaya başlanmıştı. I. Dünya Savaşı İtilaf Devletlerinin galibiyetiyle bitmiş olsa da Mondros Mütarekesi sonrası başlayan işgaller Anadolu'da bir kurtuluş

mücadelesi başlatılmasını gerekli ve zorunlu kılmıştır. Savaşın devamında İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmalar Osmanlı toprakları üzerinde en ciddi çıkar çatışmasının göstergesi olmuştur. Mütarekeden hemen sonra İngiliz ve Fransızlar 11 Kasım 1918 günü İskenderun (Hatay) ve havalisini işgal etmişti. Fransızlar, 27 Kasım 1918’de merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye) ve Beylan (Belen) kasabalarını içine alan “*İskenderun Sancağı*” adı altında özerk bir yönetim kurmuşlardır. 18 Ocak 1919’da İtilaf Devletleri aralarındaki paylaşımları resmileştirmek için Paris Barış Konferansını toplamışlardır.

Millî Mücadelede Dönemi’nde Ermeni ve Yunanlılara karşı kazanılan başarılar ile İngiltere’nin müttefiklerinden ayrı olarak yeni bir statüko belirlemeye çalışması Fransa’yı İngilizlerden yavaş yavaş koparmıştır. 20 Ekim 1920’de Ankara Anlaşması ile TBMM’nin şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. İskenderun Sancağı, Sakarya Zaferinden sonra imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile Fransa’ya bırakılmıştır. Suriye üzerindeki manda idaresinin kaldırılması için 9 Eylül 1936’da Paris’te, Fransa’yla Suriye arasında “*Dostluk ve İttifak Antlaşması*” imzalanmıştır. Antlaşma Suriye’nin bütünlüğü ilkesine dayanmakla beraber, antlaşmanın 3. maddesine göre manda rejiminin sona erdiği gün Fransa’nın Suriye ile ilgili imzaladığı tüm antlaşma, sözleşme ve taahhütlerden doğan haklar Suriye hükümetine geçecektir. İskenderun-Hatay (Sancak) Türklerinin durumu tehlikeye girmiştir. Ancak buna rağmen bölgenin özerkliği devam edecektir. Bu antlaşmanın uygulanmasıyla bölge Türkleri arasında ve Türkiye’de endişe başlamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, “*Bu benim şahsi meselemdir*” diyerek konuyla yakından alakadar olmuştur. Ankara Hükümeti, 9 Ekim 1936

günü Fransız Hükümeti'ne Suriye ve Lübnan ile yapılan antlaşmanın bir benzerinin İskenderun Sancağı ile de yapılması için bir nota vermiştir.

29 Mayıs 1937'de Cenevre'de Türkiye-Suriye sınırının tespiti için bir anlaşma imzalanmıştır. Atatürk, Mayıs 1938'de Adana ve Mersin'e giderek gelişmeleri yakından analiz etmiştir. 3 Temmuz 1938'de Türk-Fransız askeri antlaşması ile Hatay'ın statüsü ve toprak bütünlüğünün hem Fransız hem Türk Hükümeti tarafından korunması sağlanmıştır. 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında imzalanan "*Türkiye ile Suriye Arasında Arazi Mesailinin Kati Surette Hallini Muntazammın Antlaşma*"yla Hatay'ın Türkiye'ye ait olduğu hukuken kabul edilmiştir. 29 Haziran 1939'da ise Hatay Millet Meclisi Türkiye'ye bağlanma kararı almıştır. İngiltere'nin Fransa üzerindeki baskıları Fransa'ya geri adım attırıp, Hatay'ın Türkiye'ye verilmesini sağlamıştır. Böylece Akdeniz ittifakının da önü açılıp, II. Dünya Savaşı hazırlıklarında İngiltere, Türkiye gibi stratejik bir devletin kendi yanında politika izlemesini de sağlamıştır.

Anadolu'da Millî Mücadele hareketinin başarılı olması bu coğrafyada Türklerin dışarda bırakılarak yeni bir statüko oluşturulmasını imkânsız hale getirmiştir. Millî Mücadele sonrasında da Türk Fransız ilişkilerinde zaman zaman sorunlar yaşanmıştır. Fransa'nın Hatay meselesinde Türkiye'ye yaşattığı zorluklar uluslararası konjonktür içerisinde ve Atatürk'ün çabalarıyla bertaraf edilmiştir. Fransa çıkar çatışmaları ve statüko arayışlarında Türkiye'nin kararlı tutumları ve uyguladığı dış politika sayesinde hiçbir zaman istediği yere ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

- Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975
- “Askerlerimiz Dün Akşam Hatay’a Girdiler”, *Son Posta*, 4 Temmuz 1938, s. 1.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK Yayınları, Cilt II 1983
- “Bugünün Büyük Manası”, *Yeniğün*, 23 Temmuz 1940, S.2534
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, BCA, 30.10.0.0 / 224.510.12
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2 / 71.1.2
- Dayı, Sinever Esin, “Hatay Devleti ve Hatay’ın Anavatana Katılması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. IX, S.XIX, 2002 331-340
- Ertan, Temuçin Faik, “Gaye-i Milliye Gazetesinin Tıpkı Basımı Üzerine Bir Değerlendirme”. Ankara *Atatürk Yolu Dergisi*, C.44, 2009 771-781
- Gaye-i Milliye Gazetesi*, 2 Mart 1337, Yıl 1, Sayı 1
- “Hatay Artık Bizimdir”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1938, s. 1;
- “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1939, S.5435
- “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Ulus*, 30 Haziran 1939
- “Hatay’ın Kat’i İlhakı”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1938, s. 1.
- “Hatay Meclisi Tezahürat Arasında Türkiye’ye İltihak Kararı Verdi”, *Son Posta*, 30 Haziran 1939, s.1.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, TTK Yayınları, Ankara 1947
- Karakoç, Ercan, “Atatürk’ün Hatay Davası”, *Bilgi*, Sayı.50, Yaz 2009 97-118
- Kasalak, Kadir, *Millî Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993
- “Meclis Hatay’a ait Kanunları Alkışlar Arasında Tasvib Etti”, *Son Posta*, 8 Temmuz 1939

- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, C. I (1919-1980), İstanbul 2004
- Sofuoğlu, Adnan, “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)’ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXI, S.61, Mart 2005
- Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomatik Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999
- Sönmezoğlu, Faruk, *İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası, 1914-1945*, Der Yayınları, İstanbul, 2015
- Tansel, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C: I-IV*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1978
- TBMM Zabıt Ceridesi, I. Dönem, 1.Cilt, Birleşim 2
- TBMM Zabıt Ceridesi, 5. Dönem, 1. Birleşim, 3. Cilt
- TBMMZC., Zabıt Ceridesi, 6.Dönem, 30.Birleşim, 3.Cilt
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem, 1. Birleşim, 6.Cilt
- Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982

EKLER

Ek-1 “Hatay Artık Bizimdir”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1938, s. 1;
 “Hatay’ın Kat’i İlhakı”, *Cumhuriyet*, 23 Haziran 1938, s. 1.

Ek-2 “Askerlerimiz Dün Akşam Hatay’a Girdiler”, *Son Posta*, 4 Temmuz 1938, s. 1.

Ek-3 Hatay'ın Türkiye'ye Bağlanması sonucunda Başbakan Refik Saydam'ın Abdurrahman Melek ve Tayfur Sökmen'e Teşekkürü

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ CUMHURİYET ARŞİVİ		T. C. BAŞVEKÂLET Hususi Kalem Müdürlüğü Sayı: 45		Dosya işaretleri A7/
Evvelin	Numarası			
	Tarihi			
Yazan memur			Ekcellans Tayfur Sökmen	
Yazı tarihi			Hatay Devlet Reisi	
Muavin			<u>Antakya</u>	
Beyaz eden				
Beyaz tarihi		28.1.1949		
Karşılaştrınlar			Sayın Dr. Abdurrahman Melek	
Sadıra No.			Hatay Başvekilü	
Merbutatı			<u>Antakya</u>	
Sevk tarihi		29.3.1949		
Kaydeden			Tesekkürü ida gözlümlüden	
Düşünceler			İf. Refik Saydam	

3-

030 01 17 947

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Kutu: 03001, Yer no: 17947

Ek-4 Gaziantep Mebusu olan Abdurrahman Melek'in Teşekkür Telgrafı

T. C.
'NAFİA VEKÂLETİ
P. T. T. U. M.

(No. 26/1)

TELGRAF

Yol A7

Adres: 23065
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Servis işaretleri

ANKA
Devlet telgraf muhabeeratından
delaysız kabul etmez

Oksele ans: refik saydam basvekil ankara: =

İK MERKEZ	KELİME	VERİLDİĞİ	RESMİ	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI	MZA
					Tarih	Saat
115 antakya	463	28 27 3 11 51				

Gaziantep mebusu olarak büyük millet meclisi azalığına intihap
edilmekle hakkımda gösterdiğiniz lutuf ve teveccühe sonsuz
sukranlarımı sunmakta bahtlıyım

= hatay basvekil i dr. abdurrahman melek

berokkani ede qyfler şer epe

030	01			17	34	7
-----	----	--	--	----	----	---

3

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),
Kutu: 03001, Yer no: 17947

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSMAİL MÜŞTAK MAYAKON'UN KALEMİNDEN
HATAY SORUNUNUN MİLLETLER CEMİYETİ'NE
TAŞINMASI
(1936-1937)

Yusuf KODAZ*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş olan İsmail Müştak Mayakon, siyasetçi ve gazeteciliğinin yanında edebiyat, hukuk, tarih ve dil meseleleriyle de ilgilenen önemli bir şahsiyettir. Atatürk'ün isteği doğrultusunda TBMM'nin V. dönemi için yapılan seçimlerde Siirt'ten milletvekili seçilen Mayakon, 1936-1937 yıllarında devlet adamlarının, bilim insanlarının ve sanatçıların bir araya gelerek ülke ve dünya sorunlarının tartışıldığı Atatürk'ün sofrasında çokça bulunmuş nadir kişilerdendir.¹ Mayakon, bu tartışmaları dikkatle izlemiş ve Atatürk'ün izniyle konuşulan meseleleri not tutarak kayıt altına almıştır.² O, aynı zamanda Hatay Sorunu hakkında kaleme aldığı makaleler ve verdiği konferanslarla da kamuoyunun bilgilendirilmesine önemli katkılar sunmuş biridir.

Burada öncelikle İsmail Müştak Mayakon'un biyografisi verilmiş, özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaptığı görevler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ardından Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hatay'ın Fransızlar tarafından işgalinden başlayarak Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da Suriye'nin bağımsızlığı ile ilgili anlaşmanın³ imzalanmasına kadar

* Dr., Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, yusufkodaz@selcuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1344-4121.

¹ Walter F. Weiker, *Kemal Atatürk'ün Yakınları (1932-1938)*, (Çeviren: Murat Gencer), **Bulleten**, C XXXIV, S 136 (Ekim 1970'den ayrı basım), s. 616-617.

² Şaduman Halıcı, *İsmail Müştak Mayakon'un Atatürk'ün Sofrasında Tuttuğu Notlar*, **Erdem**, S 51 (2008), s. 171.

³ Anlaşmanın ayrıntıları için bkz., Yusuf Kodaz, *Bağımsız Suriye İçin Atılan İlk Adım: Fransa-Suriye Antlaşması ve Türk Kamuoyu (9 Eylül 1936)*, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 35, S 59 (Mart 2016), s. 213-237.

geçen sürede bölgede yaşanan gelişmelerden de ana hatlarıyla bahsedilmiştir. Son olarak Hatay Sorunu ile ilgili Mayakon tarafından yazılan ve *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan makaleler değerlendirilmiştir. Mayakon'un konu ile ilgili ilk makalesi 10 Ekim 1936'da yayımlanmıştır. "Hatay" adı ilk defa bu yazıda dile getirilmiştir. Dönemin Türk Tarih Kurumu Başkanı Afet İnan, Mayakon'un bu makalesinde Atatürk'ün bölgeye *Hatay* adını verme gerekçesinin açıklandığını belirtmiştir.⁴

Mayakon'un gazete yazıları, özellikle Hatay Sorununun ortaya çıkışı, Suriye seçimleri sırasında bölgede yaşanan olaylar ve Hatay ile ilgili yapılan diplomatik müzakerelerle ilgili önemli tespitler içermektedir. *Cumhuriyet* gazetesinde 21 makale kaleme alan Mayakon'un bu yazılarında Hatay Sorunu ile bu sorunun çözümünde önemli roller üstlenen başta Atatürk olmak üzere çeşitli devlet yetkililerinin görüşleri tahlil edilmiştir.

1- İsmail Müştak Mayakon'un Hayatı

İsmail Müştak Mayakon, Halep Defteri Hâkanî Memuru Atâullah Bey'in oğludur. 1882'de Yenişehir'de (Bugün Yunanistan sınırları içindeki Teselya ovasında yer alan Yenişehir günümüzde Larissa adıyla bilinmektedir) doğan İsmail Müştak, ilk ve orta öğrenimini Halep'te tamamlamıştır.⁵ 1897'de İstanbul'a gelmiş ve Mülkiye Mektebi sınavını kazanarak buraya kaydını yaptırmıştır. 1901'de buradan birincilikle mezun olan Mayakon, padişahın ilk defa o yıl verdiği altın "*Maârif Madalyası*"nı almış ve aynı yıl Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî'nde kâtip olarak göreve başlamıştır. 1902'de atandığı Mabeyn Kâtipliği'nde II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar çalışmış ve aynı yıl, Meclis-i Ayân Kâtipliği'ne atanmıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Damat Ferit

⁴ Utkan Kocatürk, *Prof. Dr. Afet İnan'la Bir Konuşma*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C I, S 3 (Temmuz 1985), s. 728-729; Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, İstanbul 2005, s. 113; Pınar Ceylan, *Türk Basımında Hatay Devleti'nin Kurulması Meselesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 24-25.

⁵ Ali Çankaya Mücellidoğlu, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Hal Tercemeleri Kısmı) 1860-1949*, C II-III, Ankara 1954, s. 431.

Paşa Hükümeti tarafından İttihatçı suçlaması ile 1919'da görevinden alınmış ve İstanbul'u işgal eden İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür. Burada iki buçuk yıl tutuklu kaldıktan sonra Ankara Hükümeti'nin girişimleriyle serbest bırakılan Mayakon, İstanbul'a gelmiş ve kısa bir süre ticaretle uğraştıktan sonra gazeteciliğe başlamıştır.⁶ Şeyh Sait İsyanı sırasında İstanbul'da yayımlanan bazı gazetelerin yazarları hakkında çıkarılan tutuklama kararı doğrultusunda *Tamin* yazarı İsmail Müştak da tutuklanarak Elazığ İstiklal Mahkemesinde yargılanmış ve beraat etmiştir.⁷

Fransızca ve Arapça bilen İsmail Müştak Mayakon edebiyat, tarih ve hukuk konularında eserler verip çeviriler de yapmıştır. Sadiye Hanım ile evlenmiş; ancak bu evlilikte çocukları olmamıştır.⁸ Atatürk'ün isteği üzerine V. dönemde (1935-1939) Siirt'ten Milletvekili seçilen Mayakon, 8 Şubat 1935'te mazbatasını alarak TBMM çalışmalarına katılmıştır (1 Mart 1935). Dahiliye Encümeni üyeliği ve kâtipliği görevinde bulunmuş ve TBMM'de Denizbank Kanunu hakkında konuşma yapmıştır.⁹ Fevzipaşa-Diyarbakır Demiryolu hattının 22 Kasım 1935'te gerçekleşen açılışı¹⁰ için Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya başkanlığında Diyarbakır'a giden heyet arasında yer almıştır.¹¹ 1933'ten sonra dil konusu ile de yakından ilgilenen İsmail Müştak, 1936-1937 yıllarında devlet adamlarının, sanatçıların ve bilim insanlarının bir araya gelerek ülke ve dünya sorunlarının, bilimsel konuların tartışıldığı Atatürk'ün sofrasında sık sık yer alan kişilerden biri olmuştur.¹² Sofrada yaşanan tartışmaları dikkatle dinleyerek Atatürk'ün

⁶ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi: TBMM V. Dönem 1935-1939**, C II, Ankara 2001, s. 652.

⁷ Sezen Kılıç, *Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 24, S 70 (Mart 2008), s. 189.

⁸ Ali Çankaya Mücellidoğlu, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, C III, Ankara 1968-1969, s. 878.

⁹ Güneş, age., s. 652-653.

¹⁰ **Akşam**, 23 Kasım 1935, s. 1-4; **Cumhuriyet**, 23 Kasım 1935, s. 1-8; **Haber**, 23 Kasım 1935, s. 1-4; **Kurun**, 23 Kasım 1935, s. 1-6; **Son Posta**, 23 Kasım 1935, s. 1-6; **Ulus**, 23 Kasım 1935, s. 1-5.

¹¹ Güneş, age., s. 653.

¹² Weiker, age., s. 616.

izniyle notlar da almıştır.¹³ Milletvekili olduğu yıllarda Atatürk'ün bütün gezilerine katılan Mayakon, onun öncülüğünde 24-31 Ağustos 1936 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen 3. Dil Kurultayı'nda da sekreter olarak görev yapmıştır.¹⁴ Kurultayın dördüncü günü sunduğu “Güneş-Dil Teorisi'nin Analiz Metodu Tatbikatı” başlıklı tebliğinde¹⁵ yabancı bilim insanlarının Türk dili ile ilgili düştüğü hatalar üzerinde durduktan sonra Güneş-Dil teorisinin bu yanlışlarla da mücadele edeceğini belirtmiştir.¹⁶ Mayakon ayrıca dil inkılabı ile ilgili yazılarının¹⁷ yanında siyasi ve güncel konulardaki makaleleri de gazetelerde yer almıştır.

İsmail Müştak Mayakon, bütün bu çalışmalarının yanında çeşitli tarihlerde ikinci dereceden “Osmanî” ve “Mecidi”, Sırbistan Hükümeti tarafından ikinci dereceden “Takova”, İsveç Hükümeti'nce ikinci dereceden “Etoile” nişanları ve “Altın Maârif”, İtalya Hükümeti tarafından ikinci rütbeden “Couronne d'Italie” madalyaları ile ödüllendirilmiştir.¹⁸ Diğer taraftan Emile Zola'nın “Assomoir (Assamuar)”, Anatole France'nin “İlablar Kana Susamışlar”, Eugene Pierre'nin “Mufasssal Hukuku Siyasiye” ve Muhittin Birgen ile de Maxsim Gorki'nin “Ana” adlı eserlerini Türkçeye tercüme etmiştir.¹⁹ Ağustos 1938'de rahatsızlanan Mayakon, tedavi için

¹³ Halıcı, agm., s.171.

¹⁴ **Akşam**, 26 Ağustos 1936, s. 1-4; **Cumhuriyet**, 26 Ağustos 1936, s. 1; **Haber**, 26 Ağustos 1936, s. 1-6; **Son Posta**, 26 Ağustos 1936, s. 1-7; **Tan**, 26 Ağustos 1936, s. 1-7; **Ulus**, 26 Ağustos 1936, s. 1-6.

¹⁵ Mehmet Yalçın Yılmaz, **Türk Dil Planlaması Bağlamında Türk Dil Kurumu (1932-1951)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 13; Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, *Türkiye'de Üçüncü Dil Kurultayı, Türk Dili, C CXVI, S 808 (Nisan 2019)*, s. 90.

¹⁶ **Akşam**, 28 Ağustos 1936, s. 1-5; **Cumhuriyet**, 28 Ağustos 1936, s. 1-6; **Haber**, 28 Ağustos 1936, s. 1-7; **Kurun**, 28 Ağustos 1936, s. 1-7; **Son Posta**, 28 Ağustos 1936, s. 1-9; **Tan**, 28 Ağustos 1936, s. 1-8; **Ulus**, 28 Ağustos 1936, s. 1-5.

¹⁷ Mücellidoğlu, age., s. 879.

¹⁸ Emin Dalmış, **II. Meşrutiyet Döneminde Tanin Gazetesi (1908 –1909)**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2015, s. 12.

¹⁹ Mücellidoğlu, age., s. 879.

gittiği Paris'te 19 Ekim 1938'de vefat etmiş²⁰ ve 23 Ekim 1938'de İstanbul Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir.²¹

2- Hatay Sorunu (1936-1939)

Birinci Dünya Savaşı devam ederken İtilaf Devletleri, savaşı kazanacak olurlarsa Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşılması için kendi aralarında gizli antlaşmalar imzalamışlardır. Bu antlaşmalar içerisinde Ortadoğu'nun geleceği için hazırlanan ve 16 Mayıs 1916'da İngiltere ile Fransa arasında Rusya'nın da onayının alınmasından sonra imzalanan Sykes-Picot Antlaşması bunların içinde en belirleyicisi olmuştur. Bu antlaşmaya göre; İngiltere Ürdün, Filistin, Irak bölgesinde; Fransa da Suriye, Lübnan, Adana, Mersin ve Musul üzerinde hakimiyet kurma hakkı elde edecek, böylelikle Hatay bölgesi de Fransa'nın nüfuzu altına girecektir.²²

Osmanlı Devleti döneminde İskenderun Sancağı ya da kısaca Sancak olarak bilinen Hatay, geo-stratejik yönden önemli bir konumdadır. Bu nedenle Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra mütarekenin 7. maddesine dayandırılarak önce 9 Kasım 1918'de İngiltere, sonra da Fransa tarafından işgal edilmiştir. Fransa tarafından Hatay'ın tamamının işgal edilmesinin ardından Milletler Cemiyeti yasasına göre 28 Haziran 1919'da oluşturulan manda sistemi temel alınarak Suriye ve Lübnan 18-26 Nisan 1920 tarihlerinde düzenlenen San Remo

²⁰ Mücellidoğlu, age., s. 878; İsmail Müştak Mayakon, **Yıldız'da Neler Gördüm?** (Yayına Hazırlayan: Recep Yılmaz), İstanbul 2021, s. 1; Halıcı, agm., s. 172.

²¹ **Akşam**, 24 Ekim 1938, s. 3; **Bugün**, 24 Ekim 1938, s. 2; **Cumhuriyet**, 24 Ekim 1938, s. 1-5; **Kurun**, 24 Ekim 1938, s. 4; **Son Posta**, 24 Ekim 1938, s. 4; **Yeni Sabah**, 24 Ekim 1938, s. 1.

²² Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması**, Ankara 1976, s. 13; İsmail Soysal, **Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)**, **Belleken**, C XLIX, S 193 (Nisan 1985), s. 80; İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele**, Ankara 1989, s. 2; David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922** (Çeviren: Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 180-188; Kasım Ener, **Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi**, Ankara 1996, s. 1; Yaşar Akbıyık, **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maruş**, Ankara 1999, s. 2; Melek Yenisu, **Ortadoğu Paylaşım Tasarıları ve Türkiye (1915-1923)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018, s. 48-52.

Konferansı'nda bölge Fransa'ya verilmiştir.²³ Fransa, konferans kararlarını uygulamak için Eylül 1920'de Suriye'yi ilk önce Suriye ve Lübnan olarak ikiye bölmüş, sonra da Suriye'de Fransız valilerin görev yaptığı Şam, Halep gibi yerlerde Alevi ve Dürzi bölgeleri oluşturmuştur. Bu valiler buldukları bölgede Beyrut'ta bulunan Fransa Yüksek Komiseri'nin emrinde çalışmışlardır.²⁴

Hatay, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 28 Ocak 1920'de alınan Misak-ı Millî kararlarına göre sınırlarımız içerisinde olmasına²⁵ karşın Türkiye ile Fransa arasında Sakarya Savaşı sonunda 20 Ekim 1921'de imzalanan Türk-Fransız veya Franklin Bouillon Antlaşması olarak da bilinen Ankara İtilafnamesi ile belirli koşullar altında sınırlarımız dışında kalmıştır.²⁶ İtilafname ile İskenderun bölgesinde özerk bir yönetim oluşturulması, Türklerin kültürlerinin gelişmesi için her türlü önlemin alınması, Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi ve Türkiye'nin İskenderun Limanı'nı kullanması kararlaştırılmıştır.²⁷ Ankara İtilafnamesi'nin imzalanmasından çok kısa bir süre sonra 2 Kasım 1921'de Mustafa Kemal Paşa, Ankara'ya gelen Tayfur (Sökmen) ve Faruk (Cengiz) Bey'lerle TBMM'de yaptığı görüşmede itilafname hakkında bilgi verdikten sonra “*inşallah gelecekte sizleri de kurtaracağız, şimdi memleketinize*

²³ Hamit Pehlivanlı-Yusuf Sarımay-Hüsamettin Yıldırım, **Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)**, Ankara 2001, s. 33; Yusuf Kodaz, **Türk Basımına Yansımalarıyla Hatay Sorunu (1936-1939)**, Konya 2020, s. 15.

²⁴ Soysal, agm., s. 81; Kodaz, age., s. 16.

²⁵ Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Ankara 1992, s. 35; Ada, age., s. 35-36; Süleyman Hatipoğlu, *Atatürk'te Kuwa-yı Milliye ve Misak-ı Millî'nin Şekillenmesi*, **Misak-ı Millî'nin 80. Yıldönümünde İskenderun ve Çevresi** (Hazırlayan: N. Birgül Gündüz), Ankara 2001, s. 53; Sezgi Durgun, **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İstanbul 2011, s. 180; Kodaz, age., s. 15.

²⁶ İzzet Öztoprak, *Türk-Fransız İlişkileri “Birinci Bölüm”*, **Askeri Tarih Bülteni**, S 14 (Ağustos 1982), s. 31.

²⁷ Süleyman Hatipoğlu, “*Hatay'ın Türkiye'ye Katılması*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C 16 (Editör: Hasan Celal Güzel vd.), Ankara 2002, s. 686; Ömer Osman Umar, *Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1923)*, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 101 (Nisan 1996), s. 26; İsmail Özçelik, **Millî Mücadele'de Anadolu Basımında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa), 1919-1921**, Ankara 2005, s. 92; Adil Dağıstan-Adnan Sofuoğlu, **İşgalden Katılıma Hatay**, Ankara 2008, s. 29.

giderek çalışırsınız, bir işiniz olur veya zorlukla karşılaşırsanız arkadaşlara başvurunuz” demiştir.²⁸

Türkiye, Kurtuluş Savaşı devam ederken Hatay’da yaşayan Türklerle yakından ilgilenememiş ve bu dönemde bölgede yaşayan Türklerin bir kısmı Fransız idarecilerin baskıları nedeniyle Adana ve Mersin’e göç etmek zorunda kalmıştır.²⁹ 20 Kasım 1922’de başlayan Lozan Barış Konferansı’nın 4 Şubat 1923’te kesintiye uğramasından sonra Mustafa Kemal Paşa 15-17 Mart 1923 tarihlerinde Adana gezisini gerçekleştirmiştir. Bu gezide trenden indikten sonra Mustafa Kemal Paşa yolu ellerinde “*Gazi baba bizı kurtar*” yazılı pankart olan dört kadın tarafından kesilmiş ve Paşa onlara “*Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz!*” sözünü söyleyerek Hatay konusundaki tavrını ifade etmiştir.³⁰ Mustafa Kemal Paşa’nın bu tarihî sözü bölgede yaşayan Türkler için bir ümit kaynağı olmuştur. 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye ile Fransa arasında 20 Ekim 1921’de imzalanan Ankara İtilafnamesi kesinlik kazanmış ve itilafnamenin Hatay ile ilgili hükümlerinin geçerli olması kararlaştırılmıştır.³¹

Fransız yöneticilerinin Suriye’de uyguladıkları baskıcı politika bölge halkının millî duygularının oraya çıkmasına ve Fransa’ya karşı büyük bir tepkiye neden olmuştur. Ayrıca Fransa’nın 1935 ve 1936 yıllarında içinde

²⁸ Sökmen, age., s. 63; Yusuf Sarınoy, *Atatürk’ün Hatay Politikası -I (1936-1938)*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XII, S 34 (Mart 1996), s. 8; Celalettin Yavuz, **Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri**, Ankara 2005, s. 254.

²⁹ Nuri Aydın Konuralp, **Hatay Kurtuluş ve Kurtuluş Tarihi**, İskenderun 1970, s. 139; Ergünöz Akçora, *Hatay’ın Anavatana İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XI, S 32 (Temmuz 1995), s. 388; Nergis Savcı, **Hatay Cumhuriyeti: Kuruluşu ve Anavatana Katılışı**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 28; Yusuf Duran, **İskenderun Sancagında Fransız Mandası**, Ankara 2010, s. 81; Kodaz, age., s. 18.

³⁰ Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, İstanbul 1961, s. 307; Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Ankara 1991, s. 9; Taha Toros, **Kurtuluş Savaşında Çukurova**, Ankara 2001, s. 270-271.

³¹ Toktamış Ateş, “*Lozan Beklentileri?*” **Türkler Ansiklopedisi**, C 16 (Editör: Hasan Celal Güzel vd.), Ankara 2002, s. 322; Duran, age., s. 83-84; Ahmet Asker, *Misak-ı Millî’den Anavatana: Sancak Meselesi ve Çözümü*, **Yeni Türkiye Misak-ı Millî Özel Sayısı**, S 93 (Ocak-Şubat 2017), s. 1108.

bulduğu siyasi ve ekonomik problemler hem ülkede ve hem de mandası altındaki bölgelerde güçlüklerle karşılaşmasına sebep olmuştur. Bu ortamdan yararlanmak isteyen Suriyeliler bağımsızlıklarını elde edebilmek için harekete geçmişlerdir.³² 1936 yılının başından itibaren Suriye’de başlayan olaylar Fransa’yı Suriye’nin bağımsızlığı için görüşmelere başlamak zorunda bırakmıştır. 29 Şubat 1936’da iki ülke heyetleri arasında Beyrut’ta başlayan görüşmeler³³ Paris’te devam etmiş ve yoğun müzakerelerden sora 9 Eylül 1936’da Fransa ile Suriye arasında anlaşmanın imzalanması ile sonuçlanmıştır. 25 yıllık bu anlaşmaya göre; Suriye’nin üç yıllık geçiş süreci sonunda bağımsızlığını kazanması, Suriye’nin Fransa’nın desteği ile Milletler Cemiyeti’ne üye olması ve iki ülkenin birbirine karşı ortaya çıkacak tehditlerde yardımlaşması konularında anlaşmaya varılmıştır. Diğer taraftan iki ülke arasında imzalanan askerî sözleşme ile de taraflar arasında ittifak kurulması, Suriye ordusunun eğitiminin Fransa tarafından verilmesi, aynı zamanda silah ve teçhizatının da bu ülke tarafından sağlanması da kararlaştırılmıştır. Bunların yanı sıra Fransa’nın Suriye’deki bazı askerî üsleri kullanmasına da müsaade edilmiştir.³⁴

İmzalanan anlaşmayla Fransa’nın mandası altındaki Suriye ve Lübnan’ın bağımsızlıklarını kazanacak olmaları ve Hatay’ın durumundan bahsedilmemesi, Ankara İtilafnamesi ile Hatay’a verilen statükonun değiştirilmesi anlamını taşımaktadır. Diğer taraftan bu dönemde Hatay’ın Suriye’ye bağlanma düşüncesinin konuşulmaya başlanması Türkiye’nin harekete geçmesine sebep olmuştur.³⁵ Türkiye’nin, Fransa ile Suriye

³² Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Ankara 1994, s. 72; Zişan Şirin Ayrancı, **Türkiye-Suriye İlişkileri**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006, s. 22.

³³ **Akşam**, 3 Mart 1936, s. 2; **Cumhuriyet**, 3 Mart 1936, s. 3; **Tan**, 3 Mart 1936, s. 5; Hasan Rıza Soyak, **Atatürk’ten Hatırlar**, İstanbul 2004, s. 530; Savcı, agt., s. 33.

³⁴ Ülkü Demirtürk Demirdöğen, **Hatay Sorunu (1921-1939)**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1983, s. 54; Resul Yavuz, **Hatay Sorunu ve Basın**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004, s. 48.

³⁵ **Ayın Tarihi**, S 35 (Ekim 1936), s. 344; Serdar Yılmaz Saraç, **Türk Kamuoyunda Hatay Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 40; Kodaz, age., s. 32.

arasında imzalanan anlaşmaya ilk resmî tepkisi 11 Eylül 1936'da Milletler Cemiyeti toplantısına katılmak için Cenevre'ye hareket eden Dışişleri Bakanı Tefvîk Rüştü Aras tarafından verilmiştir. Aras, anlaşmanın içeriği hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmadığı; fakat Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nden ayrılan bölgelerde milliyet esasına dayalı bağımsız devletler kurulmasını her zaman desteklediği üzerinde durmuştur. Rüştü Aras konuşmasının devamında Fransa ile Suriye arasında imzalanan anlaşmada hemen hepsi Türk olan Hatay'da da bağımsız bir idarenin kurulmuş olması gerektiğine dikkat çekmiştir.³⁶

Türkiye ile Fransa arasında Hatay'ın bağımsızlığı ile ilgili yapılan görüşmelerden sonuç alınamayınca Türkiye, Fransa'ya bir nota vererek Suriye ve Lübnan'a olduğu gibi Hatay'a da bağımsızlık verilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁷ Fransa ise notaya verdiği cevapta; Hatay'a bağımsızlık verilmesinin Suriye'nin toprak bütünlüğünün parçalanması anlamına geleceğini, mandater ülke olarak böyle bir yetkisinin olmadığını öne sürmüştür.³⁸ Bunun üzerine Fransa'nın önerisi ve Türkiye'nin de kabulüyle konu Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. Milletler Cemiyeti'nin 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında gerçekleşen toplantısında Türkiye ve Fransa, Hatay konusundaki tezlerini savunmuşlardır.³⁹

Milletler Cemiyeti tarafından sorunun çözümü için İsveç temsilcisi Rickard Sandler raportörlük görevine getirilmiştir. Sandler tarafından hazırlanan rapor, Türkiye ve Fransa'nın oluru ile 27 Ocak 1937'de Milletler Cemiyeti tarafından da kabul edilmiştir. Sandler Raporu olarak

³⁶ **Akşam**, 12 Eylül 1936, s. 1-5; **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1936, s. 1-8; **Haber**, 12 Eylül 1936, s. 1-4; **Kurun**, 12 Eylül 1936, s. 1-4.

³⁷ **Akşam**, 14 Ekim 1936, s. 1; **Cumhuriyet**, 14 Ekim 1936, s. 1-7; **Kurun**, 14 Ekim 1936, s. 1-4; **Tan**, 14 Ekim 1936, s. 1; **Ulus**, 14 Ekim 1936, s. 1-2.

³⁸ **Cumhuriyet**, 22 Kasım 1936, s. 1-4; **Haber**, 22 Kasım 1936, s. 1-4; **Açık Söz**, 23 Kasım 1936, s. 1-6; Haktan Birsal-Olcay Özkaya Duman, *Le Sandjak Est Turc (Sancak Türk'tür) Broşüründe İskenderun Sancağı Sorunsalı*, **Atatürk Yolu**, C 13, S 50, Güz 2012, s. 347-348.

³⁹ **Akşam**, 17 Aralık 1936, s. 1-5; **Cumhuriyet**, 18 Aralık 1936, s. 1-8; Resul Yavuz, *Hatay Sorununun Uluslararası Platforma Taşınması ve Türk Basınındaki Yansımaları*, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi**, C 1, S 1 (Ekim 2018), s. 8-9.

bilinen metne göre; içişlerinde bağımsız, dış işlerinde Suriye'ye bağlı “*entité distincte - ayrı bir varlık*” haline gelen Hatay için bir statü ve anayasanın hazırlanması, toprak bütünlüğünün Türkiye ile Fransa'nın garantisi altında olması kararlaştırılmıştır.⁴⁰ 29 Mayıs 1937'de Milletler Cemiyeti'nin Cenevre'deki toplantısında Hatay'ın statüsü ve anayasası kabul edilmiş, ayrıca aynı tarihte Türkiye ile Fransa arasında Hatay'ın toprak bütünlüğünü garanti altına anlaşmalar imzalanmıştır.⁴¹

Diğer taraftan Türkiye ve Fransa askerî heyetleri arasında yapılan görüşmelerin ardından 3 Temmuz 1938'de anlaşmaya varılmıştır. Ertesi gün de Ankara'da iki ülke arasında imzalanan anlaşmadan sonra Türk ordusu 5 Temmuz 1938'de Albay Şükrü Kanatlı komutasında Hatay topraklarına girmiştir.⁴² Ordunun Hatay topraklarına girmesi üzerine Türkiye ile Fransa arasındaki anlaşmalar gereğince seçimlerin iki ülke tarafından oluşturulacak komisyon tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan seçimlerden sonra; Türkler 22, Aleviler 9, Ermeniler 5; Rum-Ortodokslar 2 ve Araplar 2 milletvekili çıkarma hakkı elde etmişlerdir.⁴³ Milletvekili listelerinin kesinleşmesinden sonra 2 Eylül 1938'de Hatay Millet Meclisi açılmıştır.⁴⁴ Aynı gün Tayfur Sökmen devlet başkanlığına, Abdülgani Türkmen ise meclis başkanlığına seçilmiş, Abdurrahman Melek tarafından kurulan hükümet de 6 Eylül 1938'de güvenoyu alarak görevine başlamıştır.

⁴⁰ **Akşam**, 28 Ocak 1937, s. 1-9; **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1937, s. 1-9; **Son Posta**, 28 Ocak 1937, s. 1-11; **Tan**, 28 Ocak 1937, s. 1-9; **Ulus**, 28 Ocak 1937, s. 1-5; Kodaz, age., s. 134-135.

⁴¹ **Akşam** 30 Mayıs 1937, s. 1-8; **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1937, s. 1-6; **Son Telgraf**, 30 Mayıs 1937, s. 1-2; **Ulus**, 30 Mayıs 1937, s. 1-8.

⁴² **Akşam**, 6 Temmuz 1938, s. 1-8; **Cumhuriyet**, 6 Temmuz 1938, s. 1-7; **Haber**, 6 Temmuz 1938, s. 1-8; **Ulus**, 6 Temmuz 1938, s. 1-7; **Yeni Gün**, 6 Temmuz 1938, s. 1-4; **Yeni Sabah**, 6 Temmuz 1938, s. 1-6; Mesut Fani Bilgili, **5 Temmuz Hatay'ın Kurtuluş Günü**, Antakya 1939, s. 7-13; Hamdi Selçuk, **Bütün Yönleriyle Hatay'ın O Günleri**, İstanbul 1972, s. 111-112; Melek, age., s. 56-58; Mehmet Tekin, **Atatürk'ün Vazgeçilmez Davası Hatay**, Antakya 2009, s. 127-128.

⁴³ Sökmen, age., s. 106; C. Yavuz, age., s. 291-292; Mehmet Tekin, **Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 371-372; Kodaz, age., s. 269.

⁴⁴ **Akşam**, 3 Eylül 1938, s. 1-4; **Cumhuriyet**, 3 Eylül 1938, s. 1-9; **Haber**, 3 Eylül 1938, s. 1-10; **Hatay**, 3 Eylül 1938, s. 1-2; Kodaz, age., s. 273.

Hatay Devleti, kurulduğu günden itibaren Suriye'den ayrılarak Türkiye'nin gözetiminde bir devlet olma doğrultusunda önemli kararlar almıştır. Bunlar arasında en önemli olanı 16 Şubat 1939'da Türkiye Cumhuriyeti kanunlarının Hatay Devleti kanunu olarak benimsenmiş olmasıdır. Aynı zamanda Türkiye ile Fransa arasında da Hatay'ın Türkiye'ye katılması konusundaki müzakerelere devam edilmiştir.

Bu dönemde Avrupa'da savaş bulutlarının iyice artması Türkiye ile Fransa'yı birbirine yakınlıştırmış ve 23 Haziran 1939'da Ankara'da iki ülke arasında imzalanan Hatay Anlaşması olarak da bilinen bir anlaşmayla Hatay'ın Türkiye'ye katılması konusunda uzlaşmıştır. Hatay Millet Meclisi 29 Haziran 1939'daki tarihi toplantısında oybirliği ile Türkiye'ye katılma kararı almış ve 23 Temmuz 1939'da da Fransız askerleri Hatay topraklarından tamamen ayrılmıştır.⁴⁵ Böylece üç yıl boyunca Türkiye'nin en önemli dış politika meselesi olan bu sorun, Türkiye'nin takip ettiği başarılı diplomasi sayesinde Hatay'ın Türkiye'ye katılması ile sonuçlanmıştır.

3- İsmail Müştak Mayakon'un Makalelerinde Hatay Sorununun Milletler Cemiyeti'nde Görüşülmesi Sırasında Yaşanan Olaylar

Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da Suriye'nin bağımsızlığı ile ilgili anlaşmanın imzalanmasından sonra Türk kamuoyu, Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasından dolayı memnuniyetini ortaya koyarken diğer yandan da Hatay'ın da bağımsızlığını kazanması gerektiğini savunmuştur. Bu dönemde Türk basınında Hatay'ın Türk yurdu olduğuna ve bölge nüfusunun büyük çoğunluğunun Türklerden olduğuna dair çeşitli yazılar yayımlanmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda yazdığı yazılarla kamuoyunu bilgilendirmeye çalışanlardan biri de İsmail Müştak Mayakon'dur. Siirt milletvekili olan İsmail Müştak Mayakon'un Hatay Sorunu ile ilgili ilk makalesi 10 Ekim 1936'da Cumhuriyet gazetesinde *"Tarihten Bir Yaprak Bir Türk Camiasının Adı"* başlığı ile yayımlanmıştır. Mayakon bu makalesinde, Atatürk'ün 15-17 Mart 1923 tarihleri arasında Adana'ya yaptığı gezide Hatay'dan gelen gruba söylediği

⁴⁵ Kodaz, age., s. 321.

“*Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz!*” sözüyle de bölgede yaşayanların en az dört bin yıllık bir Türk varlığının çocukları olduklarını dünyaya ilan ettiğini belirtmiştir. Makalesinin devamında, Atatürk’ün daha o zaman ifade ettiği tarihî hakikatin şimdi kırk asırlık Türk camiasının mahkûm bir kalabalık hâinden hâkim bir varlığa getirilmek üzere bulunduğu üzerinde durmuştur. Ayrıca Mayakon, Antakya ve İskenderun çevresinin gerçek sahiplerinin Orta Asya’dan bütün dünyaya yayılan Türklerin bir parçası olduğunu ve bunlardan bir kısmının Çin’in kuzeyine yerleşerek bölgeye “*Hatay*” adını verdiklerine de dikkat çekmiştir. Aynı zamanda Hatay Türklerinin bütün Anadolu’ya dağıldıkları gibi Antakya ve İskenderun bölgesine de yerleştiklerini, bu nedenle bölgede yaşayanların Hatay Türklerinin çocukları olduğunu ifade etmiştir. Yazısının devamında, Antakya ve İskenderun çevresinin coğrafi adının da “*Hatay*” olduğunu, bölgede yaşayan Türklerin en az dört bin yıllık atalarından miras kalan onuru ancak “*Hatay*” kelimesi sayesinde gelecek nesillere aktarabileceklerini vurgulamıştır.⁴⁶ “*Hatay*” ismi ilk defa Türk basınında bu yazı sayesinde yer almıştır. Afet İnan, bu makalenin her ne kadar İsmail Müştak Mayakon imzası ile yayımlanmış olsa da Atatürk tarafından yazıldığını ve bölgeye “*Hatay*” adının verilmiş nedeninin de bu makalede anlatıldığını söylemiştir.⁴⁷

Mayakon, aynı gazetede 22 Ekim 1936’da yayımlanan diğer bir makalesinde de Antakya ve İskenderun bölgesinin en az dört bin yıllık Türk yurdu olduğunu ifade ettikten sonra iki harita yayımlayarak bunlar arasında karşılaştırma yapmıştır. Bu haritalardan biri İngiliz General Sir Percy Sykes tarafından 1920’de yayımlanan “*Through Deserts and Oases of Central Asia*” adlı eserine ekli Orta Asya’nın bir kısmını gösteren harita, diğeri de Antakya ve İskenderun çevresinin haritasıdır. Bu iki haritanın

⁴⁶ İsmail Müştak Mayakon, *Tarihîten Bir Yaprak Bir Türk Camiasının Adı*, Cumhuriyet, 10 Ekim 1936, s. 1.

⁴⁷ Kocatürk, agm., s. 728-729; Ada, age., s. 113.

karşılaştırmasını yapan Mayakon, iki harita arasında göl ve ırmak gibi bazı coğrafi adların aynı olduğu üzerinde durmuştur.⁴⁸

Türk basınında Hatay'ın tarihî ve coğrafi olarak Türk yurdu olduğu yönünde yazıların yayımlandığı ve Türkiye ile Fransa arasında sorunun çözümü için görüşmeler yapıldığı bir dönemde Atatürk, 1 Kasım 1936'daki TBMM'nin açılışında konu hakkındaki kararlı tutumunu şöyle ifade etmiştir: "...*bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele hakiki öz sahibi Türk olan İskenderun Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve katıyetle durmaya mecburuz. Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda, tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler, alakamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler*"⁴⁹ Böylece Hatay konusu, TBMM gündemine ilk defa Atatürk tarafından gündeme getirilmiştir.⁵⁰ Milletvekillerinin uzun süre ayakta alkışladıkları bu konuşmasıyla Atatürk, Hatay Sorununu millî dava hâline gelmesini sağlamıştır.⁵¹ Atatürk'ün bu sözleri Hatay'da yaşayan Türklerin düşüncelerini olumlu yönde etkilemiş ve sorunun çözüleceğine dair inançlarının artmasına yol açmıştır. Konuşmanın, bölgeyi ilgilendiren kısmı ile Atatürk'ün fotoğrafı kartpostal şeklinde 5 bin adet çoğaltılarak halka dağıtılmıştır.⁵²

Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936'da imzalanan anlaşmada Suriye'nin istiklalini kazanabilmesi için iki dereceli milletvekili seçimlerinin yapılması ve seçimlerin ilan edilebilmesi için İskenderun bölgesinde yaşayan Türklerin de katılması şartı konmuştur. Seçimlerin birinci turunun 14 Kasım, ikinci turunun da 30 Kasım 1936'da yapılacağı

⁴⁸ İsmail Müştak Mayakon, *Hata-Hatay ve Oronte-Uratube*, **Cumhuriyet**, 22 Ekim 1936, s. 1-3; Levent Duman, *Siyasi Bir Araç Olarak Haritalar: Basında İskenderun Sancığı Haritaları*, **Alternatif Politika**, C 10, S 3 (Ekim 2018), s. 335-338.

⁴⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: V, C 13, s. 4-7; **Ayn Tarihi**, S 36 (Kasım 1936), s. 17-22; Figen Atabey, *Hatay'ın Anavatana Katılma Süreci*, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 4, S 7 (Temmuz 2015), s. 195.

⁵⁰ Mete Tuncay, *Hatay Sorunu ve TBMM*, **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüz Yılı 1876-1976, Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976)**, s. 256.

⁵¹ Yücel Güçlü, **Emenince Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemenciğlu**, Ankara 2002, s. 59.

⁵² Pehlivanlı vd., age., s. 49. R. Yavuz, agm., s.4.

duyurulmuştur.⁵³ İskenderun Sancağı'nda yaşayan Türklerin seçimlerde nasıl bir yöntem takip etmeleri gerektiği konusunda Ankara'da Başbakan İsmet İnönü ve bölgede yaşayan Türklerin ileri gelenlerinin de aralarında bulunduğu toplantıda, seçimlere katılmama kararı alınmıştır.⁵⁴ Seçimlere katılmama kararından sonra bölgede yaşayan Türklere baskılar iyice artmış ve Türkler seçime katılmaya zorlanmıştır. Bu dönemde Türklere yapılan baskılar üzerinde duran Mayakon, İskenderun ve Antakya bölgesinde yaşayan Türklerin seçime katılmaları için yapılan baskıların yeni kurulan Suriye açısından iyi olmayacağını belirttiikten sonra bu olaylardan sorumlu tuttuğu Fransa'yı da uyardıktan geri kalmamıştır. Mayakon ayrıca, bağımsızlığının bir işareti olan bu seçimlerin Suriye Araplığı'nın alanından çıkarak Suriyelilerle ve Suriyelilikle hiçbir ilgisi olmayan Hatay'da yaşayan Türklerinin hürriyetlerine bir saldırı şekli olarak yanlış bir yola girdiğine dikkat çekmiştir. Mayakon, Hatay'da yaşayan Türklere en az Suriyeliler ölçüsünde bir bağımsızlık verilmedikçe Türkiye'nin davasının bitmeyeceğini de belirtmiştir.⁵⁵ Seçimlerin birinci turunu değerlendirdiği makalesinde ise, Hatay bölgesinde seçimlere Türklüğe düşman olan unsurların ve Türkiye'den kovulanların katıldığına ve katılım oranının %10'dan az olduğuna dikkat çekmiştir. İsmail Müştak, bu durumun da bölgede yaşayan Türklerin Türkiye ile birlikte hareket ettiğini ortaya koyduğunu vurgulamıştır.⁵⁶ Diğer bir makalesinde de seçimler döneminde Hatay'da Fransız idarecilerinin gözü önünde “çetecilik siyaseti” yapıldığını, Türkiye'nin artık bu durumu görmezden gelemeyeceğini ve gerekli önlemleri almaktan çekinmeyeceğini belirtmiştir.⁵⁷

⁵³ **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1936, s. 1-4.

⁵⁴ Sökmen, age., s. 94; Duran, age., s. 117; Haktan Birsal-Olcay Özkaya Duman, *Fransa'nın Suriye Mandater Yönetimi Müfettişlerinden Pierre Bazantay Gözleriyle Yakımdığı'da Bir Çatışma Alanı: İskenderun Sancağı (1934-1939)*, **Turkish Studies**, Volume: 8/9 (Summer 2013), s. 804.

⁵⁵ İsmail Müştak Mayakon, *Fasid Bir İntibah*, **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1936, s. 1-3; İsmail Müştak Mayakon, *Açık Konuşalım...*, **Cumhuriyet**, 22 Kasım 1936, s. 1.

⁵⁶ İsmail Müştak Mayakon, *Doryonun Manevrası*, **Cumhuriyet**, 23 Kasım 1936, s. 1-3.

⁵⁷ İsmail Müştak Mayakon, *Çetecilik Siyaseti*, **Cumhuriyet**, 1 Aralık 1936, s. 1-2.

Hatay Sorunu Türkiye ile Fransa arasında yapılan ikili görüşmelerle çözülemeyince Fransa'nın teklifi Türkiye'nin de kabul etmesiyle konu Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. İsmail Müştak Mayakon, sorunun Türkiye ile Fransa arasında ikili görüşmelerle çok rahat bir şekilde çözülebilecek iken Fransa Hükümeti'nin zor anlaşılabilir bu tutumu ile konunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini eleştirmiştir. Buna rağmen Türkiye'nin hakkından emin olarak bu öneriyi memnuniyetle kabul ettiğine ve Milletler Cemiyeti'ne güvendiklerine dikkat çeken Mayakon, bir taraftan Fransa ile dostane bir şekilde yeni görüşmelere başlarken diğer taraftan Hatay'da Türklerin Fransız yöneticilerinin gözü önünde birtakım silahlı kişilerin saldırısına uğramasından bahsederek bu durumun bir an önce sonlandırılmasını istemiştir.⁵⁸

Mayakon diğer bir makalesinde ise Paris'teki görüşmelerden dönen Suriye Heyeti'nde yer alan Sadullah Cabiri'nin İstanbul'da gazetecilere olumlu açıklamalar yapmasına rağmen ülkesine ulaştığında aksi yönde faaliyetlerde bulunmasını ikiyüzlülük olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Mayakon bölgedeki Türk memurların görevden alınması, onlara ateş açılması, aydınların tutuklanması, seçimlere katılmayan belediye meclisi üyeleriyle muhtarların görevden uzaklaştırılması ve bölgedeki Türklerin tek yayın organı olan “*Yeniğin*” gazetesinin kapatılması nedeniyle Fransa'yı eleştirmiş, yazısını Hatay'ın bağımsızlığı için Türkiye'nin her türlü önlemi almaktan geri kalmayacağını belirterek sonlandırmıştır.⁵⁹

İsmail Müştak Mayakon'un 10 Aralık 1936'da yayımlanan makalesinde ise, Türk-Fransız dostluğunun gelişebilmesi için Hatay Türklerinin bağımsızlıklarını elde etmeleri gerektiği, bu durumun ne yoruma ne de dedikoduya tahammülü olmadığı üzerinde durmuştur. Milletler Cemiyeti'ndeki toplantının olumlu sonuçlanabilmesi için iki tarafın da iyi niyet göstermesinin yanı sıra bağımsızlığını kazanacak olan Suriye ile Hatay'ın geleceğinde güvenliğinin ve iyi komşuluk ilişkilerinin sağlam bir

⁵⁸ Mayakon, agm., s. 1-2.

⁵⁹ İsmail Müştak Mayakon, “*Şimal Aslanı*” Sadullah Cabiri'nin Marifetleri, **Cumhuriyet**, 4 Aralık 1936, s. 1-5.

temele dayandırılmasının öneminden bahsetmiştir.⁶⁰ Yazarın Milletler Cemiyeti'nin Cenevre'deki 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasındaki toplantısında Hatay Sorunu ile ilgili görüşmeler devam ederken yayımlanan makalesinde, Hatay'ın bağımsızlığının çok görülerek Suriye'ye bağlı bırakılmasının tarihin kaydettiği en büyük zulümlerden biri olacağını belirtmiştir. Mayakon, buna rağmen, Cenevre'deki toplantının olumlu sonuçlanacağını ve Türk tezinin kabul edileceğinden ümitli olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

İsmail Müştak Mayakon'un sorunun çözüleceğine dair ümidine rağmen Milletler Cemiyeti'nin Cenevre'deki toplantısında sorun halledilememiş, çözüm için raportör olarak İsveç temsilcisi Sandler görevlendirilmiştir. Sandler'in Türkiye ve Fransa ile görüşmeler yaparak bir rapor hazırlaması istenmiştir. Cenevre'deki görüşmelerden sonra Paris'te Fransız ve Türk heyetleri arasında 21-23 Aralık 1936 tarihleri arasında ikili görüşmelere devam edilmiştir. İsmail Müştak Mayakon Paris'teki görüşmelerin başladığı gün yayımlanan makalesinde, Türk-Arap ilişkilerinin tarihinden bahsettikten sonra Hatay'da yaşanan olaylardan Suriyeli yöneticilerin sorumlu olduğunu ve iki halk arasında hiçbir sorun olmadığı üzerinde durmuştur.⁶² Aynı konu hakkında diğer bir yazısında da, Suriye'deki politikacıların bazılarının Hatay Sorununun ortaya çıkışından beri Türklüğe saldırarak Araplarla arasını açmaya çalıştıklarına dikkat çekmiştir.⁶³ Paris'teki görüşmelerde Türkiye; Hatay'ın bağımsız olması, Hatay, Suriye ve Lübnan'ın konfederasyon şeklinde birleştirilmesi, Hatay'ın askerden arındırılması ve İskenderun Limanı'nın bir kısmının Türkiye'ye kiralanması önerisinde bulunmuştur. Bu öneri, Suriye'nin bütünlüğünü ve istiklalini tehlikeye sokacağını öne süren Fransa

⁶⁰ İsmail Müştak Mayakon, *Evvelâ Hak, Sonra Dostluk*, **Cumhuriyet**, 10 Aralık 1936, s. 1-7.

⁶¹ İsmail Müştak Mayakon, *İstiklâl Pazarlık Mevzuu Olamaz!*, **Cumhuriyet**, 15 Aralık 1936, s. 1-6.

⁶² İsmail Müştak Mayakon, *Türkler ve Araplar*, **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1936, s.1-7.

⁶³ İsmail Müştak Mayakon, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Araplar*, **Cumhuriyet**, 30 Aralık 1936, s. 1-3; Aynı yazarın bu doğrultudaki diğer makaleleri için bkz. İsmail Müştak Mayakon, *Suriyeli Kardeşlere Türkten Selam!*, **Cumhuriyet**, 26 Ocak 1937, s. 1; İsmail Müştak Mayakon, *Bir Ses ve Bir Mukabele*, **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1937, s. 1-6.

tarafından reddedilmiştir.⁶⁴ Mayakon, Paris'teki görüşmelerin kesintiye uğramasından sonra yayımlanan makalesinde, Türkiye'nin bu görüşme teklifini kabul etmesinin nedeni olarak sorunun ikili görüşmelerle çözülmesi önerisini açıklamaya imkân verecek bir iyi niyet eseri olarak gördüğünü belirtmiştir. İsmail Müştak makalesinin devamında görüşmelerin kesintiye uğramasının Türkiye'nin iyi niyetini olumsuz yönde etkilediğini ve bütün ihtimalleri hesaba kattığı için soğukkanlılığından bir şey kaybetmediğine de dikkat çekmiştir.⁶⁵

Cenevre'deki Milletler Cemiyeti toplantısından sonra yayımlanan makalesinde ise Mayakon, Cemiyet'in Hatay Sorunu üzerinde esaslı bir şekilde durmadığını ve bölgeye üç kişilik bir heyetin gönderilmesinin kararlaştırıldığını belirtmiştir. Mayakon, Türkiye'nin bu heyetin çalışmasını faydalı bir şekilde yürütülebilmesi için bir Türk üyenin de bulunması teklifinin Fransa tarafından kabul edilmemesini eleştirmiştir. Ayrıca Mayakon, heyetin Hatay topraklarına geldiği zaman bölgedeki Fransız memurlarından ve Türkiye karşıtı bazı kişilerden meydana gelen bir grubun etkisinde kalacağını ve bu kişiler tarafından kendilerine ne gösterilmek istenirse onları göreceklarını vurgulamıştır. Yazar böylece Türklerin gördükleri baskıları Milletler Cemiyeti'nin göndereceği heyete serbestçe anlatamayacağına dikkat çekmiştir.

Türkiye ile Fransa arasında Paris'teki görüşmelerle ilgili düşüncelerini açıklarken de Türkiye'nin baştan beri sorunu ikili görüşmelerle çözmeyi savunduğunu hatırlatan Mayakon, Fransa'nın sorunun gerçekten adil şekilde çözülmesini istiyorsa Hataylıların bağımsızlığını tanımakla işe başlamasının öneminden bahsetmiştir.⁶⁶ Mayakon başka bir makalesinde, Türklerin Hatay Sorununun çözümü için bölgede geçmişte yaşanan kötü olayları unutmaya hazır olduklarını; ancak karşısında bu iyi niyeti göremediklerini ve Türklerin aldatici siyaseti benimseyenleri hiçbir zaman

⁶⁴ **Akşam**, 24 Aralık 1936, s. 1; **Tan**, 24 Aralık "936, s. 1-6; **Yeni Asır**, 24 Aralık 1936, s. 1-3; Soyak, age., s. 560; Ada, age., s. 123; Savcı, agt., s. 37; Dağıstan-Sofuoğlu, age., s. 56.

⁶⁵ İsmail Müştak Mayakon, *Fransızlar Anlaşmak İstemiyorlar!*, **Cumhuriyet**, 27 Aralık 1936, s. 1-3.

⁶⁶ İsmail Müştak Mayakon, *Paris Müzakereleri*, **Cumhuriyet**, 23 Aralık 1936, s. 1-3.

sevmediklerini vurgulamıştır. Türklerin açık kalpli olduklarını gönlünü, düşüncesini açıkça ifade ettiklerini dile getiren Mayakon, bu temiz ve insani duyguları anlayabilenlerle insanlığa barış getirmek için birlikte aldatılmaya tahammülü olmadıklarını belirtmiştir.⁶⁷

Cenevre ve Paris'teki görüşmelerden sonuç alınamaması, Hatay'da Türklere yapılan baskılarında iyice artması nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler gerginleşmiş ve Atatürk, ani bir kararla 5 Ocak 1937'de güneyin karargâh merkezi Konya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Ertesi gün Eskişehir'e gelen Atatürk, aynı gün burada Başbakan İsmet İnönü, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın katıldığı dört saatlik bir toplantı düzenlemiştir. Atatürk, bu toplantıdan sonra Ulukışla'ya hareket etmiş ve 8 Ocak 1937'de de Ankara'ya gelerek aynı gün toplanan Bakanlar Kurulu'na başkanlık yapmıştır.⁶⁸ Atatürk, bu gezisiyle Türkiye'nin Hatay Sorununun çözümü için gerekirse askerî güç kullanabileceğini ortaya koymuştur.⁶⁹ Atatürk'ün bu gezisi Fransa'nın tavrının yumuşamasına sebep olmuştur. Türkiye, 21-23 Aralık 1936 tarihleri arasında Paris'te gerçekleşen görüşmelerde Fransa'ya sunduğu Hatay, Suriye ve Lübnan'dan oluşacak üç konfedere devlet önerisini daha ayrıntılı bir hâle getirerek 11 Ocak 1937'de muhtıra olarak tekrar sunmuştur. Fransa Başbakanı Leon Blum, Türkiye'nin üçlü konfederasyon önerisinin uygulanabilir olmadığını iddia ederek reddetmiş; ancak Milletler Meclisi temsilcisinin alacağı kararı kabul edeceklerini açıklamıştır.⁷⁰

⁶⁷ İsmail Müştak Mayakon, *Türk Geçmişi Unutmak İstiyordu!*, Cumhuriyet, 23 Ocak 1937, s. 1.

⁶⁸ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi (1918-1938)*, Ankara 1983, s. 596; Esin (Derinsu) Dayı, *Hatay Gazetesinde Atatürk (Ağustos 1938-Aralık 1938)*, Erzurum 2003, s. 117; Soyak, age., s. 577; R. Yavuz, agm., s. 13-14.

⁶⁹ Ada, age., s. 126; Ceylan, agt., s. 47.

⁷⁰ *Ayın Tarihi*, S 38 (Ocak 1937), s. 92-93; R. Yavuz, agm., s. 16.

Türkiye ile Fransa arasında ikili görüşmeler devam ederken 20 Ocak 1937'de Cenevre'de Milletler Cemiyeti'nin yeniden toplanmıştır.⁷¹ Cenevre'de Milletler Cemiyeti gözetiminde iki ülke arasındaki görüşmelerin uzamasından dolayı Atatürk, 22-26 Ocak 1937 tarihleri arasında Kurun gazetesi başyazarı Asım Us'a beş makale dikte ettirerek Hatay Sorunu ile ilgili görüşlerini açıklamıştır. Atatürk, bu makalelerinde Fransa'nın konuyla ilgili politikasına ve iki ülke arasında yapılan diplomatik görüşmelerin uzamasına tepki göstermiştir. Ayrıca bu makalelerinde Atatürk, İsmet İnönü Hükümeti'ni yavaş hareket etmekle eleştirmiştir.⁷² Cenevre'deki görüşmeler devam ederken İsmail Müştak Mayakon kaleme aldığı makalesinde, Avrupalıların Türkleri olduğu gibi görmeye ve görüldüğü gibi tanımaya alışmaları durumunda siyaset yolunun açılarak sorunun daha kolay çözüleceğini ifade etmiştir. Mayakon makalesinin devamında da Türkiye'nin başka devletlerin huzur ve rahatını kaçıracak veya başka milletlerin gizli amaçlarını körükleyip kışkırtıcı hareketler yapmadığına dikkat çekerek Türkiye'nin emperyalist politika takip ettiği iddialarını kesin bir dille reddetmiştir.⁷³

Cenevre'de 26 Ocak 1937'de Türkiye ile Fransa arasında yapılan görüşmeler, Sandler Raporu doğrultusunda bir prensip anlaşmasının imzalanması ile neticelenmiştir.⁷⁴ Ertesi gün Milletler Cemiyeti tarafından da kabul edilen Sandler Raporu ile Hatay işlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağımlı hâle getirilmiştir. Ayrıca Hatay'da resmî dilin Türkçe olması, başka bir dilin kullanılmasına gerek görülürse şartlarını Milletler

⁷¹ **Açık Söz**, 21 Ocak 1937, s. 1-6; **Akşam**, 21 Ocak 1937, s. 1-4; **Cumhuriyet**, 21 Ocak 1937, s. 1-8; **Haber**, 21 Ocak 1937, s. 1-6; **Kurun**, 21 Ocak 1937, s. 1-2; **Tan**, 21 Ocak 1937, s. 1-10; **Ulus**, 21 Ocak 1937, 1-3.

⁷² Niyazi Ahmet Banoğlu-Nurcihan Kesim, **Atatürk Başmuharrir ve Atatürk'ün Kulübesi**, İstanbul 1957, s. 5-19.

⁷³ İsmail Müştak Mayakon, *Anlaşmanın Tek Yolu*, **Cumhuriyet**, 25 Ocak 1937, s. 1.

⁷⁴ **Akşam**, 27 Ocak 1937, s. 1-8; **Cumhuriyet**, 27 Ocak 1937, s. 1-8; **Haber**, 27 Ocak 1937, s. 1-6; **Kurun**, 27 Ocak 1937, s. 1-2; **Tan**, 27 Ocak 1937, s. 1-10; **Ulus**, 27 Ocak 1937, s. 1.

Cemiyeti'nin tespit etmesi ve bölgenin askerden arındırılması da kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Hatay'ın “*ayrı bir varlık*” olarak Suriye'den çıkıp istiklalini kazanması 31 Ocak 1937'de Türkiye'nin her tarafında mitinglerle kutlanmıştır. İsmail Müştak Mayakon bu mitinglerle ilgili yayımlanan makalesinde, Hatay'ın bağımsızlığının kazanmasından Türkler arasında iki nedenden dolayı büyük bir gurura neden olduğu üzerinde durmuştur. Yazar bunlardan birinin Atatürk'ün iradesiyle Hataylıların kırk asırlık topraklarında bağımsızlıklarını elde etmiş olmalarına ve Türk siyasetinin yirminci asrın en önemli değerlerinden biri olan milliyet ilkelerine yeni bir zafer eklenmiş olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁶

İsmail Müştak Mayakon 13 Şubat 1937'de yayımlanan makalesinde, 27 Ocak 1937'de Cenevre'de Hatay'ın bağımsızlığının kazanılmasından sonra başbakanın başkanlığında Paris'e giden Suriye Heyeti'nin burada yaptığı görüşmeler üzerinde durmuştur. Mayakon Cenevre'de 27 Ocak 1937'de varılan anlaşmanın, 9 Eylül 1936'da imzalanan Fransa-Suriye Anlaşması'ndaki bazı maddelerinin değişmesini gerektirdiğinden dolayı bu ziyareti gerekli gördüklerini belirtmiştir. Ancak Paris'ten gelen bilgilerin Suriye Heyeti'nin Cenevre'de imzalanan anlaşmaya tamamen aykırı isteklerde bulunduğu yönünde olduğunu ifade eden Mayakon, Suriye'de bu düşüncenin hâlâ devam ediyor olmasının Türkiye'nin Hatay konusundaki kararlı tutumunun Suriye politikacıları tarafından tam olarak anlaşılmadığını gösterdiğine dikkat çekmiştir. Bu politikacıların Cenevre'de varılan anlaşma ile Hatay'a tam bağımsızlık verildiğini anlamaları gerektiğinden, aksi yöndeki çalışmaların bir sonuç getirmeyeceğinden bahseden Mayakon, Suriye Heyeti'nin Paris'teki temaslarını eleştirmiştir.⁷⁷ Diğer bir makalesinde de Mayakon, Suriye

⁷⁵ **Akşam**, 28 Ocak 1937, s. 1-9; **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1937, s. 1-9; **Son Posta**, 28 Ocak 1937, s. 1-11; **Ulus**, 28 Ocak 1937, s. 1-5; Soysal, agm., s. 87-88; Soyak, age., 591-592; Volkan Payaşı, **Sancak'tan Vilayete Hatay (1921-1960) (Siyasal, Sosyal ve Kültürel Yönüyle)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 38.

⁷⁶ İsmail Müştak Mayakon, *Bir Mukayese ve Bir Hasbıhal*, **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1937, s. 1-3.

⁷⁷ İsmail Müştak Mayakon, *Anlatamadık mı?*, **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1937, s. 1.

Heyeti'nin Paris'teki çalışmalarından cesaret alan bazı Suriyelilerin Hatay topraklarında komitacılık siyaseti yapmaya kalkışmalarının hüsrandan başka bir sonuç vermeyeceğini bu siyasetin düşünce aşamasında kalsa bile Türk-Arap dostluğuna zarar vereceği üzerinde durmuştur.⁷⁸ İsmail Müştak Mayakon 22 Şubat 1937'de yayımlanan son makalesinde ise, Cenevre'de Hatay'ın bağımsızlığı ile varılan anlaşmadan sonra Suriye'de Türk düşmanlığının iyice arttığını ilk önce Türklerin azınlıkları yok edeceği ya da Türkleştireceği propagandası yapıldığını vurgulamıştır. Mayakon, bu propagandanın tutmaması üzerine bu kez de aynı kişilerin dini siyasete alet etmeye başladıklarına ve Türkiye'nin dine karşı olduğu, Hatay Türklerin hakimiyeti altına girerse dinin elden gideceği yönünde propagandalar yapmaya başladıklarına dikkat çekmiştir. Takip edilen bu siyaseti sert bir dille eleştiren Mayakon, dini siyasete alet etme devrinin sona erdiğini ve Suriyelilerin bu tür propagandalara inanmamaları gerektiğini belirtmiştir.⁷⁹

Sonuç

Türkiye'nin en önemli dış politika başarılarından biri olan Hatay'ın anavatanına katılışı özellikle 1936-1939 yılları arasında Türk diplomasisinin en fazla uğraştığı konulardan biri olmuştur. Kurtuluş Savaşı döneminde Fransızlarla yapılan Ankara İtilafnamesi ile belirli koşullar altında Fransa'ya bırakılan Hatay, Lozan Barış Antlaşması ile de sınırlarımız dışında kalmıştır. Türkiye bölge ile ilişkilerini hiç koparmamış her fırsatta konuyu gündeme getirmeye çalışmıştır. Özellikle Fransa ile Suriye arasında Suriye'nin bağımsızlığına dair anlaşmanın imzalanmasından sonra Türk kamuoyunda Hatay Sorunu daha çok gündeme gelmeye başlamıştır. Türkiye, Suriye'ye olduğu gibi Hatay'a da bağımsızlık verilmesini savunmuş bunu da Ankara İtilafnamesi'ne dayandırmıştır. Fransa ise mandater ülke olarak böyle bir yetkisinin olmadığını öne sürmüştür. İki ülke arasında yapılan görüşmeler sonuç vermeyince Hatay Sorunu Milletler Cemiyeti'ne taşınmıştır.

⁷⁸ İsmail Müştak Mayakon, *Komitacılık Siyaseti*, **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1937, s. 1-3.

⁷⁹ İsmail Müştak Mayakon, *Siyaset Softaları*, **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1937, s. 1-5.

İsmail Müştak Mayakon, Hatay Sorununun ortaya çıkışı ve uluslararası alana taşınma sürecinde önemli yazılar kaleme almıştır. Mayakon'un özellikle Hatay Sorununun ortaya çıkışı ve uluslararası alana taşınma sürecinde Atatürk'ün çok yakınında bulunması, onun yazdıklarını önemli kılmaktadır. Ayrıca Mayakon'un, "*Hatay*" ismini basında kullanan ilk kişi olması ve sorunun Milletler Cemiyeti'ne taşınması sırasında Hatay'da meydana gelen olaylar, Türkiye ve Fransa'nın bu süreçteki tutumu hakkında yazılar kaleme almıştır. Aynı zamanda Mayakon, Hatay Sorunu ile ilgili yazdıklarıyla konu hakkında kamuoyunun bilgilendirilmesi için gayret sarf eden önemli şahıslardan biri olmuştur.

KAYNAKLAR**1- Resmî Yayınlar**

Ayın Tarihi

TBMM Zabıt Ceridesi

2- Başvuru Eserleri

ADA, Serhan; **Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

AKBIYIK, Yaşar; **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

ARIKOĞLU, Damar; **Hatıralarım**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1961.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet-KESİM, Nurcihan; **Atatürk Başmuharrir ve Atatürk'ün Kulübesi**, Türk Dünyası Yayını, İstanbul 1957.

BİLGİLİ, Mesut Fani; **5 Temmuz Hatayın Kurtuluş Günü**, Antakya 1939.

DAĞISTAN, Adil-SOFUOĞLU, Adnan; **İşgalden Katılıma Hatay**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008.

DAYI (DERNİNSU), Esin; **Hatay Gazetesinde Atatürk (Ağustos 1938-Aralık 1938)**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2003.

DURAN, Yusuf; **İskenderun Sancağında Fransız Mandası**, Alter Yayıncılık, Ankara 2010.

DURGUN, Sezgi; **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2011.

ENER, Kasım; **Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

FROMKİN, David; **Barişa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922** (Çeviren: Mehmet Harmancı), Sabah Yayınları, İstanbul 1994.

GÜÇLÜ, Yücel; **Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemenciöğlu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.

GÜNEŞ, İhsan; **Türk Parlamento Tarihi: TBMM V. Dönem 1935-1939**, C II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 2001.

KOCATÜRK, Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi (1918-1938)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

KODAZ, Yusuf; **Türk Basınına Yansımalarıyla Hatay Sorunu (1936-1939)**, Palet Yayınları Konya 2020.

KONURALP, Nuri Aydın; **Hatay Kurtuluş ve Kurtuluş Tarihi**, Hatay Postası Gazete ve Basımevi, İskenderun 1970.

KURAT, Yuluğ Tekin; **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması**, Kalitem Matbaası, Ankara 1976.

MAYAKON, İsmail Müştak; **Yıldız'da Neler Gördüm?** (Yayına Hazırlayan: Recep Yılmaz), Kapı Yayınları, İstanbul 2021.

MELEK, Abdurrahman; **Hatay Nasıl Kurtuldu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

MÜCELLİDOĞLU, Ali Çankaya; **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Hal Tercemeleri Kısmı) 1860-1949**, C II-III, Örnek Matbaası, Ankara 1954.

—————; **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)**, C III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

ÖZÇELİK, İsmail; **Millî Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa), 1919-1921**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.

ÖZTOPRAK, İzzet; **Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

PAYASLI, Volkan; **Sancak'tan Vilayete Hatay (1921-1960) (Siyasal, Sosyal ve Kültürel Yönüyle)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

PEHLİVANLI, Hamit – SARINAY, Yusuf -YILDIRIM, Hüsamettin; **Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

SANDER, Oral; **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitapevi, Ankara 1994.

SELÇUK, Hamdi; **Bütün Yönleriyle Hatay'ın O Günleri**, İktisat Basımevi, Antakya 1972.

SOYAK, Hasan Rıza; **Atatürk'ten Hatırlar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

SÖKMEN, Tayfur; **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

TOROS, Taha; **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

TEKİN, Mehmet; **Atatürk'ün Vazgeçilmez Davası Hatay**, Mehmet Tekin Yayınları, Antakya 2009.

—————; **Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

YAVUZ, Celalettin; **Geçmişten Geleceğe Suriye-Türkiye İlişkileri**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2005.

3- Süreli Yayınlar

3.1. Gazeteler

Açık Söz

Akşam

Bugün

Cumhuriyet

Haber

Hatay

Kurun

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Ulus

Yeni Asır

Yenigün

Yeni Sabah

3-2- Dergiler

Alternatif Politika

Askeri Tarih Bülteni

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu

Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi

Belleten

Erdem

Tarih Araştırmaları Dergisi

Turkish Studies

Türk Dili

Türk Dünyası Araştırmaları

Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi

Yeni Türkiye Misak-ı Millî Özel Sayısı

4- Makaleler-Bildiriler

AKÇORA, Ergünöz; *Hatay'ın Anavatana İlbakımın Türk Dış Politikasındaki Yeri*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XI, S 32 (Temmuz 1995), ss. 379-405.

ASKER, Ahmet; *Misak-ı Millî'den Anavatana: Sancak Meselesi ve Çözümü*, **Yeni Türkiye Misak-ı Millî Özel Sayısı**, S 93 (Ocak-Şubat 2017), ss. 1105-1116.

ATABEY, Figen; *Hatay'ın Anavatana Katılma Süreci*, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 4, S 7 (Temmuz 2015), ss. 192-209.

BİRSEL, Haktan – DUMAN ÖZKAYA Olcay; *Le Sandjak Est Turc (Sancak Türktür) Broşüründe İskenderun Sancağı Sorunsalı*, **Atatürk Yolu**, C 13, S 50, Güz 2012, ss. 343-366.

BİRSEL, Hakta – DUMAN ÖZKAYA, Olcay; *Fransa'nın Suriye Mandater Yönetimi Müfettişlerinden Pierre Bazantay Gözüyle Yakınoğnu'da Bir Çatışma Alanı: İskenderun Sancağı (1934-1939)*, **Turkish Studies**, Volume: 8/9 (Summer 2013), ss. 799-817.

DUMAN, Levent; *Siyasi Bir Araç Olarak Haritalar: Basında İskenderun Sancağı Haritaları*, **Alternatif Politika**, C 10, S 3 (Ekim 2018), ss. 321-348.

HALICI, Şaduman; *İsmail Müştak Mayakon'un Atatürk'ün Sofrasında Tuttuğu Notlar*, **Erdem**, S 51 (2008), ss. 171-178.

HATIPOĞLU, Süleyman; *Atatürk'te Kuva-yı Milliye ve Misak-ı Millî'nin Şekillenmesi*, **Misak-ı Millî'nin 80. Yıldönümünde İskenderun**

ve Çevresi (Hazırlayan: N. Birgül Gündüz), Ankara 2001, ss. 43-56.

KILIÇ, Sezen; *Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 24, S 70 (Mart 2008), ss. 149-194.

KOCATÜRK, Utkan; *Prof. Dr. Afet İnan'la Bir Konuşma*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C I, S 3 (Temmuz 1985), ss. 711-739.

KODAZ, Yusuf; *Bağımsız Suriye İçin Atılan İlk Adım: Fransa-Suriye Antlaşması (9 Eylül 1936)*, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 35, S 59 (Mart 2016), ss. 213-237.

MAYAKON, İsmail Müştak; *Tarihten Bir Yaprak Bir Türk Camiasının Adı, Cumhuriyet*, 10 Ekim 1936, s. 1.

—————; *Hata-Hatay ve Oronte-Uratube*, **Cumhuriyet**, 22 Ekim 1936, s. 1-3.

—————; *Fasid Bir İntihab*, **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1936, s. 1-3.

—————; *Açık Konuşalım...*, **Cumhuriyet**, 22 Kasım 1936, s. 1.

—————; *Doryonun Manevrası*, **Cumhuriyet**, 23 Kasım 1936, s. 1-3.

—————; *Çetecilik Siyaseti*, **Cumhuriyet**, 1 Aralık 1936, s. 1-2.

—————; *“Şimal Aslanı” Sadullah Cabiri'nin Marifetleri*, **Cumhuriyet**, 4 Aralık 1936, s. 1-5.

—————; *Evvelâ Hak, Sonra Dostluk*, **Cumhuriyet**, 10 Aralık 1936, s. 1-7.

—————; *İstiklâl Pazarlık Mevzuu Olamaz!*, **Cumhuriyet**, 15 Aralık 1936, s. 1-6.

—————; *Türkler ve Araplar*, **Cumhuriyet**, 21 Aralık 1936, s.1-7.

—————; *Paris Müzakereleri*, **Cumhuriyet**, 23 Aralık 1936, s. 1-3.

—————; *Fransızlar Anlaşmak İstemiyorlar!*, **Cumhuriyet**, 27 Aralık 1936, s. 1-3.

- ; *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Araplar*, **Cumhuriyet**, 30 Aralık 1936, s. 1-3.
- ; *Türk Geçmişi Unutmak İstiyordu...!*, **Cumhuriyet**, 23 Ocak 1937, s. 1.
- ; *Anlaşmanın Tek Yolu*, **Cumhuriyet**, 25 Ocak 1937, s. 1.
- ; *Suriyeli Kardeşlere Türkten Selam!*, **Cumhuriyet**, 26 Ocak 1937, s. 1.
- ; *Bir Mukayese ve Bir Hasbıhal*, **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1937, s. 1-3.
- ; *Bir Ses ve Bir Mukabele*, **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1937, s. 1-6.
- ; *Anlatamadık mı?*, **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1937, s. 1.
- ; *Komitacılık Siyaseti*, **Cumhuriyet**, 16 Şubat 1937, s. 1-3.
- ; *Siyaset Softaları*, **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1937, s. 1-5.
- ÖZTOPRAK, İzzet; *Türk-Fransız İlişkileri "Birinci Bölüm"*, **Askeri Tarih Bülteni**, S 14 (Ağustos 1982), ss. 31-56.
- SAMOYLOVİÇ, Aleksandr Nikolayeviç; *Türkiye'de Üçüncü Dil Kurultayı*, **Türk Dili**, C CXVI, S 808 (Nisan 2019), ss. 88-98.
- SARINAY, Yusuf; *Atatürk'ün Hatay Politikası -I (1936-1938)*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XII, S 34 (Mart 1996), ss. 3-65.
- SOYSAL, İsmail; *Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)*, **Bulleten**, C XLIX, S 193 (Nisan 1985), ss. 79-97.
- TUNCAY, Mete; *Hatay Sorunu ve TBMM, Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüz Yılı 1876-1976, Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976)*, ss. 292-299.
- UMAR, Ömer Osman; *Millî Mücadele Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1923)*, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 101 (Nisan 1996), ss. 25-39.

YAVUZ, Resul; *Hatay Sorununun Uluslararası Platforma Taşınması ve Türk Basınındaki Yansımaları*, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi**, C 1, S 1 (Ekim 2018), ss. 1-30.

5- Ansiklopedi Maddesi-Yayımlanmamış Tezler

ATEŞ, Toktamış; “*Lozan Beklentileri*” **Türkler Ansiklopedisi**, C 16 (Editör: Hasan Celal Güzel vd.), Ankara 2002, ss. 319-324.

AYRANCI ŞİRİN, Zişan; **Türkiye-Suriye İlişkileri**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.

CEYLAN, Pınar; **Türk Basınında Hatay Devleti'nin Kurulması Meselesi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

DALMIŞ, Emin; **II. Meşrutiyet Döneminde Tanin Gazetesi (1908 – 1909)**, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2015.

DEMİRDÖĞEN DEMİRTÜRK, Ülkü; **Hatay Sorunu (1921-1939)**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1983.

HATİPOĞLU, Süleyman; “*Hatay'ın Türkiye'ye Katılması*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C 16 (Editör: Hasan Celal Güzel vd.), Ankara 2002, ss. 685-690.

SARAÇ, Serdar Yılmaz; **Türk Kamuoyunda Hatay Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

SAVCI, Nergis; **Hatay Cumhuriyeti: Kuruluşu ve Anavatana Katılışı**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

YAVUZ, Resul; **Hatay Sorunu ve Basın**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2004.

YENİSU, Melek; **Ortadoğu Paylaşım Tasarıları ve Türkiye (1915-1923)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018.

YILMAZ, Mehmet Yalçın; **Türk Dil Planlaması Bağlamında Türk Dil Kurumu (1932-1951)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MECLİS ZABITLARINA GÖRE HATAY'IN TÜRKİYE'YE
KATILMASI ve YAPILAN DÜZENLEMELER (1938-1940)

Ali KAŞIYUĞUN*

Giriş

I.Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılan Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmişti. Ancak mütarekede olmamasına rağmen İngiliz ve Fransız işgal kuvvetleri 11 Kasım 1918'de İskenderun ve çevresini işgal etmiştir. İşgal öncesinde kurulan geçici askeri idare, işgal altındaki Türk topraklarını üç kısma ayırmıştı. Buna göre Filistin İngiliz idaresine, Şam, Halep ve çevresi Arap idaresine ve Suriye sahilleri ile İskenderun Körfezi Fransız idaresine bırakılmıştı. Fransızlar, 27 Kasım 1918'de merkezi İskenderun olmak üzere Antakya, Harim (Reyhaniye)* ve Beylan (Belen) nahiyelerini içine alan “İskenderun Sancağı” adı altında müstakil bir idare oluşturmuştur. Bu bölgenin idaresinden Kilikya (Çukurova) ve Suriye Yüksek Komiseri General Gouraud sorumluydu.¹

* Dr. Tarih Öğretmeni (Adıyaman – MEM) asodo0809@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5086-5091

* TBMM, 2 Haziran 1943 tarihinde aldığı bir kararla Reyhaniye ismini Reyhanlı olarak değiştirmiştir. Gerekçesi ise Reyhaniye adının Türkçeye uygun olmamasıdır. bak.BCA, Fon:30.11.1.0, Yer No:161.11.6; Murat Küçükugurlu, “Yerel Kaynaklara Göre 1939-1950 Arası Hatay Vilayetinin İdari Teşkilatlanması”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler, 4-6 Nisan 2019, Hatay*, (yay. haz.: Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s.1192

¹ “İskenderun Sancağı Nasıl Müstakil Olmuştur?”, *Cumhuriyet*, 13 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4551, s.3; Adnan Sofuoğlu, “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)’ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXI, S.61, Mart 2005, s.3; Çiğdem Duman, *Hatay Millet Meclisi (2 Eylül 1938 – 29 Haziran 1939)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin 2008, s.8

İskenderun ve çevresinin işgali ile ilgili olarak farklı tarihler verilmektedir. Bazı kaynaklar 3 Kasım 1918 tarihini, bazı kaynaklar 9 Kasım 1918 tarihini, bazı kaynaklar 9-10 Kasım tarihlerini, bazı kaynaklar 25 Kasım 1918’i, bazı kaynaklar ise 11 Aralık tarihini vermektedir. Kaynaklar tarihlere göre sırasıyla; Ahmet ALTINTAŞ- Çağlar ÖNGEL.

Mondros Ateşkesi sonrası işgale uğrayan İskenderun Sancağı, Sakarya Zaferi sonrasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşmasıyla Fransızlara bırakılmıştır. Ancak antlaşmanın 7.maddesinde İskenderun için özel bir idare tahsis olunacağı, burada yaşayan Türk halkının dilini serbestçe konuşması ve kültürlerini rahatça yaşamasının sağlanacağı belirtilmiştir.² Bu antlaşmayla ilk kez batılı bir devlet tarafından TBMM, hukuken (de jure) tanınmış³ ancak Hatay, sınırlarımız dışında kalmıştır.

Antlaşmadan sonra 2 Kasım 1921’de Tayfur Sökmen ve arkadaşlarının görüşme isteğini kabul eden Mustafa Kemal Paşa, onlara; memleketin içinde bulunduğu durumu bildiklerini, Avrupa’nın büyük devletlerinden Fransa’yla anlaşma yaptıklarını, Adana, Mersin, Osmaniye, Kilis, Antep’in kurtarıldığını ancak İskenderun için çaba sarf edilmişse de şimdilik bir şey yapamadıklarını belirterek “*inşallah ileride sizleri de kurtaracağız*” diyerek İskenderun Sancağı’nı anavatan dışında bırakmaya niyeti olmadığını açıkça belirtmiştir.⁴ Nitekim 15 Mart 1923’te Adana’ya yaptığı bir

“Hatay Devleti Millet Meclisi’nin Zabıt Ceridelerine Göre Türkiye Cumhuriyeti’ne Katılış Süreci”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler, 4-6 Nisan 2019, Hatay*, (yay. haz.: Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s.33; Yusuf Sarımay, “Atatürk’ün Hatay Politikası-I (1936-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, C.XII, S.34, Mart 1996, s.4-5; Suna Altan, “Anavatana Katılmasının Ardından Hatay’ın Sosyo-Ekonomik Anlamda İyileştirilme Çalışmaları (1939-1941)”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler, 4-6 Nisan 2019, Hatay*, (yay. haz.: Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, s.2011; Adem Kara, “Hatay’ın Anavatana Katılması Hakkında Yeni Bir Belge”, *Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.2, Yıl:2017, s.119; Figen Atabey, “Hatay’ın Anavatana Katılma Süreci”, *Avrasya Uluslar arası Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.7, Temmuz 2015, s.193

² *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl:16, S.59, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara Mart 1967, s.25

³ Ercan Karakoç, “Atatürk’ün Hatay Davası”, *Bilgi*, S.50, Yaz 2009, s.100. Mustafa Kemal Paşa, TBMM’nin batılı bir devlet tarafından tanınmasını “*Bu İtilâfname ile âmali milliyemiz, ilk defa olarak düveli garbiyeden biri tarafından, tasdik ve ifade edilmiş oldu*” sözleriyle ifade etmektedir. Bak.Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk* C.2 (1920-1927), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s.625

⁴ S.Esin Dayı, “Hatay Devleti ve Hatay’ın Anavatana Katılması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.9, S.19, Erzurum 2002, s.332; Sarımay, “Atatürk’ün Hatay Politikası-I (1936-1938)”, s.7-8; Altıntaş-Öngel, *a,g,m*, s.35

seyahatte “*Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz. Günii gelecek siz de kurtulacaksınız*” diyerek kararlılığını ifade etmiştir.⁵

1. Hatay’ın Bağımsızlığına Giden Süreç ve Anavatana Katılması Çabaları

Mustafa Kemal Paşa, Hatay’ın anavatana katılmasını sağlamak için her fırsatı değerlendirmiş ve uygun anı beklemiştir. Nitekim 1930’larda Avrupa’da yaşananlar ki İngiltere’nin Ortadoğu’dan çekilmeye başlaması, İtalya’nın Habeşistan’ı işgali, Hitler’in 1936’da Ren bölgesini silahlandırması, İspanya’da iç savaşın çıkması gibi gelişmeler Türkiye’nin Hatay konusunda tekrar harekete geçmesini sağlamıştır. Atatürk, Avrupa’da siyasi koşulların Türkiye lehine döndüğünden emin olduktan sonra, Fransa’nın Suriye’ye bağımsızlığını vermeyi planladığı bir anda, Afet İnan’a “*Şimdi Antakya, İskenderun yani Sancak meselemiz var*” diyerek harekete geçmiştir.⁶

Mustafa Kemal Paşa, Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasından sonra Hitler’in Avrupa’da yarattığı gerginlikten yararlanarak İskenderun meselesinin çözümü için harekete geçmeye karar vermiştir. Suriye üzerindeki manda idaresinin kaldırılması için 9 Eylül 1936’da Paris’te⁷, Fransa ile Suriye arasında bir “*Dostluk ve İttifak Antlaşması*” imzalanmıştır. 25 yıllık bir süre için yapılan bu antlaşmaya göre Suriye üç yıl sonra bağımsızlığına kavuşacak ve Milletler Cemiyeti üyeliğine aday olacaktı. Antlaşma Suriye’nin bütünlüğü ilkesine dayanmakta olup antlaşmanın 3. maddesine göre manda rejiminin sona erdiği gün Fransa’nın Suriye ile ilgili imzaladığı tüm antlaşma, sözleşme ve taahhütlerden doğan haklar Suriye hükümetine geçmekteydi. Bu durumda Sancak Türklerinin statüsü tehlikeye girmektedir. Ancak bu hükme rağmen Sancak bölgesinin özel statüsü korunmuştur. Bu antlaşmanın uygulanmaya geçirilmesi

⁵ “Bugünün Büyük Manası”, *Yeniğün*, 23 Temmuz 1940, S.2534, s.1; Dayı, *a.g.m.*, s.332-333; Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.36; Karakoç, *a.g.m.*, s.101

⁶ İpek Lör, *Hatay’ın Ana Vatana Katılması Stratejisinin Analizi*, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s.4-18, 4-22; Sofuoğlu, *a.g.m.*, s.5

⁷ Dayı, *a.g.m.*, s.333

Sancak'taki Türkler arasında ve Türkiye'de endişe uyandırmıştır.⁸ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, “*Bu benim şahsi meselemdir*” diyerek konuyu ne kadar önemsedigini açıkça ortaya koymuştur.⁹

Ankara Hükümeti, 9 Ekim 1936'da Fransa Hükümeti'ne Suriye ve Lübnan ile yapılan antlaşmanın bir benzerinin Sancak'la da yapılması yönünde bir nota vermiş ancak Fransız Hükümeti, 10 Kasım'da kendisine iletilen notaya verdiği cevapta, Sancak'a bağımsızlık vermenin Suriye'yi parçalamak demek olacağını ve mandater devlet olarak da buna yetkisi bulunmadığını bildirmiştir. Bu sıralarda Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1936'da TBMM'de yaptığı konuşmada “*Bu sırada milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sabibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve katıyetle durmaya mecburuşuz*” diyerek Sancak meselesini gündeme getirmiştir.¹⁰ Aynı zamanda Antakya, İskenderun ve havalisinin adını Türk kimliğine vurgu yapmak amacıyla “Hatay” olarak değiştirmiş ve Tayfur Sökmen'le 2 Kasım 1936'da yapmış olduğu görüşmede; “*Sökmen, bugünden itibaren davaya resmen el kondu. İskenderun ve havalisinin adı bundan böyle Hatay'dır. Cemiyetinizin adını –Hatay Egemenlik Cemiyeti- olarak değiştirin ve faaliyetlerinizi bu isim adı altında yürütün...*” diyerek¹¹ meselenin çözüm zamanının geldiğini belirtmiştir.

Türkiye'nin kararlılığı sonrası Fransa, sorunun Milletler Cemiyeti'ne havalesini teklif etmiş ve Türkiye'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine Milletler Cemiyeti soruna 14 Aralık 1936'dan itibaren el koymuş ve Hatay'a Hollanda, Norveç ve İsviçre tabiiyetinden üç kişilik bir gözlemci

⁸ *Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s.159; Duman, *a.g.t.*, s.13-14

⁹ Lör, *a.g.t.*, s.4-41

¹⁰ BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:224.510.12; TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 13.Cilt, 1.İnikad, 1.Celse, 1 Kasım 1936, s.6; Dayı, *a.g.m.*, s.334-335; Duman, *a.g.t.*, s.14; Lör, *a.g.t.*, s.4-22

¹¹ Sarımay, “Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)”, s.14-15; Karakoç, *a.g.m.*, s.102; Atabey, *a.g.m.*, s.195

heyetinin gönderilmesine karar vermiştir.¹² Bu sıralarda İskenderun ve Hatay havalisinin durumunu görüşmek üzere Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığında bir heyet Cenevre'ye gitmiştir.¹³

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan Aralık ayı sonlarında ve Ocak ayı başlarında Hatay'da gösteri yürüyüşleri yapılmış ancak bu yürüyüşler Fransızlarca engellenmeye çalışılmış, Türk taraftarı Aleviler Türklere karşı kışkırılmaya çalışılmış ancak red cevabı alınmış, hatta gösteriler sırasında Türklere ölen ve yaralananlar olmuştur. Dönemin basınında yer bulan haberlerde gösteri yapan halka müşahitlerin önünde ateş açıldığı, ölü ve yaralıların olduğu, Antakya'da galeyanın devam ettiği belirtilmektedir.¹⁴ Araplar ise bu sıralarda zorla veya para karşılığı toplanarak gösterilerde bulunurken Kırıkhan'daki Türk ileri gelenlerine Suriye aleyhtarlığı yapmamaları konusunda uyarılarda bulunulmuş, hatta kamçılarla dövülmüşlerdir. Reyhanlı'da ise polis ve jandarma sıkı güvenlik önlemleri almıştır.¹⁵ Bir taraftan da Fransızlar, Halep'teki Ermenileri silahlandırmaya başlamış ve çöl Araplarını Sancağa göndermeye karar verdikleri haber alınmış, mahalli yönetim ise İskenderun'da Arapların, Arap halkını gösterilere katılmak üzere beyanname dağıtmalarına göz yumarak çifte standart izlemiştir.¹⁶ İngiliz basını ise Sancak meselesinde İskenderun Türklarının Arap idaresi altına girmekle büyük bir tehlike altına gireceğini belirterek¹⁷ Türk tezlerinin haklı olduğunu ve Türk askerinin Hatay'da bulunmasının doğru olduğunu yazmıştır.¹⁸ Çıkan olaylar üzerine konuyu araştırmak üzere Beyrut Başkonsolosluğu'nda görevli Feridun Cemal Erkin görevlendirilmiş ve ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştır. Raporu gördükten sonra Mustafa Kemal Paşa; *"Biz, şimdiye"*

¹² Sofuoğlu, *a.g.m.*, s.16; Duman, *a.g.t.*, s.13-14; Dayı, *a.g.m.*, s.335

¹³ BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:71.1.2

¹⁴ "Sancak Türkleri Öldürülüyor", *Cumhuriyet*, 12 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4550, s.1,8

¹⁵ "Kırıkhan'da Türkler Kamçı İle Döğüldü", *Cumhuriyet*, 14 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4552, s.1,6. Çıkan olaylar ve Türklere yönelik baskılar için bak. Sofuoğlu, *a.g.m.*, s.13

¹⁶ "Kargaşalık Çıkarsa Arapları Sancağa Saldıracaklarmış", *Cumhuriyet*, 16 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4554, s.1,7

¹⁷ "İngiliz Gazetelerinin Hakperest Neşriyatı", *Cumhuriyet*, 14 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4552, s.1,7

¹⁸ "İngiliz Gazetesi Türk Tezini Haklı Buluyor", *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1938, S.5066, s.3

kadar Sancak'ta genişletilmiş özerkliğe doğru gidiyorduk. Bundan sonra, Feridun'un belirttiği gibi, özerkliğe değil, düpedüz ilhaka gideceğiz” diyerek Hatay'ın anavatana katılması gerektiğini açıkça ifade etmiştir.¹⁹ Zaten Hataylılar da 30 Ekim 1936'da Atatürk ve Başbakan İnönü'ye yaptıkları müracaatta; *“Hataylıları anavatana ilhaktan başka herhangi bir şekli idare ne tatmin eder, ne de milli varlığımızı korur”* diyerek anavatana katılmak istediklerini açıkça ifade etmişlerdir.²⁰

Türkiye, Hatay'daki Fransız kuvvetlerinin geri çekilmesini ve yerine Milletler Cemiyeti'nce gönderilecek bir komiserin idaresinde uluslar arası jandarma kuvvetinin gönderilmesini teklif ederek meselenin Türkiye ile Fransa arasında değil, Türkiye ile Milletler Cemiyeti arasında olduğunu ifade etmiştir. Türkiye, bunun üzerine Sandler Raporu* olarak adlandırılan ön raporu konseye takdim ederek hem Fransa'yı saf dışı bırakmış hem de Hatay meselesini uluslar arası bir boyuta taşımayı başarmıştır.²¹

¹⁹ Lör, *a.g.t.*, s.4-22-4-23; Sarıнай, “Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)”, s.17

²⁰ Sarıнай, “Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)”, s.15

* Sandler Raporu'na göre;

a) *Uzmanlar Komitesi'nce ayrı bir statüsü ve anayasası hazırlanacak olan Sancak “ayrı bir varlık” (entite distincte) olarak kabul edilecek, iç işlerinde bağımsız kalacak, dış işleri Suriye devle-tince yönetilecekti. Ama Suriye Milletler Cemiyeti Konseyi'nin izni olmadan Sancak'ın bağımsızlığına zarar verici karar alamayacaktı.*

b) *Suriye ile Sancak arasında bir gümrük ve para birliği olacak, ortak işler için özel memurlarla eşgüdüm sağlanacaktı.*

c) *Sancak'ta resmi dil Türkçe olacak, ikinci bir dil için Milletler Cemiyeti Konseyi karar verecekti.*

ç) *Sancak statüsü ve anayasasına uyulmasını Konsey adına denetlemek üzere Sancak'a Fransız uyruklu bir delege atanacaktı.*

d) *Sancak'ın yeterli jandarma ve polisten başka askeri gücü bulunmayacaktı.*

e) *Türkiye ve Fransa Konsey'in tavsiye kararına saygılı kalacak ve aralarında bir antlaşma yaparak Sancak'ın toprak bütünlüğünü güvence altına alacaklardı.*

d) *Türkiye, Suriye ve Fransa arasında yapılacak bir antlaşmayla Türkiye-Suriye sınırının dokunulmazlığı ve kışkırtmaların önlenmesi için yükümlülükler getirilecekti.*

g) *Türkiye'nin İskenderun Limanı'ndan yararlanması için Sancak Statüsü'ne hükümler konulacaktı.*

h) *Sancak Statüsü ve Anayasası Konsey'in kararıyla yürürlüğe girecekti ve Konsey'de Sancak'la ilgili kararlar 2/3 çoğunlukla alınabilecekti. Bilgi için bak. Altıntaş-Öngel, a.g.m, s.42; Türk Dış Politikasında 50 Yıl, s168-170*

²¹ Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.41-42

Sandler tarafından hazırlanan rapor sonrası Milletler Cemiyeti Konseyi, 20 Şubat 1937'de toplanarak sancağın statüsü ve Anayasasını hazırlamak üzere beş kişilik bir uzman heyeti oluşturmuş ve heyet 15 Mayıs 1937'de sancağın statüsü, sınırları ve anayasasını belirleyen bir rapor hazırlamıştır. Hazırlanan rapor Milletler Cemiyeti Konseyi'nde kabul edilerek Sancak'ın ayrı bir varlık olduğu hukuken kabul edilmiştir.²² Rapora göre Hatay'ın işlerinde serbest dışişlerinde Suriye'ye bağlı ve anayasa ile idare edilmesi kararlaştırılmıştır. 15 Mayıs'ta hazırlanan rapor doğrultusunda Sancak'ta resmi dilin Türkçe ve Arapça olması kararlaştırılmış ve 29 Mayıs 1937'de Cenevre'de Sancağın milli bütünlüğünü teminat altına alan bir Türkiye-Suriye sınırını tespit eden bir anlaşma (*Sancağın Tamamiyeti Mülkiyesini Tekeffül Eden Muabede*) imzalanmıştır.²³

Bir başka konu ise 15 Nisan 1938 tarihine kadar Hatay'da seçimlerin yapılmasının kararlaştırılmasıdır. Bu konuda Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne baskı yaparak yapılacak seçimlerde gözlemci bulundurulmasını ve Türkiye'de oturan Hataylıların oy kullanmalarını sağlamıştır. Ancak Fransızlar bunu engellemeye çalışmış, Hatay'daki azınlıkları Türklere karşı kışkırtmışlardır. Bunun üzerine Atatürk, sağlığını hiçe sayarak Mayıs 1938'de Adana ve Mersin'e giderek askeri birlikleri denetlemiş ve resmigeçit törenlerine katılmıştır. Bu durum Fransızlar üzerinde etkili olmuş, Fransa, Türkiye'nin kararlılığını bir kez daha anlamıştır. Türkiye, gerektiğinde askeri güce de başvurabileceğini göstermek üzere sınıra 30.000 kişilik asker yığmıştır.²⁴

Gerek Mustafa Kemal Paşa'nın Adana ve Mersin'e yaptığı gezi gerekse Türkiye'nin kararlı tutumu Fransa'nın tutum değiştirmesine neden olmuştur. Fransa'nın tutum değişikliğinde, Almanya'nın Avusturya'yı işgali ve Çekoslovakya'yı parçalaması dolayısıyla Avrupa'da giderek tehlikeli bir hal alan konjonktür ile Akdeniz ve Afrika bölgesinde artan İtalya tehdidi de etkili olmuştur. Tutum değişikliği sonrası Fransa,

²² Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.42-43

²³ Dayı, *a.g.m.*, s.337. Anlaşma metni için bak. TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 19.Cilt, 76.İnikad, 1.Celse, 14 Haziran 1937; *Türk Dış Politikasında 50 Yıl*, s.171-173

²⁴ Atabey, *a.g.m.*, s.197; Lör, *a.g.t.*, s.4-37-4-38

Hatay'daki temsilcisi Garreau'yu azletmiş yerine seçimler süresince Binbaşı Collet'i temsilci olarak görevlendirmiştir. 26 Haziran 1938 tarihinde alınan bir kararla Türk ve Fransız hükümetleri statü ve Anayasa'nın tatbikini temin etmek için Sancak'ta ilk seçim işlerinin kontrolünü birlikte uygulamaya karar vermişlerdir.²⁵ Bu sıralarda yaşanan bir diğer gelişme ise 6 Haziran 1938'de Abdurrahman Melek, Hatay Valiliğine atanmasıdır.²⁶

Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında toplanan vekiller heyeti önemli kararlar almış ve Türk askerinin Hatay'a girmesine karar vermiştir. Başbakan Celal Bayar ise Hatay meselesinin on güne kadar iyi bir surette halledileceğini belirtmiştir.²⁷ Başbakan Bayar, 29 Haziran 1938'de mecliste memleketin genel durumu hakkında konuşurken sözü Hatay meselesine getirerek Hatay'ın her şeyden evvel Türk olduğunu, ekseriyeti ile kültürü ile Türk olarak kalacağını belirterek Cemiyeti Akvam'ın bölgeye seçim için gönderdiği heyetin çekildiğini, seçimlerin daha selametli ve güvenli şartlar altında yapılması için ertelendiğini, müzakerelerin devam ettiğini ve iyi bir surette biteceğinin ümit edildiğini belirtmiştir.²⁸

Bu gelişmelerin ardından 17 Haziran 1938'de askeri heyetler arasında görüşmeler başlamış ve ardından 3 Temmuz 1938'de Türk-Fransız Askeri antlaşması imzalanmıştır.²⁹ Antlaşmayı Türkiye adına Genelkurmay ikinci başkanı Orgeneral Asım Gündüz, Fransa adına ise General Huntziger imzalamıştır.³⁰ 4 Temmuzda ise iki ülkenin birbirleri hakkında hiçbir politik veya ekonomik saldırıda bulunmayacakları, daha önceden imzalanan antlaşmalarda belirtildiği gibi Türkiye-Suriye-Lübnan arasındaki dostluk ve iyi ilişkilerin devam ettirilmesine dair başka bir antlaşma imzalanmıştır. Ayrıca antlaşmada kimin hangi tarafın

²⁵ Karakoç, *a.g.m.*, s.108

²⁶ Kara, *a.g.m.*, s.127; Yusuf Sarınoy, "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XII, S.35, Temmuz 1996, s.409

²⁷ "Mühim Kararlar", *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1938, S.5066, s.1,7

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 26.Cilt, 83.İnikad, 2.Celse, 29 Haziran 1938, s.508

²⁹ Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.43

³⁰ BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:224.510.12

vatandaşlığına geçebileceğine dair hususlar belirtilmiştir. Bunun için 15 Ocak 1939'a kadar süre tanınmıştır.³¹

3 Temmuz tarihli anlaşma, Hatay'ın statüsünün ve toprak bütünlüğünün hem Fransız hem Türk Hükümeti tarafından korunmasını içermektedir. Ayrıca, bu hususların gerçekleştirilebilmesi için her iki ülke de Hatay'a 2500 kişilik askeri kuvvet göndermek konusunda anlaşmışlardır. Bu sayede, 4 Temmuz 1938 tarihinden itibaren Türk askeri Hatay'da görev yapmaya başlamıştır.³² 3 Temmuz 1938 tarihli basında çıkan haberlerde ise gün içerisinde Türk-Fransız Heyetleri arasında imzalanması beklenen antlaşmanın her tarafta büyük memnuniyet uyandırdığı, Türk askerinin Hatay'a girmesinin muhtemel olduğu, Başbakan Celal Bayar'ın Hatay'a geleceği yazılmıştır.³³ Basına bakıldığında bu başarının sahibinin Büyük Atatürk olduğu, 18 yıldır çekilen acıların son bulduğu, Türk askerinin sabırsızlıkla beklendiği, askeri ittifakın imzalandığı gibi haberlere geniş bir şekilde yer verildiği görülmektedir.³⁴ 5 Temmuzda öncü birliklerin sevinç gösterileri arasında Hatay'a girdikleri ve Antakya Kumandanlık binasında Türk Bayrağı'nın dalgalandığı³⁵ belirtilirken 6 Temmuz tarihli Cumhuriyet Gazetesinde örfi idarenin kaldırıldığı belirtilerek Türk ordusunun İskenderun ve Kırıkhan üzerinden iki koldan Hatay'a girdiği ve bunun en büyük bayram olduğu kaydedilmektedir.³⁶

³¹ "Ankara'da İmzalanan İtilafnamenin Metni", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1938, S.5080, s.1,7; Ayrıca 4 Temmuz 1938 tarihinde Ankara'da imza edilen Dostluk muahedesi ile müşterek beyanname ve optanlara mütedair protokolün tasdikine dair kanun lâyihası ve antlaşma maddeleri için bak.TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 28.Cilt, 9.İnikad, 1.Celse, 7 Aralık 1938, s.1-6

³² Lör, *a.g.t.*, s.4-39

³³ "Hatay, İştiyakla Beklediği Bayramı Bugün Yapacak", *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1938, S.5078, s.1,7

³⁴ "Askeri İtilaf Dün Hatay'da İmzalandı", *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1938, S.5079, s.1

³⁵ "Ordumuzun Pişdarları Hatay'a Girdi", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1938, S.5080, s.1

³⁶ "Türk Hatay'ın Hasretle Kucakladığı Türk Ordusu Müretteb Mahalleri İşgal Etti", *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938, S.5081, s.1,8

Sancak anayasasına göre yasama gücü iki dereceli bir seçimle seçilen 40 üyeden oluşacaktı. Seçim sonucu ne olursa olsun en az 8 Türk, 6 Alevi, 2 Arap, 2 Ermeni ve 1 Rum Ortodoks mebus seçilecekti.³⁷

1 Ağustos 1938'de yapılan seçimler neticesinde, yirmi iki Türk, dokuz Alevi, beş Ermeni, iki Sünni Arap ve iki Rum Ortodoks milletvekili seçilmiştir. Nihayet Türk ve Fransız ordularının garantörlüğünde tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra 2 Eylül 1938'de Hatay Meclisi açılmış ve seçim sonunda Tayfur Sökmen, Cumhurbaşkanlığı'na, Abdülgani Türkmen Meclis Başkanlığı'na getirilmiş, Dr.Abdurrahman Melek ise Başbakanlığa atanmıştır. Aynı gün Bağımsız Hatay Cumhuriyeti kurulmuş ve devletin adı "Hatay" olarak belirlenmiştir.³⁸

7 Eylülde 5 fasıl ve 25 maddeden oluşan Hatay Anayasası, Hatay Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Masraf Kanununa bağlı cetvellere göre kimin ne kadar maaş alacağı da ayrıca belirlenmiştir Buna göre Devlet başkanı maaş olarak 1.000, başkanlık masrafı olarak 500, Millet Meclisi Başkanı 400, başkan yardımcıları 300, Başbakan 400, milletvekilleri 100, Başkanlık hususi kalem müdürü 150, dört bakanın her biri 300, müsteşarların ise 200'er lira alması kararlaştırılmıştır.³⁹

Türkiye Cumhuriyeti her zaman Hatay'ı vatanın bir parçası olarak görmüş ve hiçbir zaman irtibatını kesmemiş ve Hatay, Türkiye'ye katılmadan önce bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan birisi Dahiliye Vekaleti'nin isteği üzerine Hatay'a gönderilecek Hataylı memur ve hizmetlilerin iki yıl boyunca izinli sayılmasıdır.⁴⁰ Bazı memurlar ise iki ay

³⁷ *Türk Dış Politikasında 50 Yıl*, s.171; Sarııay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", s.22

³⁸ "Yeni Devletin Resmi Adı Hatay'dır", *Akşam*, 3 Eylül 1938, S.7142, s.4; Karakoç, *a.g.m.*, s.109. Sarııay ise milletvekili seçimlerinin 24 Ağustosta yapıldığını belirtmektedir. Seçim çalışmaları ve sonuçları için bak. Sarııay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)", s.415

³⁹ "Hatay Meclisi Anayasayı Kabul Etti, Kabine Kuruldu", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1938, S.5145, s.1;9

⁴⁰ BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.26.13

gibi kısa sürelerle izinli sayılmışlardır.⁴¹ Milli Savunma Bakanlığı da bünyesinde çalışan sivil memur ve hizmetlilerin iki yıl boyunca izinli sayılması kararlaştırıldığı gibi,⁴² Hatay'a gönderilen jandarma, ordu ve emniyet mensuplarının da Hataylı memur ve hizmetliler gibi iki yıl boyunca izinli sayılması kararlaştırılmıştır.⁴³ Bu arada Hatay'a gidecek memur veya görevlilerin ilk işi Hatay Erkinlik Cemiyeti'ni ziyaret etmek ve Hatay vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunmaları gerektiği belirtilmiştir.⁴⁴

7 Ocak 1939 tarihinde Hatay milletvekillerinin Türk demiryollarında ücretsiz seyahat etmeleri için bir kanun teklifi hazırlanmıştır.⁴⁵ Türkiye, yeni kurulmuş olan Hatay Devleti'ne önemli miktarda maddi yardımlarda da bulunmuştur. Türkiye, Hatay Devleti'nin kurulmasından hemen sonra acil ihtiyaçlarda kullanılmak üzere 50.000 TL göndermiş ve devletin işlemleri için ihdas edilen 1.500 emniyet personelinin maaşı bu paradan karşılanmıştır. Yine 27 Ocak 1939'da Hatay Devlet Teşkilatı personeliyle emniyet teşkilatı çalışanlarının istihdamlarında kullanılmak üzere Türkiye tarafından 1.000.000 Lira gönderilmiş, söz konusu personelin giyim ihtiyaçları da yine Türkiye tarafından karşılanmıştır.⁴⁶

28 Ocak 1939 tarihinde de Türk Ceza Kanunu Hatay Millet Meclisi'nce kabul edilmiştir. Ceza kanununun alınması ile başlayan süreç Hatay Millet Meclisi'nin 18 Şubat 1939 tarihli oturumunda Türkiye Cumhuriyeti kanunlarının Hatay kanunları olarak kabulüyle devam etmiştir.⁴⁷ Bunun dışında Gümrük Tarife Kanunu,⁴⁸ Lise Eğitimi Kanunu, Hatay'ın Resmi

⁴¹ BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.18.16

⁴² BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.14.10

⁴³ BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.42.3

⁴⁴ Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I (1936-1938)", s.31

⁴⁵ BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:85.110.16; TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 29.Cilt, 28.İnikad, 1.Celse, 27 Ocak 1939, s.214

⁴⁶ Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.44

⁴⁷ Duman, *a.g.t.*, s.147

⁴⁸ BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:212.439.1

Bayramları Kanunu, Latin Harfleri Kanunu, Mali kanunlar gibi birçok kanun kabul edilmiştir.⁴⁹

Hatay, Türkiye'ye katılma arifesinde iken Türkiye'den Hatay'a ve Hatay'dan Türkiye'ye sevk olunacak malların tabi olacakları muamele ve iki bölge arasındaki ulaşım durumunu görüşmek üzere Bütçe, Gümrük ve İnhisarlar, İktisat ve Maliye encümenlerinden oluşan bir komisyonun hazırladığı rapor 9 Haziran 1939 tarihli toplantıda görüşülmek istenmiş ancak hükümetin isteği üzerine bir hafta ertelenmiştir.⁵⁰ Bir hafta sonra rapor, gerek anavatan ve gerek Hatay mallarının mütekabilen her iki bölge arasında serbestçe mübadelesini ve nakil vasıtalarının seyrüseferini kolaylaştırmak amacıyla meclisin onayına sunulmuştur.⁵¹

Hataylılar da her zaman anavatanın bir parçası olarak kendilerini görmüş ve her zaman bağlılıklarını bildirmişlerdir. Mesela TBMM'nin altıncı dönem faaliyetlerine başlaması sebebiyle Hatay Millet Meclisi Başkanı Abdülğani Türkmen imzasıyla Hataylıların Büyük Meclise bağlılıklarının ve ana vatanla Milli Şefe saygılarının arzına dair bir telgraf gönderilmiş ve telgrafta; *"Hatay Millet Meclisinin 31 Mart 1939 toplantısında Büyük İnönü devrinde milletimizin hakikî mümessil ve hülsası olan altıncı Büyük Millet Meclisinin tarihî vazifesine başlarken sarsılmaz bağlılıklarımızla selâmladığımızın ve içinde yürüdüğüümüz büyük anavatan ve kabraman şefimize duyduğumuz sonsuz sevginin arzına ittifakla ve alkışlarla karar verilmiş olduğunu en derin saygılarımızla arz etmekle baktıyarm"* denilerek bağlılıklarını ifade etmişlerdir.⁵²

Almanya'nın 15 Mart'ta Çekoslovakya'yı, İtalya'nın 7 Nisan'da Arnavutluk'u işgal etmesi ile Avrupa'da II. Dünya savaşının eşğine gelinmişti. Harekete geçen Türkiye, Hatay'ın ilhakı konusunda Avrupa'daki gelişmeleri göz önünde bulundurarak çalışmalarına başlamıştı.⁵³ Bunun için Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı halinde dâhili, harici,

⁴⁹ Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.52-59

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 24.İnikad, 1.Celse, 9 Haziran 1939, s.85

⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 27.İnikad, 16 Haziran 1939

⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 1.Cilt, 2.İnikad, 1.Celse, 10 Nisan 1939, s.12-13

⁵³ Duman, *a.g.t.*, s.150

mali, gümrük, hudut, inzibat işleri ve teşkilleri hakkında görüşülerek bir karara varmak amacıyla ilgili vekâletlerin temsilcilerinden oluşturulacak bir komisyonun acilen oluşturulması istenmiştir.⁵⁴ Hatay'ın Türkiye Cumhuriyetine ilhakı konusuyla ilgilenen komisyon, 22 Haziran 1939 tarihi itibarıyla bir kanun layihası hazırlayıp meclise sunmuştur. Buna göre Hatay, Türkiye'nin bir vilayeti haline gelmiş, vilayet merkezi Antakya olmuştur. Reyhaniye, Kırıkhan, İskenderun, Belen kaza merkezleri olarak belirlenmiş, 12 nahiye merkezi ve 400 köyün oluşturulması kararı alınmıştır.⁵⁵

Fransa ile henüz anlaşma imzalanmadan önce Türkiye ile Hatay arasındaki sınır muamelesi kaldırılmış ve oluşturulan komisyon Hatay'ın bir vilayet olarak teşkili için çalışmalara başlamıştır. Hatta valiliğe Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer'in getirileceği kulislere konuşulmaya başlanmıştır.⁵⁶ Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu ise 23 Haziran 1939'da mecliste yaptığı bir konuşmada; *“Gelecek hafta celselerinin birinde, Büyük Meclis, kendi tasdik ve tedkikine arz edilecek bir kanun lâyihası bulacaktır. Bu kanun lâyihası, bir anlaşma, bir protokol, bir zabitname, iki lâyiha ve üç mektuptan ibaret olacaktır. Bu gün imza edilmiş olan bütün bu vesikalar Hatay topraklarının Türk topraklarına kavuştuğunu gösteren senedlerdir”* diyerek Hatay'ın Türkiye'ye bağlanacağını belirtmiştir.⁵⁷

23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında imzalanan *“Türkiye ile Suriye Arasında Arazi Mesailinin Kati Surette Hallini Muntazammın Antlaşma”*yla⁵⁸ Hatay'ın Türkiye'ye ait olduğu tescillenmiştir. Bu durum dönemin basınında geniş yankı bulmuş ve sevinçle karşılanmıştır. Antlaşmaya göre Fransız askerlerinin bir ay içinde şehri boşaltması ve Fransız makamlarının devir teslim işini 22 Temmuz'a kadar yapması

⁵⁴ BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:225.515.18

⁵⁵ Duman, *a.g.t.*, s.150-151

⁵⁶ “Türk-Hatay Hudut Muameleleri Kaldırıldı”, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1939, S.5422, s.1,3

⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 30.İnikad, 1.Celse, 23 Haziran 1939, s.300

⁵⁸ *Türk Dış Politikasında 50 Yıl*, s.183-186; Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.62

gerekmekteydi.⁵⁹ Bu nedenle Fransızlar çekildikten sonra Hataylılar bu durumu bayram olarak kutlamak üzere hazırlıklara başlamışlardır.⁶⁰ Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması Türkler arasında sevinçle karşılanırken Ermeniler ve Türklere karşı olanlar arasında üzüntüye sebep olmuş ve Türkler aleyhinde bazı propagandaların yapılmasına sebebiyet vermiştir. Başvekalet'e yazılan bir yazıda bu durum Ermeniler ve anti Türklerin Fransızlara kızdıkları, Arapların Türkiye aleyhinde kışkırtıldıkları, Fransızların Hatay'ı Türkiye'ye vererek bir oyun oynadıkları şeklinde ifade edilmiştir.⁶¹ Bununla beraber Hatay'ın Türkiye'ye katılması bazı Ermeniler tarafından da sevinçle karşılanmıştır.⁶²

Fransa ile imzalanan anlaşmanın mürekkebi henüz kurumadan, 29 Haziran 1939'da Hatay Millet Meclisi, Abdülgani Türkmen başkanlığında son toplantısını saat 16.00'da yapmıştır. Toplantıda Meclis Başkanı Abdülgani Türkmen, otuzdan fazla imzayla “*Yüksek Reisliğe; Türk camiasının ayrılmaz bir parçası olan Hatay'ın anavatana kavuştuğunun bir kararla tespitini teklif ederiz*” şeklindeki önergeyi meclise sunmuş ve önerge alkışlar arasında ittifakla kabul edilmiştir. Teklif sırasında birçok vekil konuşmalar yapmıştır. Yapılan konuşmalar sırasında Atatürk ve İsmet İnönü'ye duyulan derin saygı ve bağlılıklar dile getirilmiş, Hatay'ın anavatana kavuşmasında emeği geçenlere minnet ve şükranlarını ifade etmişlerdir. Tayfur Sökmen de söz alarak Hatay mücadelesini ve kurtuluşunu belirten bir konuşma yapmıştır.⁶³

⁵⁹ “Hatay, Şanlı Bayrağımız Altında: Türkiye ile Fransa İlhak Kararını Dün Ankara'da İmzaladılar”, *Son Posta*, 24 Haziran 1939, S.3197, s.1-3; “Hatay, Artık Vatanımızın Parçasıdır”, *Ulus*, 24 Haziran 1939, s.1; “Hatay Artık Bizimdir”, *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1939, S.5429, s.1; “Hatay Anavatana Kavuştu”, *Akşam*, 24 Haziran 1939, S.7425, s.1

⁶⁰ “Hatay Bayramını Temmuzun 23'ünde Tes'id Edeceğiz”, *Son Posta*, 25 Haziran 1939, S.3198, s.1,11; “Hataylılar Tarifi İmkânsız Neşe İçinde”, *Akşam*, 25 Haziran 1939, S.7426, s.1,4

⁶¹ BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:225.515.25

⁶² “Ermeni Vatandaşların Büyük Sevinçleri”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938, S.5081, s.1,8

⁶³ “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1939, S.5435, s.1; “Hatay Meclisi Tezahürat Arasında Türkiye'ye İltihak Kararı Verdi”, *Son Posta*, 30 Haziran 1939, S.3203, s.1;11; “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Ulus*, 30 Haziran 1939, s.1

TBMM, 30 Haziran 1939 tarihli 33.birleşiminde Hatay konusunu ele almıştır. Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu yaptığı konuşmada Fransa ile imzalanan anlaşmanın yedi kısımdan oluştuğunu bunlardan birincisinin anlaşma, ikincisinin zabıtname, üçüncüsünün protokol, dördüncü ve beşincinin iki lahika, altıncı ve yedincinin de cevaplarıyla ile beraber iki mektup olduğunu belirtmiş ve Türkiye ile Suriye arasındaki sınırların bundan böyle Hatay ile Suriye arasındaki hudutlar olduğunu belirtmiştir. Hatay'ın Türkiye'ye iade keyfiyetinin Türkiye ile Suriye arasındaki hudutları tashih etmek yolu ile olduğunu belirterek ilginç bir durumdan bahsetmektedir. Buna göre Köminid adındaki bir Ermeni köyü Suriye'ye bırakılmış ancak köy halkı sınırları değiştirmiştir. Köy halkı, gündüzleri eksperlerin, askerlerin koymuş olduğu hudut taşlarını ve işaretlerini gece kaldırarak kendi köylerini Hatay'a dahil olacak şekilde sınır değişikliği yapmışlardır.⁶⁴

Hatay Hükümeti, alınan kararla beraber tüm yetkilerini Türkiye Cumhuriyeti'nin Olağanüstü Temsilcisi Cevat Açıkalın'a devretmiştir. Fransa ile Türkiye arasında imzalanan anlaşma, 30 Haziran 1939 günü TBMM'de mevcut 334 üyenin oy birliği ile kabul edilmiştir. Hatay, Türkiye'nin 63. ili olmuştur. Aynı tarihte “Fevkalade Murahhaslık'ça” Hatay halkına hitaben yayınlanan beyannameye göre, Türkiye ile Fransa arasında imzalanan anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren, Hatay halkı Türkiye vatandaşı sayılmaktaydı. İsteyen Hataylılar anlaşmanın geçerli olduğu tarihten itibaren 18 yaşını tamamlamış olanlar 6 ay içerisinde Suriye ve Lübnan tabiiyetine geçebileceklerdi. Gitmek yönünde karar verenler Hatay'daki taşınabilir mal varlıklarının götürebilme hakkına sahiptiler.⁶⁵ 23 Haziran 1939 tarihli Türk-Fransız anlaşması gereğince Suriye veya Lübnan tebaası olanlardan merkezce belirlenecek süreler

⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 33.İnikad, 2.Celse, 30 Haziran 1939, s.430; Yüksel Kaştan, “TBMM Tutanak Defterleri'ne Göre İskenderun Sancak Meselesi, Hatay Cumhuriyeti ve Hatay'ın Türkiye'ye Katılım Süreci (1936-1940)”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12, S.67, Yıl:2019, s.356

⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 33.İnikad, 2.Celse, 30 Haziran 1939; Duman, *a.g.t.*, s.151-152; “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1939, S.5435, s.1; “Hatay Anlaşmasının Metni”, *Ulus*, 30 Haziran 1939, s.6

içerisinde Hatay'a gelip mallarını almak, satmak isteyenlere vize verilmesi, 17 Temmuz 1940 tarihinde TBMM tarafından onanmıştır.⁶⁶

Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra TBMM, Hatay ile ilgili kanunları onaylamış,⁶⁷ merkezi Antakya olmak üzere Hatay Vilayeti kurulmuş,⁶⁸ Hatay Valiliğine, Dahiliye Vekaleti'nin teklifiyle 11 Temmuz 1939'da Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer atanmıştır.⁶⁹ Sökmensüer, atandıktan bir hafta sonra milletin sevgi gösterileri arasında görevine başlamıştır.⁷⁰

Hatay'ın Türkiye'ye katılması ile birlikte TBMM'de temsil edilme hakkı da doğmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 63'üncü vilayeti olarak 1939 Ekiminde yapılan seçimlere katılmıştır. Bu nedenle Hatay'ın TBMM'de temsili için aday adayları başvuruda bulunmuşlardır. Başvuruda bulunan aday adayı sayısı 25'i geçmiştir. Aday olanların büyük bir çoğunluğu başvuru dilekçelerinde, Hatay'ın Anavatana katılması yönünde mücadele ettiklerini belirtmişlerdir.⁷¹ Seçim öncesinde 8 milletvekilinin seçilebileceği tahmin edilmiş fakat seçim sonunda 5 milletvekili seçilmiştir.⁷² Seçilen milletvekilleri ise; Abdullah Mursaloğlu, Abdülgani Türkmen, Bekir Sıtkı Kunt, Hamdi Selçuk ve Memed Tecirli'dir. Seçim mazbataları kabul edildikten sonra adı geçen vekiller kürsüye gelerek ant içmiş ve görevlerine başlamışlardır.⁷³

⁶⁶ BCA, Fon:30.18.01.02, Yer No:91.68.11; Duman, *agt*, s.154

⁶⁷ "Meclis Hatay'a ait Kanunları Alkışlar Arasında Tasvib Etti", *Son Posta*, 8 Temmuz 1939, S.3211, s.1;5

⁶⁸ "Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3711, s.12210

⁶⁹ BCA, Fon:30.18.01.02, Yer No:87.68.6

⁷⁰ BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:225.515.23

⁷¹ Başvuruda bulunan aday adayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BCA. Fon:490.1.0.0, Yer No:302.1221.1; Duman, *agt*, s.153

⁷² "Nüfusa Göre Hatay'dan Sekiz Mebus Seçilecek", *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1939, S.5432, s.1;9

⁷³ BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:76.501.6; TBMM Zabıt Ceridesi, 4.Dönem 6.Cilt, 4.İnikad, 1.Celse, 20 Kasım 1939, s.28-29. Çiğdem Duman, hazırladığı Yüksek Lisans çalışmasında milletvekili sayısını 6 olarak vermektedir. bak.Duman, *agt*, s.155;

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1939 tarihinde 6.dönem meclis açış konuşmasını yaparken Hatay'ın anavatanına katılmasından duyduğu memnuniyeti belirterek “*Uzun seneler bizden ayrı yaşamak elemiini çekmiş olan aziz Hatay'ın*”, meclisin kudretli ve temiz ellerinde az zaman içinde vatanın en şirin, en mamur bir köşesi haline geleceğine katiyen emin olduklarını belirtmiştir.⁷⁴

2. Hatay'ın Türkiye'ye Katılmasından Sonra Yapılan Düzenlemeler

Hatay'ın Türkiye'ye katılma kararı almasından sonra Hatay halkının askerlik işlerine, Hatay'da vilâyet kurulmasına, Hatay vilâyetinde adli kanunların tatbik şekline ve ilâmların infaz tarzına, İskenderun limanının bütün tesisat ve vesaiti ile birlikte Devlet limanları işletme umum müdürlüğüne devrine dair kanun lâyhaları ve muvakkat encümen mazbataları 7 Temmuz 1939 tarihli meclis oturumunda müzakere edilmiş ve oybirliği ile (toplantıya katılan 281 milletvekilinin tamamının oylarıyla) kabul edilmiştir.⁷⁵ Kanun layihasının kabulünden sonra birçok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemelerden ilki 3711 sayılı kanun ile Hatay'ın bir vilayet olarak belirlenmesidir. Kanunun 1.maddesinde Hatay'ın Türkiye'ye dahil olduğu, 2.maddesinde ise merkezi Antakya olmak üzere İskenderun, Kırıkhan, Reyhaniye ve Yayladağı ilçelerinden oluşmak üzere Hatay Vilayetinin kurulduğu belirtilmiştir. Aynı kanunun 3.maddesi ile Dört Yol kazası Seyhan* (Adana) ilinden alınmış, İslahiye ilçesine bağlı Hassa nahiyesi ise ilçeye dönüştürülerek Hatay'a bağlanmıştır.⁷⁶ Daha

⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 6.Cilt, 1.İnikad, 1.Celse, 1 Kasım 1939, s.3

⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 4.Cilt, 37.İnikad, 1.Celse, 7 Temmuz 1939, s.190-200

* 1920-33 yılları arasında Cebeli Bereket vilayetinin kazası olan Dört Yol, 1933'te bu vilayetin ortadan kaldırılmasıyla, Osmaniye, Bahçe ve Ceyhan kazalarıyla birlikte Adana, yani Seyhan vilayetine bağlanmış ve aynı yıl, Adana vilayetinin ismi Seyhan olarak değiştirilmiştir. 1939'da Hatay Vilayeti kurulunca, Dört Yol, Seyhan'dan alınarak Hatay'a bağlanmıştır. Bak.Küçüküçürlü, *a.g.m.*, s.1188 (5 no'lu dipnot)

⁷⁶ “Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun”, *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3711, s.12210. “Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003711.pdf (Erişim T:20.08.2021)

sonraki yıllarda ise Altınözü⁷⁷ ve Samandağ ilçeleri teşkil edilmiştir.⁷⁸ Hatay'ın anavatana ilhakından sonra Dört Yol ile Ceyhan Kazaları arasında idari taksimatta bazı sorunlar yaşanmış ancak mesele fazla büyümeden sorun halledilmiştir. Mesele ise Dört Yol'a bağlı beş köyün (Sarımazı, Dutlupınar, Akpınar, Selimiye ve Hamisiye) Ceyhan'a bağlanılmak istenmesidir. Ancak köylerin hem Dört Yol hem de Hatay'ın idari ve iktisadi kalkınmasında oynadıkları rol dolayısıyla Hatay'a bağlı olmasına karar verilmiştir.⁷⁹

3711 Sayılı kanunun geçici 8.maddesine göre Hatay hükümetinin tahakkuk ettiği yol vergisinin 1 Ocak 1940'a kadar alınmayacağı, geçici 10.maddeye göre de 1 Eylül 1939'da belediye kanununa göre yeni belediye meclislerinin seçileceği ve yeni belediyeler işe başlayıncaya kadar mevcut belediyelerin görevlerini sürdürecekleri belirtilmiştir. 11.maddede ise köy kanunu hükümlerine göre muhtar ve ihtiyar heyetlerinin seçileceği belirtilmiştir.⁸⁰

16 Ekim 1939 tarihinde 3711 sayılı kanuna ek olarak çıkarılan bir kanun ile de mezkûr kanunun geçici birinci maddesi mucibince tahakkuk ettirilmiş olup da işbu kanunun yürürlük tarihine kadar tahsil veya terkin (silinecek) edilmemiş bulunan vergi, resim ve harçlardan 1 Ocak 1938 - 31 Aralık 1938 devresine ait olanların, müskirat ve saydiye vergileriyle tuz bedelleri ve millî emlak satış bedelleri hariç olmak üzere, kayıtları terkin ve diğerlerinin tahsiline devam olunacağı belirtilmiştir.⁸¹ Aynı şekilde geçici 5.madde de değişiklik yapılmıştır. Zira 3711 sayılı kanunun geçici 5.maddesinde 1 Ocak 1938'den 31 Aralık 1939'a kadarki

⁷⁷ BCA, Fon:30.11.1.0, Yer No:176.18.7

⁷⁸ BCA, Fon:30.11.1.0, Yer No:195.31.20

⁷⁹ BCA, Fon:490.1.0.0, Yer No:505.2027.3; Küçükkuşurlu, *a.g.m.*, s.1194

⁸⁰ "Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun", *Resmî Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3711, s.12210-12211; "Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun", https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003711.pdf (Erişim T:20.08.2021)

⁸¹ "Hatay Vilâyeti Teşkiline Dair Olan 3711 Sayılı Kanuna Ek Kanun", https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003732.pdf (Erişim T:22.08.2021)

bazı vergilerin affedileceği belirtilmişti. Ancak burada bir yazım hatası olduğu gerekçesiyle 31 Aralık 1938 yazılacağı yerde sehven 1939 yazıldığı için 5.maddenin kaldırıldığı belirtilmiştir.⁸²

Hatay'ın bir damla kan dökülmeden esaretten kurtarılacak Türkiye'ye bağlanması büyük bir sevinç yarattığı gibi 23 Temmuz ebedi kurtuluşun birinci yıldönümü ve 19 yıl süren esaretin nihayete ererek yerine hürriyet ve istiklal güneşinin doğduğu gün olarak değerlendirilmiş ve Türkiye'ye ilhakı bayram olarak kutlanmıştır.⁸³

İlhaktan sonra İskenderun Limanının inşası, Amik bataklıklarının kurutulması, halka geniş krediler açılması, turist yollarına ve yaylaların imarına önem verilmesi gibi konularda Hatay'ın her türlü imarı ve kalkınması için hükümet 5 milyon lira tahsisat ayırmış,⁸⁴ Dörtyol ve Payas'ın Hatay'a bağlanacağı ve kent merkezinin Antakya olacağını muhtemel olduğu belirtilmiştir.⁸⁵ Ayrıca 11 Eylül 1939'da Dahiliye Vekaleti'nin tezkeresi ile gönderilen Hatay Vilayetinin 1939 senesi 9 aylık hususi idare bütçesi icra vekilleri heyetince onaylanmıştır.⁸⁶ Hatay'ın ekonomik yönden kalkınması ve ekonomisini kontrol altında tutmak amacıyla Maliye Bakanlığı Hatay'a atamalar yapmıştır. Bu noktada Muhasebe Müdürlüğü'ne Ahmet Hamdi Oktay, Hassa Mal Müdürlüğü'ne Mustafa Sümer, Kırıkhan Mal Müdürlüğü'ne Ali Rıza Türker, İskenderun Mal Müdürlüğü'ne Sami Davras, Yayladağı Mal Müdürlüğü'ne Necip Atalay, Hatay Varidat Müdürlüğü'ne Remzi Akıncı atanmış ve bu atamalarla birlikte vilayetteki ekonomik kalkınma, iyileştirme ve düzenleme çalışmaları daha hızlı ve planlı bir şekilde, şehrin ihtiyaçlarına göre takip edilerek yapılmaya devam edilmiştir.⁸⁷

⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 5.Cilt, 44.İnikad, 1.Celse, 16 Ekim 1939, s.57-59

⁸³ "Büyük Bayram Hepimize kutlu Olsun", *Yeniğin*, 23 Temmuz 1940, S.2534, s.1

⁸⁴ "Kalkınma İçin", *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1939, S.5436, s.9

⁸⁵ "Hatay'a Bağlanacak Mıntıklar", *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1939, S.5436, s.9

⁸⁶ BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:88.88.19

⁸⁷ Altan, *a.g.m.*, s.2019-2020

Hatay, Türkiye'ye katıldıktan sonra Fransızların Suriye ve Lübnan Bankası, Reji İdaresi, Elektrik şirketi, İskenderun Liman Şirketi gibi kuruluşlar tüm mal varlıklarıyla birlikte satın alınmış⁸⁸ ve çıkarılan bir kanunla İskenderun Limanı, Devlet Limanları İşletme Genel Müdürlüğü'ne, Payas-İskenderun demiryolu ise Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü'ne bütün tesisat ve araçlarıyla birlikte devredilmiştir.⁸⁹ Bir başka düzenleme ise Fransa'nın Hatay'da bulunan eşhası hususiye ve hukukiyesinin emval, menafı ve hukukunun satın alınması keyfiyetidir. Buna göre Fransa'nın Hatay'da bulunan tüm malları 35 milyon Frank karşılığında satın alınmıştır. Bunun büyük bir kısmının peşinen ve döviz olarak diğer bir kısmının da kliring* hesabıyla tedricen ödeneceği belirtilmiştir.⁹⁰ Ayrıca Fransa'nın Hatay'da yaptığı yatırımlara karşılık bir para talebinde bulunmuş ve bunun için 22 Haziran 1940 tarihinde Fransa'ya 7 milyon Fransız Frangı ödeme yapılmıştır.⁹¹

Bir başka düzenleme Hatay halkının askerlik işlerine yöneliktir. Kanuna göre 1332 (1916) ve öncesi doğumlular yedek olarak kabul edilmiş, 1333 (1917), 1334 (1918) ve 1335 (1919) doğumluların yoklama ve askerlik işlemlerinin 1 İkinci Kanun 1940'ta (1 Ocak 1940) başlayacağı belirtilmiştir. Hatay, Jandarma ve polis hizmetlerinde bulunan 1917 ve sonraki doğumluların hizmetlerinin muvazzafıktan sayılacağı belirtilmiştir. Türk ordusunda muvazzaf veya yedek subay olarak hizmet etmiş olanların yedek subay olarak kaydedileceği, önceden Türk tabiiyetinde bulunanların kurallara bağlı olmadıkları kararlaştırılmıştır.⁹²

⁸⁸ Altıntaş-Öngel, *a.g.m.*, s.65

⁸⁹ "İskenderun Limanının Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğüne ve Payas-İskenderun Demiryolunun Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'ne Devri Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3714, s.12220

* Ülkeler arası ticarete mal bedelinin malla ödemesi usûlü, takas. bak. <http://lugatim.com/s/KL%C4%B0R%C4%B0NG> (Erişim T:23.08.2021)

⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 33.İnikad, 2.Celse, 30 Haziran 1939, s.431

⁹¹ Kara, *a.g.m.*, s.129

⁹² "Hatay Halkının Askerlik İşleri Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3712, s.12219; "Hatay Halkının Askerlik İşleri Hakkında Kanun", https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_

Askeri konularla ilgili yapılan bir başka düzenleme ise jandarma teşkilâtının maaş ve iâşe bedelleri hakkında kanunun kabul edilmesidir. Anavatana iltihak eden Hatay Hükümetince 9 şubat 1939 tarihinde kabul ve tasdik edilmiş, olan “Hatay Zabıta Teşkilât Kanunu”na göre jandarma erlerine bu Hükümetçe maktuan ayda iâşe ve maaş dahil olduğu halde erlere (30) lira, onbaşılara (33) lira, sınıf çavuşlarına (35) lira ve gedikli erbaşılara kıdemlerine nazaran (43,75) lira verilmekte idi.⁹³ 15 Nisan 1940 tarihli meclis oturumunda “*Hatay jandarma teşkilâtının maaş ve iâşe bedelleri hakkında kanun*” maddeleri görüşülmüş⁹⁴ ve 24 Nisan 1940 tarihinde bir kez daha müzakere edilerek⁹⁵ aynı tarihte kabul edilen 3806 sayılı kanunla daha evvel kendi zabıta teşkilatı kanununa göre görevlendirilen seyyar ve sabit jandarmalara 1939 mali yılı sonuna kadar Jandarma Genel Komutanlık bütçesinin ait olduğu fasıllardan erlere 14, onbaşılara 17, sınıf erbaşlarına 20, gedikli çavuşlara 28, başgediklilere 60 lira maktu maaş ve ayrıca peşin olarak da ayda 14 lira maktu iâşe bedeli verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁶

Bir başka düzenleme ise Hatay vilâyetinde adlî kanunların tatbik şekline ve ilâmların infazı tarzına dair kanundur. Yapılan düzenlemeye göre ilhakin yürürlüğe girdiği tarihe kadar meydana gelen olaylar Hatay’da geçerli kanunlara tabidir. İlhak tarihine kadar yürürlükteki kanunlara göre yapılmış muameleler geçerli olup o tarihten sonraki muameleler Hukuk usulü muhakemeleri kanununun hükümlerine göre tatbik olunacaktır. Hatay devletinin kuruluşundan önce sadır olmuş ve Fransa’ya mal olmuş

KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003712.pdf (Erişim T:22.08.2021)

⁹³“ Hatay Jandarma Teşkilâtının Maaş ve İâşe Bedelleri Hakkında Kanun Lâyihası ve Dahiliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c010/tbmm06010040ss0096.pdf> (Erişim T:23.08.2021)

⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 10.Cilt, 40.İnikad, 1.Celse, 15 Nisan 1940, s.63

⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 10.Cilt, 43.İnikad, 1.Celse, 24 Nisan 1940, s.125

⁹⁶ “Hatay Jandarma Teşkilâtının Maaş ve İâşe Bedelleri Hakkında Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc021/kanuntbmmc021/kanuntbmmc02103806.pdf (Erişim T:22.08.2021). Gedikli, Başgedikli rütbeleri bugün Astsubay rütbesine karşılık gelmektedir. Başgedikli, günümüzde Astsubay Başçavuş olarak kullanılmaktadır. Bak. “Jandarma Eratı Kanunu”, **Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.** (Erişim T:15.08.2021)

hukuk ve ticaret davalarına ilişkin kararlar geçerli olup henüz neticelenmemiş olanlar Ankara'da Temyiz Mahkemesi bunları yürürlükteki kanunlara göre karara bağlayacaktır. Ayrıca Hatay Devletinin kuruluşundan sonra henüz kesinleşmemiş kararların temyiz edilebileceği, ilhakin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren devam eden davalardan Adliye Harç Tarifesi hükümlerine göre harç alınacağı belirtilmiştir. Yine avukatlık ve noter ruhsatına sahip olanların mesleklerini devam ettirebilecekleri belirtilmiştir. Kanununun 10.maddesi Hatay Millet Meclisi'nin kuruluş tarihi olan 2 Eylül 1938 tarihine kadar işlenmiş suçlardan dolayı cezası kesinleşmemiş veya mahkûm olanlar affedilmiştir.⁹⁷

Yapılan bir başka düzenleme ile eski Hatay hükümetince inşası taahhüde bağlanan yolların müteahhitlerinin tahakkuk etmiş ve edecek olan alacakları için İstanbul-Edirne asfalt yolu için ayrılan 1.250.000 liradan 80.000 lirasının Hatay Vilayeti yollarına sarf edilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁸

Hatay'ın eğitimi de göz ardı edilmemiş bu konuda da bazı adımlar atılmıştır. Örneğin Hatay'da okuma-yazma bilmeyenler için Millet Mektepleri açılmıştır. 16 Kasım 1939'da açılan mektepler 16 Mart 1940'a kadar faaliyetlerini yürütecek ve bu kapsamda 16-45 yaş arası vatandaşlara hizmet verecekti. Yine eğitim kursları çerçevesinde Hatay'da 79 kurs açılmış, bu kurslarda 4.000 civarında köylü vatandaş eğitim almıştır. Ayrıca vilayetin muhtelif köy ve kasabalarında açılan 105 Millet Mektebinde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam edilmiştir.⁹⁹ İlkokullarda kayıtlar 15 Eylül 1939'da dersler ise 2 Ekim'de başlamış ve okullarda karma eğitim uygulanmıştır.¹⁰⁰

⁹⁷ "Hatay Vilâyetinde Adli Kanunların Tatbik Şekline ve İlâmların İnfazı Tazîmine Dair Kanun", *Resmî Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3712, s.12219-12220; "Hatay Vilâyetinde Adli Kanunların Tatbik Şekline ve İlâmların İnfazı Tazîmine Dair Kanun", https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003713.pdf (Erişim T:22.08.2021)

⁹⁸ BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:88.97.19

⁹⁹ Selçuk Ural-Nesrin Hangül, "Hatay'da Yerel Basın (1939-1950)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23, Bahar 2019, s.266

¹⁰⁰ Altan, *a,g,m*, s.2024

Sonuç

Hatay, hiçbir zaman anavatandan ayrılmamış hep anavatanın bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Mustafa Kemal'in belirttiği gibi "Kırk asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalmaz" sözü, henüz Fransızlarla antlaşma imzalanmadan Hatay vilayeti için çalışmalara başlanması, Türkiye Cumhuriyeti kanunlarının Hatay kanunları olarak alınması bu durumun göstergelerinden yalnızca birkaçıdır.

Hatay'ın anavatana katılma süreci çok başarılı bir dış politikanın tezahürüdür. Zira Mustafa Kemal Paşa, dış politikasını uluslar arası ilişkileri iyi tartarak belirlemiş ve kan dökülmeden çözmeyi başarmıştır. Bu bağlamda öncelikli olarak Hatay'a bağımsızlık verilerek Suriye'den koparılmış, sonra da anavatana bağlanarak iki aşamalı bir strateji izlenmiştir.¹⁰¹

Hatay, anavatana katıldıktan sonra birçok düzenlemenin yapıldığı görülmektedir. Bu düzenlemelere bakıldığında bazen komşu il-ilçelerden bazı yerlerin alınarak Hatay'a bağlandığını, bazen yeni idari birimler (yeni ilçeler) oluşturulduğunu görmekteyiz. Ayrıca belediye ve muhtarlık seçimleri yeniden yapılmış, bazı vergilerin alınmaması kararlaştırılmış, Hatay'ın ekonomik açıdan kalkınması amacıyla ciddi anlamda ödenekler ayrılmıştır. Ayrıca bazı liman ve demiryolları kamulaştırılmış ve Fransa'nın Hatay'daki tüm malvarlıkları satın alınmıştır.

Hatay'da yapılan düzenlemelerden birisi de Hatay halkının askerlik işlerinin düzenlenmesidir. Kabul edilen bir kanunla askerlik işleri bir düzene sokulmuş ve jandarma teşkilâtının maaş ve iâşe bedelleri hakkında kanunun kabul edilmesiyle de Jandarma teşkilatının maaş ve iâşe bedelleri yeniden düzenlenmiştir. Bir başka düzenleme ise adli kanunların yeniden düzenlenmesidir. Bu arada eğitim işleri de göz ardı edilmemiş ve bazı düzenlemeler yapılmıştır.

¹⁰¹ Karakoç, *a.g.m.*, s.98

Antalya mebusu (daha sonra Hatay Devleti'nin Cumhurbaşkanı) Tayfur Sökmen, daha 14 Haziran 1937 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmada; *“saadet Hataylıların kapılarını çalmakta, devlet kuşu semay-ı hayatlarında kanat açmaktadır”* demektedir.¹⁰² Nihayetinde saadet, Hataylıların kapısını çalmış ve devlet kuşu Hatay semalarında kanat açarak Hatay, anavatana bağlanmış, birçok düzenleme yapılmıştır. Yapılan düzenlemelerle Hatay'ın idari ve sosyo-ekonomik açıdan kalkınması için ciddi adımlar atılmıştır.

¹⁰² TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 19.Cilt, 76.İnikad, 1.Celse, 14 Haziran 1937, s.308

KAYNAKÇA**1- ARŞİV BELGELERİ****Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

- BCA, Fon:30.18.01.02, Yer No:91.68.11
 BCA, Fon:30.18.01.02, Yer No:87.68.6
 BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:225.515.23
 BCA, Fon:490.1.0.0, Yer No:302.1221.1
 BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:76.501.6
 BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:225.515.18
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:85.110.16
 BCA, Fon:30.11.1.0, Yer No:161.11.6
 BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:225.515.25
 BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:212.439.1
 BCA, Fon:30.11.1.0, Yer No:176.18.7
 BCA, Fon:30.11.1.0, Yer No:195.31.20
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:88.97.19
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:88.88.19
 BCA, Fon:30.10.0.0, Yer No:224.510.12
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:71.1.2
 BCA, Fon:490.1.0.0, Yer No:505.2027.3
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.26.13
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.18.16
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.14.10
 BCA, Fon:30.18.1.2, Yer No:82.42.3

2- RESMİ YAYINLAR

- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl:16, S.59, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara Mart 1967
 “Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun”, *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3711

- “İskenderun Limanının Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğüne ve Payas-İskenderun Demiryolunun Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü’ne Devri Hakkında Kanun”, *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3714
- “Hatay Halkının Askerlik İşleri Hakkında Kanun”, *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3712
- “Hatay Vilâyetinde Adli Kanunların Tatbik Şekline ve İlâmların İnfazı Tarzına Dair Kanun”, *Resmi Gazete*, 11.07.1939, Sayı:4255, Kanun No:3712
- TBMM Zabıt Ceridesi, 4.Dönem 6.Cilt, 4.İnikad, 1.Celse, 20 Kasım 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 13.Cilt, 1.İnikad, 1.Celse, 1 Kasım 1936
- TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 26.Cilt, 83.İnikad, 2.Celse, 29 Haziran 1938
- TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 28.Cilt, 9.İnikad, 1.Celse, 7 Aralık 1938
- TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 29.Cilt, 28.İnikad, 1.Celse, 27 Ocak 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 1.Cilt, 2.İnikad, 1.Celse, 10 Nisan 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 30.İnikad, 1.Celse, 23 Haziran 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 5.Dönem 19.Cilt, 76.İnikad, 1.Celse, 14 Haziran 1937
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 24.İnikad, 1.Celse, 9 Haziran 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 27.İnikad, 16 Haziran 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 3.Cilt, 33.İnikad, 2.Celse, 30 Haziran 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 5.Cilt, 44.İnikad, 1.Celse, 16 Ekim 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 4.Cilt, 37.İnikad, 1.Celse, 7 Temmuz 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 6.Cilt, 1.İnikad, 1.Celse, 1 Kasım 1939
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 10.Cilt, 40.İnikad, 1.Celse, 15 Nisan 1940
- TBMM Zabıt Ceridesi, 6.Dönem 10.Cilt, 43.İnikad, 1.Celse, 24 Nisan 1940

3- KİTAP, MAKALE ve BİLDİRİLER

- ALTAN, Suna. “Anavatana Katılmasının Ardından Hatay’ın Sosyo-Ekonomik Anlamda İyileştirilme Çalışmaları (1939-1941)”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler, 4-6 Nisan 2019, Hatay*, (yay. haz.: Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, ss.2009-2035
- ALTINTAŞ, Ahmet-ÖNGEL, Çağlar. “Hatay Devleti Millet Meclisi’nin Zabıt Ceridelerine Göre Türkiye Cumhuriyeti’ne Katılış Süreci”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler, 4-6 Nisan 2019, Hatay*, (yay. haz.: Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, ss.29-80
- ATABEY, Figen. “Hatay’ın Anavatana Katılma Süreci”, *Avrasya Uluslar arası Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.7, Temmuz 2015, ss.192-209
- ATATÜRK, Mustafa Kemal. *Nutuk C.2 (1920-1927)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969
- DAYI, S.Esin. “Hatay Devleti ve Hatay’ın Anavatana Katılması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.9, S.19, Erzurum 2002, ss.331-340
- KARA, Adem. “Hatay’ın Anavatana Katılması Hakkında Yeni Bir Belge”, *Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.2, Yıl:2017, ss.117-134
- KARAKOÇ, Ercan. “Atatürk’ün Hatay Davası”, *Bilig*, S.50, Yaz 2009, ss.97-118
- KAŞTAN, Yüksel. “TBMM Tutanak Defterleri’ne Göre İskenderun Sancak Meselesi, Hatay Cumhuriyeti ve Hatay’ın Türkiye’ye Katılım Süreci (1936-1940)”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12, S.67, Yıl:2019, ss.344-363
- KÜÇÜKUĞURLU, Murat. “Yerel Kaynaklara Göre 1939-1950 Arası Hatay Vilayetinin İdari Teşkilatlanması”, *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler, 4-6 Nisan 2019, Hatay*, (yay. haz.: Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2020, ss.1185-1206

- SARINAY, Yusuf. “Atatürk’ün Hatay Politikası-I (1936-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XII, S.34, Mart 1996, ss.3-66
- SARINAY, Yusuf. “Atatürk’ün Hatay Politikası-II (1938-1939)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XII, S.35, Temmuz 1996, ss.407-454
- SOFUOĞLU, Adnan. “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)’ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXI, S.61, Mart 2005, ss.1-46
- Türk Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973
- URAL, Selçuk-HANGÜL, Nesrin. “Hatay’da Yerel Basın (1939-1950)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23, Bahar 2019, ss.257-277

4- GAZETELER

- “Nüfusa Göre Hatay’dan Sekiz Mebus Seçilecek”, *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1939, S.5432, s.1;9
- “İskenderun Sancağı Nasıl Müstakil Olmuştur?”, *Cumhuriyet*, 13 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4551, s.3
- “Yeni Devletin Resmi Adı Hatay’dır”, *Akşam*, 3 Eylül 1938, S.7142, s.4
- “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1939, S.5435, s.1
- “Hatay Devleti Tarihe Karıştı”, *Ulus*, 30 Haziran 1939, s.1
- “Hatay Anlaşmasının Metni”, *Ulus*, 30 Haziran 1939, s.6
- “Sancak Türkleri Öldürülüyor”, *Cumhuriyet*, 12 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4550, s.1,8
- “Kırıkhan’da Türkler Kamçı İle Döğüldü”, *Cumhuriyet*, 14 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4552, s.1,6
- “İngiliz Gazetesi Türk Tezini Haklı Buluyor”, *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1938, S.5066, s.3
- “Mühim Kararlar”, *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1938, S.5066, s.1,7
- “İngiliz Gazetelerinin Hakperest Neşriyatı”, *Cumhuriyet*, 14 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4552, s.1,7
- “Kargaşalık Çıkarsa Arapları Sancağa Saldıracaklarmış”, *Cumhuriyet*, 16 İkincikanun (Ocak) 1937, S.4554, s.1,7

- “Hatay Meclisi Tezahürat Arasında Türkiye’ye İltihak Kararı Verdi”, *Son Posta*, 30 Haziran 1939, S.3203, s.1;11
- “Hatay, Şanlı Bayrağımız Altında: Türkiye ile Fransa İlhak Kararını Dün Ankara’da İmzaladılar”, *Son Posta*, 24 Haziran 1939, S.3197, s.1-3
- “Büyük Bayram Hepimize kutlu Olsun”, *Yeniğün*, 23 Temmuz 1940, S.2534, s.1
- “Bugünün Büyük Manası”, *Yeniğün*, 23 Temmuz 1940, S.2534, s.1
- “Hatay, Artık Vatanımızın Parçasıdır”, *Ulus*, 24 Haziran 1939, s.1
- “Hatay Artık Bizimdir”, *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1939, S.5429, s.1
- “Kalkınma İçin”, *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1939, S.5436, s.9
- “Hatay’a Bağlanacak Mıntıklar”, *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1939, S.5436, s.9
- “Hatay Anavatana Kavuştu”, *Akşam*, 24 Haziran 1939, S.7425, s.1
- “Hataylılar Tarifi İmkânsız Neşe İçinde”, *Akşam*, 25 Haziran 1939, S.7426, s.1,4
- “Türk-Hatay Hudut Muameleleri Kaldırıldı”, *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1939, S.5422, s.1,3
- “Hatay Meclisi Anayasayı Kabul Etti, Kabine Kuruldu”, *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1938, S.5145, s.1;9
- “Hatay Bayramını Temmuzun 23’ünde Tes’id Edeceğiz”, *Son Posta*, 25 Haziran 1939, S.3198, s.1,11
- “Hatay, İhtiyakla Beklediği Bayramı Bugün Yapacak”, *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1938, S.5078, s.1,7
- “Askeri İtilaf Dün Hatay’da İmzalandı”, *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1938, S.5079, s.1
- “Ordumuzun Pişdarları Hatay’a Girdi”, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1938, S.5080, s.1
- “Ankara’da İmzalanan İtilafnamenin Metni”, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1938, S.5080, s.1,7
- “Türk Hatay’ın Hasretle Kucakladığı Türk Ordusu Müretteb Mahalleri İşgal Etti”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938, S.5081, s.1,8
- “Ermeni Vatandaşların Büyük Sevinçleri”, *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1938, S.5081, s.1,8

5- TEZLER

DUMAN, ıgdem. *Hatay Millet Meclisi (2 Eylil 1938 – 29 Haziran 1939)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin 2008

LÖR, İpek. *Hatay'ın Ana Vatana Katılması Stratejisinin Analizi*, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010

6- İNTERNET SİTELERİ

“Hatay Vilayeti Kurulmasına Dair Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003711.pdf (Erişim T:20.08.2021)

“Hatay Halkının Askerlik İşleri Hakkında Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003712.pdf (Erişim T:22.08.2021)

“Hatay Vilâyetinde Adli Kanunların Tatbik Şekline ve İlâmların İnfazı Tarzına Dair Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003713.pdf (Erişim T:22.08.2021)

“Hatay Vilâyeti Teşkiline Dair Olan 3711 Sayılı Kanuna Ek Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc020/kanuntbmmc020/kanuntbmmc02003732.pdf (Erişim T:22.08.2021)

“Hatay Jandarma Teşkilâtının Maaş ve İaşe Bedelleri Hakkında Kanun”, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc021/kanuntbmmc021/kanuntbmmc02103806.pdf (Erişim T:22.08.2021)

“Jandarma Eratı Kanunu”, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1861.pdf> (Erişim T:15.08.2021)

“ Hatay Jandarma Teşkilâtının Maaş ve İaşe Bedelleri Hakkında Kanun Lâyhası ve Dahiliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c010/tbmm06010040ss0096.pdf> (Erişim T:23.08.2021)

<http://lugatim.com/s/KL%C4%B0R%C4%B0NG>
(Erişim T:23.08.2021)

ALTINCI BÖLÜM

HATAY DEVLETİ HÜKÜMETİ VE MECLİSİNDE GÖREV
ALACAK İSİMLERİN BELİRLENME SÜRECİ VE
TÜRKİYE'NİN HASSASİYETLERİ

Yahya YILMAZ*

Giriş

1918 Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte sömürgeci Avrupa Devletleri, hiç zaman kaybetmeden, Osmanlı topraklarını işgale başlamışlardı. Bu işgallerin yönünü belirleyen iki önemli devlet ise, İngiltere ve Fransa olmuştur. Bu devletler, Güney Akdeniz ve Ortadoğu'yu kendi menfaat alanları olarak görmüş, buranın zenginlikleri ve jeopolitik konumu gereği elde etmek için büyük çaba harcamışlardır. Elbette bu menfaat bölgesinin içinde yer alan İskenderun-Antakya'nın da işgalden kurtulacağı düşünülemezdi.

Osmanlı Devleti'nin fiilen sona erdiği bu dönem içerisinde, işgallere karşı merkezi otoritenin tavrı beklenirken, İskenderun-Antakya bölgesi için işgallerin başlamasına şahitlik eden ve engel olmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa'nın ilk milli mücadelesi de burada başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa işgali engelleyememiş olsa da, verdiği mücadelenin sonunda yine İskenderun-Antakya bölgesinin kurtuluşu onun elinden olacaktır. Bu bölgenin kurtuluşa giden yolunda yirmi yıllık bir süreç yaşanmış, işgalin başladığı Kasım 1918'den 1921 Ankara Antlaşmasına kadar ki dönem silahlı mücadele ile geçmiş, sonrasında diplomasi ön plana çıkmış ve silahsız bir kurtuluş gerçekleşmiştir.

*Öğr.Gör.Dr., İskenderun Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İskenderun/Türkiye, yahya.yilmaz@iste.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6871-2341>.

Bu çalışmamızda, Hatay Devleti Hükümeti ve Meclisinde görev alacak isimlerin belirlenme süreci incelenirken ve Türkiye'nin hassasiyetleri ortaya koyulmaya çalışılırken temel kaynağımız, Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer'in, İçişleri Bakanlığına gönderdiği rapor olmuştur. Bu raporun oluşturulmasında, Dört Yol'da yapılan toplantı belirleyici öneme sahiptir. Bu rapor oluşturulduktan sonra, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya gönderilmiştir. İçişleri Bakanlığı da rapor üzerinde düzenlemeler yaparak, Başbakanlığın olurlarına sunmuştur. Başbakanlık Mustafa Kemal Atatürk'ün bilgisi dahilinde olur verdikten sonra, Hatay Devletinde görev alacak isimler netleşmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk için en önemli aşama olan Hatay Devleti'nin kurulması ve bölgeden Fransa'nın çıkarılması, artık gerçekleşmek üzeredir. Hatay meselesinin en başından beri bütün gelişmelere hakim olarak kurtuluşu çizen Atatürk'ün, Türk Milletine en son eseri Hatay olmuştur. Bu eser her yönüyle, tam bir teşkilatlanmanın karşılığıdır.

1. Atatürk'ün Hatay'a Özel İlgisi Ve Bölgeyi Teşkilatlandırması

İskenderun-Antakya bölgesinin işgale uğradığı Kasım 1918 öncesi Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı görevini Liman Von Sanders'dan devralmıştı. Bu görev, Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası işgallere karşı Mustafa Kemal Paşa'nın ilk tepkisinin olduğu zamandır. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın yapabilecekleri sınırlıdır. Her ne kadar İstanbul hükümeti ile bölgenin durumuna dair endişelerini ve bu bölgenin işgali sonrası öngörülerini paylaşmış olsa da, işgali önleme de muvaffak olamamıştır. Önce İngilizler, daha sonra Fransızlar bu bölgeyi işgal etmiş ve bu devletlerin aralarında yaptıkları anlaşma gereği, İskenderun-Antakya bölgesi Fransızlara kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın şahitlik ettiği bu işgal, onun bu bölgeye özel ilgisinin ve mücadelesinin de en büyük sebebi olmuştur.¹

¹ Geniş bilgi için bkz.: Yahya Yılmaz, "Mondros'tan Ankara Anlaşması'na İskenderun Sancağı'nın Durumu, İşgallere Karşı Mustafa Kemal Paşa'nın Tepkisi ve Tayfur (Sökmen) Bey'in Faaliyetleri (1918-1921)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.17, S.1, (Ocak 2018) s. 378-403.

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin stratejisini çizerken temel hedefin, Türk Milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşaması olduğunu, bunun da ancak ve ancak tam bağımsızlıkla olabileceğini çok net bir şekilde ortaya koymuştur.² Bu hedefe ulaşırken elbette önce büyük resme bakmak gerekmektedir. Türk Milletinin önceliği, üzerinde yaşayabileceği vatanını kurtarmaktır. Gücü nispetinde millet bu mücadeleyi verirken, Mustafa Kemal Paşa'nın da söylemiyle, kurtuluş yolu ararken, İngiltere, Fransa, İtalya gibi büyük devletleri karşımıza almamak önemli idi. Bu yaklaşımdaki en önemli sebep ise, bu devletlerin birisi ile bile başa çıkılamayacağı düşüncesinin, milletin kafasında yer etmiş olmasıydı. Zira Osmanlı Devleti'nin yanında Almanya, Avusturya-Macaristan olmasına rağmen alınan ağır yenilgilerden ve işgallerden sonra, bu devletlerle yeniden çatışma durumuna gelmek büyük bir mantıksızlık ve akılsızlık olurdu.³ Onun içindir ki Mustafa Kemal, Fransa ile çatışmamak için diplomasi yolunu seçmiştir. Bu bağlamda düşünüldüğü zaman, günün koşulları ve İstanbul'un dahi işgal altında olması, Hatay'ın durumunu büyük facianın küçük bir parçası haline sokmuştu.

Şimdi bu gerçekler ışığında, Hatay'ın Fransa'ya geçici de olsa bırakılma mecburiyeti daha iyi anlaşılacaktır. Bu durumun en iyi göstergelerinden birisi Fransa ile yapılan 1921 Ankara Antlaşması sonrası Hatay'ın, Misak-ı Milli sınırlarına dahil olmasına rağmen, Fransa'ya bırakılmak zorunda kalınmasıdır. Mustafa Kemal Paşa bu durumu, o zamanın Hatay mücadelesinde ön plana çıkan Tayfur Sökmen'e anlatırken, durumun Türkiye'nin gücü nispetinde bir mecburiyet olduğunu çok net ortaya koymuştur. Zira Fransa ile yapılan anlaşma gereği Türkiye'nin elde edecekleri, vatanın işgalden kurtarılması noktasında çok daha fazla fayda sağlayacaktır. Mustafa Kemal Paşa, 2 Kasım 1921 tarihinde Tayfur Sökmen ile görüşmesinde, anlaşmanın hangi şartlar içerisinde yapıldığını anlattıktan sonra, Türkiye'nin elde ettiklerinin ne kadar önemli olduğundan bahseder. Söz Hatay'ın kurtarılmasına gelince, bu bölge

² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk Söylev 1919-1920*, C.I., Ankara 1989, s. 18.

³ Gazi Mustafa Kemal, *a.g.e.*, s.17.

içinde büyük çaba gösterdiklerini söyleyen Mustafa Kemal, buranın şimdilik kurtuluşuna muvaffak olamadıklarını fakat yine de Hatay için özel bir idare kurulacağına sözünü aldıklarını aktarır. Bu konuşmanın sonunda söylenen söz ise, Hatay Türklerinin kurtuluşu için zamanın bekleneceğinin, fakat vazgeçilmeyeceğinin bir karşılığı idi. Mustafa Kemal Paşa, “*İnşallah sizleri de kurtaracağız. Şimdi memleketinize giderek çalışsınız.*”⁴ sözlerinin karşılığını, Hatay’ın kurtuluşundaki mücadelesi ile göstermiştir.

Mustafa Kemal’in zamana yaydığı ve öngördüğü gibi Fransa’nın, bu bölgede uzun süre kalması çok da mümkün değildi. Bunun için, Hatay’ın kurtuluşunda teşkilatlanmanın farkında olarak, hem Hatay’daki yerel teşkilatlanmayı güçlendirmiş, hem de meseleyi Türkiye’nin en önemli gündemi durumuna getirmişti. Atatürk’ün 1 Kasım 1936 tarihli meclis açılış konuşmasında, öz sahibinin Türkler olduğunu söylediği Hatay’ın, milletimiz için ne kadar önemli olduğunu tüm dünyaya bildiriyordu.⁵ Atatürk’ün bu meseleyi ülkenin en temel sorunu haline taşımasının arkasında, elbette planladığı bir hamle vardı. Zira Atatürk, iç ve dış siyasette gerçekçi bir yaklaşımla hareket eden birisi olarak, çözüm yolunu da düşünmüştü.

2. Hatay Devleti’ne Doğru

Hatay meselesinin seyri 1936 yılında tamamen değişmişti. Bu duruma hem dünyanın içine girdiği yeni siyasi şartlar, hem de Türkiye’nin birçok hayati sorununun halledilmiş olmasının etkisi büyüktür. Artık meselenin halledilmesi için, zemin uygun bir hale gelmiştir. Türkiye’nin unutmadığı fakat çokta ön plana çıkartmadığı sorunun gündeme alınması, Atatürk’ün Montreux Boğazlar Konferansı sonrası Afet İnan’a “...*Sancak meselemiz var.*”⁶ sözleriyle yeniden başlamıştır. Bu mücadelenin karşı tarafı Fransa ise, 1930 yıllardan sonra Avrupa’da değişen siyasi iklim neticesiyle çok da rahat değildi. Özellikle 1933 yılında Almanya’da değişen iktidar ve Hitler’in iktidara gelmesiyle başlayan saldırgan yaklaşımları, İtalya’nın

⁴ Tayfur Sökmen, *Hatay’ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara 1992, s.63.

⁵ TBMMZC, Devre: V, Cilt:13, İçtima: 2, Tarih: 1.XI.1936, s. 4-7

⁶ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara 1998. s.135.

Akdeniz ve Afrika'da ki yayılcı politikaları, Fransa'nın kaygılanması için yeterli bir durumdu. Bir de Fransa'nın bu kaygılarına, Suriye'de milliyetçi kanadın bağımsızlık istekleri eklenmişti. Öyle ki, Şam dahil, Halep, Hama ve Humus'daki bağımsızlık yanlısı gösteriler her geçen gün büyüyordu.⁷ Fransa'nın bu değişen şartlar karşısında Suriye'de manda yönetimini devam ettirmesi bir hayli güçleşmişti. Nihayetinde Fransa bu durum karşısında Suriyeli yöneticilerle, 9 Eylül 1936 tarihinde Paris'te bir anlaşmaya varmıştı. Varılan bu Dostluk ve İttifak Antlaşmasına göre, Fransa üç yıl içinde Suriye'ye bağımsızlık verecek ve Milletler Cemiyeti'ne üyeliğini sağlayacaktı. Bu anlaşmada Hatay ile ilgili tam bir hüküm olmasa da, Fransa'nın bütün haklarını Suriye'ye bırakacak olması, Türklerin azınlık durumuna düşmesi anlamına geliyordu.⁸

Fransa'nın Suriye ile yaptığı bu anlaşmanın anlamı, İskenderun-Antakya ve çevresinin de Suriye'ye verilmesi oluyordu. Bu, Türkiye'nin kabullenebileceği bir durum değildi. Yıllardır umutla kurtuluşu bekleyen bölgedeki Türkler için tam bir hayal kırıklığı idi. Diplomatik olarak bu gelişmelere ilk hamle, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 26 Eylül 1936 tarihli toplantısında, Türk delegesi ve aynı zamanda Dışişleri Bakanı olan Tevfik Rüştü Aras'tan gelmiştir. Aras, Konseyde yaptığı konuşmada, Fransa hükümetinin Suriye'de yeni bir rejim uygulama niyetinde olduğunu, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne bildirdiğini kaydetmişti. Aras, anlaşma metninin mahiyetinin bilinmemesine karşılık, Fransa ile dostane ilişkileri olan Türkiye'nin, bir uzlaşma sağlanmasıyla alakadar olduğunu belirtme ihtiyacı duymuştur. Türkiye ile Fransa'nın iyi komşuluk ilişkileri haricinde, İskenderun-Antakya bölgesinin çoğunluğunun Türk olmasından kaynaklı, uluslararası anlaşmalardan doğan hukuki bir durumun ortaya çıktığını, bu sebeple iki ülkenin uzlaşmasının önemli olduğunu vurgulamıştı. Ayrıca Aras, Türkiye'nin, Suriye'nin bağımsızlığından yana olduğunu söyleyerek, çoğunluğu Türklerden

⁷ Seyhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1938)*, İstanbul 2005, s.105.

⁸ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalı ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1.Cilt, Ankara 2000, s. 540.

oluşan İskenderun-Antakya bölgesinin, kendi işlerini kendilerinin göreceği bir yapıya kavuşturulması isteğinde bulunmuştu.⁹

Aras'ın bu konuşmasında, Fransa'nın Türkiye'ye verdiği taahhütlerin, olası bir Suriye'ye verilecek bağımsızlıkla birlikte, çoğunluğu Türk olan bu bölge için talep edileceğini, net bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu durum, Hatay meselesinde yeni bir dönemin başladığının da göstergesiydi. Fakat Fransa Hükümeti, 1921 yılında imzalanan Ankara Antlaşması'nı mandater devlet sıfatıyla imzaladığını, 1922 yılında imzalanan manda sözleşmesinin Fransa'ya, Suriye'nin bağımsızlık sürecinde, onun bütünlüğünü koruma görevi yüklediğini ve bunun dışına çıkmayacağını beyanla, Türkiye'nin Hatay için taleplerini geri çevirmiş oluyordu.¹⁰

Fransa'nın bu tavrına karşılık Türkiye, Paris Büyükelçisi Suat Davas aracılığıyla, 10 Ekim 1936 tarihinde Fransa Dışişlerine bir nota vermişti. Türkiye, Fransa'nın Suriyeli temsilcilerle imza ettiği ve Lübnan temsilcileri ile de imzalanmak üzere olan anlaşmanın bir benzerini, çoğunluğu Türk olan İskenderun ve Antakya bölgesi temsilcileri ile de yapılmasını talep ediyor ve Fransa Hükümetinin bu hususta bir karar vermesini istiyordu. Notanın devamında Türkiye, bu bölge ahalisinin kendi kendilerini idare edecek bir rejim değişikliğine gidilmesi gerekliliğini, Fransa ile o zamana kadar yapılan anlaşmaların bir gereği olarak gösteriyordu. Türkiye'nin ortaya koymaya çalıştığı, Fransa'nın kendi mandası altında yıllarca bulunmuş Suriye ve Lübnan'a, bağımsızlık ve hakim birer devlet olma kararı almışsa, Fransa'nın bu iki memleket ahalisini, kendi kendilerini idare edebilecek düzeye geldiklerini de kabul

⁹ *İskenderon-Antakya Meselesi*, "Akvam Cemiyeti Konseyinin 93 üncü toplantısı zabıtlarından, Dördüncü Celse", Ankara 1936, s. 9-10.

¹⁰ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, TC Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s. 159.

ediyor demektir. O bölge için bu kararı alan Fransa'nın, aynı kararı İskenderun ve Antakya bölgesi için de alması gerekiyordu.¹¹

Türkiye, verdiği nota ile Fransa Hükümeti'nin bu konudaki net tavrını da görmek istiyor ve o bölgenin kendisi için ne kadar önemli olduğunu da ortaya koyuyordu. Fransa zaman geçirmeden Türkiye'nin taleplerine karşılık, 10 Kasım 1936 tarihli bir nota ile cevap verdi. Cevapta, Fransa Hükümeti'nin Türkiye ile yapmış olduğu 1921 anlaşması dahilinde ki taleplerini müzakere edebileceklerini, fakat Suriye ve Lübnan temsilcileri ile yapılan anlaşma ve görüşmelerin Hatay temsilcileri ile yapılmasının, bu iki devletin haricinde üçüncü bir devleti ortaya çıkaracağını, bunun da Suriye'nin parçalanması anlamına geleceğini, böyle bir duruma da mandater devlet olarak Fransa'nın izin vermeyeceğini ve Suriye'nin bütünlüğünü koruyacağını beyan etmişti. Fransa Hükümeti ile Ekim, Kasım ve Aralık aylarında verilen karşılıklı notalar, meselenin halledilmesinde bir sonuç vermedi. Bunun üzerine Türk Hükümeti, Fransız Hükümeti'nin meseleyi Milletler Cemiyetine götürmek konusundaki teklifini kabul etti. Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği tarafından, Fransız Dışişlerine verilen 9 Aralık 1936 tarihli notada bildirildiği üzere, Milletler Cemiyetine müracaat ederek, Hatay hakkındaki Türk-Fransız anlaşmazlığının, hürriyet ve canları tehdit altında bulunan Hatay Türklerinin güvenliği hakkında alınacak tedbirlerin, olağanüstü toplantıda görüşülmesini talep etmişti. Bu talebe karşılık Milletler Cemiyeti Meclisi'ndeki görüşmeler, 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve raportör tayin edilen İsveç temsilcisi Sandler, Meclise bir rapor sunmuştu.¹²

Aslında Sandler'in bu raporu, 20 Ocak 1937 tarihinde Cenevre'de yapılan Türk-Fransız görüşmelerindeki Hatay'ın statüsü üzerine varılan anlaşma ana noktalarının, 27 Ocak 1937 tarihinde Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından kabul edilmesiydi. Fakat bu süreçte gözden kaçırılmaması

¹¹ *BCA*, Belge No: (030.10.224.510.12), 402/456, 4 Temmuz 1938, "10/X/1936 tarihinde Paris Büyük Elçimiz Bay Suad Davas Vasıtasile Fransa Hariciye Nezaretine tevdi edilen nota.", s. 17-19.

¹² *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları...*, s. 163-166.

gereken en önemli hususlardan birisi, Türkiye'nin Fransa'ya karşı sertleşen tutumu ve Atatürk'ün Konya-Ulukışla seyahatidir. Atatürk'ün askeri birlikleri denetlemek için yaptığı seyahat, Fransa'ya bir göz dağı olmasıyla birlikte, Avrupa'daki siyasi karışıklık ve savaş tehlikesinin olması, Hatay meselesinde kilitlenen Türk-Fransız ilişkilerinde yeni bir uzlaşma yolu açmıştı. Bu uzlaşma Sandler raporuna da yansımıştır.¹³ Bu rapor, Hatay'ın statüsünün esaslarını ortaya koyuyordu. En önemli hükümlerinden bazıları şunlardı. Hatay'ın ayrı bir varlık olarak kabul edildiği, iç işlerinde serbest, dış işlerinde, para biriminde ve gümrük işlerinde Suriye ile hareket edeceği, Sancağın resmi dilinin Türkçe olduğu hususları idi.¹⁴

Cenevre'de, Türkiye ile Fransa arasında, Hatay'ın “ayrı bir varlık” olarak statüsünün belirlenmiş olması, hem Türkiye'de hem de Hatay'da büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Hatay meselesinde çözümün birinci aşaması olan bu gelişmeden sonra ikinci aşama, Sandler raporuna dayanarak, Konseyin tayin edeceği Uzmanlar Komitesi'nin hazırlayacağı ve 27 Mayıs 1937 tarihinde kabul edilen Statü ve Anayasanın uygulanması olacaktır.¹⁵ Hatay'ın artık “ayrı varlığı” hukuksal olarak kabul edilmişti. Aynı zamanda toprak bütünlüğünün güvence altına alınması hususunda Türkiye ile Fransa arasında bir anlaşma imzalandı. Kabul edilen Anayasaya gelince, kırk üyeden oluşan bir meclis öngörülmüş ve yapılacak seçimlerin sonucu her ne olursa olsun, bu mecliste en az 8 Türk, 6 Alevi, 2 Arap, 2 Ermeni ve 1 Rum-Ortodoks temsilci seçilecekti. Kurulan devletin yüzölçümü 4.805 km² idi. 219.000 olan nüfusun çoğunluğu %39.7 ile Türklere aitti. Sonraki çoğunluğu ise %28'lik oranla Aleviler oluşturmaktaydı. Ermenilerin oranı %11, Sünni Araplar %10, Rum-Ortodokslar ise %9'lük nüfus payına sahiplerdi. %3'lük kesimin

¹³ Tam metin için bkz.: *Aynı Tarihi*, Şubat 1937, Sayı 38, s. 95-97

¹⁴ Raporun tam metni için bkz.: *BCA*, Belge no: (030.10.224.510.12) 402/456, 4.7.1938, “Cemiyeti Akvam Mukarreratı”, s.3.

¹⁵ *BCA*, Belge no: (030.10.224.510.12) 402/456, 4.7.1938, “Cemiyeti Akvam Mukarreratı”, s. 3.

içinde ise Kürt, Çerkez, Yahudi, İsmaili ve Arnavut kökenliler bulunmaktaydı.¹⁶

Hatay meselesinin halledilmesindeki üçüncü aşama ise, Milletler Cemiyeti Konsey Başkanı tarafından seçilmiş olan ilk seçim komisyonunun, Anayasa ve Statü'ye aykırı olarak hazırladığı ilk seçim düzenlemesinin, 14 Mart 1938 tarihinde bir komite tarafından yeniden düzenlenmesi ile sona erecek olan aşamadır.¹⁷ Seçim komisyonu, Türkiye'nin istekleri doğrultusunda seçim yönetmeliğinde gerekli düzenlemeleri yaparak seçimlerin Türkiye'nin istediği gibi gitmesini sağlayacaktı. Bu doğrultuda, Fransa ile de yapılan anlaşma gereği seçim süreci, Türkiye'nin lehine gibi görülse de, Hatay'daki seçmen yazımları, sanıldığından daha zor ve sıkıntılı geçmiştir. Zira Türklerin çoğunluğu ele geçireceğinden çekinen bütün unsurlarla manda yöneticileri aralarında, Türklere karşı bir işbirliği yoluna gidilmişti. Türkiye ile Fransa arasındaki alınan bütün kararlara rağmen, zaman ilerledikçe Türkiye lehine istenilen sonuç bir türlü alınamıyordu. Bunun en büyük sebebi, manda yöneticilerinin Türklerin aleyhine propagandalara göz yumması ve seçimlerde Alevilerin Türk listelerine yazılmamaları konusunda baskı yapmalarıydı. Bu olumsuzluklar, seçimleri Türklerin aleyhine döndürmeye başlamıştı. Bu durum, Türkiye-Fransa arasında Mart 1938'de varılan mutabakat gereği, Türk seçmenlerin %55 lik çoğunluğunun sağlanması koşulundan uzaktı.¹⁸

Türkiye'nin hiç de istemediği bu olumsuzluklar, Hatay'da yeni bir hamleyi gerekli kılıyordu. Bu hamlede, Hatay davasında her zaman en etkin isim olan Atatürk'ten gelecekti. Hastalığının ilerlemiş olmasına rağmen, 19 Mayıs 1938 tarihinde Mersin ve Adana'daki askeri birlikleri denetleyecek ve Hatay konusundaki kararlılığını bir kez daha ortaya koyacaktır. Bu kararlılık yine Atatürk'ün talimatı ile Hatay sınırına otuz bin kişilik askeri

¹⁶ Soysal, *a.g.e.*, s. 543-544.

¹⁷ *BCA*, Belge no: (030.10.224.510.12) 402/456, 4.7.1938, "Cemiyeti Akvam Mukarreratı", s. 3.

¹⁸ Ada, *a.g.e.*, s.161-165.

kuvveti sevk etmekle desteklenince,¹⁹ Fransa, Türkiye'nin Hatay meselesini çözmeye konusundaki bu hamlelerini görmezden gelemedi.

Fransa, gerektiğinde Türkiye'nin askeri bir müdahalede bulunabileceği tehdidine karşı, 10 Mart 1938 Antlaşması'nın gereklerini yerine getirmek üzere harekete geçti. Türkiye ile Fransa, Milletler Cemiyetine başvurarak, cemaatlara göre seçmen yazımı ile ilgili Türkiye'nin istediği düzenlemeler yapıldı ve seçim tarihinin değiştirilmeyip 15 Temmuz 1938 olarak kalmasına karar verildi. Fransa, manda yönetiminin Türkiye'yi rahatsız eden tavırlarının farkında olarak Mart 1938 Anlaşması'na aykırı uygulamalara sebep olduğunu düşündüğü Delege Garreau'nun yerine Yarbay Collet'i seçimler süresince temsilci olarak atadı. Hatay'da sıkıyönetim ilan edilerek, tüm mandater yetkiler de Fransız askeri makamlara devredildi. Diğer bir hamle ise Hatay Valiliğine, Hatay Halk Partisi ve Egemenlik Cemiyeti'nin önemli ismi Abdurrahman Melek getirilerek yapıldı. Melek, ilk olarak görevden alınan yöneticilerin yerine Halk Partili idarecileri getirdi.²⁰

Melek'in Valiliğe getirilmesi, olası karışıklıkların çıkması riskine karşılık Türkiye, 1937 Aralık ayındaki askeri uzlaşmaya göre Hatay'a asker sokma isteğini resmen Fransa'ya bildirdi. Türkiye'nin daha önceki anlaşmalara dayanarak yaptığı bu haklı talebi karşısında iki taraf kurmay heyetleri 14 Haziran 1938 tarihinde Antakya'da temaslara başladılar. Temaslar sonucunda her iki tarafında mutabakatıyla 3 Temmuz 1938 tarihinde Türk-Fransız Askeri Anlaşması Antakya'da imzalandı. Anlaşma gereği Hatay'a girecek Türk birliklerinin sayısı 2500'ü geçmeyecek ve İskenderun, Beylan, Kırıkhan ve Antakya mıntıkasında konuşlanacaklardı.²¹ İş artık Türk birliklerinin bir an önce Hatay'a girmesine kalmıştı. Atatürk anlaşmanın yapıldığını haber alır almaz, iki hükümet arasında temasların hemen yapılarak, Türk birliklerinin bir an

¹⁹ *BCA*, Belge no: (030.10.223.507.11), 31 Mayıs 1938, Celal Bayar'ın talimatı, s. 1.

²⁰ Sökmen, *a.g.e.*, s. 13; Melek, *a.g.e.*, s. 49; Ada, *a.g.e.*, s. 170; Soyak, *a.g.e.*, s. 614.

²¹ Genelkurmay, *Antakya'da Yapılan Genelkurmaylar Anlaşmasına Merbut 1 No.lu Protokol*, Genelkurmay Matbaası, Ankara 1938, Ek-II, s. 12; *BCA*, Belge no: (030.10.224.510.12) 402/456, 4.7.1938, s. 12.

önce Hatay'a girmesini istedi. Nihayetinde 4 Temmuz'da Kurmay Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk birlikleri, Payas ve Hassa'dan sınırı geçtiler.²² Yine aynı gün 4 Temmuz 1938 tarihinde Türkiye-Fransa arasında daha önce başlayan siyasi görüşmelerde de sonuç alınarak, iki ülke arasında Dostluk Antlaşması imzalanmıştı.²³

Bu anlaşmalarla artık Hatay'ın kaderi değişmiş, yirmi yıllık esaret bitmiş, Atatürk'ün namusumdur dediği Hatay kurtulmuştur. Bundan sonraki aşama seçimlerin bir an önce sonuçlanması olacaktır. Bu aşamada seçimlerin sorunsuz ve istenilen gibi yürütülmesi için 4 kişilik bir komisyon kuruldu.²⁴ Yapılan yeni düzenlemelerle birlikte, birinci derecede seçmen yazma işlemi 22 Temmuz 1938 tarihinde başlamış ve 1 Ağustos 1938 tarihinde tamamlanmıştı. Bir gün sonrada cemaat temsilcilerinin katılımlarıyla tespit ve karara bağlanan seçmen sayıları belli olmuştu. Seçmen sayılarının dağılımına bakıldığı zaman, Türk 35847, Alevi 11319, Ermeni 5504, Arap 1845, Rum-Ortodoks 2098, diğer cemaatler 359 kişi olarak tespit edilmişti. Buna göre (her yüz seçmen bir ikinci derece seçmen sayıldığından) Türk cemaatinden 358, Alevi cemaatinden 113, Ermeni cemaatinden 55, Arap cemaatinden 18, Ortodoks cemaatinden 20 kişi ikinci derece seçmen olarak seçilmiş oluyordu. Böylece Hatay Devleti Meclisi 22'si Türk, 9'u Alevi, 5'i Ermeni, 2'si Arap ve 2'si Ortodoks olmak üzere 40 milletvekilinden oluşacaktı.²⁵

²² Sökmen, *a.g.e.*, s. 105.

²³ *BCA*, Belge no: (030.10.224.510.13) 402.457, 4.7.1938, Müşterek Beyanname, s. 1.

²⁴ Bu komisyonda (İntihab-ı Ali Komisyonu), "Türk temsilci Cevat Açıkalın, (eğer Açıkalın'ın mazereti olursa, kendisine Hatay'daki Türk kuvvetlerinin mümessili Albay Feyzi Mengüç reyî olmaksızın bakabilecekti), Fransız temsilci Collet, Hatay Valisi Abdurrahman Melek ve Türk Cemaati mümessili (Hatay Halk Parti Reisi) Abdulgani Türkmen" bulunacaktı. *BCA*, Belge no: (030.10.224.511.9) 402/481, 16 Temmuz 1938, Cevat Açıkalın'ın Collet ile Hatay Seçim işlerinin görüşülmesi ve mutabık kalınan hususlar, s. 3-4.

²⁵ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.28), 2.8.1938, Cevat Açıkalın'ın seçim sonuçlarını gösterir raporu, s.1.

Bu sonuçlarla Türkiye, Hatay için istediğini elde etmiş ve yeni bir sürece girilmiştir. Artık iş Hatay Devleti'nin kurulmasına, başkanının, hükümet ve meclisinde görev alacakların belirlenmesine gelmiştir.

3. Hatay Devleti Hükümeti ve Meclisinde Görev Alacak İsimlerin Belirlenme Süreci Ve Türkiye'nin Hassasiyetleri

Türkiye'nin diplomatik ve stratejik savaşı neticesi Fransa ile varılan anlaşmalarla, seçimlerde Hatay Türklerinin çoğunluğu garanti altına alınmış, kurulacak 40 sandalyelik Meclisi'nde 22 Türk milletvekili Fransa'ya taahhüt ettirilmişti.²⁶ Bu durum Hatay meselesinin Türkiye'nin istediği gibi çözüldüğü anlamına geliyordu. Şimdi Devlet, Hükümet ve Meclis Başkanları ile milletvekillerinin hangi isimlerden oluşacağı meselesinin halledilmesi gerekiyordu.

Hatay Devleti Millet Meclisi'ne kimlerin aday gösterileceği Dörtyol'da yapılan bir toplantı ile belirlendi. Bu toplantı için dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından, Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer görevlendirmişti. Sökmensüer'den istenen Dörtyol'a giderek Hatay'daki genel durumu ve Hatay Hükümeti ile meclisinde görev alacak isimleri belirleyerek İçişleri Bakanlığına bildirmesiydi. Sökmensüer hiç zaman geçirmeden 10 Ağustos 1938 tarihinde bir toplantı tertipleyerek, bu toplantıya, Antalya Bağımsız Milletvekili Tayfur Sökmen, Fevkalâde Murahhas Cevat Açıkalin, İskenderun Başkonsolosu Fethi Denli ve Vali Abdurrahman Melek'i davet etmişti. Toplantıda kimlerin Devlet, Hükümet, Meclis Başkanı olacağı ve hangi isimlerin milletvekili adayı gösterileceği görüşüldü. Bu görüşmeler Ankara'nın planladığı şekilde gelişti. Planda, Hatay Meclisi'nin Türklere ayrılmış 22 milletvekilinin ismi belirlenecek, birde yedek liste hazırlanacaktı. Geri kalan ve cemaatlara ait 18 milletvekili adayının belirlenmesi için de Abdurrahman Melek görevlendirilecek ve bu isimlerin mecliste milli hassasiyetlere ters düşmeyecek kimseler olması istenecekti. Sökmensüer, bu toplantıda

²⁶ BCA, Belge no: (030,10,223,505,7), 19 Mayıs 1938, Gentlemen Agreement'in Hatay'a teallük eden maddeleri.

konuşulanlar ve karara bağlananları, dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya gönderdiği raporda ayrıntılarıyla yazmıştır. Bu rapor doğrultusunda Ankara aldığı kararları Hatay Halk Partisine de onaylatarak Devleti yönetecek ve meclisinde görev alacak isimleri netleştirmiştir.²⁷

Sökmensüer'in Ankara'ya gönderdiği raporda ilk göze çarpan Anayasa gereği Hatay Meclisinin beş yıllığına belirleyeceği Devlet Başkanı'nın kimin olacağı konusudur. Sökmensüer bu makama ilk adayın Tayfur Sökmen olduğunu yazar.²⁸ Elbette bu duruma o toplantıda karar verilmiş değildir. Zira Sökmen'in, Atatürk tarafından Başkanlığa aday gösterildiğini orada öğrenmesi bunun göstergesidir. Sökmen, aday olduğunu Konsolos Fethi Denli'nin "*Cumhurbaşkanı kim olacak?*" sorusuna, Şükrü Sökmensüer'in verdiği cevapla öğrendiğini yazar. Sökmensüer, başlangıçta adayın Atatürk tarafından belirlendiğini ve bu konunun görüşülmeyeceğini söylese de, toplantıda bulunanların ısrarı üzerine Atatürk'ün adayının Tayfur Sökmen olduğunu açıklamıştır. Bu durum karşısında en çok şaşırarak olanlardan birisi de Sökmen'dir. Her ne kadar toplantıda böyle bir adaylığı kabul edemeyeceğini, eğer bu önemli görevi hakkıyla yapamazsa Atatürk'ün güvenini kaybedeceğini söylese de, Sökmensüer, kendisinin sadece durumu bildirmekte görevlendirildiğini, bir şey yapamayacağını söyleyecektir.²⁹

Sökmen'in aday gösterilmesi konusunda endişeleri vardır. Bu endişenin temel sebebi daha önce hiçbir yönetim tecrübesinin olmamasıdır. Bundan dolayı Hasan Rıza Soyak üzerinden Atatürk'ün kendisini bu görevden affetmesini istemiştir. Bu durumu Atatürk'e ileten Hasan Rıza Soyak'ın aldığı cevap aslında bütün işleyişin bir plan dahilinde geliştiğinin de açık bir göstergesidir. Atatürk, "*Bu mühim değildir; kurulacak devlete biz hakim olmayacak mıyız? Nasıl olsa idare edilir. Zaten kendisi Büyük Millet Meclisi'mizde*

²⁷ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekil Celal Bayar'a gönderdiği, Hatay Hükümet ve Meclisinde vazife ve yer alacak şahsiyetlerin raporu; s.1; Sökmen, *a.g.e.*, s. 106, Melek, *a.g.e.*, s.61.

²⁸ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekil Celal Bayar'a gönderdiği, Hatay Hükümet ve Meclisinde vazife ve yer alacak şahsiyetlerin raporu; s. 1.

²⁹ Sökmen, *a.g.e.*, s. 106.

mebus değil midir?... O sıfatla Hatay'da vazife alır, olur biter. Mühim olan devleti bir an evvel kurmaktır. Fransızların hali malum: Her zaman söylediğim gibi işi uzatmaya çalışıyorlar. Binaenaleyh derhal kabul etmelidir. Bunların kendisine münasip lisanla anlat” diyecektir.³⁰

Tayfur Sökmen'e duyulan bu güvenin elbette karşılığı Milli Mücadeleden beri Hatay meselesindeki fedakârca çalışmaları, özellikle Ankara'nın direktiflerine büyük hassasiyetle sadık kalmasıdır.³¹ Tayfur Sökmen için söylenecekler elbette bununla sınırlı değildir. Zira Hatay meselesinin halledilmesi konusunda Mustafa Kemal Atatürk'ün yürüttüğü stratejik mücadelede Sökmen her zaman ön planda olmuştur.³² Sökmen ismi, Devlet Başkanlığı adaylığı konusunda netleşmiş olsa da asıl sorun bu isme Fransızların göstereceği tepkidir. Zira Hatay meselesinin her aşamasında Fransızların kendi menfaatlerini zedeleyen ve kontrol altına alamadıkları en önemli isimlerden birisi Sökmen'dir.³³ Oluşabilecek böyle bir tepki karşısında neler yapılabileceği Dört Yol'da yapılan toplantıda ele alınmış ve iki alternatif üzerinde durulmuştur. Sökmenşüer raporunda, birinci seçenek olarak ortaya koyduğu Sökmen'i milletvekili adayı yapmak ve Fransızların göstereceği tepkiyi ölçmektir. İkinci alternatif ise, milletvekili adayı gösterilmeden meclis toplandığı zaman doğrudan doğruya devlet başkanlığına seçtirmektir. Bu seçeneklerin olabirliği görüşülürken varılan karar bunlardan farklıdır. Uygun görülen ise bir davet ile Tayfur Sökmen'i Hatay'a göndermek ve büyük tezahüratlarla karşılatmaktır. Böylece durum karşısında Fransa'nın takınacağı tavırda anlaşılacaktır. Zaten Fransızların doğrudan Sökmen'i reddeden bir tavrı da yoktu.³⁴ Sonunda Sökmen Devlet Başkanı adayı sıfatıyla 25 Ağustos 1938

³⁰ Soyak, *a.g.e.*, s. 619.

³¹ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekil Celal Bayar'a gönderdiği, Hatay Hükümet ve Meclisinde vazife ve yer alacak şahsiyetlerin raporu; s. 19.

³² Yahya Yılmaz, “Atatürk'ün Hatay'ın Kurtuluşunda Silahsız Savaşı: Diplomasi ve Strateji”, *Hatay (Anavatan Katılışının 80. Yıl Armağanı)*, İstanbul 2019, s., 156 -183.

³³ Ayrıntılar için bkz., Yahya Yılmaz, “Hatay Devleti Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen'in Hatay'ın Bağımsızlığındaki Yeri ve Siyasi Faaliyetleri, 1918-1974”, (M.K.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hatay, 2018.

³⁴ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Şükrü Sökmenşüer'in Devlet ve Hükümet Erkanı olarak namzetlikleri tespit olunanlar raporu; s. 1.

tarikhinde Hatay'a gittiği zaman, daha önce öngörüldüğü gibi büyük tezahüratlarla karşılanmış ve Hatay'da büyük kabul görmüştür.³⁵

Hatay Devlet Başkanlığı sürecinde Tayfur Sökmen'in adaylığı konusunda yaşanabilecek olumsuzluklarda göz önüne alınarak, ikinci ve üçüncü adaylarda belirlenmişti. Hatay Devlet Başkanlığı'na ikinci aday olarak Hataylıların yakından bildiği, sevdiği, milli mücadelede her türlü fedakârlığı yapmış olan Tayfur Sökmen'in kardeşi Abdullah Mürsel idi. Abdullah Mürsel'inde³⁶ Devlet Başkanlığı seçilmesinde bir olumsuzluk doğarsa üçüncü aday yine milli mücadelenin başından beri Hatay davasına sadık kalmış ve halk arasında sevilen bir isim olan İnyet Mürsel³⁷ olacaktı.³⁸

Devlet Başkanlığı adaylığındaki bu üç ismi analiz ettiğimiz zaman görülen şudur ki, bu isimler Türkiye'nin Hatay konusundaki hassasiyetlerini en iyi bilen ve bu hassasiyetleri karşılayan isimler arasından olmalarıydı. Bu hassasiyetlerin başında öncelikle Türk olmaları, milli mücadele süresince her türlü fedakârlığı göstermiş olmaları, Hatay Halk Partisi'nin

³⁵ Yahya Yılmaz, "Tayfur Sökmen'in Hatay Cumhurbaşkanlığı Döneminde Hatay'ın Birlik ve Beraberliği İçin Gösterdiği Çabalar ve 'Hataylılık' Anlayışı" *Hatay Araştırmaları-III*, 2017 Hatay, s. 149-171.

³⁶ Abdullah Mürsel'in Devlet başkanlığına ikinci aday gösterilirken, sahip olduğu vasıfları şöyle aktarılacaktır: "Abdullah Mürsel: Reyhaniye'lidir. Reyhaniye'nin Mürsel ailesin mensuptur. 55 yaşlarındadır. Rüştüde tahsil görmüştür. İlk kuvvai milliye hareketından şimdiye kadar falsosuz çalışmış büyük hizmetler görmüş muhaliflerin bile kendisine itimadı olan bir şahsiyettir. Halk partisi faal hey'eti azasındandır. Cesur, Ankara'nın drektiflerine kayıtsız ve şartsız bağlıdır." *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Şükrü Sökmensüer'in Devlet ve Hükümet Erkânı olarak namzetlikleri tesbit olunanlar raporu; s. 19.

³⁷ İnyet Mürsel'in Devlet başkanlığına üçüncü aday gösterilirken, sahip olduğu vasıfları şöyle aktarılacaktır: "İnyet Mürsel: Reyhaniye'lidir. Reyhaniye'nin Mürsel ailesine mensuptur. Rüştü tahsil görmüştür. İlk kuvvai milliye hareketından şimdiye kadar hizmetler görmüş ve Hatay davasında fedakarane çalışmıştır. Halkça sevilen idareci bir şahsiyettir. Halk partisi faal heyeti azasındandır. Cesurdur. Ankaranın direktiflerine kayıtsız ve şartsız bağlıdır." *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10 Ağustos 1938, Şükrü Sökmensüer'in Devlet ve Hükümet Erkânı olarak namzetlikleri tespit olunanlar raporu; s. 19.

³⁸ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Şükrü Sökmensüer'in Devlet ve Hükümet Erkânı olarak namzetlikleri tespit olunanlar raporu; s. 2.

azalarından olmaları, Ankara'nın direktiflerine kayıtsız ve şartsız uymuş olmaları idi.

Devlet Başkanlığı adayları belirlendikten sonra en stratejik hamle ise Hükümeti kuracak ve Bakanlıkları oluşturacak isimlerin tespit edilmesiydi. Burada en kritik makam Başbakanlıktı. Bu makama düşünülen isim ise Abdurrahman Melek'ti. Raporunda Melek'in halen Hatay valisi olduğundan, onun adaylığının Fransızları ve azınlıkları da memnun edeceğinden, manda yönetiminin sonuçlanmasına kadarda bu görevi sürdürebileceğinden bahsedilir. Melek hakkında bu tespitler yapıldıktan sonra, onun kayıtsız ve şartsız Ankara'ya bağlılığı ve partinin genel direktiflerine göre hareket edeceğinin de altı çizilir.³⁹ Zira diğer adaylarında genel özelliklerine bakıldığı zaman beklenti adayların Türkiye'nin hassasiyetlerini gözetmeleri ve Ankara'nın talimatlarına kayıtsız şartsız bağlı kalmalarıdır.

Raporun sonunda daha ayrıntılı isimlerin tahlil edildiği bölümde Melek'ten bahsederken, onun Hatay mücadelesinde çalıştığından bahsedilerek, Münevver Türkler içinde cemiyet hayatına en çok uyum sağlamış kişi olarak gösterilir. Melek'in fazla sinirli olduğu, bu durumda kendisinde kararsızlık yarattığı yazılır. Tanınmış bir aileye mensup olan Melek'in hitabetinin iyi olduğundan, Hatay'daki Hıristiyanlar üzerinde iyi bir etkiye sahip bulunmasına rağmen, Türklükte samimi olduğu özellikle belirtilir. Olumsuz olarak ise pek sempatik olmadığı ve bundan dolayı da halk arasında pek sevilmediği, Fransızlarla iyi geçindiği, Hatay Valiliği görevini halen yürüttüğü, buna karşılık, namuslu ve temiz bir geçmişe sahip olduğunun altı çizilir.⁴⁰ Melek'in Başbakan olmasında çıkabilecek herhangi bir olumsuzluk neticesinde yerine düşünülen isim ise, Devlet Başkanlığında üçüncü aday gösterilen İnyet Mürsel'dir.⁴¹

³⁹ *A.g.b.*, s. 3.

⁴⁰ *A.g.b.*, s. 19-20.

⁴¹ *A.g.b.*, s. 2.

Türkiye, Hatay Devleti'nde görev alacak Devlet Başkanı, Başbakan ve Bakanları milletvekillerinin dışındaki isimlerden belirleyecekti. Zira statü ve anayasaya göre bu görevlere geleceklerin milletvekili olma şartı yoktu. Onun için raporda bu makama geleceklerin milletvekili dışında isimler olması önerilirken, cemaatlerden Bakanlık verileceklerin ise milletvekili olması meclisteki Türk çoğunluğu için fayda sağlayacağı belirtilmişti. Ayrıca raporda, Bakanlar Kurulu'nun beş kişiden oluşacağı ve bu Bakanlıklardan birinin veya ikisinin biri Alevi ve diğerinin Ermeni veyahut Ortodoks olmak üzere meclis haricinde seçileceği kararlaştırılmıştı. Bakanlıklara düşünülen isimler ise; Adliye Bakanlığına Cemil Yurtman ya da Abdullah Feyzi, Kültür Bakanlığına Ahmet Faik Türkmen, Maliye Bakanlığına bankacı ve maliyeci Cemal Bakı, Sağlık Bakanlığına Kemal Alpar, Meclis Başkanlığı'na ise Abdülgani Türkmen idi.⁴² Artık Bakanlar Kurulu da oluşturulduktan sonra sıra milletvekili aday isimlerinin belirlenmesine gelmişti. Belirlenen adaylar Hatay Devleti Meclisi'ne seçilebilmek için 11-20 Ağustos tarihleri arasında başvuruda bulunacak ve nihayetinde Milletvekili seçimi 30 Ağustos 1938 tarihinde yapılacaktı.⁴³

Hatay Meclisinde 22 Türk milletvekilliği için biri asil diğeri yedek olmak üzere iki liste hazırlanmıştı. Bu listelerdeki isimlerin yanına onlar hakkında edinilen bilgiler ve yapılan değerlendirmeler yazılmıştı. Bu bilgiler ve değerlendirmeler genel itibari ile doğum yerleri, hangi aileye mensup oldukları, eğitim seviyeleri, buldukları görevler ile kişilik özelliklerinden bahsedilmişti. 44 kişilik bu milletvekili aday listesinden ilk 22'si asil olmak üzere belirlenmiş, eğer ilk listeden bir isim çıkartılırsa yedek listenin sonundan başlanılarak asil listeye alınması kararlaştırılmıştı. İlk listedeki isimler şunlardır: Abdülgani Türkmen, Vedi Münir Karabay, Samih Azmi (Ezer), Dr. Vedi Bilgin, Karsulu Kamil ağa oğlu Mehmet (Mehmet Kamil), Bekir Sıtkı Kunt, Nuri Aydın (Konuralp), Dr. Arif, Dr. İbrahim İnal, Suphi Berakat (Bereket), Adalı Hacı Mehmet (Mehmet

⁴² *A.g.b.*, s. 2-5.

⁴³ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.38) 9.8.1938, Cevat Açıkalın'ın Hariciye'ye gönderdiği rapor, s. 1.

Adalı), Nafi Miski, Mısırlı zade Ali (Ali Mısırlı), Abdurrahman Mürsel, Bahri Bahadır(lı), Beylan Halkevi Reisi Seydi (Seydi Oğuz), Muallim Arif Hikmet (Süral), Reşid Duman, Cevdet Abacı, Hamdi Selçuk, Bostan Mercan, Eczacı Abbas (Abbas Ülkü). İkinci yedek listede ki isimler ise şunlardır: Şükrü Balcı, Şükrü Melek, Ömer Fevzi, Hulki Elhas, Kunduracı Abuş, Hakim Rasim, Şeyh köylü Mahmud Celal, Hakim İsmet Yahşi, Kuseyirlerden Naci, Halef Hattat, Berekat zade Ali Muhsin, Cevdet Selçuk, Mustafa Nizameddin Yahya, Dişçi Latif, Galatasaray müdür muavini Mazhar, Ömer Süveydan, Kaymakam Mazlum, Kemal Benkü, Memduh Halef, Şekip Kavlak, Talat Civelek, Dişçi Hikmet Celal.⁴⁴

Milletvekili adaylarının belirlenmesinde Türkiye iki önemli esası ön plana çıkarmıştı. Bunlardan en önemlisi adayların saf Türk olması, ikincisi ise Ankara'ya bağlı bulunmalarındır. Bu esasların dışında belirlenen adaylar içerisinde Hatay'da tepki ile karşılanacak isimler de listede yer almıştır. Raporda, *“asıl nazik olan ve nazik olduğu kadar da Hatay'da milli birliği temin edecek olan keyfiyet”* diye başlayan durumun devamı bu isimlerin aday gösterilme gerekçeleridir. Bu isimlerin önceleri muhalif hareket etmelerine rağmen, Türkiye'nin meseleyi çözme aşamasında Türklerden yana tavır takınmış olmaları ve Ankara'ya gelerek buradan aldıkları direktiflerle Türk davasına hizmet etmeleri aday gösterilmelerinde etkili olmuştur. Bu isimler bazı dönemlerde manda yönetimi ile ortak hareket etmiş ve Türkiye'nin aleyhine çalışmış olsalar da daha sonraları Türkiye lehine tavır almışlardır. Bu isimlerden öne çıkanlar Suphi Bereket, Mehmet Adalı ve Kuseyri Mustafa'dır.⁴⁵

Raporda Suphi Bereket isminin milletvekili adayı gösterilmesinin gerekçeleri açıklanırken, her ne kadar Türkiye'nin aleyhine faaliyet göstermiş olsa da, daha sonraları Türkiye'den yana tavır aldığı ve mücadele verdiği, Hatay Türklüğü için çalıştığının altı çizilecektir. Daha

⁴⁴ BCA, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Şükrü Sökmensüer'in Devlet ve Hükümet Erkanı olarak namzetlikleri tespit olunanlar raporu; Hatay mebusluklarına müreccah namzetler, s.8-17.

⁴⁵ BCA, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Şükrü Sökmensüer'in Devlet ve Hükümet Erkanı olarak namzetlikleri tespit olunanlar raporu; s.7.

sonra da Ankara'ya giderek oradan aldığı direktifler doğrultusunda Hatay'da mücadele etmiş olması onun, Hatay'ı idare edecek Türkler arasında kendisine yer verilmesini temin etmiştir vurgusu yapılacaktır. Aynı zamanda verilen bu adaylık ile Ankara'nın saygınlığının artacağı ve vefakârlığının da bir örneği olacağı yazılmıştır.⁴⁶

Adaylığı şaşkınlıkla karşılanan bir diğer isim ise, “*seksenlik*” tabiri kullanılan Adalı Hacı Mehmet'tir. Onun aday gösterilme gerekçesinde ise şunlar yazılıdır. Adalı'nın Hatay ve Suriye'deki nüfuzunun fazla olduğu, eğer isterse Hatay'dan ayrılarak ömrünün geri kalanını rahatlıkla Suriye'de veya Türkiye'de geçirebileceği halde onun, davanın en zor zamanlarında tehditlere kulak asmayarak Ankara'ya gittiği ve Türklük davasını benimseyerek çalıştığı, birçok kişi üzerinde etkili olduğu, onun için milletvekilliğinin verilmesinin uygun olacağı vurgulanmıştır. Aynı zamanda verilecek bu adaylığın hem bütün Adalı ailesini Hatay Türklerine bağlayacağı, hem de Hatay'daki Türkler arasında ikilik yaratmak isteyen Suriyelilerin kullanabilecekleri en büyük silahın da kendi aleyhlerine çevrilmiş olacağı belirtilerek, böylece Türkiye'ye inananlara da gerekli vefanın gösterildiğinin de nişanesi olacaktır.⁴⁷

Listedeki diğer beklenmedik isim Kuseyri Mustafa idi. Bu ismin belirlenmesinde gözetilen yine Hatay Türklüğünün menfaatleridir. Fakat Kuseyri Mustafa hem Adalı'nın hem de Suphi Bereket'in telkinlerine ve Türkiye'nin başka araçlarla haber yollamasına rağmen Halep'ten gelmemiş ve adaylığı kabul etmemiştir. Fakat Kuseyri ailesinin bir başka ismi olan ve Türk davasını benimseyip çalışan Naci Bey adaylar arasına konulmuştur. Naci Bey'in Hatay davasına katkısı çok beklenmese de, bu aileden Türkiye'nin yanında olanlara sahip çıkılması ileride fayda sağlayacağı düşüncesini öne çıkarmıştır.⁴⁸

⁴⁶ A.y.

⁴⁷ A.y.

⁴⁸ A.y.

Listeler belirlendikten sonra rapor İçişleri Bakanlığına sunulmuş ve buradaki çalışmalardan sonra Başbakanlığın da onayı alınarak tek liste haline getirilmişti. Bu listeler, açıklanması için Fevkalade Murahhas Cevat Açıkalın'a gönderildi. Açıkalın, 22 Türk milletvekilinin ismini, Hatay Halk Partisinde yapılan bir toplantıda açıkladı.⁴⁹ Daha önce belirlenen listelerde birtakım değişiklikler olmuş, özellikle Abdurrahman Melek'in verdiği listeden, 6-7 kişi kalmıştı. Bu durumu değerlendiren Melek, hiç beklenmedik isimlerin listeye girdiğini, hatta bunların eski muhalif ve Hatay'da oturmayan isimler olduğunu, bu durumun eskiden beri partide fedakârlıkla çalışmış arkadaşlar üzerinde olumsuz etki yaptığını, fakat hiç kimsenin buna karşı çıkmadığını yazacaktır.⁵⁰

Türkiye'nin Hatay Türklerinin hassasiyetlerini de göz önüne alarak hazırlanmış olduğu Milletvekilleri listesinde beklenmedik isimlerin olması her ne kadar şaşkınlık yaratmış olsa da, Türkiye'nin önceliği Hatay'ı hiçbir ayırım yapmadan bütün cemaatleri kapsayacak şekilde bir arada tutma çabasıdır. Bunda da başarılı olmuştur. Zira kimsenin beklemediği isimlerin listede olma gerekçeleri yazılırken, devletin kapsayıcılığı ve kendisi için fedakarlık yapanlara sahip çıkması, vefa göstermesi onun gücünü daha da pekiştirmiştir. Türkiye'nin milletvekili adaylarında her ne kadar bazı esaslar aramış olsa da, Türkiye Hatay'ın işgal yıllarındaki halkın içinde bulunduğu şartları da göz ardı etmemiştir. Zira belirlenen adaylar üzerinde oluşabilecek tartışmaların gerekçelerini de ortaya koymuştur. Bu gerekçelerde göze çarpan, yapılan değerlendirmelerin günün şartlarını her yönüyle ele alarak yapılmış olmasıdır. Raporda milletvekili yapılma gerekçeleri açıklanan isimler haricinde dikkat çeken bir durumda, Hatay meselesinde mücadelenin dışında kalanlar için yapılan değerlendirmelerdir. Burada görülen şudur ki, Türkiye, işgal altında kalmış Hatay'da,

⁴⁹ Kazalara göre belirlenen Milletvekili adaylarının isimleri şöyledir: Antakya Kazası: Abdulgani Türkmen, Hacı Mehmet Adalı, Suphi Bereket, Vedi Müner Karabay, Dr. Vedi Bilgin, Dr. İbrahim İnal, Samih Azmi Ezer, Bekir Sıtkı Kunt, Nuri Aydın, Hikmet Celal, Mehmet Karsulu, Ali Mısri, İzzet Zekeriya. Kırıkhan Kazası: Abdurrahman Mursaloğlu, Abdullah Mursaloğlu, Bahri Bahadırılı, Cevat Abaloğlu, Seydi Oğuz, Arif Hikmet Süral. İskenderun Kazası: Hamdi Selçuk, Abbas Ülkü, Bostan Mercan. "Halk Partisi Namtezlerini Tespit Etti", *Hatay*, 20 Ağustos 1938, s. 1.

⁵⁰ Melek, *a.g.e.*, s. 62.

işgalcilerin yaptığı bozgunculuğun farkında olarak şahıslar üzerindeki olumsuz etkileri görmüş ve bu etkilerin sonucu mücadelenin dışında kalanlara da kapsayıcı bir tavır takınmıştır.

Yukarıda yaptığımız değerlendirmelerin karşılığını raporda görmek mümkündür. Türkiye, Hatay'da yaşayan bütün cemaatler üzerinde işgal yıllarının olumsuz etkilerini gözdardı etmemiş, bu etkilerin sonucu şahısların insani zaaflarından dolayı onları yargılarken biraz daha hoşgörülü olmak gerektiği zaruretine dikkat çekmiştir. Raporda, manda yönetimi altında yaşayan bazı Hataylıların, gelecek konusundaki endişeleri, ailelerini korumak ve kurtarmak istemeleri amacıyla yapmış oldukları hataların, maruz görülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu durum vurgulanırken ortaya şu gerekçe koyulmuştur. Eğer herkes sırf milli vicdanın gereğidir diye dağlara çıksaydı veyahut memleketlerinden çekilselerdi, bugün yalnız Hatay'da değil, ana vatanda da istila ve işgal edilen yerlerde hiç Türk kalmaz, o vakit de Türklüğün davası ortadan kalkmış olur ya da kalanlar hain kabul edilerek, hayat ve istiklallerini kurtarmak fedakarlığa ve gayrete değmez küçük bir insan yığını olurdu. Görülüyor ki Türkiye, Hatay Meclisi milletvekili adaylarını belirlerken, Hatay'ın işgal altına düştüğü zamandan itibaren, gelişen olaylar ve bu olaylar karşısında, bazen kişisel menfaatleri, bazen ailelerini koruma gayretleri, geleceğin belirsiz olması kaygılarından dolayı insanların bir takım hatalar yapmış olduklarını hoş görme yoluna giderek Hatay'da bütünleyici olmaya çalışmıştır. Böyle bir yaklaşımın en büyük sebeplerinden birisi, Türkiye'nin Hatay meselesini ele alıp, milli bir dava olarak yürütmeye başladığı zaman, zorda oldukları için milli hislerini gösteremeyenlerin bu davaya katılmaları ve sahip çıkmaları olarak açıklanmıştır. Türkiye'nin Hatay konusundaki kararlılığından şüphe edenlerin ise, izlenen kararlı tutum karşısında derhal saf değiştirerek Hatay milli davasına dahil olmuşlardır.⁵¹

⁵¹ *BCA*, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Şükrü Sökmensüer'in Devlet ve Hükümet Erkanı olarak namzetlikleri tespit olunanlar raporu; s. 5.

Türkiye'nin adayları belirlerken bir diğer hassasiyeti de, Hatay'da yaşayan Çerkesler konusundadır. Raporda ayrıca değinilen Çerkeslerin, Hatay davasında olumlu faaliyetlerde bulunanlar arasında ilk akla gelen cemaat olduğu belirtilmiştir. Hatay davasının başladığı günden sonuna kadar her itibarla Türklerden ayrılmayan bu topluluğa mensup bir iki milletvekili vermek gerekliliğinin altı çizilmiştir. Bu niyete rağmen bu topluluktan milletvekili adayı bulunamadığından bu seçimlerde onları Türklerin temsil edeceği raporda yazılmıştır. Aynı değerlendirmenin devamında Alevi ve Arap cemaati ile ilgili de yapılması gerekenler tespit edilmiştir. Bu değerlendirmelere göre Alevi ve Arapların da çoğunluk olarak Hatay davasına destek verdikleri bunun için de onlara da Türk taraftarı olanlardan vekil ayırmak zorunluluğu dile getirilmiştir. Zira Arapların ve Alevilerin Türk listelerine yazılmış olmaları böyle bir hak doğurmuştur. Türkiye'nin endişesi saf Türk olması istenen 22 milletvekilinin bu şekilde eksilmesi durumudur. Onun için bir iki milletvekili verilmesi zora girmiştir. Bunun farkında olarak hareket eden Kuseyir'den 18 Arap köyü, Hatay Halk Partisi'ne gönderdikleri mazbatada verdikleri iki vekillik oya karşılık Antakya Türklerinden tüccar Mısırlızade Ali'nin ⁵² Türk listesinden seçilmesinin kendilerini de tatmin edeceğini bildirmişlerdi. Neticede bu isim üzerinde yapılan inceleme de, Mısırlı zade Ali'nin daima Türk cephesine bağlı olarak çalıştığı ve esasen Türk olduğu, onun listede olmasının Arapları da tatmin edeceği belirtilmişti. Ermeni ve Ortodokslar konusunda ise Türkiye'nin tavrı, her ne kadar bu cemaatlerin kendi vekillerini seçtirme hakları bulunsa da, onların vekillerinin de Türk tezine uygun kişilerden seçilmesin de fayda görülmüştür.

Netice de belirlenen milletvekilleri adayları ve seçimlerin bitmesiyle Türkiye'nin istediği bir yapı Hatay'da kurulmuştur.

⁵² Mısırlı Zade Ali ile ilgili raporda yapılan açıklamada şunlar yazılmıştır: *"Antakya'da tüccardır. Namuslu bir adamdır. Türkiye'de Mısırlızadeler ünvanıyla anılmaktadır. Türk listesine yazılan iki mebusluk miktardaki Arapların gösterdikleri ve muvafık görülen namzetler."* BCA, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, Şükrü Sökmensüer'in Devlet ve Hükümet Erkanı olarak namzetlikleri tespit olunanlar raporu; s.12.

Sonuç

Bu çalışmamızda ele aldığımız Hatay Devleti Hükümeti ve Meclisinde görev alacak isimlerin belirlenmesi ve Türkiye'nin hassasiyetleri sürecinde, Türkiye'nin sistematik ve planlı bir siyaset izlediği görülmüştür. Zira yapılan her hamlenin Türkiye ve Hatay Türklerinin hassasiyetlerini gözetdiği anlaşılmaktadır. Ama şunu da görmek gerek ki, Türkiye kendi hassasiyetlerini gözetirken Hatay'daki farklı yapıdaki cemaatlerinde hassasiyetlerine dokunmamıştır.

Türkiye Hatay'da milli birliği bozmayacak ve bütün cemaatleri temsil edecek, Türk davasına da ters düşmeyecek bir meclis oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Oluşturulan bu mecliste, Hatay Türklerinin hiç beklemediği ve Hatay mücadelesinde geri planda kaldıklarını düşündükleri isimlerin Türk Milletvekillerinin seçim listelerine konulması, Türkiye'nin bu konudaki bütünleyici tavrının en önemli göstergesidir. Zira bu isimler işgalin ilk yıllarında manda yönetimiyle işbirliği yapmış olmalarına rağmen Türkiye, bu isimlerin durumlarını değerlendirirken duygusal davranmamış, günün şartlarının gereği yapılan hataları hoşgörü ile karşılayarak Türk davasına kazandırmıştır. Türkiye bunu yaparken aynı zamanda Devlet'in en önemli mevkilerine de Hatay meselesinde her daim ön saflarda Türkiye ile ortak hareket etmiş, Ankara'nın talimatlarından hiç ayrılmamış, varılacak hedefin farkında olarak mücadele vermiş isimleri getirmiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Hatay'ın ana vatana katılma süreci, şartların gereği olarak uzun bir zaman almış olsa da, bu sürecin sonunu görüp ona göre strateji belirleyen ve Hatay Türklerinin de kurtuluş maneviyatını yüksek tutan, güven veren başta Mustafa Kemal Atatürk gibi devlet adamlarının mücadelesinin bir karşılığıdır Hatay.

KAYNAKÇA

- BCA, Belge no: (030,10,223,505,7), 19 Mayıs 1938, Gentlemen Agreement'in Hatay'a teallük eden maddeleri.
- BCA, Belge no: (030.10.223.507.11), 31 Mayıs 1938, Celal Bayar'ın talimatı.
- BCA, Belge no: (030.10.224.510.12) 402/456, 4.7.1938, "Cemiyeti Akvam Mukarreratı".
- BCA, Belge no: (030.10.224.510.13) 402.457, 4.7.1938, "Müşterek Beyanname".
- BCA, Belge no: (030.10.224.512.28), 2.8.1938, "Cevad Açıkalin'ın seçim sonuçlarını gösterir raporu".
- BCA, Belge no: (030.10.224.512.38) 9.8.1938, "Cevat Açıkalin'ın Hariciye'ye gönderdiği rapor".
- BCA, Belge no: (030.10.224.512.40), 10.8.1938, "Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Başvekil Celal Bayar'a gönderdiği, Hatay Hükümet ve Meclisinde vazife ve yer alacak şahsiyetlerin raporu".
- ADA, Seyhan, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1938)*, İstanbul 2005.
- Ayın Tarihi, Şubat 1937, Sayı 38.
- Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk Söylev 1919-1920*, C.I., Ankara 1989.
- Genelkurmay, *Antakya'da Yapılan Genelkurmaylar Anlaşmasına Merbut 1 No.lu Protokol*, Ek-II, Ankara 1938.
- "Halk Partisi Namtehzlerini Tespit Etti", *Hatay*, 20 Ağustos 1938, s. 1.
- İNAN Afet, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara 1998.
- İskenderon-Antakya Meselesi, "Akvam Cemiyeti Konseyinin 93 üncü toplantısı zabitlerinden, Dördüncü Celse", Ankara 1936.
- MELEK, Abdurrahman, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Ankara 1966.
- SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamalı ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 1.Cilt, Ankara 2000.
- SÖKMEN, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara 1992.

- TC Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, TC Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973.
- TBMMZC, Devre: V, Cilt:13, İçtima: 2, Tarih: 1.XI.1936
- YILMAZ Yahya (2018). “Mondros’tan Ankara Anlaşması’na İskenderun Sancığı’nın Durumu, İşgallere Karşı Mustafa Kemal Paşa’nın Tepkisi ve Tayfur (Sökmen) Bey’in Faaliyetleri (1918-1921)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.17, S.1, (2018) s. 378-403.
- YILMAZ Yahya, “Atatürk’ün Hatay’ın Kurtuluşunda Silahsız Savaşı: Diplomasi ve Strateji”, *Hatay (Anavatana Katılışının 80. Yıl Armağanı)*, (2019), s. 156-183.
- YILMAZ Yahya, “Hatay Devleti Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen’in Hatay’ın Bağımsızlığındaki Yeri ve Siyasi Faaliyetleri, 1918-1974”, (M.K.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hatay, 2018.
- YILMAZ Yahya, “Tayfur Sökmen’in Hatay Cumhurbaşkanlığı Döneminde Hatay’ın Birlik ve Beraberliği İçin Gösterdiği Çabalar ve ‘Hataylılık’ Anlayışı” *Hatay Araştırmaları-III*, (2017) s. 149-171.

YEDİNCİ BÖLÜM

ZENGİLERİN URFA'NIN FETHİ İLE ELDE ETTİKLERİ
KAZANIMLAR VE FETHİN ANTAKYA PRİNKEPSLİĞİ İLE
DİĞER KOMŞU DEVLETLER ÜZERİNDEKİ TESİRLERİ

Abdulcelil IŞIK*

Giriş

Birinci Haçlı Seferi¹ sonucu Yakın Doğu'da kurulan Urfa Haçlı Kontluğu² Antakya Prinkepsliği³ ve Kudüs Krallığı⁴, Trablus Kontluğu⁵ gibi Latin devletlerinin yöneticileri çok geçmeden bölgedeki yaşama adapte oldular. Bu bölgenin yerel kıyafetlerini giyip konaklarını buradaki konaklar gibi tezyin ettiler. Hatta öyle ki aralarında çıkan anlaşmazlıklarda zaman zaman komşu Türk-İslam devlet ve beylikleriyle birbirlerinin aleyhine gizli anlaşmalar yapmaktan kaçınmadılar⁶. Aynı durum komşu Türk-İslam devletleri için de geçerliydi⁷. Fakat bütün bunlar her iki tarafın nihai hedefi olan bölgede hâkimiyet kurma planlarının önüne geçmedi. Latin devletleri başlangıçta bunda muvaffak olmuş

* Dr., Uzman Tarih Öğretmeni (Kocaeli-MEM), celil04@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2524-1567

¹ H.A. Nomiku, *Haçlı Seferleri*, çev. Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s.27-38; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s.21-101.

² Demirkent. *Haçlı Seferleri*, s. 73-78; Işın Demirkent. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, TTK Yayınları, Ankara 190, s. 38; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar)*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 85.

³ Demirkent. *Haçlı Seferleri*, s. 81-89.

⁴ Demirkent. *Haçlı Seferleri*, s. 89-97; Cécile Morrisson, *Haçlılar*, Çev. Nermin Acar, Ankara 2005, s. 37-38.

⁵ Demirkent. *Haçlı Seferleri*, s. 97-101.

⁶ Anonim Süryani Vakayinamesi, I. Ve II. *Haçlı Seferleri Vakayinamesi*, (çev. Vedii İlmen), Yaba yayınları, İstanbul 2005, s. 23, 38, 41, 44, 51; İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*, Haşiye: Halil el-Mansûr, I. Baskı, Dar el-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 330-331; Ebû Şâme, *Kitâb el-Ravżateyn fî Abbâri'd-Devleteyn En-Nûriyye ve's-Selâbiyye*, I-II, Neşr ve Tahkik: İbrâhîm Şemseddîn, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 209; Halil İbrahim Gök. *Musul Atabegliği; Zengîler (Musul Kolu:1146-1233)*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 72-73.

⁷ Morrisson, *Haçlılar*, s. 45.

görünüyordu. Türk-İslam devletleri arasındaki siyasi rekabetler ile bunun sonucunda husule gelen bölünmüşlük Haçlı devletlerine bu fırsatı vermiş idi⁸.

Büyük Selçuklu Devleti'nin eski gücünde olmayışı ve ona bağlı devletlerin başlarına buyruk hareket etmeleri, Fatımî ve Abbasî Halifelikleri arasındaki düşmanlık, bölgede bir Türk-İslam ittifakının oluşumunu güçleştirmekteydi⁹. Bu durum Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un İmâdeddîn Zengî'yi Musul valiliğine getirmesi ile değişti¹⁰. İmâdeddîn Zengî'nin babası Kasîmü'd-Devle Aksungur Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk Halep valisi¹¹ olarak atandığında başarılı bir yönetim sergilemiş ancak daha sonra Selçuklu hanedanı arasındaki taht mücadelesinde öldürülmüştü¹². Kasîmü'd-Devle¹³ lakabıyla tanınan Aksungur¹⁴ ölünce

⁸ Mike Paine, *Crusades (Haçlı Seferleri)*, s. 16.

⁹ Cécile Morrisson, *Haçlılar*, s. 34-36.

¹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İkinci İmparatorluk Devri*, V, TTK Yay., Ankara 1991, s. 10-11; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangî (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1978, s. 22.

¹¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrnt D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier ve M. Halil Yınanç, 3. Baskı, TTK, Ankara 2000, s. 172-173; Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, İng. çev. E.A. Babcock ve A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, X, Newyork 1943, s. 204; İbn Vasil, *Müferric el-kürûb fî abbâri benî Eyyûb*, I, Tahkik. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Haseneyn Muhammed Rabî, Said Abdül'l-Fettâh 'Aşûr, Dâr el-Kütüb ve'l-Vesâik el Kavmiyye, Kahire 1957, s. 19.

¹² Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 42; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBLA*, VII, İstanbul 1992, s. 146-147; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Yay., Ankara 1989, s. 146-150.

¹³ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, I, Neşir: İhsan Abbas, Beyrut 1968, s. 241; Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DLA*, II, Ankara 2002, s. 296.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Târibü'l-Bâbir fî'd-Devlet el-Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, neşir: Abdulkadir Ahmed Tilimât, Kahire 1963, s. 8; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî'l-Târib (İslam Tarihi)*, X, çev. Abdülkerim Özeydin, İslâm Tarihi, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 137; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Ma'ârif (Büyük İslâm Tarihi)*, XII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 264, 290-291; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005, s. 43; İbn Tağrıberdi, *En-Nücumü'z-Zâbire fî Müllük Mısır ve'l-Kâhire*, V, Mısır Kültür Bakanlığı, Kahire 1963, s. 278; Ebû'l-Hasan Ali, *Abbarü'd-Devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lügal, TTK, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 138; Mehmed Edirnevî, *Nubbetü't-Tevârîh ve'l-Abhâr*, I, İstanbul 1860, s. 27; Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklar Tarihi, İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Halep (seçmeler)*, TTK, Ankara 1982, s. 62-71; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 72-97; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB, 1. Basım, İstanbul 1972, s. 66; İbrahim

oğlu İmâdeddîn Zengî¹⁵ babasının yakın arkadaşları tarafından himaye edildi. İmâdeddîn Zengî Selçuklu devletinin askeri ve idari bilgileri ile donatılmış olarak en iyi şekilde yetiştirildi. Gelişmeleri yakından takip eden zeki ve cesur İmadeddin, önüne çıkan fırsatları değerlendirmesini bildi. Aslında İmâdeddîn'den önce Musul valiliğine getirilen pek çok önemli devlet adamı vardı ancak bunlar ya Batınîler tarafından ortadan kaldırıldı¹⁶ ya da merkezle ters düştüklerinden görevlerinden alındılar¹⁷. İmâdeddîn Zengî, Vasıt ve Basra'daki başarılı yönetiminin ardından Abbasî Halifeliği'nin merkezi Bağdat'a Şahne olarak atandı¹⁸. Bu sırada Haçlılarla başarılı bir şekilde mücadele eden Selçukluların Musul valisi Aksungur el-Porsukî 26 Kasım 1126 tarihinde Cuma namazından çıkarken Batınîler tarafından öldürüldü¹⁹. Ardından Porsukî'nin oğlu Mes'ûd Musul valiliğine getirilse de kısa bir süre sonra hastalanarak H. 521-Eylül/Ekim 1127 tarihinde öldü²⁰. Selçuklu emîrlerinden Çavlı, Porsukî'nin küçük yaştaki oğlunu bu göreve getirerek nüfuzunu artırmak niyetinde idi²¹. Çavlı'nın niyetini bilen bazı emîrler²² bu durumu engellemek için çeşitli teşebbüslerde bulundular. Bu teşebbüslerin en

Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, Birinci Baskı, İstanbul 1973, s. 85; C. Cahen. *Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişleri (XI. Yüzyılın ikinci Yarısı)*, TTK Yay., XXV, çev. Yaşar yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1988, s. 43; Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİA*, VII, s. 137, 139; G. Ö. Bezer, "Zengiler" *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara 2002, s. 1297; Alptekin, *The Reign of Zangi* s. 19.

¹⁵ Coşkun Alptekin. "Zengî", *İA*, XIII, Eskişehir 2002. s. 526-532.

¹⁶ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 26, 38; Morrisson, *Haçlılar*, s. 42.

¹⁷ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, s. 42.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, Neşir. Abdulkadir Ahmed Tilîmât, Kahire 1963, s. 24-31; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih (İslam Tarihi)*, X, çev. Abdülkerim Özaydın, İslâm Tarihi, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 473-507; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 26; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, s. 96-102, 110.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, 31; İbnü'l-Kalânîsî, *Bizyeli Târîhi Dimaşk*, Yay., H. F. Amedroz, Leiden 1908, s. 214; Coşkun Alptekin, "Aksungur el-Porsukî", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 297.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 32.

²¹ İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 32.

²² Anonim Süryani vakâyinâmesi, *I. Ve II. Haçlı Seferleri Vakayinâmesi*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay, İstanbul 2005, s. 42-43.

önemlisi Musul valiliği için İmâdeddîn'i ön plana çıkarmalarıydı²³. Sonuçta Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un da Haçlılarla mücadelede kararlı, cesur ve güçlü bir kişiliğe sahip bir kimseyi bu göreve getirmek istemesi İmâdeddîn'in 1127 yılında bu göreve getirilmesinde etkili oldu²⁴

İmâdeddîn Zengî'nin Irak Selçuklu Devleti (1120-1194) ve diğer Türk-İslam devletleri ile ilişkilerinde uyguladığı strateji ve takip ettiği siyaset onun hâkimiyet sahasının ve gücünün artmasında büyük rol oynadı²⁵. Onun güçlenmesindeki en önemli etken ise Haçlıların baskısı altındaki bölge Müslümanlarını bu tazyikten kurtarmak için Türk-İslam devletlerini Haçlılara karşı birleştirme başarısını göstermesiydi. Ayrıca cesaret ve kahramanlığı ile bir efsaneye dönüşen İmâdeddîn Zengî Haçlılar arasında büyük bir korku saldı. İmâdeddîn Zengî'nin kurduğu devlet onun ölümünden²⁶ sonra Musul ve Haleb olarak ikiye ayrıldı²⁷ fakat ikiye

²³ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 42-43.

²⁴ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 42; İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâbir fi'd-Devlet el-Atâbekiyye bi'l-Marsil*, s. 32, 34-35; İbn el-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*. X, s. 508-511; Ebû'l-Hasan Âli, *Abharu'd-Devleti's-Selçukîyye*, s.138; Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 42-43; Süryanî Mikhael, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinamesi*, Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, (Müsvedde Halinde), TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, NO: Ter/44, Ankara 1944, s. 94-95; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ö.R. Doğrul. TTK, Ankara 1987, s. 360; İbn Vasıl, *Müferric el-kürûb fi'abbâri benî Eyyûb*, I, s. 31-32. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., 2. Baskı, İstanbul 1980, s. 154; J. Sauvaget, "Haleb", *İA*, V/I, MEB, Eskişehir 1997, s. 117-122. Sevim Ünlü *Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, s. 72- 97 ; Sevim, "Aksungur", *İA*, I, s. 275 ; Alptekin, *The Reign of Zangî*, s. 19-21 ; Alptekin., "Aksungur", *DİA*, II, s. 296; Alptegin, *The Reign of Zangî*, s. 28; Alptekin, "Zengî", *İA*, XIII, s. 526-527.

119; Alptekin, *The Reign of Zangî*, s. 26-28; Coşkun Alptekin, "Musul Atabegliği" *DGBİA*, VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1988.

VII, 534-535; Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİA*, VII, s. 300; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*. II, TTK, Ankara 1987, s. 85; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İkinci İmparatorluk Devri*, V, s. 96-102, 110; Erdoğan Merçil. *İlk Müslüman Türk Devletleri*. TTK Yay. Ankara 1991, s. 215.

²⁵ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK Yay., 2. Basım, Ankara 2002, s. 183.

²⁶ İbn Asâkir. *Târibu Medineti Dimaşk*, Dirâset ve Thk. Muhibbüddîn Ebî Saïd Ömer b. Garâme el-Ömeroy. LVII. Dârü'l-Fikr, Dimaşk 1997. s. 118; Bündârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, Thk. Fethiyye en-Nebrâvî, Mekteb el-Hanci, Mısır 1979, s. 38; Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*. s. 216.

ayrılan Zengî Atabegliği Haçlılara karşı birlikte hareket etmesini bildi²⁸. Özellikle devletin Haleb kolunu yöneten İmâdeddîn Zengî'nin oğlu Nüreddîn Mahmûd²⁹ babasının oynadığı rolü büyük bir başarıyla devam ettirdi³⁰. Zengîlerin başarıları Haçlılar arasında büyük bir korkuya yol açarken komşu Müslüman devletlerin sınırları içerisinde yaşayan halkın arasında ise büyük bir sempati uyandırdı. Bu sempatiyi doruk noktasına çıkaran olay, Haçlıların elindeki Ruha'nın (Urfa) Zengîler tarafından geri alınmasıydı³¹. Urfa Haçlı Kontluğu'nun ortadan kaldırılması, İslam Dünyası'nda Haçlıların Yakın Doğu'dan çıkarılma umutlarının filizlenmesi demektir³².

²⁷ Willermus Tyrensis. *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, (çev. Ergin Ayan, *Denizşarı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi*), Adlı Eserinin XVI., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi, (İst. Üniv. Basılmamış Y.L. Tezi), İstanbul 1994.

14-15; Carl Brockelmann. *İslam Ulusları ve Devletleri tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK Yay. 2. Basım, Ankara 2002. s. 183; M. Eğilmez. "Musul ve Haleb Atabeyi Nüreddîn Mahmûd", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002. s. 1326-1342; K. V. Zetterstéen. "Nüreddîn". *İA*. IX. MEB. Eskişehir 1997. s. 358-361; G. Ö. Bezer. "Zengiler" *Türkler Ansiklopedisi*. IV. s. 1297.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh (İslam Tarihi)*. XI. s. 120-123; Ebû Şâme, *Kitâb el-Ravzateyn fî Abbâri'd-Devleteyn*, I-II. s. 211-213; Coşkun Alpтеkin. *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat. Fakültesi Yay. İstanbul 1985. s. 143; Merçil. *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 217; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. s. 73.

²⁹ Nikita Elisséeff, *Nûr ad-Dîn un Grund Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)*, I-III, Damascus 1967; K. V. Zetterstéen. "Nüreddîn". *İA*. IX. Eskişehir 1997. s. 358-361; Bahattin Kök. "Nüreddîn Zengî, Mahmud". *DİA*. XXXIII. Ankara 2002. s. 259-262.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh (İslam Tarihi)*, XI. s. 113; İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 330; Büндârî, *Zübdetü'l-Nusra ve Nubbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. s. 188; Bahattin Kök. "Nüreddîn Zengî, Mahmud", *DİA*, İstanbul 2007. s. 33, 259-262.

XXXIII, 260; İbn Tağrıberdi. *En-Nüctümü'z-Zâbire fî Müllük Mısr ve'l-Kâbire*. V. s. 280; M. Paine. *Crusades (Haçlı Seferleri)*, çev. Cumhuriyet Atay, Kalkedon Yay. İstanbul 2011. s. 50; C. Morrison. *Haçlılar*. Çev. Nermin Acar. Dost Kitabevi Yay. Ankara 2005. s. 48.

³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimaşk*. LVII, s. 118; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Ma'ârif*. XII, s. 407; Walter-Palmer, *Jerusalem, The City of Herod and Saladin*, London 1871, s. 271-272; Coşkun Alpтеkin. "Begteginliler". V. *DİA*. İstanbul 1992. s. 342-344.

³² Büндârî. *Zübdetü'l-Nusra ve Nubbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. TTK. çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul 1943. s. 186; Işın Demirkent. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*. II. TTK. Ankara 1987. s. 139-154.

1. URFA HAÇLI KONTLUĞU'NUN BÖLGEDEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ

Köklü bir tarihi geçmişe sahip Urfa, özellikle Ortaçağ tarihi boyunca büyük bir önem arz etmiş ve pek çok kaynağa konu olmuştur. Türk-İslam tarihinde ise daha çok Büyük Selçuklu Devleti ile ona bağlı devletlerin Suriye ve Mısır istikametinde genişleme ve hâkimiyet sağlama arayışı ile ön plana çıkmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan Mısır'ı fethetmek için Azerbaycan üzerinden Anadolu topraklarına girdiğinde Bizans hâkimiyetindeki Doğu Anadolu'da Malazgirt ve Erciş'i, Anadolu'nun güneyinde ise Siverek (Sabarak/Savarak) ve Tulhum Kalesi'ni aldı. 10 Mart 1071 tarihinde Urfa önlerine varan Sultan Alp Arslan dönemin en gelişmiş silahlarıyla donatılmış bir orduya sahip olmasına rağmen Urfa'yı alamadı. Burada daha fazla zaman kaybetmenin gereksizliğine inanan Sultan Alp Arslan Fırat ırmağını geçerek Haleb'i kuşattı. Haleb şehrinin hâkimi Sultan Alp Arslan'a bağlılığını bildirmek zorunda kaldı. Buradan güneye inmek isteyen Alp Arslan, Romanos Diogenes'in büyük bir orduyla Anadolu'ya geçtiğini haber aldı. Seferi yarıda bırakarak Doğu Anadolu'ya dönmek zorunda kaldı³³.

Suriye'ye iki sefer düzenleyen Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ordusu her iki seferde de Urfa'yı kuşatmış ancak gelişmiş savaş alet ve edevata rağmen bir türlü sonuç alamamıştı³⁴. Alp Arslan'ın başlattığı bu teşebbüs ondan sonra oğlu Melik Şah tarafından devam ettirilerek şehir hâkimiyet altına alınabilmişti. Fakat çok geçmeden şehir I. Haçlı Seferi ile Frankların eline geçti. Haçlıların Yakın Doğu'da kurdukları ilk devlet Urfa Haçlı Kontluğu idi³⁵. Urfa hâkimiyeti Antakya ve Kudüs'ü ele geçirme konusunda Frankların umut ve cesaretini kamçılıdı. Çok geçmeden sözü edilen yerleşim yerlerini alarak isteklerine kavuştular.

³³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Alp Arslan ve Zamani*, III, 4.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 25, 65-66.

³⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Alp Arslan ve Zamani*, III, s. 133.

³⁵ Morrisson, *Haçlılar*, s. 32.

Kuzey-Güney ve Doğu-Batı istikametindeki yolların kavşağında muhkem bir kaleye sahip Urfa, Haçlıların çevreye yapacakları sefer ve saldırılar için bir toplanma ve harekât merkeziydi³⁶. Ayrıca Hristiyan dünyası için önemli bir dinî merkez idi³⁷. İbnü'l-Esîr, şeref ve itibar bakımından Beytülmağdis (Kudüs), Antakya, Konstantiniyye³⁸ (İstanbul)'den sonra Urfa'yı dördüncü önemli şehir olarak sıralamaktadır³⁹. Kozmopolit yapısıyla bölgedeki en büyük ve kalabalık şehirlerden biri olan Urfa rahip ve piskoposlarıyla da meşhurdu⁴⁰.

Urfa Kontluğu kuzeyde Samosat (Samsat) ve Maraş, güneyde Ravendel (Ravendan) ve Turbessel (Tell-Bâşir) kaleleri aracılığıyla Antiokheia Prinkepsliği'nin sınır komşusu idi. Bu yönüyle Antakya Prinkepsliği'nin sınırlarını korumaktaydı.

İbnü'l-Esîr, Er-Ruha'nın jeopolitik konumunun Haçlılara büyük fayda sağladığını ve Müslümanların bu durumdan büyük ıstırap çektiklerini ifade etmiştir. Urfa Haçlı Kontluğu'nun merkezi olan Urfa el-Cezîre bölgesinin bir şehri idi ve Müslüman topraklarına çok yakındı. Bu nedenle Haçlıların Müslümanlara verdiği zararda büyük rol oynamaktaydı. Haçlılar Müslümanlara karşı müstahkem bir kale haline getirilen Urfa sayesinde Mardin ve Fırat arasındaki Serûc, el-Bîre, Cemeleyn⁴¹, El-Mevzer⁴², el-Karaday, Sinn ibn Utayr gibi birçok kaleyi ele geçirerek krallıklarını genişlettiler. Bu havalideki Müslüman halka karşı baskı ve zulümlerini artıran Haçlılar saldırılarını Âmed, Mardin, Nusaybin, Re'sû'l-'Ayn ve Rakka'ya kadar yaydılar. Saldırılarından en çok etkilenen şehirlerden birisi ise Harran idi. Bütün bu olanlara tanıklık eden Musul ve Haleb Atabegi 'İmâdeddîn Zengî Urfa'daki Frankların İslam

³⁶ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 11, 19-20.

³⁷ T. A. Archer-L. Charles Kingsford Charles. *The Story of The Nations, The Crusades, The Story of The Latin Kingdom of Jerusalem*. Newyork 1895, s. 201-204.

³⁸ Demirkent Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II, s. 149.

³⁹ İbnü'l-Esîr. *El-Târibu'l-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*. s. 66-67.

⁴⁰ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 11.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib*, XI. s. 94.

⁴² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib*, XI, s. 94.

memleketindeki beldelere yaptığı saldırıları gururuna yediremedi⁴³ ve kırk altı yıl sonra alınması imkânsız gibi görünen Urfa şehir ve kalesini Haçlılardan geri almayı başardı. Işın Demirkent, İmâdeddîn Zengî'nin Urfa'yı fethi olayı için "Sonun başlangıcı" demiştir. Bu başarı bir asker ve devlet adamı olarak İmâdeddîn Zengî'nin başarısını ve dehasını ortaya koymaktadır.

Urfa'nın kaybıyla büyük zarara uğradıklarını bilen doğudaki Haçlı devletleri Avrupa'dan bir an önce yardım gelmesi için bölgedeki Hristiyan din adamları aracılığıyla yardım talebinde bulundular. Papa'nın talimatları ile harekete geçen Avrupalılar zaman kaybetmeden ikinci bir Haçlı seferi (1146-1148) düzenlemek için harekete geçtiler⁴⁴.

2. İMÂDEDDİN ZENGÎ'NİN URFA'YI FETHİ

Haçlılar Ortadoğu'da devletler kurdukları vakit onlarla mücadele eden devletlerin başında Artuklular geliyordu. Artuklular Haçlılara karşı verdikleri mücadele ile İslam dünyasının toparlanmasını sağlayarak Haçlıların daha fazla iç bölgelere sızmalarının önüne geçtiler⁴⁵. Yani İslam dünyası ile Franklar arasında bir savunma duvarı oluşturdular. Sökmen (1102-1104) İlgazi (1106-1122) ve Belek (öl.1124) bu mücadelede isminden söz ettiren önemli Artuklu beyleriydi. Ancak Artuklular Belek'in ölümünden sonra iç sorunlar yaşayıp güç kaybederken Haçlılar günden güne güçlendiler⁴⁶. Tam da böylesi sancılı bir dönemde İmâdeddîn Zengî Haçlıların korkulu kâbusu olarak tarih sahnesine çıktı.

Bu arada Haçlı Seferlerinin başından itibaren Bizans ile Haçlılar arasında bir takım sorunlar yaşanmıştı. Bu yüzden karşılıklı bir güvensizlik mevcuttu. Bizans İmparatoru II. İoannes'in Suriye seferleri (1137-1143) ile Franklar ile Bizans İmparatorluğu arasındaki anlaşmazlıklar artınca⁴⁷.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *El-Târibü'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 67; İbnü'l-Esîr. *El-Kâmil fi't-Târib*. XI, s. 94

⁴⁴ Demirkent. *Haçlı Seferleri*, s. 101-117.

⁴⁵ Aydın Usta, İmâdeddîn Zengî ve Artuklular, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.9, S.2, Aralık 2007, s. 120.

⁴⁶ Morrisson, *Haçlılar*, s. 42-43.

⁴⁷ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 45-50.

İmâdeddîn Zengî bu durumdan yararlanmak istedi. İmâdeddîn Zengî Fırat'ı geçti ve Artukoğullarına saldırdı. Artukoğulları Zengî'nin beklenmedik bu saldırısı karşısında Urfa Kontu Joscelin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Artukoğulları yapılacak yardıma karşılık Urfa Haçlı Kontluğu'na Babula Kalesi'ni verdi. II. Joscelin yardım için hazırlanırken Zengî bunun kendisi için doğuracağı tehlikeleri dikkate alarak Artukoğullarına anlaşma teklifinde bulundu. Artukoğulları da II. Joscelin'in yardımından emin olamadıklarından Zengî'nin barış teklifini kabul ettiler⁴⁸.

İmâdeddîn Zengî, Urfa Haçlı Kontluğu'nun bu tehditkâr tavrının devam edeceğini iyi anlamıştı. Bunun için Urfa Haçlı Kontluğu'nu cezalandırmak hatta mümkünse Urfa'yı ele geçirmek niyetindeydi. Ancak çok iyi korunan Urfa'nın alınmasının uzun soluklu bir iş olduğunu iyi biliyordu. Yapılması gereken şey uygun zaman ve fırsatı yakalamaktı. İmâdeddîn Zengî, Urfa kontu II. Joscelin'in dikkatini dağıtmak için farklı yerlere seferler düzenliyor ve Urfa ile ilgilenmediğine onu inandırmak istiyordu. İmâdeddîn Zengî'nin Amid'i kuşattığını haber alan II. Joscelin bu oyuna gelerek fırsatı değerlendirmek istedi. II. Joscelin ordusunu yanına alarak Fırat ırmağı çevresinde Balis ve Rakka gibi yerlere akınlar düzenledi. II. Joscelin'in şehirden ayrıldığını casusları aracılığıyla haber alan İmâdeddîn Zengî önemli emîrlерinden Selâheddîn Muhammed'i tecrübeli askerlerinden oluşan bir orduyla Urfa üzerine gönderdi. Baskın yapmak niyetiyle yola çıkan Selâheddîn ve idaresindeki ordu şiddetli yağışın etkisi ile yollarını kaybedince istekleri gerçekleşmedi. Fakat şehrin savunma bakımından yetersiz olduğunu gören Selâheddîn bu durumu hemen İmâdeddîn Zengî'ye haber verdi⁴⁹.

Bu fırsatı kaçırmak niyetinde olmayan İmâdeddîn Zengî hızlı bir şekilde Urfa önlerine vardı. Beraberinde en önemli emîrlерden Cemâleddîn, Zeyneddîn Ali Küçük⁵⁰, Selâheddîn gibi önemli devlet adamları, komşu yerlerin hâkimleri ile Türkmen, Arap ve Kürt aşiretlerinden oluşan

⁴⁸ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 51.

⁴⁹ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 51-52.

⁵⁰ Coşkun Alptekin. "Ali Küçük". *DİA*. II. Ankara 2002. s. 410.

kalabalık bir ordu olduğu halde şehri dört bir taraftan kuşattı⁵¹. Bir taraftan şehir surları mancınıklarla dövülürken öte taraftan surların altından nakkablar tünel kazarak surları çökertme arayışındaydı. Bu arada şehirdeki müdafilerin direncini kırmak ve zarar görmelerini engellemek için Zengî tarafından ardı ardına barış teklifleri yapıldı. Bu teklifler karşısında bir taraftan Zengî'ye hakaretler eden şehir halkı bir taraftan da Zengî'ye yazdıkları bir mektupla görüşme sürecini uzatarak geleceğini ümit ettikleri yardım için zaman kazanmak istediler. Ancak bunda muvaffak olamadılar. Nakkabların şehir surlarını çökertmesi sonucu şehre giren Zengî'nin ordusu kısa sürede şehre hâkim oldu⁵² (24 Aralık 1144)⁵³. İç kaleye sığınmak isteyen şehir halkı, piskoposun verdiği emir gereği kapının geç açılması nedeniyle birbirini ezerek büyük kayıplar verdi. Şehir üç gün boyunca Zengî'nin ordusu tarafından yağmalandı. Pek çok esir ve ganimet elde edildi. İç kaledelikler kendilerine aman verildiğinden iki gün sonra teslim olmayı kabul ettiler. Zengî Urfa'yı aldıktan sonra Zeyneddîn Ali Küçük'ü buraya vali olarak atadı ve emrine güçlü bir garnizon verdi⁵⁴.

3. URFA'NIN FETHİNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER

3.1. El-Bire Kalesi'nin Kuşatılması

Urfa'yı ele geçiren 'Îmâdeddîn Zengî şehirle ilgili işleri düzene koyduktan sonra daha batıda yer alan şehir ve kaleleri almak için harekete geçti. Bu amaçla Fırat ırmağı kıyısındaki müstahkem bir kale olan ve Joscelin'in hâkimiyet sahası içinde yer alan Bire Kalesi'ni kuşattı⁵⁵. Şehri kuşatıp saldırmakla yetinmeyen 'Îmâdeddîn yiyecek-ıçecek gibi ihtiyaçların şehre girişine izin vermeyerek şehri teslim olmaya zorladı. Ancak Musul'daki

⁵¹ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 52-53.

⁵² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 158.

⁵³ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 78-81.

⁵⁴ Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 52-53, Gülay Öğün Bezer, "Zengî, 'Îmâdüddin", *DİA*. XLIV, Ankara 2002. s. 261.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, XI., s.95.

naibi Nasîreddîn Çakar⁵⁶(Çakır)'ın Zilkade 539/Nisan-Mayıs 1145 yılında beklenmedik bir şekilde öldürülmesi üzerine 'Îmâdeddîn ülkede çıkacak olası karışıklıkların önüne geçmek için muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı⁵⁷. Şimdilik 'Îmâdeddîn'den kurtulduklarını düşünen Bireliler onun yeniden şehre saldırabileceğini düşündüklerinden olmalıdır ki kaleyi Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş b. İlğazi'ye teslim ettiler⁵⁸. Böylece Zengîler ile Artukluları karşı karşıya getireceklerdi⁵⁹. Nasireddîn Çakır b. Yakub'un öldürülmesinden sonra Atabek 'Îmâdeddîn Musul'a naib olarak Zeyneddin b. Bektekin'i görevlendirdi⁶⁰.

3.2. Fenek Kalesi'nin Kuşatılması

'Îmâdeddîn ülke sınırları içerisinde bulunan Fenek ve Ca'ber Kalesi dışındaki hemen her yeri ele geçirmişti. Atabek 'Îmâdeddîn Ceziretu İbn Ömer'e komşu olan ve üç yüz yıldan beri Beşneviyye Kürtlerinin hâkimiyetinde bulunan Fenek Kalesi'ni kuşatma görevini Zeyneddin Ali'ye verdi. Zeyneddin Ali çok sayıda piyade ve süvariden oluşan bir orduyla H. 540-1145/1146 yılında Fenek Kalesi'ni kuşattı. Kale dışardan yardım alamadığı halde direndi. Bu esnada 'Îmâdeddîn de Ca'ber Kalesi'ni kuşatmaktaydı. 'Îmâdeddîn Ca'ber kuşatması devam ederken uykuda olduğu sırada köleleri tarafından 14 Eylül 1144 tarihinde öldürülünce kuşatma sona erdi. Atabek 'Îmâdeddîn her ne kadar bu kaleyi alamadıysa da ölümünden önce Kürtlerin elindeki Heysen, Cedide, Nusaybin, Şarûvâ gibi Zevzen kalelerini almış ve adamlarına teslim etmişti⁶¹.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, 1963, s. 71; Bündarî, *Zübdet el Nusra*, s. 187.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, 1963, s.70; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib*. XI. s. 96-97.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, 1963, s.71; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib*. XI. s. 98.

⁵⁹ El-Kamil, , *El-Kâmil fi't-Târib*, IX, s.10; İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, s. 72-73.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, 1963, s. 73.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, 1963, s. 73.

3.3. Ca'ber Kalesi'nin Kuşatılması ve Zengî'nin Öldürülmesi

Sultan Melik Şah Haleb'i ele geçirdiği vakit burayı Kasimuddevle Aksungur'a vermişti. Sâlim b. Malik el-Ukaylî'ye ise Caber Kalesi bırakılmıştı. Caber Kalesi H. 541-1146/1147 yılına kadar Sâlim b. Malik el-Ukayli ve çocuklarının elinde kaldı. Câ'ber Kalesi'ne elçi olarak gönderilen Emîr Hassan el-Münebbi' kale sahibine kaleyi 'Îmâdeddîn'e teslim ettiği takdirde bunun karşılığı olarak kendisine büyük bir ikta ve pek çok ihşanda bulunulacağı bildirildi. Aksi durumda kalenin zorla alınacağını söyledi. Ca'ber Kalesi teslim olayı kabul etmeyince kuşatma başladı. Kuşatma devam ederken Atabek 'Îmâdeddîn uykuda iken bir grup memlûkü tarafından öldürüldü⁶².

'Îmâdeddîn Zengî öldüğünde büyük oğlu Seyfeddîn Musul'da Nûreddîn Mahmûd ise Haleb'te hâkimiyet kurdu. Böylece iki kola ayrılan Atabeglik Haçlılar ile komşu devletlerin saldırılarının hedefi haline geldi. Fakat iki kardeşin birlikte hareket etmeleri kaybettiklerinden fazlasını kazanmalarını sağladı.

4. NÛREDDÎN MAHMÛD'UN URFA HÂKİMİYETİ VE SONUÇLARI

'Îmâdeddîn Zengî'nin ölümünü fırsat bilen Tell-Başir ve civar yerleri elinde tutan eski Urfa Kontu II. Joscelin şehirdeki Ermenilerin daveti üzerine harekete geçerek Urfa şehrini almak istedi⁶³. Nûreddîn Mahmûd Urfa'daki bu gelişme üzerine Müslümanların yardım çağrısını haber alır almaz ordusuyla şehrin önüne vardı. II. Joscelin ve beraberindekiler

⁶² İbnü'l-Esîr, *El-Târibü'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 73-74; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Muntaẓam fi'l-Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, X, Haydarabat 1938, s. 119. Willers Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, İng. çev. E.A. Beocock ve A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, X, Newyork 1943, s. 145-146; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinâmesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, Türkçe Terc. H. D. Andreasyan, TTK, Ankara 1962. s. 298-299; Ebu Şâme, *Kitabü'l-Ravzateyn fî Abhar el-Devleteyn en-Nuriye ve'l-Salahiye*, nşr. M. H. M. Ahmed, I, Kahire 1958, s. 42; Bûndarî, *Zübdet el Nusra*, s. 109.

⁶³ Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, İng. çev. E.A. Beocock ve A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, X, Newyork 1943, s. 158; Morrisson, *Haçlılar*, s. 48.

kaledeki Müslümanlar ile yardıma gelen Nûreddîn Mahmûd'un ordusu tarafından sıkıştırıldı⁶⁴. Çareyi kaçmakta bulan II. Joscelin canını zorlukla kurtardı ve Sümeysat'a (Samsat) çekildi ise de beraberindekilerin büyük bölümü imha edildi⁶⁵. Öldürülenler arasında Maraş senyörü Baudouin (Boldwin) ve daha birçok soylu vardı⁶⁶. Böylece II. Joscelin'in Urfa'yı ele geçirme teşebbüsü sonuçsuz kaldığı gibi büyük kayıplar verdi. Bundan sonra Avrupa'dan gelecek yardıma bel bağlamış olsa da bu umutlarının boşa gideceğini ileriki gelişmeler gösterecektir.

4.1. II. Haçlı Seferi ve Sonuçları

Urfa'nın fethinin önemli bir yankısı da İkinci Haçlı Seferi'nin gerçekleşmesine neden olmasıdır. Stratejik öneme sahip Urfa (Ruha)'nın Zengîler tarafından fethinden (1144-1146) büyük üzüntü duyan Avrupalılar⁶⁷, Papa III. Eugenius'un çağrısıyla⁶⁸ yeni bir seferin hazırlıklarına giriştiler. II. Haçlı Seferi'nin (1147-1149)⁶⁹ öncülüğünü Fransa Kralı VII. Louis (1137-1180) ve Alman İmparatoru III. Konrad (1138-1152) yapmaktaydılar⁷⁰. Alman İmparatoru III. Konrad, VII. Louis idaresindeki Fransız ordusunun gelmesini beklemeden ve Bizans İmparatoru Manuel⁷¹'in uyarılarını dikkate almadan Anadolu'ya geçti.

⁶⁴ Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, X, s. 159.

⁶⁵ Willermus Tyrensis *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, X, s. 159-160.

⁶⁶ Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, X, s. 161.

⁶⁷ Süryânî Mihael Vakayinamesi, 1944, s. 139.

⁶⁸ Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, s. 36-37; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, 3. Baskı, Çev. Fikret Işıltan. TTK., Ankara 2008, s. 205-206; E. Altan, *.II. Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK, Ankara 2003, s. 10-13; Kök, 2007: XXXIII, 260.

⁶⁹ J. Sauvaget, *İslam Dünyası Kısa Kronolojisi*, AÜİFY., Genişletilmiş 2. Basım, Türkçeye Çeviren ve Genişletenler: Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1963, s. 43.

⁷⁰ Süryânî Mihael, 1944: 139; Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, s. 37-76; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 330; Kafesoğlu, 1972, s. 93; Turan, 1980, s. 92; Lemerle, 1994, s. 93; Nomiku, *Haçlı Seferleri*, s. 39; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005, s. 64-69; Paine, *Crusades (Haçlı Seferleri)*, s. 47-49; P.K Hitti, *Syria: A Short History*, The Macmillan Company, New York 1959, s. 182; Morrison, 2005, s. 48.

⁷¹ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara: 1995, s. 33-155; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Trkç. Trc. Fikret Işıltan, 6.Baskı, TTK, Ankara, 2006, s. 351-365; , J. C. Cheynet, *Histoire de Byzance*,

Anadolu'da Türklerin saldırılarına uğrayan III. Konrad'ın ordusu büyük kayıplar verdi⁷². İznik'e çekilmek ve Fransız ordusunu beklemek zorunda kalan III. Konrad, Fransa Kralı VII. Louis ile beraber Anadolu içlerinde büyük kayıp vererek az sayıdaki asker ile Antalya'ya vardılar. Oradan deniz yoluyla Antakya'ya hareket ettiler⁷³. Her iki hükümdar 543/1148'de büyük bir orduyla Dımaşk'ı almak için yola çıktı ve Şam sahilindeki Franklarla anlaşarak ordularını onlarla takviye ettikten sonra Dımaşk önünde karargâh kurdular⁷⁴. Alman Kralı III. Konrad'ın ordusu 90.000 atlı, Fransız Kralı VII. Louis'in 50.000 atlı ve sayısız piyadeden oluşmaktaydı⁷⁵. Buna karşılık Müslümanların Şam'da 130.000 kişilik Türk ve Araplardan müteşekkil ordusu bulunmaktaydı⁷⁶ Kral VII. Louis Süveydiye limanı üzerinden⁷⁷ Suriye'ye vardığı vakit Antakya Prinkepsi Raymond tarafından karşılandı. Raymond'un bu ilgisinin sebebi Lois'i Müslümanlara karşı gerçekleştireceği bir sefere ikna etmek idi. Çünkü Nüreddîn Mahmud'un Urfa ve Hama arasındaki bölgeyi hâkimiyet altına alması ve giderek güçlenmesi Raymond'u endişelendirmekteydi. Bir saldırıya maruz kaldığı vakit Bizans'tan yardım istemek zorunda kalacaktı ancak Bizans zamanında yetişemeyebilirdi. Yardıma gelse bile bunun mutlaka bir karşılığı olacaktı. Raymond, VII. Louis'i ayağına gelen bir

Presses Universitaires de France, *Bizans Tarihi*, Türkçe terc. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi. Ankara 2008, s. 95-97; C. Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İlgı Yay., İstanbul 2006, s.108, 113-115 vd.

⁷² Walter-Palmer, *Jerusalem, The City of Herod and Saladin*, s. 279; Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 384; Khoniates, *Historia*, s. 44-45; A. Maalouf, *Arapların Gözleriyle Haçlı Seferleri*, Trkç. Çev. M.A. Kılıçbay, 2. Basım, Telos Yayınları, İstanbul 1998, s. 194; Morrison, 2005, s. 47; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 15, 125; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2012, s. 32.

⁷³ Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005, s. 69.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 88-89; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târîb-i Haleb*, s. 330; Süryânî Mihael, 1944, s. 140; Maalouf, *Arapların Gözleriyle Haçlı Seferleri*, s. 195.

⁷⁵ Süryânî Mihael, 1944, s. 139; Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, s. 41; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005, s. 69.

⁷⁶ İbnü'l-Kalanîsî, 1897, s. 298; İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 89; Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 384-385; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 411; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, s. 138; Aynî, *İkdu'l-Cumân*, (Yazma nüsha), XII, 179.

⁷⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 14.

fırsat olarak gördüğünden ve bu fırsatı kaçırmak istemiyordu. Bunun için Nüreddîn Mahmûd'dan önce davranmalıydı. Raymond'un dışında plan yapanlar da vardı. Örneğin Kont II. Joscelin Urfa'yı geri almak, Trablus kontu Raymond ise Montferrant'ı geri almak için VII. Louis'den yardım istemekteydi. Kudüs asilzadeleri ise yakın zamanda uğradıkları yenilginin izlerini silmek ve Dımaşk'ın verimli topraklarını elde etmek için Fransa Kralı VII. Louis ile Alman imparatoru III. Konrad'ı burayı kuşatmaya teşvik ettiler⁷⁸.

Kudüs Kralı III. Baudouin'in ev sahipliğinde III. Konrad, VII. Louis ile diğer Haçlı liderlerinin katıldığı Palmaea toplantısında 24 Haziran 1148 tarihinde Dımaşk üzerine yürüme kararı alındı⁷⁹. Haçlıların amacı Mısır ve Afrika Müslümanlarının Kuzey Suriye ve doğudaki Müslümanlar ile temasını kesmekti. Ancak bu durum Haçlıların bu bölgede İslam devletlerine karşı dostluk ilişkilerini geliştirebilecekleri Tuğtekinliler ile ilişkilerinin bozulmasına ve bölgede Haleb Atabegliği'ne karşı denge unsuru olabilecek bir müttefikten yoksun kalasına neden oldu⁸⁰.

Franklar Alman Kralı III. Konrad'ın idaresinde 24 Temmuz 1148⁸¹ Dımaşk'ı kuşattıklarında⁸² şehrin müdafaasını sevk ve idare etmekle görevli olan Mu'ineddîn Üner⁸³ Dımaşk Atabegliği'ne bağlı yerler ile çevredeki Müslüman idarecilere yardım çağrısında bulundu. Bu çağrının yapıldığı en önemli kişilerden birisi de Haleb Atabegi Nüreddîn Mahmud idi. Haberini alan Nüreddîn Mahmud derhal harekete geçti

⁷⁸ Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, 57, 60; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 233-234.

⁷⁹ M. Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi (Yeni Şövalyelik)*, Türkçe. Çev. Berna Ülner, Kabalıcı Yay., İstanbul 2003: 119; Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 70; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 111.

⁸⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 234; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 111-112.

⁸¹ Hetum, 1946: 4.

⁸² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîb (İslam Tarihi)*, XI, 120.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *El-Târibü'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 88; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîb (İslam Tarihi)*, s. 119-120; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, I, s. 297; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Mubtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, III, s. 20; Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 217; Paine, *Crusades (Haçlı Seferleri)*, s. 50; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîb (İslam Tarihi)*; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 411; 120; Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi*, s. 120; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 112.

Haçlılar birkaç günlük kuşatmadan sonra amaçlarına ulaşamadıklarından çekilmek zorunda kaldılar. Bu çekilmede Dımaşk ordusunun saldırıları⁸⁴, Üner'in Haçlı reislerine verdiği rüşvet⁸⁵, Haçlıların ordugâhın yerini kuşatmaya müsait olan güney tarafından surların en güçlü olduğu doğu tarafına aktarma hatasına düşmeleri⁸⁶ ile Dımaşk alındıktan sonra durumunun ne olacağı ile ilgili Haçlılar arasındaki münakaşa ve kavgalar etkili oldu. Ayrıca en önemlisi ise Nüreddîn Mahmûd ve Seyfeddîn Gâzî'nin ordularıyla yaklaşmakta olmaları idi⁸⁷. III. Konrad ve Kral VII. Louis bölgedeki Haçlıların desteğinden yoksun bir şekilde bu kuşatmaya devam edemeyeceklerinden 1148'de kuşatmayı kaldırıp geri çekildiler⁸⁸ Dımaşk kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması tarafların birbirlerini suçlamalarına yol açtı. Kimileri tapınak şövalyelerinin el altından şehirdekilere yardım ulaştırdığını kimileri ise daha önceleri belli yardımlar karşılığında Mu'ineddîn Üner'den hediyeler alan doğudaki Haçlıları suçladı⁸⁹. III. Konrad ve beraberindekilerinin Dımaşk muhasarasına son vermelerinin asıl nedeni Dımaşk'a yardıma gelen Nüreddîn Mahmûd'un yarattığı korkuydu. Bir diğer neden ise Üner'in takip ettiği başarılı diplomasiydi.⁹⁰

4.2. Dımaşk Atabegliği'ne Son Verilmesi

Suriye hâkimiyeti yönünden büyük önem arz eden Dımaşk, Musul ve Haleb Atabegi İmâdeddîn Zengî tarafından birkaç defa kuşatılmış ancak

⁸⁴ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 112; Paine, *Crusades (Haçlı Seferleri)*, s. 50.

⁸⁵ Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005: 70.

⁸⁶ Walter-Palmer, *Jerusalem, The City of Herod and Saladin*, s. 283.

⁸⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*, s. 330; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 112; Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, s. 196.

⁸⁸ Abu'l-Farac Tarihi, *Abu'l Farac Tarihi*, II, s. 384-385; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Abbâri'l-Beşer*, III, 20; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 411; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 234-236; Hitti, *Syria: A Short History*, s. 182-183; R. Erer, *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*, Yeni Edisyon, Üsküdar 2002, s. 47; Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi*, s. 120-122.

⁸⁹ Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi*, s. 120-121.

⁹⁰ İbnü'l-Kalanisi, 2015: 166-167; Süryânî Mikhail, Süryânî Mihail Vakayınaesi, s. 140; İbnü'l-Esîr, el-Kamil, 469. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 235-236; Ebu'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Abbâri'l-Beşer*, III, Matbaati'l-Hüseyniyye, Mısır 1325, s. 20; Morrison, 2005: 47.

alınmamıştı. İmâdeddîn Zengî'nin bu teşebbüsü onun ölümünden sonra Haleb'de hâkimiyet kuran oğlu Nûreddîn Mahmûd tarafından devam ettirildi. Nûreddîn Mahmûd Dımaşk üzerine yürümeden önce babası İmâdeddîn Zengî'nin ölümünden istifade ederek Urfa'yı almak isteyen II. Joscelin'e engel olması gerekiyordu. Urfa'nın Haçlılar tarafından geri alınmasına engel olarak onlara büyük kayıplar verdiren Nûreddîn Mahmûd bundan sonra hâkimiyet sahasını genişletmek ve bölgede birlik sağlamak adına Dımaşk'a yöneldi⁹¹. Bu arada Dımaşk'ı almak isteyen sadece Nûreddîn Mahmûd değildi. Haçlılar da bunun için çaba göstermekteydi. Askalan'da⁹² (548-1153/1154) güçlenen Franklar⁹³ Dımaşk hâkimi Mucireddîn Abak'ın zayıf yönetiminden yararlanarak Müslümanlardan her sene tımar vergisi alacak⁹⁴ kadar nüfuz sahibi olmuşlardı. Haçlıların bu olumsuzluklarına rağmen Mucireddîn Abak Kudüs Haçlı Krallığı ile yakınlaşarak onu Haleb Atabegliği'ne karşı bir kalkan olarak kullanmak istedi. Haleb Atabegliği daha önce Dımaşk'ı iki kez kuşatmış olmasına rağmen netice alamamıştı⁹⁵. Dımaşk'ın zorla alınamayacağını bilen Nûreddîn Mahmûd⁹⁶ Müslüman kanının dökülmemesi için birkaç aşamadan oluşan bir hileye başvurdu. Bu hile doğrultusunda önce Dımaşk hâkimi Mucireddîn Abak ile yakınlaşıp güvenini kazandı. İkinci adım olarak emîrleri ile arasını açtı ve onu tecrübeli devlet adamlarından soyutlayarak yalnız bıraktı⁹⁷. Son adım olarak kentin güvenliğinden sorumlu güçler (ahdas) ile şehirde fitne ve

⁹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, LVII, s. 118; S. El-Müneccid, *Vulât Dımaşk fi'l-Ahdî'l-Selçûkî*. Dımaşk 1949, s. 23.

⁹² İbnü'l-Esîr, *El-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devlet el-Atâbekiyye bi'l-Marsil*, s. 106; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. J. T. Reinaud- Mack Guckin de Slane, Paris, 1840, s. 238.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, 163; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 336; Eğilmez, "Musul ve Haleb Atabeyi Nûreddîn Mahmûd", IV, s. 1329.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, 169; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 336; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Mubtasar fi Abbâri'l-Beşer*, III, s. 29.

⁹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, LVII, s. 120.

⁹⁶ Elisséeff, *Nûr ad-Dîn un Grund Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)*, s. 481 vd; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 280-288.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, 169-170; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 336-337; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 393.

fesat çıkaran kimseleri yanına çekti⁹⁸. Bütün bunlardan sonra Nûreddîn Mahmud 18 Nisan 1154 tarihinde Dımaşk şehri önünde karargâh kurdu⁹⁹. Mucireddîn Abak bu durum karşısında Nûreddîn Mahmûd'u Dımaşk'tan uzaklaştırmayı başarmaları halinde Kudüs Kralı III. Baudouin'e para ve Baalbek Kalesi'ni vermeyi teklif etti¹⁰⁰.

Nûreddîn Mahmud'un Dımaşk şehrini almak için başvurduğu bir diğer önemli uygulama ise şehrin ekonomik yönden abluka altına alınmasıydı. Sefalet, yoksulluk ve kargaşaya yol açan bu durum şehirden kaçışları hızlandırdı. Dımaşk'ı kuşatan el-Melikü'l-Âdil Nûreddîn Mahmûd b. Zengî 10 Safer 549/26 Nisan 1154 tarihinde¹⁰¹ Dımaşk'ı Mucireddîn Abak'tan almayı başardı¹⁰². Böylece Tuğtekinliler Atabegliği'ne son vermiş oldu. Dımaşk'ın alınması ile hem Suriye hâkimiyeti sağlandı hem de Mısır yolu üzerindeki önemli bir nokta kontrol altına alınmış oldu. Haçlılar Kudüs Kralı III. Baudouin'in idaresinde kenti almak için harekete geçtilerse de Nûreddîn'in kenti aldığı haberinin ulaşması üzerine elleri boş olarak geri döndüler¹⁰³. Bundan sonra Nûreddîn Mahmud'un devletinin Haleb ile birlikte ikinci merkezi Dımaşk oldu¹⁰⁴. Dımaşk hâkimiyeti Haleb Atabegliği'ne Kudüs Krallığı üzerinde daha çok baskı kurma ve Kudüs Krallığının faaliyetlerini daha yakından takip etme

⁹⁸ Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Abbâri'l-Beşer*, III, s. 29; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 337.

⁹⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, s. 285.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî'l-Târîh*, XI, 170; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 337.

¹⁰¹ El-Müneccid, *Vulât Dımaşk fî'l-Abdî'l-Selçûkî*, s. 26.

¹⁰² Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 393; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 336, 337; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, 423-424; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, LVII, s. 120; İbn Tağrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk Mısır ve'l-Kâhire*, V, s. 318; Makrîzî, Takiyeddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî b. 'Abdü'l-Kâdir 'Ubeydî, *Es-Sülûk Li-Ma'rifeti Devlet el-Mülûk*, Thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ, I, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 146; B. Lewis, *Ortadoğu (İki bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)*, Çev. Selen Y. Kolay, Arkadaş Yayınları, İstanbul 2003, s. 103; Morrisson, *Haçlılar*, s. 48.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, *El-Târîhu'l-Bâbir fî'd-Devlet el-Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 107; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Abbâri'l-Beşer*, III, s. 29; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 393; Maalouf, *Araçların Gözyükle Haçlı Seferleri*, s. 201.

¹⁰⁴ Edirnevî, *Nubbetü'l-Tevârih ve'l-Abbâr*, I, 1860, s. 27.

fırsatını verdi¹⁰⁵. Ayrıca Antakya Haçlı Prinkepliği gibi tehlikeli bir düşman devlet de kontrol altında tutulmuş oldu.

Tuğtekinliler Atabegliği'nin merkezi olan Dımaşk'ın alınarak bu beyliğe son verilmiş olması Şam'da Müslüman birliğinin sağlanması demektir¹⁰⁶. Nûreddîn, Dımaşk Atabegliği'nin Haçlılara ödemekte olduğu vergiyi sonlandırarak onların mali alandaki tahakkümünü de ortadan kaldırdı.

Nûreddîn'in Dımaşk hâkimiyeti Mısır Fatımî Halifeliği'nin ortadan kaldırılması için de önemli bir fırsat kazandırmış oldu. Abbasî halifesi bu amaçla Nûreddîn'e hilat ve temlikname göndererek onu teşvik etti. Abbasî Halifesi el-Müktefî, Dımaşk hâkimiyetinden dolayı Nûreddîn'i kutlarken aynı zamanda onun bundan sonraki hedefinin Mısır olması gerektiğini hatırlattı. Ayrıca onu Mısır'a yönetici olarak atadığını gösteren bir temlikname gönderdi. Halife Bağdat'a giden Nûreddîn adına Bağdat'ta bir saray inşa ettirdi¹⁰⁷.

İslam'ın Dımaşk'ta kök salıp güçlenmesi ile Haçlılara kesin olarak yok olacakları hissi verildi. Bu durum onların yılgınlığa kapılıp zayıf düşmelerine ve teslim olmalarına neden oldu. Böylece Şam'ın tamamı Nûreddîn'in eliyle İslam yurdu haline geldi.

4.3. Munkızoğullarından Şeyzer'in Alınması

Şeyzer Kalesi Hama'dan yarım günlük mesafede idi. Bu civardaki en sağlam ve en korunaklı kalelerden birisiydi¹⁰⁸. Yüksekçe bir kayanın üstüne kurulan kaleye ulaşım neredeyse imkânsız gibiydi. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd Şeyzer Kalesi'ne sahip olmadan önce burası Munkızoğullarının elinde idi. Kale hâkimi Emîr Mürşîd 531-1136/1137 yılında öldüğünde çocukları amcalarının baskılarına maruz kaldılar. Emîr

¹⁰⁵ Hitti, *Syria: A Short History*, s. 183

¹⁰⁶ Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâbaddîn Eyyûbî*. I. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 25.

¹⁰⁷ Zehabî, Şemsü'd-Dîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Dîvelü'l-İslâm*, II, Thk. Hasan İsmâil Merve, Dar-ı Sadr, Beyrut 1999, s. 52.

¹⁰⁸ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1977. III, s. 383; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh*, XI, s. 185.

Mürşîd konumunu iyice güçlendirdiğinde yeğenlerini Şeyzer'den çıkardı¹⁰⁹. Amcalarının baskı ve zulmünden kaçan çocuklar Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'a gelip şikâyetle bulundular¹¹⁰. Nûreddîn Mahmûd bu sırada Franklara karşı cihatla meşgul olduğundan bu sorunla ilgilenme fırsatı bulamadı. Üstelik amcalarının kaleyi Franklara teslim etme ihtimali de vardı¹¹¹. Emir Sultan ölünce yerine geçen oğullarının Franklarla haberleştiğini haber alan Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un öfkesi daha da arttı. Haleb Atabegi Nureddîn Mahmûd Recep 552/Ağustos-Eylül1157 tarihinde meydana gelen depremde kalenin yıkıldığını ve kaleden kimsenin sağ kurtulmadığını öğrenir öğrenmez hemen harekete geçti. Şeyzer'i 552/1157-1158'de ele geçirmeyi¹¹² başaran Nureddîn Mahmûd şehrin kale ve surlarını yeniden imar etti¹¹³.

4.4. Ukaylîlerden Ca'ber Kalesi'nin Alınması

Musul ve Haleb Atabegi İmâdeddîn Zengî Ca'ber Kalesi'ni kuşattığı sırada gulamları tarafından öldürüldü. Eski Urfa Kontu II. Joscelyn idaresindeki Haçlılarla bundan yararlanarak Urfa'yı ele geçirmek istedi. Musul ve Haleb olarak ikiye ayrılan Atabegliğin Haleb kolunun kurucusu ve yöneticisi Nûreddîn Mahmûd Haçlıların bu girişimini engellediği gibi onların ellerinde bulunan birçok önemli kale ve şehri de almayı başardı. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'un bu başarısı ona hâkimiyet sahasını genişletme ve bölgedeki Türk-İslâm devletlerini kendi idaresi altında toplama imkânı tanıdı. Nûreddîn Mahmûd Dımaşk Atabegliği ve ona bağlı yerleri de aldıktan sonra babasının yaptığı gibi Ca'ber Kalesi'ne yöneldi. Dönemin en müstahkem kalelerinden olan Ca'ber Kalesi Şihâbüddîn Mâlik b. Ali el- Ukaylî'nin idaresinde idi. İmâdeddîn Zengî bu kaleyi almak isterken hayatını kaybetmişti¹¹⁴. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd'a bağlı ordu kaleyi muhasara etti ancak alamadı. Kalenin zorla

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, s. 185.

¹¹⁰ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, s. 53.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, s. 185-186.

¹¹² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 338; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 430; Şeşen, *Kudüs Fatih Selâhaddin Eyyübî*, s. 25.

¹¹³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*, s. 338; İbnü'l-Esîr, *El-Târîhu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsîl* s. 112; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, 185-186,187.

¹¹⁴ Bûndârî, *Senâ el-Bark eş-Şâmî*, s.38.

alınamayacağı anlaşılınca Haleb Atabegliği'nin İbnü'd-Dâye ismiyle bilinen ordu kumandanı Emîr Mecdeddîn Ebû Bekr, Şihâbeddîn Mâlik'i Ca'ber Kalesi'ni teslim etmeye ikna etti. Ca'ber'e karşılık Şihâbeddîn Mâlik'e Seruc ve civarı, Haleb ile Bâbı Buzâ'a arasında bulunan tuzla ve yirmi bin dinar nakit verildi.¹¹⁵ Böylece Ukaylîlerin uzun zamandan beri devam eden Ca'ber hâkimiyeti son bulmuş oldu¹¹⁶.

5. URFA'NIN FETHİNDEN SONRA ZENGÎ-ANTAKYA PRİNKEPSLİĞİ İLİŞKİLERİ

I. Haçlı Seferi'nden sonra kurulan Haçlı devletlerinin politikaları zaman zaman farklılık gösterse de genel olarak birlikte hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bu devletlerin birlikte hareket ettiğini gösteren birçok olay mevcuttur. Baudouin'in esir düşmesi ve Haçlıların yenilgisiyle sonuçlanan 1104 yılındaki Harran Savaşı, II. Belek'in 1119'da Haleb'i ele geçirip Antakya Prinkepsliği ordusunu imha etmesi ve Antakya Prinkepsi Roger'in ölümü ile Urfa Kontu Joscelin'in esir düşmesi gibi olaylar söz konusu Haçlı devletlerinin ilişkilerini ve dayanışmasını gösteren örnekler olması bakımından önemlidir¹¹⁷.

Haçlı devletleri Müslümanlar karşısında zaman zaman yenilgilere uğramış olsalar da bu durum onların hâkimiyet sahalarını genişletmelerine engel olmadı. XII. yüzyılın ilk çeyreğine girildiğinde Haçlıların hâkimiyet sahalarını genişletme konusunda zirveye ulaştığı görülmektedir. Urfa Kontluğu kuzeyde Samsat ve Maraş, güneyde Ravendan ve Turbessel kalelerine hâkim iken, Antakya Prinkepsliği ise Kilikya'dan başlamak üzere Esârib, Kefertab, Maarratü'n-Numan'ın da içinde yer aldığı Cebele ve Markab'a kadar uzanmaktaydı. Özellikle Urfa Kontluğu ve Antakya

¹¹⁵ Bündârî, *Senâ el-Barke eş-Şâmî*, s. 38.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XI, 271-272; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbü'l-Muhtasar fi Abbâri'l-Beşer*, III, s. 44-45; Bündârî, *Senâ el-Barke eş-Şâmî*, s. 38; İbn Tağrıberdi, *en-Nüci'mü'z-Zâhire fi Mü'lûki Mısr ve'l-Kâhire*, V, s. 381; Bosworth, 2000, X, s. 786-787.

¹¹⁷ Morrisson, *Haçlılar*, s. 36-44.

Prinkepsliği Anadolu ile el-Cezîre arasındaki ulaşım ve iletişimi engelleyen bir duvar görevi görmekteydi¹¹⁸.

Frankların başarıya ulaşmasında İslam dünyasındaki ihtilafların varlığı ve onların bu ihtilaflardan yararlanmasının büyük payı vardı. Abbasî ve Fatımî halifelikleri arasındaki rekabet ile Haşhaşîlerin (İsmaililer) Abbasî ve Selçuklu devlet adamlarına yaptıkları suikastlar bu ihtilafların en çarpıcı örnekleriydi. Müslüman halk yöneticiler arasındaki ihtilaflar ile Haçlıların yaptıkları baskı ve kötülüklerden mustarip idi. Haçlılar 1125'ten sonra Haleb'i kuşattıkları vakit kent sakinleri Musul valisi Aksungur el-Porskî'den yardım istedi. Porskî bu sayede iki kenti kendi otoritesinde birleştirme fırsatını yakaladı¹¹⁹ ise de çok geçmeden Haşhaşîler tarafından öldürülmesi üzerine Musul valiliğine İmâdeddîn Zengî getirildi (1127). İmâdeddîn Zengî Haleb (1128), Hama ile Asi nehrine yakın kentleri ele geçirerek Suriye ve el-Cezîre'yi birleştirmeyi başardı.

Zengîlerden önce Büyük Selçuklu sultanlarının emriyle ve genelde Musul valileri idaresinde Haçlılara karşı gerçekleştirilen Suriye seferleri bu bölgedeki Müslüman emîr ve yöneticilerin yeterince destek vermeyişleri neticesinde istenilen sonucun alınmasını engellemiştir. Ancak Musul Atabegliği'nin kuruluşu ve Haleb'e hâkim olmalarıyla bu durum tamamen değişti.

Urfa'nın fethi üzerine gerçekleşen II. Haçlı Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanması Haleb Atabegliği tarihinde yeni bir sayfanın açılmasını sağladı. Çünkü Avrupalıların Urfa'yı kurtarmak için düzenledikleri bu sefer Urfa yerine Dımaşk üzerine gerçekleşmiş üstelik başarısız olmuştur. II. Haçlı Seferi ve Dımaşk kuşatması sırasındaki gelişmeler Haleb Atabegliği'ne bir taraftan Dımaşk'ın bir an önce alınmasının önemini ve aciliyetini ortaya koyarken bir taraftan da Antakya Prinkepsliği'nin takındığı düşmanca tutumun cezalandırılması gerektiğini de göstermiştir.

¹¹⁸ Morrişon, *Haçlılar*, s. 42-44.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, , *El-Kâmil fi'l-Târîh*, X, s. 492.

Çünkü Kral VII. Louis Süveydiye limanı üzerinden¹²⁰ Suriye'ye vardığı vakit Antakya Prinkepsi Raymond tarafından Antakya'da çok iyi bir şekilde karşılanmıştı. Raymond'un bu ilgisinin sebebi VII. Lois'i Müslümanlara karşı gerçekleştireceği bir sefere ikna etmek idi. Nûreddîn Mahmud'un Urfa ve Hama arasındaki bölgeyi hâkimiyet altına alarak güçlenmesi onu ziyadesiyle endişelendirmekteydi. Müslümanların saldırısına uğradığı takdirde Bizans'ın yardımını zamanında alamayabilirdi. Bizans yetişse bile bu yardımın karşılıksız olmayacağını iyi bilmekteydi. Üstelik Bizans baskısı daha da artabilir veya Bizans'a daha sıkı bağlarla bağlanması gerekebilirdi. Bu nedenle Kral VII. Louis idaresindeki büyük güçten yararlanmak istedi. Nûreddîn Mahmûd ona karşı saldırıya geçmeden önce kendisi Haleb Atabegi'ne karşı harekete geçmeliydi.

Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd ve ordusu Haleb üzerine yürümek isteyen Haçlılara karşı harekete geçti ve onları Suriye'nin *Yağra* mevkiinde H.543/1148-1149 tarihinde yapılan savaşta mağlup etmeyi başardı. Bu savaşta düşman ordusuna pek çok kayıp verilmiş ve Haçlıların önde gelen reislerinden bir grubu da esir alınmıştır. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd bu savaşta elde ettiği ganimet ve esirlerden bir bölümünü Musul'daki ağabeyi Seyfeddîn'e, Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a ve Abbasi Halifesi ile diğer bazı kimselere göndermiştir¹²¹. İbnü'l-Esîr ve diğer birçok İslam tarihçisinin benzer ifadelerine karşılık Anonim Süryani Vakayinamesi Nureddîn Mahmûd'un ordusunu toplayarak Antakya toprakları içinde bulunan Yağra'yı kuşattığı bu sırada Cebele'de bulunan Yağra hâkimin güçlerini toplayıp Türklere bir baskın yaparak onları yendiği, Nûreddîn Mahmûd'un iki yüz kişi ile Haleb'e kaçmayı başardığı, ancak savaş meydanında ordusundan bin kişinin cansız bedeninin geride kaldığı bilgisi verilmektedir. Ayrıca savaşın sonucunda Nûreddîn Mahmûd'un çadırının, altın ve gümüşlerin, yanındaki kadın ve erkek kölelerin, şarkıcı kızlar ve çalgıcılar ile bunlara ait müzik aletlerinin de

¹²⁰ Sevim, *Anadolu'nun Fetbi, Selçuklular Dönemi*, s. 14.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi'l-Târîh (İslam Tarîhi)*, XI, s. 123; Ebû Şâme, *Kitâb el-Ravzateyn fi Abbâri'd-Devleteyn*, s. 211-213; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, s. 143; Gök, *Musul Atabegliği; Zengîler (Musul Kolu:1146-1233)*, s. 73.

Frankların eline geçtiği ve bunların Antakya'ya götürüldüğü aktarılmıştır. Bir de Antakya'da Frankların hizmetinde bulunan ve Nûreddîn Mahmûd'a kızgın olan Ali b. Vefâ'nın da bu savaşta yer aldığı belirtilmiştir¹²².

5.1. Tell-İnnib Zaferi ve Antakya Prinkepsi'nin Öldürülmesi

Nûreddîn Mahmûd Urfa'yı aldıktan sonra Sincâr meselesi ile uğraştı. Sincar meselesini istediği gibi halleden Nûreddîn Mahmûd bu sayede maliyesini güçlendirdi. Daha sonra Antakya Prinkepsliği'ne ait topraklara seferler düzenledi. Frankların hâkimiyetindeki Hârim Kalesi¹²³ üzerine yürüyen Haleb Atabegliği ordusu kaleyi kuşattı. Hârim'in dış mahallelerini yıkıp merkezini yağmaladı. Haleb ordusu bundan sonra İnnib Kalesi'ni kuşattı. Franklar, Nûreddîn'i oradan uzaklaştırmak için Antakya Prinkepsi¹²⁴ Raimond de Poitiers ile birleşerek harekete geçtiler¹²⁵. Nûreddîn Frankların geldiğini haber alınca kuşatmayı kaldırıp dağlık araziye yöneldi. Tell-İnnib'de Gab bataklığı yakınındaki ovada konaklayan Frankların, sayıca az olduğunu haber alan Nûreddîn Mahmûd ordusuyla Franklara saldırdı¹²⁶. 28 Haziran 1149¹²⁷ tarihinde gerçekleşen savaşta Nûreddîn Mahmûd beklemedik bir cesaret ve kararlılık gösterdi. Dımaşk'tan gelen yardımcı birliklerle desteklenen Nûreddîn'in ordusu Haçlıları yenmeyi başardı. Müslümanlar onlardan pek çok kişiyi öldürdü. Ölenler arasında Antakya Prinkepsi Raimond de Poitiers, Maraş hâkimi Renaud ve İsmâîlilerin önde gelenlerinden Ali b. Vefa da vardı¹²⁸. Raimond, Haçlılar arasında en önde gelen ve toprağı en çok olanlardandı.

¹²² Anonim Süryani Vakayinamesi, s. 71-72

¹²³ Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, s. 237.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Târibü'l-Bâbir fî'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsîl*, s. 99.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Târibü'l-Bâbir fî'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsîl*, s. 99; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târib-i Haleb*, s. 333; Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Taribi*, II, s. 386)

¹²⁶ Anonim Süryânî Vekayinâmesi, s. 72.

¹²⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târib-i Haleb*, s. 333; Bündârî, *Zübdetü'l-Nusra ve Nubhetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Taribi)*, s. 205.

¹²⁸ Anonim Süryânî Vekayinâmesi, 2005, s. 72; İbn Asâkir, *Târibü Medîneti Dımaşk*, LVII, s. 119; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 117; Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi*, s. 123; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 32.

Yanındaki üç bin Haçlı askerine rağmen öldürülen Antakya Prinkepsi¹²⁹ ardında Bohemond adında küçük bir oğul bıraktı. Oğlu annesiyle Antakya'da kaldı. Annesi Constance bir başka prens ile evlendi. Bu prens, Bohemond büyüyünceye kadar ordunun işlerini yürütmek, onu yönetmek ve onlarla birlikte çarpışmalara katılmak üzere Antakya'da Bohemond'ın annesiyle kaldı¹³⁰.

Nüreddîn, daha sonra Antakya Prinkepsliği topraklarına bir saldırı daha düzenledi. Karşısına çıkan Haçlı kuvvetlerini yenerek bazılarını öldürdü bazılarını da esir almayı başardı. Esirler arasında Bohemond'un üvey babası Prinkeps de vardı. Bohemond'ın üvey babası esir alınınca O'na da Antakya'ya hâkim olma fırsatı doğdu¹³¹.

5.2. Efamiye Kalesi'nin Fethi

Hama ve Şeyzer, Antakya Prinkepsliği'ne bağlı Efâmiye Kalesi'ndeki Frankların saldırılarına maruz kalmaktaydı. Buradaki halk onların baskı ve zulmünden ıstırap çekmekteydi. Gelen şikâyetler üzerine Haleb Atabegliği, 545-1150/1151 tarihinde Efâmiye Kalesi üzerine sefer düzenledi. Hama kentine bir konaklık mesafede olan Efamiye¹³² (Famiya/Apameia) yüksek bir tepede ve korunaklı, ele geçirilmesi en zor kalelerden birisiydi. Haleb Atabegi Nüreddîn kaleyi kuşatıp dışardan yardım almalarını engellediği gibi onlarla aralıksız savaştı. Civardaki Franklar yardım için toplanıp gelinceye kadar Nüreddîn

¹²⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*, s. 334; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimaşk*, LVII, s. 119; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 413; Walter-Palmer, *Jerusalem, The City of Herod and Saladin*, s. 284; Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, s. 198.

¹³⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*, s. 334; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimaşk*, LVII, s. 120.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâhir fi'd-Devlet el-Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 100; İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâhir fi'd-Devlet el-Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 100; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Taribi)*, XI, 130; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb*, s. 334; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimaşk*, LVII, s. 120; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 414.

¹³² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Taribi)*, XI, s. 134; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, s. 269; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 415.

Mahmûd kaleyi ele geçirdi. Efâmiye Kalesi'ni ihtiyaç duyulan maddelerle; yiyecek, silah ve yeteri kadar askerle doldurdu¹³³.

Bu arada kaleyi kurtarmaya gelen Frankların yaklaşmaları üzerine Nûreddîn Mahmûd onlara karşı harekete geçti. Franklar onun kendileriyle savaşmadaki kararlılığını görünce kalenin kendisinde kalması şartıyla anlaşma yapıp yerlerine geri döndüler¹³⁴. Şairler Nûreddîn Mahmûd'un bu başarısından dolayı birçok methiyeler yazdılar¹³⁵.

5.3. Hârim Kuşatmaları ve Hârim'in Fethi

Nûreddîn Mahmûd idaresindeki ordu Antakya Prinkepsliği'ne bağlı olan ve Antakya ile Haleb arasında yer alan Hârim¹³⁶ Kalesi'ni 551/1156-1157 yılında kuşattı. Haleb ordusu Hârim'i kuşattığında civardaki Haçlılar Hârim'i kurtarmak için harekete geçtiler ancak Hârim valisinin verdiği tavsiye ile Haçlılar Nûreddîn ile savaşmaktan vazgeçtiler. Çünkü yapılacak olan savaşta Haleb ordusuna mağlup olmaktan korktular. Bu nedenle Hârim'e bağlı bazı yerleri Haleb Atabegliği'ne bırakarak anlaşmak istediler. Nûreddîn Mahmûd ise vilayetin yarı yarıya paylaşılması dışındaki teklifleri kabul etmeyeceğini söyledi. Haçlıların amacı Nûreddîn'i oyalamak ve kuşatmayı kaldırmasını sağlamak olduğundan onun bu isteğini kabul ettiler. Nûreddîn'in isteği kabul edilince anlaşma sağlandı ve Nûreddîn Mahmûd idaresindeki Haleb ordusu kuşatmayı kaldırarak geri döndü¹³⁷.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 101; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târih-i Haleb*, s. 334-335; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 415; Ebu Şâme, *Kitâb el-Ravzateyn fi Abbâri'd-Devleteyn*, s. 224.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih (İslam Tarihi)*, XI, s. 134; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târih-i Haleb*, s. 334-335.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 101.

¹³⁶ Hârim, Antakya yakınlarında, Haleb'in batısında yer alan bir kale. Burası en sağlam ve en korunaklı kalelerden biridir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 109).

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Târihu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 109; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târih-i Haleb*, s. 337-338.

I. Hârim kuşatmasında kaleyi alamadan Antakya Prinkepsliği ile anlaşma yaparak geri dönmek zorunda kalan Nûreddîn Mahmûd bu kuşatmadan birkaç yıl sonra Hârim Kalesi'ni ikinci kez kuşatmak için hazırlıklara girişti. Nûreddîn Mahmûd Haleb'de topladığı ordusuyla 557/1161-1162 yılında Hârim üzerine yürüdü. Kalenin kuşatıldığını duyan Haçlılar daha önce olduğu gibi süvari ve piyadelerden oluşan ordularıyla harekete geçtiler. Nûreddîn Mahmûd el-Mesaf'in Haleb Atabegliği'ne verilmesi karşılığında kuşatmayı kaldırabileceğini belirtti. İsteği reddedilen Haleb Atabegi, Hârim Kalesi'ni alamayacağını ve Mesaf'a gidişine de izin verilmeyeceğini anlayınca Haleb'e geri dönmek zorunda kaldı. Böylece ikinci Hârim kuşatmasının akıbeti de birincisi gibi oldu¹³⁸. Her iki kuşatmanın da başarısız olmasının sebebi kalenin müstahkem olması ve çok sayıda cesur Haçlı asker ve şövalyesi ile korunmasıydı¹³⁹.

Hârim Kalesi önündeki başarısızlığı Hısnü'l-Ekrâd kuşatmasındaki başarısızlık ve yenilgi takip etti. Haleb Atabegi Nûreddîn Mahmûd Haçlılar karşısında alınan bu yenilgilere rağmen yılmadı¹⁴⁰.

Fatımî Halifesi'nin veziri Şaver makamını kaybedince Haleb Atabegliği'nden yardım istedi. Haleb Atabegliği'nin Mısır'a müdahalesi ile birlikte Haleb Atabegliği'nin Antakya Prinkepsliği ve diğer Haçlı devletleri ile mücadelesi yeni bir evreye girmiş oldu. Haleb Atabegliği'ne bağlı ordu Şaver'i makamına iade ettiği halde Şaver vermiş olduğu sözü unutarak Haleb Atabegliği ordusunu Mısır'ı terk etmesini istedi. Ayrıca Haçlılar ile anlaşarak yardım istedi. Şaver'in yardım isteği üzerine Kudüs Kralı'nın idaresindeki Haçlılar Mısır'a yöneldiler. Nûreddîn Mahmûd Haçlıları bu seferden alıkoymak için Haçlı ülkesine girdi¹⁴¹.

¹³⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi*, s. 329.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Târibü'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mansil*, s. 111-112; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Taribi)*, XI, s. 233; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târib-i Haleb*, s. 342.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Taribi)*, XI, s. 241.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Taribi)*, XI, s. 246; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 449.

Ayrıca Musul Atabegi Kutbeddîn, Hısn-ı Keyfâ hâkimi Fahreddîn Kara Arslan ve Mardin hâkimi Necmeddîn Alpi'den de yardım istedi¹⁴².

Haleb Atabegliği'nin çatısı altında bir araya gelen ordular Hârim Kalesi'ni kuşattılar. Mısır'a gitmeyip sahilde kalan Franklara haber ulaşınca bütün imkânlarını seferber ederek yardıma geldiler. Yardıma gelen Frank ordularının başında Antakya Prinkepsi Bohemund, Trablus ve çevresindeki yerlerin hâkimi Kont Kums, II. Joscelin'in oğlu, Ermeni Kralı Leon'un oğlu ve Bizans'ın öneli kumandanlarından birisi yer alıyordu. Haleb Atabegi, uyguladığı taktikle Haçlıların kendisini takip etmesini sağlayarak ülkelerinden uzaklaşmalarını sağladı¹⁴³. Müslümanlar ile Haçlılar arasında gerçekleşen savaşta Nûreddîn Mahmûd'un ustalıklı uyguladığı savaş taktiği sayesinde Haçlılar büyük bir hezimetle uğratıldı. Haçlıların on binden fazlası öldürülürken sayılamayacak kadarı da esir alındı. Esir düşenler arasında Antakya hâkimi Prens Bohemund, Trablus Kontu Kums¹⁴⁴ Bizans kumandanı ve II. Joscelin'in oğlu yer almaktaydı. Nûreddîn bu zaferden sonra Hârim'e yönelerek 21 Ramazan 559/12 Ağustos 1164 senesinde ele geçirdi¹⁴⁵.

Harim'in fethinden sonra korumasız kalan Antakya kolaylıkla ele geçirilebilirdi. Nûreddîn Antakya şehrini zapt etmenin kolay olduğunu elbette iyi biliyordu ancak kalesi müstahkem olduğundan alınması zordu. Ayrıca böyle bir teşebbüs şehrin Bizans İmparatoru'na teslim edilmesine neden olabilirdi. Çünkü Antakya hâkimi Bizans İmparatoru'nun kız kardeşinin oğluydu¹⁴⁶. Nûreddîn Mahmûd Bohemund'a komşu olmanın Bizans'a komşu olmaktan daha iyi olduğu kanaatindeydi. Bu nedenle

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, s. 123; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Tarihi)*, XI, s. 246; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târib-i Haleb*, s. 346; Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 218.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Tarihi)*, s. 246, 247; İbnü'l-Esîr, *El-Târibu'l-Bâhir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, s. 124; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l- Haleb Min Târib-i Haleb*, s. 346.

¹⁴⁴ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, s. 62.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Tarihi)*, XI, s. 241, 246-248; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, s. 427, 449; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, s. 62; Sauvaget, *İslam Dünyası Kısa Kronolojisi*, s. 44; Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 218.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târib (İslam Tarihi)*, XI, s. 246, 247, 248.

bölgedeki şehirleri yağmalamakla yetindi. Antakya Prinkepsi Bohemond, kurtuluş parası ödeyerek çok sayıda Müslüman esiri serbest bırakmanın karşılığında özgürlüğüne kavuştu¹⁴⁷.

Sonuç

Urfa'nın Zengîler tarafından alınması ile Türk-İslam dünyası üzerinden ölü toprağını atarken Haçlılar için sonun başlangıcı oldu. Bu başarı Zengîlerin komşu devletler nezdindeki gücünün ve Haçlılara karşı verilecek mücadelede liderliğinin göstergesi sayıldı. Nitekim daha sonraları Zengîlerin mirasını devralan Eyyübîler de Kudüs'ü Haçlılardan geri aldıklarında yine bu hakkı kendilerinde görmüşlerdir.

II. Haçlı Seferi'nin sebebini teşkil eden Urfa'nın fethi ile Antakya Prinkepsliği daha fazla baskı altına alınarak sahil kesimine sıkıştırılmıştır. Suriye ve Anadolu arasındaki ulaşım ve ticaret yolları önemli ölçüde kontrol altına alınmıştır.

Urfa'nın fethinin en önemli sonuçlarından birisi de Zengîlerin Suriye'nin güneyine hâkim olmasını sağlayacak fırsatı vermiş olmasıdır. Çünkü daha önce birkaç kez kuşattıkları halde bir türlü alamadıkları Dımaşk'ı ele geçirme fırsatını bulmuşlardır. Tuğteginlilerin hâkimiyetine son veren Zengîler bundan sonra Kudüs Krallığı ile komşu olmuş, Mısır'ın hâkimiyeti için giriştikleri rekabette de zaferle çıkmayı başarmışlardır.

Fethin bir diğer sonucu da Munkızoğullarından Şeyzer'in, Ukaylılerden ise Caber Kalesi'nin alınmış olmasıdır. Böylece Munkızoğulları ve Ukaylıler ellerindeki son yerleri kaybederek Tuğteginliler gibi Zengîlerin hâkimiyeti altına girmiş ve siyasi varlıkları son bulmuştur.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîb (İslam Tarihi)*, XI, s. 246, 247, 248; İbnü'l-Esîr, *El-Târîbu'l-Bâhir fi'd-Devlet el-Atâbekiyye bi'l-Mavsil*, s. 125.

KAYNAKÇA

- ABU'L-FARAC, *Abu'l-Farac Tarihi*, II, Çev. Ö.R. Doğrul. TTK, Ankara 1987.
- ALPTEKİN, Coşkun, *The Reign of Zangi*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1978.
- ALPTEKİN, Coşkun, 1985. *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat. Fakültesi Yay. İstanbul 1985.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Musul Atabegliği” *DGBİA*, VII. Çağ Yayınları. İstanbul 1988.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Aksungur el-Porsuki”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 297.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Begteginliler”. V. *DİA*, İstanbul 1992. ss. 342-344.
- ALPTEKİN, Coşkun, 1992a. “Büyük Selçuklular”, *DGBİA*, VII. İstanbul 1992a. ss. 95-229.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Zengi”, *İA*, XIII, Eskişehir 2002, ss. 526-532.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Aksungur”. *DİA*, II, Ankara 2002, s. 296.
- ALPTEKİN, Coşkun, “Ali Küçük”. *DİA*. II. Ankara 2002, s. 410.
- ALTAN, EBRU, .II. *Haçlı Seferi(1147-1148)*, TTK, Ankara 2003.
- ANONİM SÜRYANİ VAKAYİNAMESİ, I. Ve II. *Haçlı Seferleri Vakayinamesi*. (çev. Vedii İlmen). Yaba yayınları. İstanbul 2005.
- ARCHER T. A.-L. KINGSFORD L. Charles, *The Story of The Nations, The Crusades, The Story of The Latin Kingdom of Jerusalem*. Newyork 1895. ss. 201-204.
- BARBER, M. *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi (Yeni Şövalyelik)*, Türkçe. Çev. Berna Ülner, Kabalıcı Yay., İstanbul 2003.
- BEZER, Öğün, Gülay, “Zengi, İmâdüddin”. *DİA*. XLIV. Ankara 2002. ss.258-261.
- BEZER, Gülay, Öğün., “Zengiler” *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara 2002. ss. 1297-1311.

- BROCKELMANN. Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK Yay. 2. Basım, Ankara 2002.
- BÜNDÂRÎ, *Zübdetü'l-Nusra ve Nubbetü'l-'Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, TTK. çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul 1943.
- BÜNDÂRÎ, *Senâ el-Bark eş-Şâmî, Thk. Fethiyye en-Nebrâvî*, Mekteb el-Hancı, Mısır 1979
- CAHEN, CLOUD, *Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişleri (XI. Yüzyılın ikinci Yarısı)*. TTK Yay. XXV. çev. Yaşar yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1988.
- CAHEN, CLOUD, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2012
- CHEYNET, J.C. *Histoire de Byzance*, Presses Universitaires de France, *Bizans Tarihi*, Türkçe terc. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi. Ankara 2008.
- DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*. II. TTK. Ankara 1987.
- DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri*. Dünya Yayıncılık. İstanbul 1997.
- DİEHL, C., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Yay., İstanbul 2006.
- EĞİLMEZ, M., “Musul ve Haleb Atabeyi Nûreddîn Mahmûd”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002. ss. 1326-1342.
- EBÛ ŞÂME, *Kitâbü'l-Ravzateyn fî Ahbar el-Devleteyn en-Nuriye ve'l-Salahiye*, nşr. M. H. M. Ahmed, I, Kahire 1958.
- EBÛ ŞÂME, *Kitâb el-Ravzateyn fî Abbâri'd-Devleteyn En-Nûriyye ve's-Selâhiyye*, I-II, Neşr ve Tahkik: İbrâhîm Şemseddîn, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- EBÛ'L-FİDÂ, *Kitâbü'l-Muhtasar fî Abbâri'l-Beşer*, Matbaati'l-Hüseyniyye, Mısır 1325, III, s. 29.
- EBÛ'L-FİDÂ, *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. J. T. Reinaud- Mack Guckin de Slane, Paris, 1840.
- EBÛ'L-HASAN ALÎ, *Abbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügäl, TTK, 2. Baskı, Ankara 1999.

- EDİRNEVÎ, Mehmed b. Mehmed, *Nubbetü't-Tevârih ve'l-Abbâr*, I, İstanbul 1860.
- ELİSSÉEFF, Nikita, *Nûr ad-Dîn un Grund Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174)*, I-III, Damascus 1967.
- EL-MÜNECCİD, S., *Vulât Dimaşk fi'l-Abdî'l-Selçûkî*. Dimaşk 1949.
- ERER, R., *Türklerle Karşı Haçlı Seferleri*, Yeni Edisyon, Üsküdar 2002.
- GÖK, H.İ., *Musul Atabegliği; Zengîler (Musul Kolu:1146-1233)*, TTK Yay., Ankara 2013
- HAMEVÎ, Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1977.
- HİTTİ, P.K., *Syria: A Short History*, The Macmillan Company, New York 1959.
- İBN ASÂKİR, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, Dirâset ve Thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Ömeroy. LVII. Dârü'l-Fikr, Dimaşk 1997.
- İBN HALLİKÂN. *Vefâyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. I. Neşr: İhsan Abbas. Beyrut 1968. s. 241.
- İBN KESİR, *El-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Ma'ârif (Büyük İslâm Tarihi)*, XII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İBN TAĞRİBERDÎ, *En-Nücumu'z-Zâbire fi Mülûk Mısr ve'l-Kâhire*, V, Mısır Kültür Bakanlığı, Kahire 1963.
- İBN VASIL, *Müferric el-kürûb fi abbâri benî Eyyûb*, I, Tahkik. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Haseneyn Muhammed Rabî, Said Abdü'l-Fettâh 'Aşûr, Dâr el-Kütub ve'l-Vesâik el Kavmiyye, Kahire 1957.
- İBNÜ'L-ADİM. *Zübdetü'l- Haleb Min Târîh-i Haleb*, Haşîye. Halil el-Mansûr, I. Baskı, Beyrut Dar el-Kütüb el-İlmiyye. 1996.
- İBNÜ'L-ESİR, *El-Târîhu'l-Bâbir fi'd-Devlet el- Atâbekiyye bi'l-Mavsil*. Nşr. Abdulkadir Ahmed Tilîmât. Kahire 1963.
- İBNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil fi't-Târîh (İslam Tarihi)*. X. çev. Abdulkerim Özaydın. İslâm Tarihi, Bahar Yayınları. İstanbul 1991.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*. MEB. 1. Basım, İstanbul 1972.

- KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. Milli Eğitim Basımevi. Birinci Baskı, İstanbul 1973.
- KHONİATES, Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara: 1995
- KÖK, Bahattin, “Nüreddin Zengî, Mahmud”. *DİA*. XXXIII. Ankara 2002. ss. 259-262.
- KÖYMEN, Mehmet, Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Alp Arslan ve Zamanı*. III. 4.Baskı. Türk Tarih Kurumu. Ankara 2001.
- KÖYMEN, Mehmet, Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, V, İkinci İmparatorluk Devri*. Ankara 1991.
- LEWİS, B., *Ortadoğu (İki bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)*, Çev. Selen Y. Kolay, Arkadaş Yayınları, İstanbul 2003.
- MAALOUF, A., *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev. M.A. Kılıçbay, 2. Basım, Telos Yayınları, İstanbul 1998.
- MAKRİZÎ, Takiyeddin Ebû'l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Ali b. ‘Abdülkâdir ‘Ubeydî, *Es-Sülûk Li-Ma‘rifeti Devlet el-Mülûk*, Thk. Muhammed Abdülkâdir ‘Atâ, I, Dârü'l-Kütübü'l-‘İlmiyye, Beyrut 1997.
- MERÇİL, Erdoğan, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, TTK, Ankara 1991.
- MORRISON, Cécile, *Haçlılar*, Çev. Nermin Acar, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.
- NOMİKU, H.A., *Haçlı Seferleri*, çev. Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları. İstanbul 1997.
- OSTROGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi*, Trkç. Trc. Fikret Işıltan, 6.Baskı, Ankara: TTK, 2006.
- PAİNE, M., *Crusades (Haçlı Seferleri)*, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2011.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi II*, 3. Baskı, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2008.
- SAUVAGET, J., *İslam Dünyası Kısa Kronolojisi*, AÜİFY., Genişletilmiş 2. Basım, Türkçeye Çeviren ve Genişletenler: Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat, Ankara Üniversitesi Yay., Ankara 1963.

- SEVİM, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb fî Tarîh-i Haleb (seçmeler)*, TTK, Ankara 1982, ss. 62-71.
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- SEVİM, Ali, “Aksungur”, *İA*, I, ss.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fetbi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar)*, TTK, Ankara 2014. s. 85.
- SÜRYANÎ MİKHAEL, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakayinâmesi*, Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, (Müsvedde Halinde), TTK Kütüphanesi Tercüme Kısım, NO: Ter/44, Ankara 1944.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Kudüs Fatihî Selâbaddin Eyyûbî*. I. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., 2. Baskı, İstanbul 1980.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vakayinâmesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe Terc. H. D. Andreasyan, TTK, Ankara 1962.
- URFALI MATEOS. *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier ve M. Halil Yinanç. 3. Baskı, TTK. Ankara 2000.
- USTA, Aydın, İmâdeddîn Zengî ve Artuklular, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.9, S. 2, Aralık 2007, ss. 120-137.
- WİLLERMUS TYRENSİS, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, İng. çev. E.A. Babcock ve A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, X, Newyork 1943.
- WİLLERMUS TYRENSİS. *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, (çev. Ergin Ayan, *Deniz aşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi*), Adli Eserinin XVI., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi, (İst. Üniv. Basılmamış Y.L. Tezi), İstanbul 1994.
- WALTER-PALMER, *Jerusalem, The City of Herod and Saladin*, London 1871.

ZEHEBİ, Şemsü'd-Dîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman,
Düvelü'l-İslâm, II, Thk. Hasan İsmâil Merve, Dar-ı Sadr, Beyrut
1999.

ZETTERSTÉEN, K. V. “Nûreddîn”. *İA. MEB. IX.* Eskişehir 1997. ss.
358-361

SEKİZİNCİ BÖLÜM

HAÇLI HÂKİMİYETİ ALTINDA ANTAKYA

Rahime Deniz*

Giriş

Selçuklu Türklerinin XI. Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ve Suriye'deki durdurulamayan ilerleyişi Bizans İmparatoru I.Alexios Komnenos'u (1081-1118) endişeye sevk etti. Türkler kısa bir süre içerisinde Anadolu'nun en doğusundan en batısına hatta İstanbul'un hemen yakınındaki İznik'e, Suriye ve Filistin topraklarına hükmetmeyi başardılar¹. Bu alanda bir zamanlar Bizans'ın hâkimiyetindeki ve tüm semavi dinlerin merkezi olan Kudüs, yine hem dini hem ticari açıdan çok büyük bir öneme sahip olan Antakya da Türklerin eline geçmişti. İmparator Türklerle baş edemeyince Papa II.Urbanus'a (1088-1099) elçiler göndererek eğer kendilerine yardım etmezlerse İstanbul'un ve hatta Avrupa'nın dahi Türklerin eline geçebileceğini söylemişti. Bu yardım çağrısına olumlu cevap veren Papa II.Urbanus 1095 yılında Clermont Consilî'nde Haçlı çağrısı yaparak tüm Katolik dünyayı Doğu'daki din kardeşlerine yardım etmeleri için teşvik etti². Böylece

* * Dr, Hatay, rahimekiyili@gmail.com ORCID: 0000-0002-9427-8040

¹ İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Halep Min Târîhi Halep*, (Türkçeye Çev. Ali Sevim), *Zübdetü'l-Halep Min Târîhi Halep'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 16 vd; Mükrimin Halil Yinanç, *Selçuklu Devri 1 Anadolunun Fetih*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yay., Ankara, 1990, s. 32.

² Fulcherius Carnotensis, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, (Translated by Frances: Rita Ryan, Norton & Company, New York, 1973, s. 65-67; “*Kutsal Toprakları Kurtarmak*” *Kudüs Seferi*, (Çev. İlcan Bihter Barlas), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 50 vd; Willermus Malmesberi, *The History of the English Kings*, (İngilizce terc. ve yay., R.A.B. Mynors- R. M. Thomson- M. Winterbottom), C. I, Oxford, 1998, s. 595; *Gesta Francorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, (yay. ve İngilizce terc., Rosalind Hill), London, 1962, s. 1-2; Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, (Çev: E. A. Babcock- A. C. Krey), C. I, Columbia University Press, New York, 1943, s. 88-92; Frederic Duncalf, “The Councils of Piacenza and Clermont”, *A History of The Crusades*, Volume one: The First Hundred Years, (Edit.: Kenneth M.Setton), The University of The Wisconsin Press, London, 1969, s. 220 v.d.; Mike

başlayan Haçlı Seferleri Ortaçağ'da iki yüzyıllık bir döneme damgasını vurdu.

Clermont Consili'nden sonra Haçlı kabul ederek ordu toplamaya başlayan reisler arasında Toulouse Kontu Raymond St.Gilles, Lorraineli Fransızlardan topladığı orduları kumanda eden Godefroi de Bouillon, onun küçük kardeşi Baudouin, Fransız Haçlı birliklerinin reisi olarak Fransa Kralı Philippe'in kardeşi Hugue de Vermandois, Champagne Kontu Etienne de Blois, Flandre Kontu Robert, Normandia dükü Robert ve Güney İtalya Normanlarının reisi Bohemund bulunuyordu³. Bizans İmparatoru I.Alexios 1096 yılı Kasım ayından itibaren İstanbul'a gelmeye başlayan bu Haçlı liderlerinin kendisine vassallık yemini etmelerini, buna bağlı olarak bir zamanlar Bizans'a ait kale ve şehirlerin alınması durumunda kendisine teslim edilmesini istedi. Bu liderler içerisinde Bohemund çok büyük bir ordusu ve serveti olmamasına rağmen babası Robert Guiscard'ın Güney İtalya'da, daha sonra da Adriyatik'te hakim olabilmek için Bizans ile girdiği mücadelede Norman ordularını komuta etmişti. Bu vesile ile Bizans İmparatoru I.Alexios'un çok uğraştırmıştı. I.Alexios'un kızı Anna Komnene tarafından yiğit, gözü pek ve yılmadan savaşan biri olarak tabir edilen⁴ Bohemund şimdi emrindeki Haçlı ordusu ile İstanbul'a gelmişti. Dini duygularından çok Doğu'da kendisine ait bir devlet kurmak ya da babasının en büyük hedefi olan Bizans'ı ele geçirmek isteğini İmparator'dan gizleyerek diğer Haçlı liderleri gibi o da bu vassallık yeminini etti⁵.

Paine, *Haçlı Seferleri*, (Çev: Cumhuriyet Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011, s. 24-25; W.B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press, Cambridge, 1907, s. 7;

³ August C. Krey, *The First Crusade The Accounts Of Eye-Witnesses And Participants*, Princeton University Press, Princeton, 1921, s.44; Zoé Oldenburg, *The Crusades*, (Translated from the French by Anne Carter), Phoenix Press, London, 2001, s. 65; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 9; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinçepslüğü Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 25.

⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 159.

⁵ Anna Komnena, a.g.e., s. 322-323; Vassallık yemini için ayrıca bkz. Fulcherius, 80/Türkçe Terc, s. 64; Robert Monk, *Historia Iherosolimitana*, (İngilizceye Terc. Carol Sweetenham), *Robert The Monk's History of the First Crusade*, Ashgate Publishing,

Anadolu'ya geçen Haçlı ordularının ilk icraatı Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'i alarak ettikleri yemine bağlı olarak Bizans'a teslim etmek oldu⁶. Bundan sonra Bizanslı komutan Tatikios'un rehberliğindeki Haçlı orduları Anadolu'dan geçerek Kilikya'ya ve oradan Maraş güzergâhından 21 Ekim 1097 tarihinde Antakya'ya gelerek bu kadim şehri kuşatma altına aldılar⁷.

Hıristiyanlığın Kudüs'ten sonra yayıldığı ilk şehir olması, Hz.İsa'ya inanlara ilk defa Hıristiyan adının burada kullanılması, yine bu dinin ilk ibadethanesi olan St.Pierre Kilisesi'ni içinde barındırması bu şehrin Haçlılar için önemini arttırmaktaydı. Fulcherius eserinde St. Pierre Kilisesi'nin Hz.İsa tarafından başpiskoposluk ve cennetin krallığının anahtarı olarak kabul edildiğini not eder⁸. Şehir ayrıca İstanbul'dan hareket ettikten sonra Türkiye Selçuklularıyla mücadeleye başlayan ve aylardır zorlu yollardan geçen, yorulmuş ve yıpranmış durumdaki Haçlı ordularının dinlenmeleri ve güçlerini toparlamaları açısından da oldukça önemliydi. Zira Kudüs'e daha uzun bir yol vardı. Ancak Haçlılar bu yolu kat edecek güce sahip değillerdi. Şehrin güçlü surlarla çevrili olması ve bu surların bir tarafının Asi Nehri'ne diğer tarafının ise Silpius (Habibin Neccar) Dağı'na uzanması, ele geçirilmesini güçleştiren etkenlerdi. Haçlı vakanivüslerinden Robert Monk şehri çevreleyen surların ve kulelerin yüksekliğinden dolayı burasının içerdekiler tarafından çok kolay savunulabileceğine dikkat çeker. Ayrıca Haçlı ordusunun sayısı ne kadar çok olursa olsun bu şehri her yanından tam olarak kuşatmalarının imkânsızlığından da bahseder⁹. Fulcherius Carnotensis ise çok iyi korunan bu büyük şehri kuşatanların içerden destek almadığı sürece ele

Burlington, 2005, s. 99; Oldenburg, a.g.e., s.69;Güray Kırpık, *Doğunun ve Batımın Gözünden Haçlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009,s.80-81.

⁶ Fulcherius, 81-83/Türkçe Terc, s. 65-67; Anna Komnena, 305-306; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, (Türkçeye Çev: Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 10 vd.; a. mlf., *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, (Türkçeye Çev: Tanju Akad), Kitap Yayınları, İstanbul, 2007, s. 19 vd; Birsal Küçüksipahioğlu, "Haçlı Devletleri", *Türkler*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 687.

⁷ Fulcherius, 93/Türkçe Terc, s. 76-77; Robert Monk, s.120; Gesta Francorum, s. 28.

⁸ Fulcherius, 93/Türkçe Terc, s. 76

⁹ Robert Monk, s. 121.

geçirilmesinin imkânsız olduğunu not etmektedir¹⁰. Şehir içerisinde su kaynaklarının ve bahçelerin bolluğu kuşatmalara dayanmasını sağladığından Antakya kuşatmaları çok uzun sürmekteydi.

Haçlılar Antakya'ya geldiklerinde burası Büyük Selçuklulara bağlı Halep Emiri Rıdvan'ın komutanlarından Türkmen Beyi Yağsıyan tarafından yönetiliyordu. Bu dönemde Suriye'deki Türk liderlerden Tutuş'un oğulları Halep Emiri Rıdvan ve Dımaşk Emiri Dukak arasında Suriye'ye hâkim olma mücadelesi vardı. Yağsıyan ise bu mücadelede idari olarak her ne kadar Rıdvan'a bağlı olsa da Dukak'ın tarafında olduğunu belli etmişti¹¹. Yağsıyan, Haçlıların Antakya'ya yaklaştığını haber aldığı anda hem Halep'e hem de Dımaşk'a ulaklar gönderip yardım istedi. Bu iki kardeş arasındaki rekabeti bildiğinden dolayı onlara çok güvenmediği için Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'a da ulak gönderdi ve Haçlıların çok büyük bir orduyla Antakya'ya gelmekte oldukları haberini verdi¹². Rıdvan'ın Antakya'ya destek için gönderdiği kuvvetler Norman lider Bohemund'un askeri birlikleri tarafından yenilgiye uğratıldı. Zaten Rıdvan göstermelik bir kuvvet göndermişti¹³. Daha önce değinildiği gibi Antakya'nın kuşatmalara karşı savunulması kolaydı. Şehir içerisindeki su kaynakları ihtiyacı karşılamaya yetiyordu. Yağsıyan da Haçlıların yaklaştığını duyunca şehre erzak depolamıştı. Onun tek kaygısı şehrin ihanet ile kaybedilmesi olduğu için yerli Hristiyanları surların dışına çıkarttı. Bundan sonra surlara savaş makineleri kurdurarak hazırlıklarını tamamladı ve Sultanın gönderdiği orduyu beklemeye başladı¹⁴.

Haçlı liderleri arasında bu kuşatma sırasında en çok öne çıkan kişi hiç şüphesiz Norman lider Bohemund oldu. Antakya'nın ele geçirilmesi için

¹⁰ Fulcherius, a.y./Türkçe Terc, a.y.

¹¹ Bu mücadele için bkz. Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 86 vd.; Sedat Bilinir, "Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasında Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104)", *Asia Minor Studies: International Journal of Social Sciences*, C. 4, S.7, 7 Ocak 2016.

¹² Oldenburg, s. 103; Sevim, *Suriye-Filistin...*, s. 100; Demirkent, *Haçlı...*, s. 39; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, (Türkçeye Çev: F. Işıltan), TTK Yay., Ankara, 1989, s. 165.

¹³ Sevim, *Suriye-Filistin...*, s. 101.

¹⁴ Runciman, a.y.

her türlü yola başvuran Bohemund kuşatma sırasında şehrin İki Kız Kardeş Kulesi'nin komutanı olan Ermeni Firuz ile görüşmelere başladı. Bohemund, Firuz'a sadece Antakya'yı almakla kalmayacaklarını aynı zamanda tüm Anadolu ve Suriye'yi ve hatta Kudüs'ü ele geçirecek güçte olduklarını, bunun Tanrı ve Hz.İsa'nın isteği olduğunu söyleyerek onu kendi yanına çekmeye çalıştı. Firuz'da onun konuşmalarından etkilenerek surlarda kendisinin savunduğu üç kuleyi Bohemund'a vermeyi, onu ve askerlerini şehre almayı teklif etti¹⁵.

Antakya ele geçirilmesi durumunda Bizans İmparatoru I.Alexios'a teslim edilecekti. Bunun için tüm Haçlı liderleri İmparatora yemin etmişlerdi. İmparator da Tatikios adlı komutanını Haçlılarla birlikte sefer için görevlendirmişti. Bizanslı komutan Antakya kuşatması sırasında Haçlılarla birlikteydi. Onun buradaki varlığı Bohemund için tehlikeliydi. Bohemund türlü hilelerle Tatikios'u Antakya'dan uzaklaştırmayı başardı¹⁶. Böylelikle şehri ele geçirme planını devreye koydu. Firuz ile anlaştıktan sonra sıra diğer Haçlı liderlerini ikna etmeye geldi. Onlarla bir toplantı yaparak kuşatmada çok yıprandıklarını, Bizans İmparatorunun da kendilerini yalnız bıraktığını, şehrin ele geçirilmesi durumunda ne yapacakları ile ilgili bir karar vermelerinin iyi olacağını, en uygun çözümün ise şehre ilk giren liderin kontrolüne verilmesi olduğu yönünde Haçlı reislerini ikna etti. Bundan sonra da Ermeni Firuz ile anlaşarak 2 Haziran'ı 3 Haziran'a bağlayan gece şehre girdi. Dolayısıyla 3 Haziran 1098 tarihinde Antakya Haçlıların eline geçti¹⁷.

Haçlıların Antakya'ya girmesinin üzerinden birkaç gün geçmişti ki Sultan Berkıyaruk'un görevlendirdiği ordu Antakya'ya geldi ve 7 Haziran'da şehirdeki Haçlıları kuşatma altına aldı. Kürboğa komutasındaki Selçuklu ordusundaki komutanlar arasında da rekabet vardı. Bu durum kuşatmanın fazla etkili olmadan dağılmasına ve Kürboğa'nın 28

¹⁵ Robert Monk, s.142-143; Gesta Francorum, s. 44; Oldenburg, s. 105; David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, (Çev. L.Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 56.

¹⁶ Anna Komnena, s. 334.

¹⁷ Robert Monk, s.144-146; Fulcherius, s.99/ Türkçe Terc, s. 82-83;Gesta Francorum, s. 45-48; Anna Komnena, s. 334-335; Oldenburg, s. 106; Kırpık, *a.g.e.*, s. 88-90.

Haziran'da geri çekilmesine sebep oldu¹⁸. Antakya bundan sonra tamamen Haçlıların eline geçti. Şehir, Haçlı liderleri arasındaki anlaşmaya binaen Norman lider Bohemund'un hâkimiyetine verildi.

Haçlılar Antakya'ya girdiklerinde şehirde çok büyük bir katliam yaptılar. Şehirdeki Müslümanları kadın çocuk, yaşlı genç demeden kılıçtan geçirdiler. Gözü dönmüş Haçlıların bu katliamından sonra kaynakların ifadesiyle şehirdeki sokaklarda cesetlere basmadan yürümek mümkün değildi¹⁹. Burada Haçlıların ne kadar kana susamış bir topluluk olduğunu ortaya koymak için 1084 yılı Aralık ayında Süleymanşah'ın Antakya'yı Bizans'ın elinden aldığında ne yaptığını hatırlamak uygun olacaktır. Süleymanşah Antakya'yı ele geçirdiğinde askerlerine emir vererek Hıristiyan halka karışmamalarını, Hıristiyan kızlarla evlenmemelerini, halkın elinden zorla bir şey almamalarını, ellerindeki esirleri serbest bırakmalarını, ganimetlerin ise düşük fiyatlarla şehirde satılmasını ve evlere zorla girilmemesini tembih etmişti. Bu fethin bir sembolü olarak Mar Cassinus Kilisesi'ni camiye çevirmişti. Onun dışında herhangi bir Hıristiyan mabede dokunmamıştı²⁰. Fulcherius eserinde ilginç bir şekilde “Tanrı bu toprakların bir gün bizim tarafımızdan ele geçirileceğini bildiği için şehri korumuştur. Uzun süre Türklerin hâkimiyetinde kalmasına rağmen Antakya'ya fena bir şey olmamıştı”²¹ yorum yaparak elde ettikleri fethi ilahi gücün tecellisi olarak göstermektedir. Ancak onun bu yorumu Haçlı vekayinamelerinde barbar olarak niteledikleri Türklerin esasen kendilerinden çok üstün bir medeni anlayışa sahip olduklarını kanıtlar niteliktedir. Neticede Haçlılar Antakya'yı ele geçirmeden önce şehirde

¹⁸ Fulcherius, s.104-107/ Türkçe Terc, s. 88-91; Gesta Francorum, s. 71; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.VIII, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 413-414; Steven Runciman, *Haçlı...*, s. 191; Abdulkerim Özeydin, “Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa”, *Tarih Dergisi*, S. 36, s. 410 v.d.

¹⁹ Fulcherius, s.111/ Türkçe Terc, s. 94; Robert Monk, s. 147-148; Peter Tudebode, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, (Translated: John Hugh Hill and Laurita L.Hill), The American Philosophical Society, Philadelphia, 1974, s. 65.

²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil...*, C.VIII, s. 312; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (yay: Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2001, s. 5-7; Sevim, *Suriye-Filistin...*, s. 57-58; A.mlf., “Süleyman Şah I”, *TDVİA*, C. XXXVIII, s. 104-105.

²¹ Fulcherius Carnotensis, s. 93/ Türkçe terc., s. 76-77.

Türklerin egemenliği altında Ortodoks Rumlar, Ermeniler ve Süryaniler Türklerle birlikte yaşamaktaydılar.

Antakya'daki Haçlılar Müslüman ordusunun tehdidinden kurtulmalarından sonra Kudüs'e doğru harekete geçmeden önce şehirde kalıp dinlendiler. Bundan sonra Haçlı orduları Ocak 1099'da Kudüs'e doğru yola çıktılar. Bohemund ise kendi askeri birliğiyle Antakya'da kaldı. Ancak şehri kendi adına yönetmesi en çok Bizans İmparatoru I.Alexios'u kızdıracaktı. Dolayısıyla Bohemund Antakya'da kendi devletini kurarken en büyük düşmanı Bizans İmparatorluğu olacaktı. Bunun dışında Bohemund şehrin yakınında bulunan Halep Emiri Rıdvan'a bağlı kale ve şehirleri ele geçirerek genişleyecekti. Bu vesile ile de diğer düşman Halep'teki Müslümanlardı.

Kuruluş Yılları (1098-1112)

I.Bohemund, Haçlı ordularının Kudüs'e yola çıkmasından sonra Antakya'da Norman hâkimiyetini tesis etmeye koyuldu. Antakya'daki Ortodoks patriği lağvederek yerine Latin patrik tayin etti. I.Bohemund, Antakya'nın kuzeyden Bizans'a karşı savunmasında önemli olan Kilikya bölgesini kontrol altına aldıktan sonra 1100 yılında Danişmenlilerin Malatya'yı kuşatması sırasında Malatya Hakimi Gabriel'in yardımına giderken Aksu Vadisi'nde Danişmendli Beyi Gümüştegin (1085-1104) tarafından pusuya düşürülerek esir alındı²². 1103 yılında fidye karşılığı esaretten kurtulan I.Bohemund Antakya'ya döndükten kısa bir süre sonra, 7 Mayıs 1104 tarihinde gerçekleşen Harran Savaşı'nda, Urfa Kontu Baudouin'e yardıma gitti. Bu savaşta Baudouin'in esir düşmesiyle Urfa Kontluğu'nun idaresi de I.Bohemund'a verildi. Yaşanan bu mücadelelerde Antakya Haçlılarının asker sayısı hızla tükeniyordu. I.Bohemund'un kurduğu devletin varlığını devam ettirmesi için Batı'dan gelecek takviye kuvvetler çok önemliydi. Bu sebeplerle I.Bohemund Avrupa'ya gitmeye ve devleti için asker toplamaya karar verdi. I.Bohemund, devletini kendi adına yönetmesi için yeğeni Tancred'e

²² Stevenson, *a.g.e.*, s. 73; Hüseyin Kayhan, "Haçlılar Karşısında Dânişmendliler", *History Studies: International Journal of History*, Volume 4, July 2012, s. 231.

bıraktıktan sonra Avrupa'ya gitti. Burada Bizans ile mücadeleye girişen I.Bohemund bu mücadeleyi kaybederek Devol Antlaşması ile Bizans'a bağlılığı kabul etmek zorunda kaldı²³. Ancak Doğu'ya bir daha dönmedi ve bu antlaşma ise onun Antakya'daki halefleri tarafından kabul görmedi ve uygulanmadı.

I.Bohemund'un Batıya gitmesinden sonra 1112 yılına kadar Antakya Haçlı Prenslığı Tancred tarafından yönetildi. Tancred, Antakya yönetimini elinde tuttuğu yıllarda Bizans ile Kilikya ve Lazkiye için mücadele etti. Pisa donanmasının yardımıyla 1108'de Lazkiye'yi ele geçirdi²⁴. Halep emiri Rıdvan'dan Artah Kalesini aldı²⁵. Cebele, Bulunyas ve Markap Kalelerini ele geçirdi. Böylece Antakya Haçlı devleti hem Bizans hem de Müslümanlar aleyhine genişletildi. Akdeniz kıyısında yaptığı fetihlerle Batı ile bağlantısını sağlayacak liman şehirlerini Prenslığın sınırlarına dahil etmeye çalıştı²⁶. Urfa Kontluğu'nu da dört yıla yakın bir süre yöneten Tancred, I.Bohemund'un yeğeni ve az sayıda bir kuvvetle katıldığı Birinci Haçlı Seferi sonunda Antakya ve çevresi, Lazkiye, Cebele, Kilikya, ve neredeyse Urfa ve Trablus'a dahi sahip olabilecek kadar güçlü bir lider olarak 1112 yılında öldü. Ölümünden sonra varisi olmadığı için kuzeni Roger de Salerna devletin başına geçti²⁷.

1112-1149 Yılları Arası

Roger de Salerna döneminde Müslümanlarla iki önemli savaş yaşandı. Bunlardan ilki 1115 yılındaki Tell-Daniş Savaşı'dır. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1104-1118) Musul emiri Aksungur el-Porsuki'yi Suriye'nin fethiyle görevlendirmişti. Ancak Dımaşk hakimi Tuğtekin, Musul emiri Mevdûd'un 1113'de Dımaşk'ta bir Batınî

²³ Yewdale, s. 106-113; Stevenson, *a.g.e.*, 80-81.

²⁴ Willermus Tyrensis, C.I, s. 449-450.

²⁵ Azîmî, s. 41; Urfalı Mateos, s. 230;İbn Kalânîsî, s. 20-21; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçukluları Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 111-112; Sedat Bilinir, *Ortaçağ'da Halep Ve Türkler (944-1117)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2017, s. 209-210.

²⁶ Thomas Asbridge, *The Creation of the Trincipality of Antioch 1098-1130*, The Boydell Press, Woodbridge, 2000, s. 47.

²⁷ Demirkent, *Haçlı...*, s. 85-86;

tarafından öldürülmesi olayıyla ilgili suçlanmakta olduğundan²⁸, Artukoğlu İlgazi ise yeni Musul emiri Aksungur el-Porsukî ile aralarındaki anlaşmazlıktan²⁹ dolayı Sultan'dan çekiniyordu. Suriye'ye gelen bu orduya karşılık İlgazi ve Tuğtekin Roger de Salerna ile ittifak kurmayı tercih ettiler. 14 Eylül 1115 tarihinde yaşanan Tell Daniş Savaşında Selçuklu ordusu yine Selçuklulara tabii olan Müslüman liderlerin desteğiyle yenilgiye uğratıldı³⁰. Bundan sonra Roger de Salerna'nın Haçlılar arasında ünü arttı ve Kefertâb'ı, Balatunus'u ve Azaz Kalesini Müslümanların elinden alarak Antakya Haçlı Prenslüğünü en geniş sınırlarına ulaştırdı³¹. Roger bundan sonra Halep'i sıkıştırmaya başladı. Amacı bu şehri ele geçirmektir. Ancak 1117 yılından itibaren Halep'e hâkim olan Artukoğlu İlgazi ile 28 Haziran 1119 tarihinde Tell-Afrin'de yapılan savaşı kaybetti ve kendisi de bu savaşta öldürüldü³². Bu savaşta Antakya Haçlı Prenslüğünün Norman şövalyelerinin neredeyse tamamı yok edildi. Prenslük bundan sonra eski gücüne kavuşamadı. Yine bu savaşın sonucu olarak Antakya Haçlıları Halep Müslümanlarına karşı elde ettikleri üstünlüğü kaybettiler. İlgazi, bu savaştan sonra Esarip ve Zerdanâ

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil...*, C. X, s. 396.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil...*, C. X, s. 399-400.

³⁰ Walter Chancellor, *The Antiochene Wars*, (A Translated and Commentary by Thomas S. Asbridge and Susan B. Edgington), Ashgate Publishing Company, U.S.A, 1999, s. 84 vd.; Demirkent, *Haçlı...*, s. 86.

³¹ Urfalı Mateos, s. 263.

³² Tell-Afrin Savaşı (Kanlı Meydan Savaşı) için en değerli kaynak, savaşı bizzat Antakya şansölyesi olarak tecrübe etmiş olan Walter Chancellor'un eseridir. Bkz. Walter Chancellor, s. 109 vd. ayrıca bkz. Azîmi, s. 51; İbnü'l-Verdi, *Tarih*, (Terc. ve Notlar. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şairinin Gözünden Selçuklular*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 76; İbnü'l-Ezrâk Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi* (Artuklular Kısmı), (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992, s. 32; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev: Mehmet Keskin), C.XII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 348; Süryani Mikhail, s. 71; İbnü'l-İbrî Ebü'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Vekâyinâme*, (Çev: Ö. Rıza Doğrul), *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1987-1999, s. 361; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil...*, C.X, s. 450-451; Robert L. Nicholson, "The Growth of The Latin States, 1118-1144, *A History of The Crusades*, (Edited by Marshall W. Baldwin, and Kenneth M. Setton), I. Cilt: The First Hundred Years, London: The University of Wisconsin Press, s. 412-413; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Bellekten*, XXVI/104, TTK Yay., Ankara, 1962, s. 674 v.d.; Aydın Usta, *Haçlı Hikayeleri*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2017, s.46-48; Zoé Oldenbourg, a.g.e., s. 247 v.d.

Kalelerini Antakya Haçlılarının elinden aldı³³. Bu iki kale Antakya ve Halep arasında doğal bir sınır görevi görüyordu. İki kale arasındaki bölge Haçlıların elinde olduğu müddetçe Haçlılar Halep'e ve bu şehrin kuzeyindeki arazideki Müslüman yerleşim yerlerine baskı kurabiliyorlardı. Bu bölgenin hâkimiyeti Antakya Haçlıları ile Halep'teki Müslüman liderler arasındaki mücadeleyi de şekillendirmekteydi³⁴.

Roger de Salerna'nın ölümünden sonra Antakya Haçlı Prenslığı Kudüs Kralı II.Baudouin'in niyabetine verildi. II.Baudouin ülkeyi I.Bohemund'un Batı'da dünyaya gelen oğlu II.Bohemund adına yönetmeye başladı³⁵. Bu durum II.Bohemund'un 1126 yılında Antakya'ya gelip Prenslığın yönetimini ele almasına kadar devam etti. Antakya Haçlılarının büyük umutlar bağladığı II. Bohemund 1126 yılı sonunda yanında birçok şövalye ile birlikte Antakya'ya geldi. Kaynakların tabiriyle onun gelmesiyle Antakya Haçlılarının elindeki şehirler askerlerle doldu. Ancak yönetim tecrübesinden yoksun genç bir prens olan II.Bohemund Doğu'da pek varlık gösteremedi. Babası I.Bohemund gibi Antakya Haçlı Prenslığı'ndeki hâkimiyeti kısa sürdü. Elde ettiği tek başarı ise Kefertâb Kalesi'ni almak oldu³⁶. 1130 yılında Kilikya'ya düzenlediği sefer sırasında Danişmendli askerler tarafından öldürüldü³⁷. Geride ise kendisine varis olarak Constance adında bir kız çocuğu bıraktı.

II.Bohemund'un ölümünden sonra Kudüs Kralı II.Baudouin'in kızı olan karısı Alice şehrin yönetimini ele geçirmeye çalıştıysa da II.Baudouin buna müsaade etmedi³⁸. Kralın ölümünden sonra yerine geçen ve Alice'in

³³ Willermus Tyrensis, C. I, s. 532; Walter Chancellor, s. 148; İbnü'l-Verdi, *a.y.*

³⁴ Asbridge, *The Creation...*, s. 50.

³⁵ Walter Chancellor, s. 143-145. Willermus Tyrensis, C. I, s. 531-532; Stevenson, *a.g.e.*, s. 105.

³⁶ Willermus Tyrensis, C.II, s. 33; Stevenson, *a.g.e.*, s. 119.

³⁷ Willermus Tyrensis, C.II, s. 43; Anonim Süryani, s. 41; Demirkent, *Urfa...*, C.II, s. 92; Der-Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", *A History of the Crusades*, C. II, 1969, s. 636; Kayhan, *a.g.m.*, s. 232; Muharrem Kesik, "Emir (Melik) Gazi (1104-1134)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, C. III/2, 2014, s. 171-172.

³⁸ Süryani Mikhail, s. 95. Willermus Tyrensis, C.II, s. 44-45; İbnü'l-Adîm, *Zübde...*, C.II, s. 441; Cahen, *La Syria...*, s. 350; Runciman, C.II, s. 151-152; Demirkent, *Urfa...*, C.II, s. 93 vd.

ablasının kocası olan Fulk de Anjou'ya karşı Trablus Kontu Pons ve Urfa Kontu II.Joscelin ile ittifak yapmak kaydıyla ikinci defa Antakya yönetimini ele geçirmeye çalışan Alice bu girişiminden de sonuç alamadı³⁹. Neticede Antakya Latin Patriği Bernard'ın ölümüyle kanun dışı olarak seçilen yeni Patrik Ralph ve ablası Melisende'in desteğiyle Alice, 1135 yılı yaz aylarında Antakya'nın yönetimini ele geçirebildi. Ancak hâlâ, kızı Contance yasal varis olmakla beraber onun varlığı Alice'in hakimiyetini tehlikeye düşürüyordu. Alice ise buna karşı Bizans İmparatoru II.Ioannes Komnenos'a (1118-1143) haber göndererek kızı ile imparatorun küçük oğlu Manuel'i evlendirmeyi teklif etti. Onun bu girişimleri Antakya'daki asileri telaşlandırmış olacak ki onlar Kral Fulk ile gizlice görüşüp Constance için Batı'dan uygun bir eş bulmayı teklif ettiler. Neticede, Poitou kontu IX. William'ın oğlu, Raymond de Poitiers üzerinde karar kılındı ve Raymond Antakya'ya gizlice gelerek Patrik Ralph'in kurnaz planıyla Constance ile evlendirildi (Nisan 1136)⁴⁰.

Antakya Haçlıları II.Bohemund'un ölümünden sonra Kilikya'da güçlenen Rupenliler hanedanından Leon'a, 1131 yılında Misis, Tarsus ve Adana'yı terk etmek zorunda kalmışlardı. Leon'dan sonra başa geçen Thoros ise Bizans'ın elindeki Sis ve Anazarba'yı alarak Kilikya'da hâkimiyetini genişletmişti⁴¹. Doğu'da ise Halep artık İmâdeddîn Zengî gibi güçlü bir liderin elindeydi⁴². Onun Halep'e gelmesiyle Antakya Haçlılarının Doğu'daki savunma hattı çökmüş, Esârîb ve Zerdanâ kaleleri iki taraf arasında sürekli el değiştirmeye başlamıştı. Antakya Haçlılarının bölgede gücünü kaybetmeye başladığı bir dönemde Raymond de Poitiers Haçlılar için taze bir güç oldu. Ancak Raymond bir yandan Kilikya'da güçlenen Ermeniler, diğer yandan Halep'e hakim olan İmâdeddîn Zengî ile mücadele edecekken 1137 yılında Bizans İmparatoru II.Ioannes Komnenos büyük bir orduyla Kilikya'yı ve Antakya'yı hedef alan bir sefer düzenleyerek bölgede belirdi. İmparator, batıda ve Anadolu'da devletin

³⁹ Oldenburg, a.g.e., s. 268-269.

⁴⁰ Willermus Tyrensis, C.II, s. 77-78; Stevenson, a.g.e., s. 135.

⁴¹ Der Nersessian, a.g.e., s. 636.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil...*, C. IX, s. 67; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürüb fî Abbâr-i Ben-i Eyyûb*, C.I, (Neşir. Cemâleddîn eş-Şeyyâl), İstanbul, Darulneşir, s. 37; İbn Kesîr, C. XII, s. 371.

durumunu düzelttikten sonra⁴³, Birinci Haçlı Seferi liderlerinin Alexios Komnenos'a ettikleri vassallık yeminine dayanarak Antakya ve Kilikya'yı tekrar Bizans'ın egemenliğine katmayı amaçlıyordu.

Bizans ordusu 1137 yılı Ağustos ayında Kilikya'yı kontrolüne aldıktan sonra Antakya'yı kuşattı. Raymond bu kuşatmaya şehrin dayanamayacağını bildiği için imparatorla bir anlaşma yaptı⁴⁴. Buna göre Antakya Haçlı Prensiği Bizans'a bağlanacak, buna karşılık İmparator ertesi yıl Haçlılarla birlikte Müslüman bölgelerine sefer düzenleyecek, ele geçirilen yerler ise Raymond ve diğer Haçlı reislerine fief olarak verilecekti. Bunun üzerine kuşatma kaldırıldı⁴⁵. 1138 yılı ilkbaharında Bizans ordusu ile Antakya ve Urfa Haçlı orduları Müslüman şehirlerine sefer düzenlediler⁴⁶. Müttefik Hıristiyan ordusu Müslüman beldelerine saldırıya geçerek 8 Nisan 1138 (25 Receb 532) tarihinde Buzâa'yı⁴⁷ ele geçirdiler. 19 Nisan 1138 (6 Şaban 532) Halep'i kuşattılsa da alamadılar⁴⁸. 22 Nisan'da (9 Şaban) Esarib'i, 26 Nisan'da (13 Şaban) Maarretünnûman'ı ve Kefertâb'ı aldıktan sonra Şeyzer'e gelerek burayı kuşattılar⁴⁹. İmparator II.Ioannes kuşatmanın seyrinden ve haçlı liderlerinin davranışlarından memnun olmadığı için Şeyzer kuşatmasını kaldırarak Antakya'ya döndü⁵⁰ ve aralarındaki anlaşmaya dayanarak şehrin

⁴³ Runciman, C.II, s. 173; Ostrogorsky, s.349.

⁴⁴ Willermus Tyrensis, C.II, s. 92; İbn Kalânîsî, s. 136; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev: Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 14-17; Kinnamos, s. 15-16; Süryani Mikhail, s. 111; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 374; Runciman, C.II, s. 174; Der Nersessian, s. 637; Oldenburg, a.g.e., 310-311;

⁴⁵ Willermus Tyrensis, C.II, s. 93.

⁴⁶ Kinnamos, s. 14-16; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev: Fikret İşıltan), TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 14-17; Willermus Tyrensis, C.II, s. 94; Süryani Mikhail, s. 111; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 374; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil...*, C.IX, s. 133-134; İbnü'l-Kalânîsî, s. 136; Runciman, C.II, s. 173-174; Ostrogorsky, s.349; Demirkent, *Urfa...*, s. 119; Der Nersessian, s. 637.

⁴⁷ Azîmî, s. 76; İbnü'l-Adîm, *Zübde...*, C.II, s. 456; İbnü'l-Kalânîsî, s. 141.

⁴⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde...*, C.II, s. 457; Niketas Khoniates, s. 18.

⁴⁹ Niketas Khoniates, *ay.*; Kinnamos, s. 17; Azîmî, s. 76; İbnü'l-Kalânîsî, s. 142-143; İbnü'l-Adîm, *Zübde...*, C.II, s. 457-458; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil...*, C.IX, s. 136-137; İbn Vâsîl, C.I, s. 77-79; Cahen, s. 359-361; Runciman, C.II, s. 176-177; Demirkent, *Urfa...*, s. 121-122.

⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 141; İbnü'l-Adîm, *Zübde...*, C.II, s. 459; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil...*, C.IX, s. 137; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Abbâri'd-Devleteyn En-Nûriyye ve's-Selâbiyye*,

kendisine teslim edilmesini, konumu gereği burasının Müslümanlar üzerine düzenleyeceği seferlerde bir üs olarak kullanılacağını söyledi. Ancak Urfa Kontu II.Joscelin'in tertibiyle şehirde Bizans aleyhine isyan çıkınca İmparator derhal Antakya'yı terk etmek zorunda kaldı⁵¹. Ayrıca bu dönemde Türkiye Selçuklu hükümdarı Mesut Kilikya'ya Artukoğulları da Urfa Haçlı Kontluğu arazilerine akınlar düzenliyor, İmâdeddin Zengî ise müttefik Hıristiyan ordusu arasına nifak tohumları ekliyor ve ordusuyla da onları sıkıştırıyordu. Tüm bunlar bir araya gelince Bizans İmparatoru II.Ioannes ordusunu toplayarak İstanbul'a geri dönmek zorunda kaldı. Bu seferde elde ettiği kazanımlar da kısa bir sürede yok oldu: Kilikya tekrar Ermenilerin kontrolüne geçti, İmâdeddîn ise kaybettiği toprakları geri aldı⁵².

Bizans İmparatoru II.Ioannes, Antakya ve Kilikya'ya düzenlediği bu seferden istediği sonucu alamayınca 1142 yılı içerisinde tekrardan bölgeye geldi. Bu süre içerisinde Antakya Haçlıları İmâdeddîn Zengî karşısında oldukça müşkül duruma düşmüştü ve Raymond de Poitiers, II.Ioannes'den yardım talep etmişti⁵³. İmparator daha önceki seferinde Raymond ile aralarındaki anlaşmayı uygulamak hem de Müslümanlara karşı birlikte mücadele etmek amacıyla şimdi tekrar bölgeye geldi. Ordusuyla 25 Eylül 1142 tarihinde Bagras Kalesi önünde kamp kurdu ve Raymond'a haber göndererek Müslümanlarla yapacağı mücadelede burasını üs olarak kullanacağını söyleyerek şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak Antakya asilleri bunu kabul etmediler. Kışın yaklaşmasından dolayı Antakya'yı kuşatmak istemeyen imparator ordusunu Tarsus'a götürdü. Planı ertesi yıl Antakya'yı kuşatmaktı. Ancak 1143 yılı ilkbaharında bir av sırasında aldığı yaradan kurtulamadı ve 8

(Neşr ve Tahkik: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed), C.1, Darulkutub el-Mısırıyye, Kahire, 1998; Willermus, C.II, s. 96; Anonim Süryani, s. 49-50; Süryani Mikhail, s. 112; İbnü'l-İbrî, *a.y.*; Usame ibn Munkız, s. 126; Simbad, s. 52; Cahen, 361-363; Runciman, C.II, s. 177-178.

⁵¹ Willermus Tyrensis, C.II, s. 97 vd.

⁵² Demirkent, *Urfa...*, s. 125.

⁵³ Willermus Tyrensis, C.II, s. 123; Urfalı Vahram, *Vekâyânâme, Kilikya Krallığı Tarihi*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Tercüme Eserler, Ankara, s. 7; Chalandon, C.II, s. 184.

Nisan'da öldü. Sefer sırasında yanında bulunan oğlu I.Manuel imparator ilan edildi. Yeni Bizans imparatoru ise babasının cenazesini ve ordusunu alarak İstanbul'a döndü⁵⁴. Bizans'ın Antakya'yı ve Kilikya'yı ele geçirmek için bu ikinci girişimi de böylelikle son buldu. Ancak bunlar başarısız girişimler olarak kalsa da bundan sonraki dönemde Bizans'ın Haçlı Devletlerine karşı izlediği politikaların değişmesine vesile oldu.

İmâdeddîn Zengî'nin en büyük hedefi Antakya Haçlılarını baskı altında tutup Urfa Haçlı Kontluğunu ortadan kaldırmaktı. 1143 yılı içinde Kudüs Kralı Fulk de Anjou ölmüş⁵⁵ ve yerine çocuk yaştaki oğlu III.Baudouin ve annesi Melisende yönetimi paylaşmaktaydılar. Yine bu yılda Bizans İmparatoru II.Ioannes'in Kilikya'da aniden ölmesi ile Bizans tehlikesi de ortadan kalktı. Bunun yanında Raymond de Poitiers ile Urfa hakimi II.Joscelin'in de arası açıldı⁵⁶. Dolayısıyla Urfa'ya destek gönderecek güçlü bir Haçlı müttefik yoktu. İmâdeddîn Zengî'nin amacına ulaşması için şartlar oldukça uygundu. Güçlü Türk lideri İmâdeddîn de bu fırsatı değerlendirdi ve 25 Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı ele geçirerek bu ilk haçlı devletini ortadan kaldırdı⁵⁷.

Raymond de Poitiers sıranın Antakya'ya geldiğini bildiği için Fransa Kralı VII.Louis'den ve Bizans İmparatoru I.Manuel (1143-1180)'den⁵⁸ yardım istemişti. İmâdeddîn Zengî'nin Caber Kalesi'ni kuşattığı sırada 15 Eylül

⁵⁴ Niketas Khoniates, s. 25; Kinnamos, s. 27-28; Willermus Tyrensis, C.II, s. 127; Kinnamos, s. 21; Azimî, s. 81; Süryani Mikhail, s. 121; İbnü'l-Kalânîsî, s. 152; Urfalı Mateos, s. 295; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 377; Anonim Süryani, s.50; Chalandon, C.II, s. 189-193; Runciman, C.II, s. 182-184; Demirkent, *Urfa...*, C.II, s. 131-133.

⁵⁵ Willermus Tyrensis, C.II, s. 134-135; Urfalı Mateos, s. 296; Anonim Süryani, s. 51; İbnü'l-Kalânîsî, s. 152; Runciman, C.II, s. 191-192.

⁵⁶ Demirkent, *Urfa...*, C.II, s. 136-137.

⁵⁷ Süryani Mikhail, s. 125 vd.; Anonim Süryani, s. 51-56; Willermus Tyrensis, C.II, s. 143-144; Urfalı Mateos, s. 297-299; İbnü'l-Kalânîsî, s. 153-155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s. 169-171; a. mlf., *el-Bâbir...*, s. 67-69; İbnül-Adîm, *Buğye...*, C.VIII, s. 3850-3851; Türkçe Terc. s. 162-163; a. mlf., *Zübde...*, C.II, s.467; İbn Vâsıl, C.I, s. 93-94; İbn Keşîr, C.XII, s. 404; Demirkent, *Urfa...*, C.II, s. 141-147; Runciman, C.II, s. 193-195; Hamilton A.R. Gibb, "Zengi and The Fall of Edessa", *A History of The Crusades*, (Edited by Marshall W. Baldwin, and Kenneth M. Setton), I. Cilt, The University of Wisconsin Press, London, 1969, s. 449 v.d.; Philip K. Hitti, *History of Syria*, Macmillan Co. Ltd., London, 1951, s. 599.

⁵⁸ Süryani Mikhail, s. 131; Runciman, C.II, s. 196.

1146 (6 Rebiülâhîr 541) tarihinde öldürülmesi ile Raymond'un Müslümanlara karşı cesareti artsa da onun yerine geçen oğlu Nureddîn Zengî⁵⁹ bütün odağını Antakya Haçlıları ile mücadeleye verecekti. Nureddîn Zengî'nin 1147 yılı içerisinde düzenlediği akınlarla Artah Kalesi, Keferlâta, Mâbûla, Basarfut, Balat gibi yerleri ele geçirmesiyle Antakya Haçlıları Asi Nehri doğusunda kalan arazilerini Müslümanlara terk etmek zorunda kaldılar⁶⁰. Bundan sonra Batı'dan gelecek yardımı beklemeye başladılar.

Urfa Haçlı Kontluğunun yıkılması Batı'da yeni bir Haçlı seferine sebep olmuş, ancak bu seferin Alman ve Fransız Haçlı orduları Anadolu'da Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan Mesut tarafından darmadağın edilmişti. Fransız Haçlı ordularının kalıntıları ise Kral VII.Louis ile Antakya'ya gelse de bu ordu Antakya Haçlılarından ziyade Kudüs Haçlı Krallığını savunmak için güneye gitti⁶¹. Raymond de Poitiers ise Halep'e hâkim olan Nureddin Zengî ile 30 Haziran 1149 (21 Safer 544)'da yapılan İnâb Savaşı'nda öldürüldü⁶².

1149-1201 yılları arası

Raymond de Poitiers hâkimiyeti sırasında hem Bizans'ın Antakya'yı ele geçirme girişimleriyle hem Kilikya Ermenileriyle hem de İmâdeddîn ve Nureddîn Zengî gibi güçlü Müslüman Türk liderlerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Onun ölümünden sonra Antakya Haçlı devletinde tekrar bir yönetim boşluğu oluştu. Bu boşluk 1153 yılında prenses

⁵⁹ Nureddîn Zengî ve onun faaliyetleri ile ilgili son zamanlarda yapılan iki değerli çalışma için bkz. Abdulkadir Turan, *Nüreddin Mahmud Zengî Ve Devri*, Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2020; Abdulcelil Işık, *Zengî Atabegliği: Haleb Kolu (1146-1181)*, MKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay, 2018.

⁶⁰ İbnü'Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s.188.

⁶¹ bkz. Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK Yayınları, Ankara, 2003; Virginia G. Berry, "The Second Crusade", *A History of The Crusades*, (Edited by Marshall W. Baldwin, and Kenneth M. Setton), I. Cilt: The First Hundred Years, The University of Wisconsin Press, London, 1969, s. 463-513; David Nicolle, *İkinci Haçlı Seferi 1148*, (Çev. L.Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

⁶² İbnü'l-Kalânîsî, s. 17; İbnü'l-Esîr, *el-Bâbir...*, s. 99-100; *el-Kâmil...*,C.IX, s. 205; İbnü'l-Adîm, *Zühde...*, C.II, s.478-479; Bündârî, s. 205; İbn Vâsil, C.I, s. 120-121; İbn Kesîr, C.XII, s. 413; Willermus Tyrensiss, C.II, s. 198; Anonim Süryani, s. 72; Cahen, *La Syrie...*, s. 382-384;

Constance ile Renaud de Chatillon'un (1153-1160) evlenmesiyle düzelebildi⁶³. Ancak Renaud'un çok asil bir soydan olmamasından dolayı Constance ile evliliği Antakya asilleri ve Patrik Aimery'i memnun etmemiş, bu da tarafların arasının açılmasına vesile olmuştu⁶⁴. Renaud, hem içerde hem de dışarda kendisine destek arayışındayken Bizans İmparatoru I.Manuel'e kendisini kabul ettirmek için, onun isteğiyle Kilikya'ya sefer düzenledi. Aslında imparatorun bu talebi Antakya ve diğer Haçlı devletleri üzerindeki nüfuzunu arttırmak için ilk girişimi idi. Renaud bu sefer ile Kilikya Ermenilerinin eline geçen İskenderun'u da tekrar topraklarına kattı. Ancak bu seferin masrafları I.Manuel tarafından karşılanmayınca Kilikya Ermeni lideri Thoros ile birlikte Bizans'ın hâkimiyetindeki Kıbrıs'ı yağmaladı⁶⁵. Kıbrıs'a gidebilmek için de Patrik Aimery'den para istemiş, o bu parayı vermeyince de patriğe türlü işkenceler yapmıştı⁶⁶. Bu eylemi ile Constance ile evliliğinin yegane destekçisi olan Kudüs Kralı III.Baudouin ile arası açıldı. Kıbrıs'ı yağmalayarak da İmparator Manuel'in desteğini kaybetti.

Levant'taki Haçlılar özellikle İkinci Haçlı Seferi ile Batı'dan bekledikleri desteği alamamışlardı. O nedenle Kudüs Kralı III.Baudouin Bizans İmparatoru I.Manuel ile ilişkileri geliştirmeye ve Nureddin Zengi'ye karşı Bizans'ın desteğini almaya çalışıyordu. Ancak Renaud'un Kıbrıs yağması İmparatoru çok kızdırmıştı. III.Baudouin, İmparator I.Manuel'in desteğini tekrar kazanabilmek için İstanbul'a elçiler göndererek imparatorun seçeceği biriyle evlenmek istediğini bildirdi. I.Manuel ise

⁶³ Runciman, C.II, s. 289; Cahen, *La Syria...*, s. 391.

⁶⁴ Willermus Tyrensis, C.II, s. 235-236; Kinnamos, s.133; Runciman, C.II, s. 290; Altan, "Renaud de Chatillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi*, S.55 (2012/1), İstanbul, s. 3-4.

⁶⁵ Willermus, C.II, s.254-255; Simbat, *Vekâyâmâme (951-1334)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Tercüme Eserler, nr. 68, Ankara, s. 57; Urfalı Mateos, s. 322; Kinnamos, s. 130-131; Süryani Mikhail, s. 181; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 396; Chalandon, C.II, s. 436-439; Runciman, C.II, s. 291; Cahen, *La Syria...*, s. 399-400; Ebru Atan, "Renaud de Chatillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi*, S.55 (2012/1), İstanbul, s. 5; Der Nersessian, s. 640.

⁶⁶ Willermus Tyrensis, C.II, s. 235-236; Kinnamos, s.133; Runciman, C.II, s. 290; Altan, "Renaud...", s. 4.

yeğeni Thedora'yı 1158 yılında ona eş olarak Kudüs'e gönderdi. Bunun akabinde de Renaud'u ve Ermeni lideri Thoros'u cezalandırmak için aynı yıl ordusuyla birlikte Kilikya'ya girdi. Kısa bir sürede Anazarba, Tarsus, Sis, Misis ve Adana'yı ele geçirerek Misis'te karargâh kurdu⁶⁷. Renaud, I.Manuel'in yapacaklarından çekindiği için onun karargâhına gitti. Sefil ve acınası bir şekilde İmparatorun huzuruna çıkararak ondan af diledi ve Antakya'yı iç kale ile birlikte İmparatora vermeyi, şehre bir Ortodoks patrik tayin etmeyi teklif etti. Bunun üzerine İmparator I.Manuel Renaud'u affetti⁶⁸ ve 1159 yılı Paskalya Bayramından sonra oldukça görkemli bir törenle Antakya'ya girdi⁶⁹. Böylece Antakya Haçlıları artık Bizans İmparatorunun vassalı oluyorlardı.

İmparator I.Manuel Antakya'dayken Kudüs Kralı III.Baudouin onu Halep'te esir tutulan Haçlıları kurtarmak için sefer düzenlemeye ikna etmişti. Ancak bu sefer, Nureddin Zengî'nin esirlerden bir kısmını serbest bırakmasıyla, gerçekleşmeden sona erdi. İmparator da acilen İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildiren habercilerin gelmesi üzerine ordusunu toplayarak bölgeden ayrıldı⁷⁰. Antakya Haçlıları artık Bizans İmparatoru I.Manuel'in vassalı oldukları için onun bölgeden ayrılmasından sonra Nureddin Zengî Antakya topraklarına düzenlediği akınlara ara verdi. Ancak Renaud de Chatillon 1160 yılı içerisinde Harim hakimi Joscelin ile birlikte Halep'e bağlı Müslüman beldelerini yağmalamaya başladı. Buna karşılık önce Joscelin ardından da Renaud Müslümanlar tarafından ele geçirildi ve Halep'te zindana atıldı. Hırslı ve saldırgan bir kişiliğe sahip olan Renaud ne Antakya asileri ne de Kudüs Kralı III.Baudouin tarafından seviliyordu. Bu nedenle onu kurtarmak için

⁶⁷ Kinnamos, s.131-133; Niketas, s. 70; Willermus Tyrensis, C.II, s. 275; Süryani Mikhail, s. 184-185; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 397.

⁶⁸ Kinnamos, s. 131-133; Niketas, s. 70; Willermus Tyrensis, C.II, s. 277; Süryani Mikhail, s. 184-185; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 397.

⁶⁹ Willermus, C.II, s. 279; Kinnamos, s. 136-137.

⁷⁰ Willermus, C.II, s. 280; Kinnamos, s. 138; Niketas, s. 73-75; Urfalı Mateos, s. 325-327; İbnü'l-Kalânîsî, s. 212-213; .; Ebu Şâme, C.I, s. 307; Urfalı Vahram, s. 10-11; Runciman, C.II, s. 296-297; Chalandon, C.II, s. 450- 452; Gustav Shlumberger, *Renand de Chatillon, Prince d'Antioche, Seigneur de la terre d'Outre-Jourdain*, Plon-Nourrit, Paris, 1898, s. 112-147; Cahen, *La Syria...*, s. 400 vd.; Altan, "Renaud...", s. 6 vd.

eşi Constance da dâhil, kimse aracı olmadı⁷¹. Hâkimiyeti sırasında Kilikya Ermenilerinden İskenderun'u, Halep Müslümanlarından da Harim'i geri almayı başarmış, ancak eylemleriyle Antakya'yı Bizans'a bağlı kılmış, şehirdeki Latin hâkimiyetin en büyük göstergesi olan Latin patriği yerine Ortodoks patriğinin tayinini kabul etmek zorunda kalmıştı.

Renaud de Chatillon'un esir edilmesinden sonra Kudüs Kralı III.Baudouin, Antakya'ya geldi ve Patrik Aimery'yi III.Bohemund'a naib tayin etti. Ancak Constance ülkeyi yönetme hakkının kendisinde olduğunu söylemekteydi. Bu sırada İmparator I.Manuel'in dul kaldıktan sonra prenses Constance'ın kızı Maria ile evlenmesiyle Constance, artık damadı olan I.Manuel'in desteğiyle Antakya Haçlı Prensligi'nin yönetimini oğlu III.Bohemund adına kendisi üstlendi⁷². III.Bohemund, 1163 yılında 18 yaşına gelince Antakya ileri gelenleri ve Kilikya Ermeni lideri Thoros'un da desteğiyle tahta çıkabildi. İmparator I.Manuel'in de bu değişikliği onaylamasıyla III.Bohemund'un hakimiyeti başladı⁷³.

Bu dönemde Kudüs Kralı Amaury ile Nureddîn Zengî arasında Mısır'a hâkim olma mücadelesi yaşanıyordu. Nureddîn bir yandan da Trablus ve Antakya Haçlılarının arazilerine akınlar düzenliyordu. 1164 yılı Ağustos ayında Kudüs Kralı Amaury'nin Mısır'a gittiğini haber alınca Harim Kalesini kuşatarak aldı. Yaşanan savaşta kaynakların bildirdiğine göre on bine yakın Haçlı askeri öldürüldü, içlerinde III. Bohemund'un da bulunduğu Haçlı ileri gelenleri esir edildi⁷⁴. Bu savaş Tell-Afrîn'den sonra Haçlıların en fazla kayıp verdiği savaş olmuştur. Batı'dan destek alamayan Haçlıların buradaki asker kaybını telafi etmesi kolay olmayacaktır.

⁷¹ Willermus Tyrensis, C.II, s. 283-285; Anonim Süryani, s.74; İbnü'l-Adîm, *Zübde...*, C.II, s. 488; Urfalı Mateos, s.332; George Tate, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu*, (Çev. Orçun Türkay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s.85-86.

⁷² Willermus Tyrensis, C.II, s. 287; Süryani Mikhail, s. 195; Kinnamos, 152-154; Niketas Khoniates, s. 79; Chalandon, C.II, s. 517-523; Cahen, *La Syria...*, s. 406; Runciman, C.II, s. 300-301; Küçükspahioğlu, s. 157-158.

⁷³ Süryani Mikhail, s. 196; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 400; Runciman, C.II, s. 304-305

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s.322-323; İbn Vâsıl, C.I, s. 143; Ebû Şâme, C.I, s. 321; İbn Kesîr, C. XII, s. 449; Willermus Tyrensis, C.II, s 306-307; Anonim Süryani, s. 75-76; Kinnamos, s. 157-158; Süryani Mikhail, *a,y*; İbnü'l-İbrî, *a,y*; Cahen, *La Syria...*, s. 409; Demirkent, s. 126; Küçükspahioğlu, s. 165;

III.Bohemund, Nureddîn Zengî tarafından fidye ödemesi ve Antakya'daki Müslüman esirleri salıvermesi karşılığında 1165 yılı yaz aylarında serbest bırakıldı⁷⁵. III.Bohemund esareten kurtulmasından sonra Antakya Haçlılarına ait Bagras Kalesini Templier Şövalye tarikatına verdi. Güneydeki toprakların çoğunluğunu ise Hospitalier Tarikatına vererek topraklarının savunmasını güçlendirmeye çalıştı. Nureddîn Zengî de dikkatini Kudüs Kralı Amaury ile Mısır'daki mücadelesine çevirdiği için Antakya üzerindeki Müslüman baskısı azaldı. Nureddîn Zengî 15 Mayıs 1174 tarihinde vefat etti ve onun yerine on bir yaşındaki oğlu Melik es-Salih hükümdar seçildi⁷⁶. III.Bohemund bu durumdan faydalanabilmek için 1177 yılı Ekim ayında Harim'i kuşattıysa da ele geçiremedi⁷⁷. Ayrıca bu dönemde Mısır'da Selahaddîn Eyyubî güçlenmeye başlamıştı ve Zengîlere ait toprakları ele geçirme çabası içerisindeydi.

III.Bohemund'un, I.Manuel'in 1180'de ölmesinden sonra 1181 yılında Bizanslı karısı Theodora ile boşanıp Antakyalı hafif meşrep bir kadın olan ve Selahaddîn Eyyubî'ye casusluk yaptığı gerekçesiyle şehirde sevilmeyen Sibylle ile evlenmesi Antakya Patriği Aimery ile arasını açtı. Patrik bu evliliği onaylamıyordu. III.Bohemund da şehirdeki kilise ve manastırları yağmaladı. Bu karışıklık ancak Kudüs Kralı IV.Baudouin'in aracılığı ile çözülebildi. Sibylle III.Bohemund'un karısı sıfatıyla Antakya yönetiminde hak kazandı. Bu durum Antakya asillerini kızdırmış ve onlardan bir kısmı Kilikya'da güçlenmeye başlayan Ermeni lideri III.Rupen'e sığınmışlardı⁷⁸.

1183 yılı Haziran ayında Selahaddîn Eyyubî Halep'i ele geçirdikten sonra III.Bohemund ile bir anlaşma yaparak Selahaddîn'in Antakya topraklarına düzenleyeceği akınlara karşı tedbir aldı⁷⁹. Kilikya bölgesinde III.Rupen'in güçlenmesinden çekinen III.Bohemund 1185 yılında Antakya'da misafir

⁷⁵ Willermus Tyrensis, C.II, s. 308; ⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s. 324; İbn Vâsıl, C.I, s. 145; Süryani Mikhail, s. 199; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 402.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s.398-401; Süryani Mikhail, s. 231; Tate, a.g.e., s.95.

⁷⁷ Willermus Tyrensis, C.II, s.425-426; Süryani Mikhail, s. 254-255; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s.432-433; Cahen, *La Syria...*, s. 418

⁷⁸ Niketas, s. 154; Willermus Tyrensis, C.II, s.452 v.d.; Süryani Mikhail, s. 261- 262; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 426.

⁷⁹ Willermus Tyrensis, C.II, s.490-491.

ettiği Ermeni liderini hile ile hapsedirdi ve Kilikya topraklarına saldırdı. Ancak Rupen'in kardeşi Leon'un savunmasıyla karşılaşınca Antakya'ya geri döndü. III.Rupen'i de fidyeye ve Misis ile Adana'nın kendisine verilmesi karşılığında serbest bıraktı. III.Rupen ise esaretten kurtulduktan sonra bu yerleri tekrar ele geçirdi⁸⁰.

Selahaddîn Eyyûbî'nin Suriye ve Mısır'a hakim olduğu bu dönemde Haçlı liderleri arasında ayrışmalar yaşanmaktaydı. Kudüs Krallığında Guy de Lugisnan'ın hakimiyeti Haçlıları ikiye bölmüş, Guy'a muhalefet edenlerin çoğu III.Bohemund'a iltihak etmişti. Selahaddîn ile Haçlılar arasında ise barış ortamı vardı. Ancak bu barış Kerak ve Şevbek hâkimi, eski Antakya lideri Renaud de Chatillon tarafından bozuldu ve Selahaddîn Eyyubî ile Haçlılar arasında 4 Temmuz 1187 tarihinde Hittîn Savaşı yaşandı. Bu savaşta Kudüs Haçlı Krallığı'nın askeri gücü çökertildi. Selahaddîn, bundan sonra Taberiyye, Akka, Nablus, Yafa, Sayda, Beyrut, Cebayl, Askalan ve Gazze'yi ele geçirdi. Eylül sonuna doğru Kudüs'ü kuşattı. Sonuçta 2 Ekim 1187 tarihinde Kudüs Müslümanların eline geçti⁸¹. Hittîn Savaşı'ndan sonra Trablus Kontu III.Raymond hastalandı ve veliahtı olmadığı için kontluğunu III.Bohemund'un küçük oğlu Bohemund'a bıraktı. Böylece Trablus Kontluğu Antakya Haçlı Prensligi'ne bağlandı. Selahaddîn Eyyûbî ise Antakya Haçlıları üzerine 1188 yılı Temmuz ayında bir sefer düzenleyerek çok da güçlü bir savunmayla karşılaşmadan Cebele (15 Temmuz 1188), Lazkiye (21 Temmuz 1188), Sahyun Kalesi (29 Temmuz 1188), Bakas (2 Ağustos 1188) ve Şağr Kalelerini (11 Ağustos 1188), Serminiyye (19 Ağustos 1188) ve Berzûye (23 Ağustos 1188), Darbsâk Kalesi (13 Eylül 1188) ve Bagras kalesini (26 Eylül 1188) ele geçirdi⁸². Bundan sonra III.Bohemund ile Selahaddîn arasında 1189

⁸⁰ Urfalı Vahram, s. 14; Simbat, s. 62; Süryani Mikhail, s. 271; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 439; Cahen, *La Syria...*, s. 425; Ergan, a.g.e., s. 147-148.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s.496 v.d.; İbn Kesîr, C.XIII, s. 22-26; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 440-443; Cahen, *La Syria...*, s. 428-430; Gibb, a.g.e., s. 54-58; Demirkent, *Haçlı...*, s. 135; Holt, *Haçlı Devletleri...*, s. 93-94.

⁸² Ernoul, *Ernoul Kroniği Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddîn Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s.522-531; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 448; İbn Kesîr, C.XIII, s.36.

Mayıs ayına kadar geçerli bir antlaşma yapıldı⁸³. Bu sefer neticesinde Antakya ve Trablus şehirleri, Süveydiye limanı, Markap ve Antartus Kaleleri dışındaki topraklar Müslümanların eline geçti. Diğer Haçlılar ise Sur şehrinde toplanmışlardı.

Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesi Batı'da yeni bir haçlı seferine sebep oldu. İngiliz, Fransız ve Alman ordularının katıldığı Üçüncü Haçlı Seferinde İngiltere Kralı I.Richard, İsaakios Komnenos tarafından yönetilen Kıbrıs'ı ele geçirdi⁸⁴. Burasının yönetimi Guy de Lugisnan'a verildi. Akka ise yine İngiltere Kralı I.Richard'ın desteğiyle Haçlıların eline geçti⁸⁵ ve burası da yeğeni Henry de Champagne'nın Kudüs Kraliçesi İsabella ile evlenmesiyle Henry'nin kontrolüne bırakıldı. III.Bohemund ne karadan gelen Alman ordusundan ne de diğer Haçlı ordularından beklediği desteği alamadı. I.Richard'ın Doğu'dan ayrılmasından sonra III.Bohemund 29 Ekim 1192'de Beyrut'ta bulunan Selahaddîn'in yanına giderek ona bağlılığını bildirdi⁸⁶. Bu durum 1193 yılında Selahaddîn Eyyubî'nin vefatına kadar devam etti.

III.Bohemund bundan sonra Bagras Kalesinin hakimiyeti için Ermeni lideri II.Leon ile mücadeleye başladı. II.Leon, 1194 yılında III.Bohemund'u tıpkı onun III.Rupen'e yaptığı gibi hile ile Bagras Kalesinde ele geçirdi ve onu hapsedtirdi. III.Bohemund esaretten II.Leon'un kardeşi Rupen'in kızı Alice ile büyük oğlu Raymond'un evlenmesi ve çocukları olursa Antakya tahtına bu çocuğun varis olması şartıyla kurtulabildi. Bu evlilikten Raymond-Rupen adı verilen bir çocuk dünyaya geldi⁸⁷. II.Leon, III.Bohemund'un 1198'de Raymond-Rupen'i veliyaht tayin etmesini sağladı. Bu duruma itiraz eden Trablus hakimi

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s. 531-532; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, (Çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 400-401; Tate, *a.g.e.*, s.116.

⁸⁴ Roger de Hovedan, *The Annals of Roger de Hovedan*, (Çev. Henry T.Rilley), C. II, London, s. 203-204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C.IX, s. 565; Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, (Çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 59.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C. IX, s.566-567.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C. IX, s. 582; Cahen, *La Syria...*, 432-433; Asbridge, *Haçlı...*, s. 401.

⁸⁷ Ernoul, s. 238-240

IV.Bohemund Antakya'da kendisine destek bularak şehre geldi ve babasını tahttan uzaklaştırdı. III.Bohemund'un bu sürgün hayatı 1199'da son buldu. 1201 yılında öldüğünde ise Antakya Haçlı Prenslığı'nde veraset sorunu hala devam etmekteydi⁸⁸.

Yıkılış Süreci (1201-1268)

III.Bohemund'un ölümünü haber alan IV.Bohemund Antakya'ya geldi ve babasının cenazesinde Antakya asillerine hakimiyetini kabul ettirdi. Tabi ki bunda Templier ve Hospitalier tarikatları ile Halep hakimi ez-Zahir'in desteğini yanına almış olması da etkili oldu. IV. Bohemund böylece hem Antakya Haçlı Prenslığını hem de Trablus Haçlı Kontluğu'nu yönetmeye başladı⁸⁹. Ancak bu dönemde Antakya'da Ermeni nüfuzu artmaya başlamıştı. Zaten II.Leon da buna binaen Antakya'da hakimiyet kurma planları yapıyordu. Bundan sonra ise Ermeni lideri II.Leon, Raymond-Rupen'in Antakya tahtındaki hakkını savunmak ve onu hakim kılmak için Antakya'ya saldırılar düzenledi. 1204 yılına kadar IV.Bohemund bu saldırıları en büyük destekçisi Halep Hakimi ez-Zahir'in yardımı ile geri püskürtebildi⁹⁰. Bu yılda Trablus bölgesinde Nephin hakimi Renoart'ın isyanını bastırmak için Trablus'a gitti. 1205 yılında Nephin ve Akkar'ı ele geçirmek kaydıyla bu isyanı bastırdı ve tekrar Antakya'ya geldi⁹¹.

1205 yılının sonunda Ermeni lideri II.Leon hem Antakya hem de Halep yerleşimlerini hedef alan bir saldırı düzenledi. Özellikle Harim'e yaptığı saldırıda birçok Müslüman askerinin öldürülmesi üzerine ez-Zahir Antakya Haçlılarıyla ittifak kurarak II.Leon'un üzerine yürüdü. Yaşanan savaşta II.Leon yenilerek 1206 yılı başlarında Kilikya'ya çekildi. Yapılan anlaşma ile II.Leon elindeki esirleri ve ganimeti geri verdi. Bu anlaşma ile taraflar sekiz yıl birbirlerine saldırmayacaklardı⁹². IV.Bohemund bundan sonra II.Leon ile mücadelesi sırasında II.Leon'un tarafını tutan Antakya Patriği

⁸⁸ Cahen, *La Syria...*, s. 593-594; E.S. Bouchier, *A History of Antioch 300 B.C.-A.D 1268*, Oxford Basil Blackwell, London, 1921, s. 264-265.

⁸⁹ Simbat, s.74; İbnü'l-İbrî, C.II, s. 498; Ersan, a.g.e., s. 157.

⁹⁰ İbn Vâsıl, C. III, s. 154; Ersan, a.g.e., s. 158

⁹¹ Cahen, *La Syria...*, s. 609.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C. X, s. 97-98; İbn Kesîr, C. XII, s. 130; İbn Vâsıl, C.III, s. 170-171; Ersan, a.y.

Pierre ile mücadeleye girişti. Bu dönemde Dördüncü Haçlı Seferinden sonra İstanbul'da kurulan Latin devletinin kraliçesi Maria de Champagne'nın Filistin ziyareti sırasında onu Akka'da karşılamış ve Latin Bizans'a bağlılık bildirmişti⁹³. Şimdi ise Antakya Patriği Pierre'i görevden alıp Bizanslı Latin Patrik II.Symeon'u tayin ettiğini açıkladı. Patrik Pierre ise Antakya'yı ve IV.Bohemund'u aforoz etti. Ancak halk buna tepki gösterince bu defa suikastlarla prensi yıldırmaya çalıştı ve 1207 yılında kendisine bağlı şövalyelerle şehri ele geçirme girişiminde bulundu. IV.Bohemund bunları püskürterek Patrik Pierre'i hapsetti⁹⁴. Ermeni kralı II.Leon Hospitalier Tarikatını yanına çekmeyi başarmıştı. Bu tarikat ise Suriye'deki Haşhaşiler ile iş birliği halindeydi. IV. Bohemund, büyük oğlu Raymond Tartus'ta Haşhaşiler tarafından öldürülünce Templier Tarikatı ile birlikte bunların yerleştiği Khavabi kalesini kuşattı. Haşhaşiler ise aralarının iyi olduğu ez-Zahirden yardım istediler. Bunun üzerine IV.Bohemund kuşatmayı kaldırdı ise de ez-Zahir ile arası da açıldı⁹⁵.

1216 yılına gelindiğinde II.Leon, IV.Bohemund'un Trablus'ta bulunmasını da fırsat bilerek Antakya'ya girdi ve şehri ele geçirdi⁹⁶. Bagras'ı Templierlere vermek kaydıyla onları kazanmaya çalıştı⁹⁷. Bu durum 1220 yılında IV. Bohemund'un şehri tekrar almasına kadar devam etti. Raymond-Rupen ise annesi Alice ile birlikte Tarsus'a çekildi⁹⁸. Adana'yı da ele geçiren Raymond-Rupen Misis'i kuşattığı sırada Hetum hanedanından Konstantin tarafından yakalandı. Kısa bir süre sonra hapisanede öldü. Onun ölümüyle Antakya'da veraset mücadelesi IV.Bohemund lehine çözüldü⁹⁹. 1223 yılında Kilikya Ermenileri, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın Alanya'yı ele geçirip buradan Kilikya bölgesini tehdit etmesine karşı Antakya Haçlıları ile ittifak kurmaya çalıştılar. IV. Bohemund'un oğlu Philippe'in II.Leon'un varisi

⁹³ Runciman, C.III, s. 120-121.

⁹⁴ Hetum, *Griğos Senyörü Hetum Vekayinamesi*, (Çev. H.Andreasyan), TTK, Basılmamış Tercüme Eserler, Ankara, s. 12; Cahen, *La Syria...*, s. 612-615.

⁹⁵ Cahen, *La Syria...*, s. 620-621; Usta, *a.g.e.*, s. 230-231.

⁹⁶ Simbat, s.77; Urfalı Vahram, s. 16; İbnü'l-İbrî, *a.y.*; Hetum, s.13.

⁹⁷ Cahen, *La Syria...*, s. 621; Runciman, C.III, s. 123.

⁹⁸ Hetum, s. 15; Cahen, *La Syria...*, s. 628 v.d.

⁹⁹ Cahen, *La Syria...*, s. 632-633.

prens İsabella ile evlendirilmesiyle bu ittifak gerçekleşti ve Philippe Kilikya'ya giderek tahta çıkartıldı¹⁰⁰. Ancak Philippe, zamanının çoğunu Antakya'da geçiriyor, Ermeniler ile alay ediyor, yönetime ise Haçlıları yerleştiriyordu. Ermeni ileri gelenleri de Philippe'yi yakalayıp hapsedtiler. Bunu haber alan IV.Bohemund Alaaddin Keykubat ile ittifak yaparak Kilikya'ya saldırdı. Ancak Papalığın korumasında olan Kilikya Ermenileri, Papanın yardımıyla IV.Bohemund'un geri çekilmesini sağladılar. Ermeniler 1225 yılında Philippe'yi zehirleyerek öldürdüler¹⁰¹. Bundan sonra IV.Bohemund Kilikya Ermenileri ile mücadeleyi kesti. IV.Bohemund'un bundan sonraki hakimiyeti sırasında ise Antakya Haçlılarını ilgilendiren önemli bir gelişme vukuu bulmadı. Papalık tarafından aforoz edilen IV.Bohemund ölmeden önce Hospitalier tarikatı ile ilişkilerini düzeltmiş, Antakya Patriği Gerold'un, üzerindeki aforozu kaldırmasını sağlamıştı. Hakimiyeti boyunca hem Trablus'u hem de Antakya'yı yönetmeye çalışan IV.Bohemund 1233 yılında öldü ve tahta oğlu V.Bohemund geçti¹⁰².

IV. Bohemund, hâkimiyeti sırasında Kilikya Ermenileri ve dolayısıyla da Papalık ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Ermenilerin Antakya'ya sahip olma girişimlerini engellemeyi başarmıştı. Oğlu V.Bohemund ise Ermeniler ile akrabalık kurarak onlarla ittifak yapmayı tercih etti. Ayrıca Halep'teki Eyyûbiler ile ilişkiler barış ortamında devam etmekteydi. Kendisi de bu sükûnetten istifade ederek Trablus'ta daha çok zaman geçirmekteydi. Bu nedenle de Antakya'nın savunmasında Templier Şövalyeleri oldukça etkiliydi. Bunlar, görünürde Antakya Haçlılarına bağlı olsalar da başlarına buyruk hareket ediyorlardı. 1237 yılında Bagras'daki Templier Şövalyeleri Antakya Haçlılarıyla barış içinde olan Halep'e bağlı Amik Gölü doğusundaki Türkmenlere saldırdı. Halep Müslümanları buna karşılık Bagras'ı kuşattılar. Trablus'ta bulunan V.Bohemund hızla

¹⁰⁰ Hetum, s. 15; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. 63; Ersan, s. 175.

¹⁰¹ İbnü'l-İbrî, C.II, s. 511; Vardan Vardapet, "Türk Fütûhatı Tarihi (889-1269)", (Çev.: Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul, 1937, s. 221-222; Hetum, s. 16; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil...*, C. X, s. 316-317; Cahen, s.634-635; Ersan, s. 182.

¹⁰² Runciman, C.III, s. 180.

gelip Müslümanlarla aralarındaki anlaşmayı yenilemek kaydıyla kuşatmadan vazgeçirdi. Ancak Templier Şövalyeleri bu defa Darbısak Kalesine saldırınca Halep Eyyûbîleri büyük bir orduyla bölgeye geldi. Yaşanan savaşta Templierlerin Antakya sorumlusu Guillaume de Montferrat'ın da aralarında bulunduğu Haçlı şövalyeleri öldürüldü. Bundan sonra Halep Eyyûbîleri ile Antakya Haçlıları arasında on yıl süren bir barış antlaşması yapıldı¹⁰³.

Bir lider olarak pek bir varlık gösteremeyen V.Bohemund 1252 yılı Ocak ayında öldü. Oğlu VI.Bohemund daha on beş yaşında olduğu için annesi Lucienne naib olarak seçildi. İtalyan asıllı olan Lucienne Antakya'ya neredeyse hiç gelmiyor ve halk tarafından da pek sevilmiyordu. VI.Bohemund ise küçük yaşına rağmen bunun farkına vararak Papa IV.Innocentius (1243–1254)'a başvurdu ve tahta çıkmak için müsaade aldı. Sonrasında Akka'da Fransa kralı IX. Louis tarafından taçlandırıldı¹⁰⁴. 1254'de Kilikya kralı I.Hetum'un kızı Siyble ile evlenerek Ermeniler ile ittifakı sürdürdü¹⁰⁵. Bu dönemde Orta Asya ve Yakın Doğu'daki Müslüman devletleri tehdit eden Moğolların Suriye ve Anadolu'ya yaklaşmaları üzerine Ermeni Kralı I.Hetum, Karakurum'daki Moğol merkezine gitti ve Moğollara tabii oldu. Moğollar 1258'de Bağdat'ı ele geçirip Abbasi hilafetine son verdiler¹⁰⁶. Ardından Ocak 1260'da Halep'i ele geçirip buradaki Eyyûbîleri de ortadan kaldırdılar. Ermeni Kralı, damadı VI.Bohemund'u da Moğollara tabiiyete ikna etti. Bu itaatle VI.Bohemund, bir zamanlar prensliğe ait olan kale ve şehirleri geri almayı başarmıştı. Ayrıca büyük bir kazanım olarak Lazkiye de Moğollar tarafından kendisine verildi. Bunun karşılığında ise VI.Bohemund'un Antakya'ya Ortodoks patrik ataması istendi. Bu durum diğer Haçlılar

¹⁰³ Runciman, C.III, s. 181-182.

¹⁰⁴ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev. Cüneyt Kanat), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 227-228; Boucher, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁰⁵ Kaşgarlı, *a.y.*

¹⁰⁶ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (Çev.Hrant D. Andreasyan), Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1954, s. 28; Hetum, s. 17.

tarafından tepki çektiği gibi VI.Bohemund da Papa tarafından aforoz edildi¹⁰⁷.

Moğolların Suriye'deki bu başarıları uzun sürmedi. Mısır'a hâkim olan Memlükler ile yaptıkları Ayn Câlût Savaşı'nı (3 Eylül 1260) kaybettiler ve Suriye'deki orduları dağıldı¹⁰⁸. Ancak Suriye'yi ele geçirmek hususunda kendilerini teşvik eden ve buradaki faaliyetleri sırasında müttefik oldukları¹⁰⁹ Ermenilere ve Antakya Haçlılarına destek göndermeye devam ettiler. Bundan sonra Memlüklerin en büyük hedefi Moğollarla birlik olan Antakya Haçlıları ve Kilikya Ermenileri olacaktı. Sultan Baybars 1266 yılında Memlük ordusuyla Kilikya'ya girdi ve 24 Ağustos'ta Ermenilerden müteşekkil orduyu yenilgiye uğratarak Kilikya'daki kale ve şehirleri yakıp yıktı¹¹⁰. Buradan Antakya'ya da taarruz düzenlemesine rağmen ordu komutanlarının isteksizliği neticesinde geri döndü. Güneydeki Haçlılar üzerine taarruzlar gerçekleştirdikten sonra 1 Mayıs 1268'de Trablus'a girdi. Ancak burada çok zaman kaybetmeyerek 14 Mayıs'ta Antakya önlerine geldi ve şehri her yandan kuşattı. VI.Bohemund bu sırada Trablus'taydı. Antakya ise Ermeni asıllı Konnetabl Simon Mansel tarafından idare ediliyordu. Şehri teslim olmaya ikna edemeyen Baybars yoğun bir bombardımanla Silpios Dağı eteklerindeki surlarda delik açarak 18 Mayıs 1268 günü şehre girdi. Antakya garnizonu Memlük ordusuna baş edebilecek güçte değildi. Memlükler Haçlı askerlerini yenilgiye uğrattıktan sonra tüm şehri yağmaladılar. Ertesi gün de iç kale ve buradaki Haçlı garnizonunun yenilgiye uğratılmasıyla ele geçirildi. Şehirdeki sivil halk esir edildi. Esirlerin sayısı o kadar çoktu ki tüm askerler esir sahibi olabilişti. Toplanan ganimet askerler arasında pay

¹⁰⁷ Hetum, s. 17; Runciman, C.III, s. 261.

¹⁰⁸ Asbridge, *Haçlı...*, s. 616-620;

¹⁰⁹ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, (Çev. Mustafa Daş), Yeditepe yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2018, s. 301.

¹¹⁰ Asbridge, *Haçlı...*, s. 633.

edildikten sonra şehir yakılıp yıkıldı¹¹¹. Böylece Antakya'da Haçlı hâkimiyeti dönemi tarihe karıştı.

Sonuç ve Değerlendirme

Birinci Haçlı Seferi sırasında Ermeni Firuz'un ihanetiyle Haçlılar tarafından ele geçirilen Antakya'da 170 yıl süren Haçlı hâkimiyeti 1268 yılında Memlük Sultanı Baybars'ın şehri ele geçirmesiyle son buldu. Haçlılardan kısa bir süre önce 1085 yılında Selçukluların eline geçen Antakya'da Müslüman yönetim kesintiye uğradı. Ancak Antakya Haçlılarının hemen doğusundaki Halep şehrinin Haçlılar tarafından ele geçirilememiş olması Antakya'daki Haçlı yönetimini Müslümanlarla sürekli bir mücadeleye sevk etti. Halep'te Artukoğlu İlgazi ile başlayan süreçte güçlü Müslüman liderler idareyi ellerine aldılar. İmâdeddîn Zengî'nin Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırmasına rağmen Antakya daha bir yüzyıldan fazla varlığını devam ettirebildi. Üstelik Nureddin Zengî ve Selahaddîn Eyyûbî gibi güçlü liderlere rağmen bunu sağladılar. Bunda en büyük etken başlangıçta Suriye'de Müslümanlar arasında birlik olmaması idi. Ayrıca Haçlılar savaşlarda kaybettikleri güçlerini Avrupa'dan gelen destekle telafi edebiliyorlardı. Bu da toprak kaybetmelerine rağmen bölgede varlıklarını devam ettirebilmelerinde etkili oldu.

Bunun dışında II.Ioannes Komnenos'un uygun koşulların oluşmasıyla birlikte Kilikya ve Antakya'yı ele geçirmek için harekete geçmesi Antakya Haçlılarını zor duruma düşürse de şehirde çıkartılan isyan ile imparatorun Antakya'dan uzaklaştırılması bu girişimi ertelemiştir. İkinci teşebbüs ise II.Ioannes'in ölmesi ile sonuçsuz kaldı. Böylece Antakya Bizans egemenliğine girmekten kurtuldu, şehirde Latin hakimiyet devam etti. Ancak Urfa Haçlı Kontluğu'nun yıkılması ve İkinci Haçlı Seferinden de istenilen desteğin sağlanamaması Antakya Haçlılarının Bizans'a karşı politika değiştirmelerine sebep oldu. Bundan sonra Müslümanlara karşı

¹¹¹ İbnü'l-İbrî, C.II, s. 588-589; Urfalı Vahram, s. 23-24; Simbat, s. 89; Antakya'nın Memlükler tarafından ele geçirilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yusuf Çelik, *Memlükler Döneminde Antakya (1268-1516)*, Kömen Yayınları, Konya, 2021, s. 92 v.d.

din kardeşleri(!) olan Bizans'ın desteğini almak daha hayati bir durum haline geldi. Neticede Bizans I.Manuel Komnene ile birlikte Antakya Haçlılarının bir nevi hamiliğini üstlendi. Bu durum Renaud de Chatillon döneminde 1159 yılında Bizans İmparatorunun Antakya'ya gelip iç kaleye yerleşmesiyle başlamış, III.Bohemund'un tahta çıkması ile de devam etmiştir. Ancak 1176 yılında Selçuklular karşısında alınan yenilgi ile Bizans'ın Haçlılar üzerindeki desteği de ortadan kalktı. Bu süreçte ise Nureddîn Zengî Suriye'deki Müslümanları hâkimiyeti altında birleştirmekle uğraşiyor, Mısır'daki Fatîmîlere son vererek burasını ele geçirmeye çalışıyor, bir yandan da Haçlılar ile mücadele ediyordu. Selahaddîn Eyyübî ise Kudüs Haçlı Krallığını ortadan kaldırmaya odaklanmıştı ve bunu da başardı. Dolayısıyla Antakya'da Haçlı hakimiyeti de bu ortamda devam etme imkanı buldu.

Antakya'daki Haçlıları uğraştıran bir diğer unsur ise Kilikya'da güçlenen Ermeniler oldu. Aslında Ermenilerin Kilikya'da güçlenmeye başlamaları 1119 yılındaki Tell-Afrin Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Bu savaşta neredeyse tüm askeri gücünü kaybeden Antakya Haçlıları Roger de Salerno'nun da ölmesiyle Kudüs Kralı II.Baudouin'in naibliğinde idare ediliyordu. Bu vesile ile Çukurova bölgesinde Antakya Haçlılarının etkisi azalmaya, Ermeniler ise bölgede bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. II.Bohemund da zaten 1129'da Kilikya bölgesinde yeniden Haçlı hakimiyetini tesis etmek için düzenlediği sefer sırasında öldürülmüştü. Antakya Haçlıları bundan sonra güçlü Müslüman liderlerle mücadele etmelerinin ve sürekli asker kaybetmelerinin de etkisiyle Kilikya'da tekrardan egemen olma imkânı bulamadılar. Ancak Kilikya'daki önce baronluk olan ve Üçüncü Haçlı Seferinden sonra ise krallık olarak kabul gören yönetim, Haçlılarla ittifaktan vazgeçmedi. Bu durum III.Bohemund'un hakimiyetinin sonlarına doğru 1190'lı yıllarda değişmeye, Kilikya Ermeni Krallığı Antakya'yı ele geçirmeye dahi teşebbüs etmeye başladı. Bu dönemde Antakya'da Ermeni nüfusun artmaya başlamasının da etkili olduğu yadsınamaz. III.Bohemund'un ölümünden sonra özellikle IV.Bohemund döneminde Antakya Haçlılarını en çok meşgul eden siyasi gelişmenin de bu mücadele olduğu göze çarpar. Bu mücadelenin V.Bohemund'un Kilikya Ermenileri ile akrabalık

kurmak yoluyla ilişkiler geliştirmesiyle sona erdiği ve Antakya Haçlı Prenslığı'nin yıkılışına kadar bu ittifakın devam ettiği görülmektedir.

Trablus Haçlı Kontluğu'nun III.Raymond'un ölümünden sonra Antakya Haçlı lideri III.Bohemund'un oğlu ve halefi IV.Bohemund'un hakimiyetine bırakılması ile IV.Bohemund ve sonrasındaki Antakya Haçlı liderleri iki ülkeyi beraber yönetmek durumunda kalmışlardı. Ancak Selahaddin Eyyûbî'nin yaptığı fetihlerle iki şehir arasında kara bağlantısı bulunmamaktaydı. Bu da prenslerin yönetimlerini güçleştiriyordu. Özellikle V.Bohemund ve VI.Bohemund zamanlarının çoğunu Trablus'ta geçiriyorlardı. Bu vesile ile Antakya'da merkezden yönetim zayıflamaya başlamıştı. Bu dönemde Halep'teki Eyyûbî yönetimi ile geliştirilen ticari ilişkiler ve ittifak Haçlıların Müslüman tehdidinden kurtulmasını sağlamış hatta bu ittifak ile Antakya Haçlıları Kilikya Ermenilerine karşı koyabilmişti.

XIII. Yüzyılın ikinci yarısı ile bölgede belirmeye başlayan Moğollar ile Suriye bölgesinde varlıklarını devam ettirmeye çalışan Antakya Haçlılarının ittifak kurmaları ilk etapta onların lehine gelişmeleri beraberinde getirse de Mısır'da ortaya çıkan Memlûklerin diğer Haçlılara olduğu gibi Antakya Haçlılarına da düşmanlık beslemelerine vesile oldu. Bu dönemde Kilikya Ermeni Krallığı ve Antakya Haçlıları Moğolların en büyük müttefiki oldular. Moğolların Suriye bölgesindeki yıkımlarında en büyük destekçileri idiler. Neticede bu durum Sultan Baybars'ın 1268 yılında Antakya Haçlı Prenslığı'ni ortadan kaldırması ile sonuçlandı. Böylece Antakya'da 170 yıl devam eden Haçlı hâkimiyeti sona ererken yeniden Müslüman egemenliği de sağlanmış oldu.

KAYNAKÇA

- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (Çev.Hrant D. Andreasyan), Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1954.
- Altan, Ebru, *Antakya Haçlı Prinkepliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- _____, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK Yay., Ankara, 2003.
- _____, “Renaud de Chatillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)”, *Tarih Dergisi*, S.55 (2012/1), İstanbul, 2013, s.1-30.
- Anna Komnena, *Alexiad*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Anonim Süryani, *The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Cronicle*, (Çev: A. S. Trinton), *JRAS*, 1933, s. 69-101; Türkçe Çev. Vedi İlmen: *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâynamesi*, Yaba Yay., İstanbul, 2005.
- Asbridge, S. Thomas, *The Creation of The Principality of Antioch 1098-1130*, The Boydell Press, Woodbridge, 2000.
- _____, *Haçlı Seferleri*, (Türkçeye Çev: Ekin Duru), Say Yayınları. İstanbul, 2014.
- Azimî, *Vekâynâme*, (nşr. ve çev. Ali Sevim), *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538: M. 1038/39-1143/44)*, TTK Yay. Ankara,1998.
- Bilindir, Sedat, *Ortaçağ'da Halep Ve Türkler (944-1117)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2017.
- Bouchier, E. S., *A Short History of Antioch*, Oxford Basıl Blackwell, London, 1921.

Cahen, Claude, *La Syrie du Nord a l'époque Des Croisades Et La Principauté Franque D'Antioche*, Paris, 1940.

_____, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, (Çev. Mustafa Daş), Yeditepe yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2018.

Çelik, Mehmet Yusuf, *Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)*, Kömen Yayınları, Konya, 2021.

Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, C. I, TTK Yay. Ankara, 1990.

_____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, C. II, TTK Yay., Ankara, 1994.

_____, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Der-Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", *A History of the Crusades*, C. II, 1969.

Ernoul, *Ernoul Kroniği Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fetbi*, (Çev. Ahmet Deniz Altunay), Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.

Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, (İngilizce terc., R.Ryan), *Fulcher of Chartres . A History of The Expedition to Jerusalem 1095–1127*, Knoxville, 1969.

Fulcherius Carnotensis, "Kutsal Toprakları Kurtarmak" *Kudüs Seferi*, (Çev. İlcan Bihter Barlas), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2009.

Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, (İngilizce terc., Rosalind Hill), *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, London 1962.

Hetum, *Grigos Senyörüü Hetum Vekayinamesi*, (Çev. H.Andreasyan), TTK, Basılmamış Tercüme Eserler, Ankara.

Hitti, Philip K., *History of Syria*, Macmillan Co. Ltd., London, 1951.

Holt, P.M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, (Türkçeye Çev: Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, (Edit.: Işın Demirkent), TTK Yay., Ankara, 2001.

_____, *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, (Türkçeye Çev: Tanju Akad), Kitap Yay., İstanbul, 2007.

Işık, Abdulcelil, *Zengî Atabegliği: Haleb Kolu (1146-1181)*, MKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hatay, 2018.

İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev: Mehmet Keskin), XII-XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2000.

İbn Kalanisi, *Şam Taribine Zeyl Birinci ve İkinci Haçlı Seferleri Dönemi*, (Türkçeye Çev: Onur Özatağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Taribi Haleb*, (Thk. Süheyl Zekkar), C. I-II, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Dımaşk, 1997.

İbü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, (Çev: A. Özeydin), C. VIII-IX-X, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016.

İbnu'l-Ezrâk Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992.

İbnü'l-İbrî Ebü'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Vekâyinâme*, (Çev: Ö. Rıza Doğrul), *Abu'l Farac Taribi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 1987-1999.

İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fi Abbâri Beni Eyyûb*, (Neşr: C. Şeyyal-H.M. Rabi'), C. I-II, Kahire, 1953-1977.

- İbnü'l-Verdî, *Taribu İbnü'l-Verdi*, (Çev. Mustafa Alican), *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular - İbnü'l - Verdi*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.
- Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, (Çev. Cüneyt Kanat), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, *Kilikya Tábi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yay., Ankara, 1990.
- Kayhan, Hüseyin, “Haçlılar Karşısında Dânişmendliler”, *History Studies: International Journal of History*, Volume 4, July 2012, s. 227-234.
- Kesik, Muharrem, “Emîr (Melik) Gazi (1104-1134)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, C. III/2, 2014, s. 157-181.
- Kırpık, Güray, *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.
- Krey, August C., *The First Crusade The Accounts Of Eye-Witnesses And Participants*, Princeton University Press, Princeton, 1921.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2007.
- _____, Birsal, “Haçlı Devletleri”, *Türkler*, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 505-520.
- Nicolle, David, *İkinci Haçlı Seferi (1148)*, (Türkçeye Çev: L.Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, *Birinci Haçlı Seferi (1096-1099)*, (Türkçeye Çev: L.Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev: Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara, 1995.

- Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195) Komnenos Hanedanı'nın Sonu ve II, Isaakios Angelos Devri*, (Çev. Işın Demirkent), Dünya Yayınları, 2006.
- Nicholson, L. Robert, "The Growth of the Latin States, 1118- 1144", *A History of The Crusades*, (Edited by Marshall W. Baldwin, and Kenneth M. Setton), I. Cilt: The First Hundred Years, The University of Wisconsin Press, London, 1969, s. 410-449.
- Oldenbourg, Zoé, *The Crusades*, (Translated: Anne Carter), Phoenix Press, London, 1988.
- Orstrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçeye Çev: Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1105-1118)*, TTK Yay., Ankara, 1990.
- _____, "Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa", *Tarih Dergisi*, S. 36, s. 405-421.
- Peter Tudebode, *Historia de Hierosolymitano Itinere*, (Translated: John Hugh Hill and Laurita L.Hill), The American Philosophical Society, Philadelphia, 1974.
- Robert Monk, *Historia Iberosolimitana*, (Translated: Carol Sweetenham), *Robert Monk's History Of the First Crusade*, Ashgate Publishing, Burlington, 2005.
- Roger de Hovedan, *The Annals of Roger de Hovedan*, (Çev. Henry T.Rilley), C. II, London.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, II, III, (Türkçeye Çev: F. Işıltan), Ankara: TTK Yay., 1989.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1993.

- _____, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yay., Ankara, 1990
- _____, “Artukoğlu İlgazi”, *Belleten*, XXVI/104, TTK Yay., Ankara: 1962, s.651-658.
- _____, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, TTK Yay., Ankara, 1989.
- Shlumberger, Gustav, *Renaud de Chatillon, Prince d'Antioche, Seigneur de la terre d'Outre-Jourdain*, Plon-Nourrit, Paris, 1898.
- Simbat, *Vekâynâme (951-1334)*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Tercüme Eserler, nr. 68, Ankara.
- Süryanî Mikhaîl (1944). *Süryanî Keşîş Mikhaîl'in Vekâynâmesi (1042-1193, 1195-1229)*, (Çev: H. D. Andreasyan), TTK Basılmamış tercüme kısmı, Ankara.
- Stevenson, W.B., *The Crusaders in the East*, Cambridge University Press, Cambridge, 1907.
- Urfalı Vahram, *Vekâynâme, Kilikya Krallığı Tarihi*, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), TTK Yayınlanmamış Tercüme Eserler, Ankara.
- Urfalı Mateos, *Vekâynâme*, (Çev: Hırant D. Andreasyan, notlar: E. Dulaurer, M.H. Yinanç), *Urfalı Mateos Vekâynâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (3. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- Usta, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri Müslüman Haçlı Siyasi İttifakları*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2016.
- _____, *Haçlı Hikayeleri*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2017.
- Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı (Kitab el-İ'tibar)*, (Çev: Yusuf Ziya Cömert), Ses Yayınları, İstanbul, 1992.
- Tate, George, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu*, (Çev. Orçun Türkay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

- Turan, Abdulkadir, *Núreddin Mahmud Zengî Ve Devri*, Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2020,
- Vardan Vardapet, “Türk Fütúhatı Tarihi (889-1269)”, (Çev.: Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul, 1937, s.153-255.
- Walter the Chancellor, *The Antiochene Wars*, (A Translated and Commentary by Thomas S. Asbridge and Susan B. Edgington), Ashgate Publishing Company, U.S.A., 1999.
- Yewdale, R. Baliey, *Bohemund I, Prince of Antioch*, Amsterdam, 1917.
- Yınanç, Mükrimin Halil, *Selçuklu Devri 1 Anadolunun Fethi*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1934.
- Willermus Malmesberi , *The History of the English Kings*, (İngilizce terc. ve yay., R.A.B. Mynors- R. M. Thomson- M. Winterbottom), C. I, Oxford, 1998.
- Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, C. II, (Çev: E. A. Babcock- A. C. Krey), Columbia University Press, New York, 1943.

DOKUZUNCU BÖLÜM

HATAY'DA DİL EĞİTİMİ ALANINDA YAPILMIŞ
LİSANSÜSTÜ TEZLERİN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

Ömer Faruk Kadan*

GİRİŞ

İnsanoğlunun varlığını sürdürebilmesi için yeme-içme gibi bazı temel ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçlardan birisi de iletişimidir ve şüphesiz iletişimin en önemli aracı dildir. Dil; insanlar arasındaki iletişimin sağlıklı biçimde yürütülmesini sağlayan, onları birbirine bağlayan güçlü bir unsurdur.

Dilin öneminin dil eğitimi kavramını ortaya çıkardığı, dil eğitiminin temelde iki başlık altında ele alınabileceği ifade edilmiştir¹. Ayrıca bu başlıkların, ana dili eğitimi ve yabancı dil eğitimi şeklinde ele alınması gerektiği açıklanmıştır. Ana dili eğitiminde, amaç bireylerin doğuştan edindikleri dile ilişkin gelişimlerini sağlamak iken yabancı dil eğitiminde, onların ana dilleri haricinde öğrendikleri veya edindikleri dil ya da dillerde gelişmelerine katkıda bulunmaktır. Bu amaç doğrultusunda, bireylerin dil edinme ve öğrenme süreçlerine ilişkin izleyecekleri adımlar, kullanacakları yöntem, teknik ve materyaller belirlenmekte, bu şekilde planlı öğrenmeleri sağlanmaktadır.

Gerek ana dili gerekse yabancı dil eğitimi alanında sürecin daha etkin bir biçimde ilerleyebilmesini sağlamak adına diğer alanlarda olduğu gibi önceden yapılmış araştırmaların belirlenerek analiz edilmesi, analizler neticesinde ortaya çıkan sonuçların sentezlenerek raporlaştırılması, diğer araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır. Sadece teori ve varsayımlara odaklanmak, ileride yapılacak araştırmalara yön vermede yetersiz kalabilir. Bu nedenle kayıt altına alınmış çalışmaların birtakım istatistiksel

*Öğr. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Yabancı Diller YO, Yabancı Diller Bölümü, Hatay/Türkiye, ofkadan@mku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5187-3694

¹ Ömer Faruk Kadan, vd., *Dijital Eğitim*, Eğitim Yayınevi, 2021, s. 153.

yöntemler ile nicel olarak çözümlenmesi daha faydalı olacaktır. Bu şekilde çalışmaların yönelimlerini inceleyen araştırmalar bibliyometrik çalışmalar olarak tanımlanmıştır². Bibliyometri; bilimsel yayınları ölçmek ve çözümlmek için hem matematiksel hem istatistiksel yöntemlerden istifade eden bir metottur³. Ayrıca bibliyometriyi, kayıtlı bilgilerin doğasını ve özelliklerini nicel bir şekilde analiz eden bilgi teorisinin bir parçası biçiminde açıklamak da mümkündür⁴. Bu sebeple bibliyometrik araştırmalara olan ilgi giderek artmaktadır.

Günümüze kadar çok farklı konulara ilişkin bibliyometrik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bunlardan bazıları; Türkçe eğitimi⁵, matematik eğitimi⁶, dil eğitimi⁷, medya okuryazarlığı⁸, eleştirel düşünme⁹ sosyal sorumluluk ve sosyal performans¹⁰, turizm¹¹ konularını odağına almıştır.

² Ömer Faruk Sönmez, “Bibliometric Analysis of Educational Research Articles Published in the Field of Social Study Education Based on Web of Science Database”, *Participatory Educational Research*, C. 7, S. 2, 2020, s. 216

³ Burcu Umut Zan, *Türkiye’de Bilim Dallarında Karşılaştırmalı Bibliyometrik Analiz Çalışması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012, s. 3

⁴ A. Alagu ve S. Thanuskodi, “Bibliometric Analysis of Digital Literacy Research Output: A Global Perspective”, *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 2019, s.1

⁵ İzzet Şeref ve Beytullah Karagöz, “Türkçe Eğitimi Akademik Alanına İlişkin Bir Değerlendirme: Web of Science Veri Tabanına Dayalı Bibliyometrik İnceleme”, *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, 2019.

⁶ Ali Özkaya, “Bibliometric Analysis of the Studies in the Field of Mathematics Education”, *Educational Research and Reviews*, C. 13, S. 22, 2018.

⁷ Beytullah Karagöz ve İmran Koç Ardıç, “Ana Dili Eğitimi Dergisinde Yayımlanan Makalelerin Bibliyometrik Analizi”, *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, C. 7, S. 2, 2019.

⁸ Erkan Yeşiltaş ve Ayşegül Yılmaz, “Eğitimde Medya Okuryazarlığı ile İlgili Araştırmalara Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 18, 2021.

⁹ Zekerya Batur ve Halil Ziya Özcan, “Eleştirel Düşünme Üzerine Yazılan Lisansüstü Tezlerinin Bibliyometrik Analizi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 9, S. 2, 2020.

¹⁰ Frank GA, vd., "A Bibliometric Analysis of 30 Years of Research and Theory on Corporate Social Responsibility and Corporate Social Performance" *Business & Society*, C. 44, S.3, 2005.

¹¹ Ö. GÜDÜ Demirbulat ve Nuray Tetik Dinç, “Sürdürülebilir Turizm Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, C. 14, S. 2, 2016.

Bazı bibliyometrik çalışmalar sadece bir dergide yayınlanan çalışmalarını ele alırken bazıları ise farklı kaynaklarda yer alan belirli bir konuya odaklanmaktadır. Bazı çalışmalar ise sadece lisansüstü çalışmalarını ele almaktadır. Belirli bir ülkenin, bölgenin ya da kentin ürettiği eserleri incelemek ve çözümlmek, ilgili yerin sosyal, kültürel, ekonomik, eğitimsel vb. durumları hakkında ayrıntılı fikir sunabilmektedir. Bu sebeple belirli bir yere ilişkin belli bir alana odaklanmak, o yerin ilgili alandaki mevcut durumunu sergilemenin yanı sıra zayıf ve gelişmiş yönlerinin tespit edilmesine de olanak sağlayabilmektedir. Bu doğrultuda mevcut çalışma, Hatay'da dil eğitimi üzerine yapılan lisansüstü tez çalışmalarını ele almıştır. İlgili çalışmalar istatistiksel olarak incelenerek ana dili eğitimi ve yabancı dil eğitimi alanlarında ileride yapılması planlanan lisansüstü tezlerin çalışma konularının, içeriğinin ve yöntemlerinin belirlenmesinde araştırmacılara yol göstermek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) Ulusal Tez Merkezi veri tabanında Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi (eski adıyla Mustafa Kemal Üniversitesi) adına kayıtlı yüksek lisans ve doktora tezlerinin türlere, üniversite adına, yıllara, anabilim dalına, dillere, bölüm sayılarına, sayfa sayılarına, dil konularına, yöntemlerine, yazarlarının cinsiyetine, danışmanlarına, danışman unvanlarına göre dağılımları nicel olarak çözümlenmiş, tablolar ve grafikler halinde aktarılmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışma, betimsel araştırma modelinde tasarlanmıştır. Betimsel araştırmalar, var olan durumu olabildiğince ayrıntılı bir şekilde açıklamaya yönelik çalışmalardır¹². Araştırmada veri toplama tekniği olarak belgesel tarama kullanılmıştır. Belgesel tarama, mevcut kayıt ve dokümanların incelenmesi yoluyla verilerin elde edilmesi olarak tanımlanmıştır¹³. Mevcut çalışmada da var olan tezlerin incelenmesi amaçlandığı için belgesel tarama tekniğinden faydalanılmıştır.

¹² Şener Büyüköztürk, vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi Yay., 2008, s. 21.

¹³ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Akademi Yay., 2012, s. 183.

VERİLERİN TOPLANMASI VE ANALİZİ

Bu çalışmada, 1997-2021 yılları arasında Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'nde Türkçe eğitimi ve İngilizce (yabancı dil) eğitimi alanında üretilen doktora ve yüksek lisans tezlerinin belirli parametrelere göre bibliyometrik çözümlenmesinin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Parametre olarak tezlerin türleri, bünyesinde hazırlandıkları üniversite adı (eski-yeni), tamamlandıkları yıllar, anabilim dalları, diller, içerdikleri bölüm sayıları, sayfa sayıları, ele aldıkları dil konuları, yöntemleri, yazarlarının cinsiyetleri, danışmanları, danışmanların unvanları belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında, YÖK Ulusal Tez Merkezine erişim sağlanarak, üniversite adı (Mustafa Kemal Üniversitesi veya Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi) ile birlikte yıl sınırlamaksızın anabilim dalına göre arama yapılmıştır. Dil eğitimi alanına giren farklı anabilim dalı isimlerine göre ayrı ayrı taramalar gerçekleştirilmiş ve toplam 75 teze erişim sağlanmıştır. Çalışmada, bibliyometrik temelli bir inceleme sergilenmiştir. Bu doğrultuda bilimsel bilgiler matematiksel ve istatistiksel yöntemlere uygun olarak hazırlanmıştır. Çalışmada, yüzde ve frekans değerleri belirlenerek veriler tablo veya grafik içerisinde aktarılmıştır.

BULGULAR

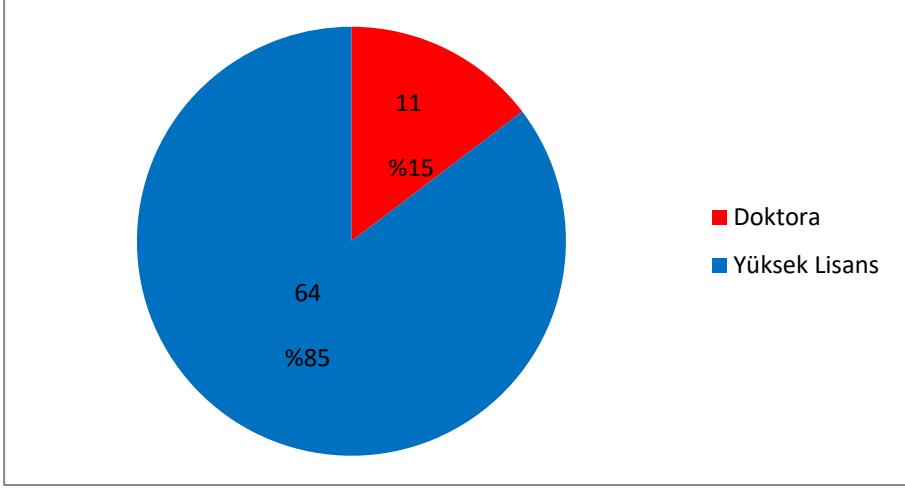
Çalışmanın bu bölümünde elde edilen verilerin çözümlenmesiyle ortaya çıkan bulgular açıklanmıştır. İlk olarak Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'nde tamamlanan lisansüstü tezlerin türlere göre analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgular Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Lisansüstü Tezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Tezin Türü	Frekans	Yüzde (%)
Doktora	11	14,67
Yüksek Lisans	64	85,33
TOPLAM	75	100

Tablo 1 incelendiğinde, hazırlanan lisansüstü tezlerin 64'ünün yüksek lisans; 11'inin doktora çalışması olduğu anlaşılmıştır. Yüzdeler olarak bakıldığında tezlerin %85,33'ünün yüksek lisans çalışması olduğu anlaşılmıştır. Aşağıdaki grafik, lisansüstü tezlerin türe göre dağılımını göstermektedir.

Grafik 1. Lisansüstü Tezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Aşağıdaki tabloda lisansüstü tezlerin üniversite adına göre dağılımı bulunmaktadır.

Tablo 2. Lisansüstü Tezlerin Üniversite Adına Göre Dağılımı

Üniversite Adı	Frekans	Yüzde (%)
Mustafa Kemal Üniversitesi	48	64
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	27	36
TOPLAM	75	100

11.07.1992 tarih ve 21281 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 3837 Sayılı Kanunun 25'inci ve 28.03.1983 tarihli ve 2809 sayılı Yükseköğretim Kurumları Teşkilat Kanununa eklenen Ek-17 maddesiyle kurulan Mustafa Kemal Üniversitesi, 18 Mayıs 2018 tarihli ve 30425 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 7141 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair

Kanun uyarınca Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi şeklinde değiştirilmiştir. Tablo 2’de sunulan veriler değerlendirildiğinde 2018 yılı Mayıs ayına kadar 48 tez; üniversitenin ismi değiştikten sonra ise 27 tez hazırlandığı görülmektedir. Hazırlanan tezlerin çoğunun (%64) üniversite ismi değişmeden önce hazırlandığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda lisansüstü tezlerin üniversite adına ve türlere göre dağılımı verilmektedir.

Tablo 3. Üniversite Adına Göre Lisansüstü Tezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Üniversite Adı	Yüksek Lisans	Doktora
Mustafa Kemal Üniversitesi	48	0
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	16	11
TOPLAM	64	11

Tablo 3’e göre Mustafa Kemal Üniversitesi adı altında hazırlanan tezlerin tamamı (f=48) yüksek lisans çalışması; Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi adı altında hazırlanan tezlerin büyük bir kısmı (f=16) yüksek lisans, belli bir kısmı (f=11) ise doktora çalışmasıdır. Tablo 4’te lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı sunulmaktadır.

Tablo 4. Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Doktora		Yüksek Lisans	
	Frekans	Yüzde (%)	Frekans	Yüzde (%)
1997	-	-	1	1,56
2002	-	-	1	1,56
2003	-	-	1	1,56
2004	-	-	3	4,69
2005	-	-	3	4,69
2006	-	-	2	3,12
2008	-	-	2	3,12
2009	-	-	1	1,56
2010	-	-	5	7,81
2011	-	-	6	9,38
2012	-	-	1	1,56
2013	-	-	4	6,25
2014	-	-	4	6,25
2015	-	-	6	9,38
2016	-	-	5	7,81
2017	-	-	2	3,12
2018	1	9,09	6	9,38
2019	4	36,36	10	15,63

2020	2	18,18	1	1,56
2021	4	36,36	-	-
TOPLAM	11	100	64	100

Yukarıdaki tabloda, hazırlanan tezlerin yıllara göre dağılımları incelendiğinde en fazla yüksek lisans tezinin (f=10) 2019 yılında; en fazla doktora tezinin (f=4) ise 2019 ve 2021 yıllarında hazırlandığı görülmektedir. Yıllara göre tez dağılımları incelendiğinde bir yılda tamamlanan en az tezin 1, en fazla tezin ise 10 olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıdaki tabloda, doktora tezlerinin tamamının 2018 yılından sonra tamamlandığı belirtilmektedir. Tablo 5'teki veriler, lisansüstü tezlerin anabilim dalına göre dağılımı aktarılmaktadır.

Tablo 5. Lisansüstü Tezlerin Anabilim Dalına Göre Dağılımı

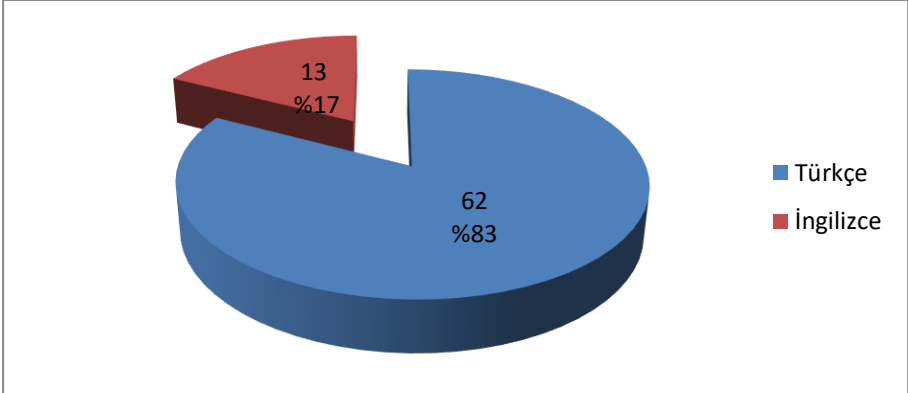
Anabilim Dalı	Yüksek Lisans		Doktora	
	Frekans	Yüzde (%)	Frekans	Yüzde (%)
Türkçe Eğitimi	39	60,94	4	36,36
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi	12	18,75	7	63,64
İngilizce Öğretmenliği	1	1,56	-	-
İngiliz Dili Eğitimi	7	10,94	-	-
Yabancı Diller Eğitimi	5	7,81	-	-
TOPLAM	64	100	11	100

Tablo 5'e göre hazırlanan lisansüstü tezlerin büyük bir kısmı (f=62) “*Türkçe Eğitimi*” ve “*Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi*” anabilim dallarında hazırlanmıştır. “*İngilizce Öğretmenliği*”, “*İngiliz Dili Eğitimi*” veya “*Yabancı Diller Eğitimi*” anabilim dallarında tamamlanan tezler, toplam tez sayısının yüzde 17,33'üne karşılık gelmektedir. En az tez (f=1) İngilizce Öğretmenliği anabilim dalında, en fazla tez (f=39) ise Türkçe Eğitimi anabilim dalında hazırlanmıştır. Diğer taraftan, aşağıdaki tabloda lisansüstü tezlerin yazıldıkları dillere göre dağılımları verilmektedir.

Tablo 6. Lisansüstü Tezlerin Dillere Göre Dağılımı

Dil	Frekans	Yüzde (%)
Türkçe	62	82,67
İngilizce	13	17,33
TOPLAM	75	100

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, anabilim dalı ile de uyumlu olacak şekilde, hazırlanan tezlerin büyük bir çoğunluğunun (f=62), Türkçe dilinde hazırlandığı anlaşılmıştır. Türkçe dilinde yazılan tezler toplam tez miktarının %82,67'sini oluştururken İngilizce dilinde hazırlanan tezler %17,33'ünü oluşturmaktadır. Bununla birlikte daha iyi anlaşılması için lisansüstü tezlerin dillere göre dağılımını gösteren grafik aşağıda bulunmaktadır.

Grafik 2. Lisansüstü Tezlerin Dillere Göre Dağılımı

Tablo 7'de lisansüstü tezlerin içerdikleri bölüm sayılarına göre dağılımları yer almaktadır.

Tablo 7. Lisansüstü Tezlerin Bölüm Sayılarına Göre Dağılımı

Bölüm Sayısı	Frekans	Yüzde (%)
2	1	1,33
3	7	9,33
4	20	26,67
5	35	46,67
6	11	14,67
7	1	1,33

Tablo 7'ye göre hazırlanan tezler en fazla 7, en az 2 bölümden oluşmaktadır. 5 bölümden oluşan tezler en çok frekansa ($f=35$) sahip iken onları sırasıyla 4 bölüm ($f=20$), 6 bölüm ($f=11$), 3 bölüm ($f=7$), 1 ($f=1$) ve 7 bölümden ($f=1$) oluşan tezler izlemektedir. 5 bölümden oluşan tezler toplam içerisinde %46,67'lik bir orana sahipken 1 ve 7 bölümden oluşan tezler bölüm başına %1,33'lük bir orana sahiptir. Tablo 8'de hazırlanan lisansüstü tezlerin sayfa sayılarına göre dağılımları bulunmaktadır.

Tablo 8. Lisansüstü Tezlerin Sayfa Sayılarına Göre Dağılımı

Sayfa Sayısı	Frekans	Yüzde (%)
50-100	7	9,33
101-150	23	30,67
151-200	13	17,33
201-250	14	18,67
251-300	6	8
301-350	2	2,67
351-400	3	4
401-450	4	5,33
451-500	1	1,33
501-550	1	1,33
551-600	1	1,33
TOPLAM	75	100

Tablo 8 göstermektedir ki en fazla tez ($f=23$) 101-150 sayfa aralığında yazılmıştır. Oransal olarak bakıldığında bu tezler, toplam içerisinde %30,67'lik bir paya sahiptir. 201-250 sayfalık ($f=14$) ve 151-200 sayfalık ($f=13$) tezlerde toplam içerisinde önemli bir paya sahiptir. Bu iki kategori birlikte ele alındığında, yani 151-250 sayfalık tezler olarak

değerlendirildiğinde toplam tezlerin %36'sını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, çok az tez 451-500 (f=1); 501-550 (f=1) ve 551-600 (f=1) sayfa aralığında yazılmıştır. Yazılan lisansüstü tezlerin dil konularına göre dağılımı Tablo 9'da gösterilmektedir.

Tablo 9. Lisansüstü Tezlerin Dil Konularına Göre Dağılımı

Konu	Türkçe Eğitimi		İngilizce Eğitimi	
	Frekans	Yüzde (%)	Frekans	Yüzde (%)
Yazma	17	27,42	1	7,69
Okuma	3	4,84	-	-
Konuşma	-	-	1	7,69
Dinleme	-	-	1	7,69
Dil Bilgisi	7	11,29	2	15,38
Edebiyat	13	20,97	7	53,85
Metinbilim	9	14,52	-	-
Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi	9	14,52	-	-
Kelime Bilgisi	1	1,61	1	7,69
Temel Beceriler	1	1,61	-	-
Öğretim Programı	1	1,61	-	-
Animasyon	1	1,61	-	-
TOPLAM	62	100	13	100

Tablo 9'a göre Türkçe Eğitimi alanında tamamlanan tezler en fazla yazma üzerine (f=17) hazırlanmıştır. Bu tezler, ilgili alandaki tezlerin %27,42'sini oluşturmaktadır. İngilizce Eğitimi alanında hazırlanan tezler ise en fazla edebiyat üzerine (f=7) yazılmıştır. Bu tezler, ilgili alandaki tezlerin %53,85'ine karşılık gelmektedir. Her iki alan birlikte ele alındığında en fazla tez sırasıyla edebiyat (f=20) ve yazma (f=18) üzerine hazırlanmıştır. Konuşma, dinleme, temel beceriler, öğretim programı, animasyon tezlerin üzerinde en az durduğu konular olmuştur. Tablo 10'da, lisansüstü tezlerin yönetime göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 10. Lisansüstü Tezlerin Yönteme Göre Dağılımı

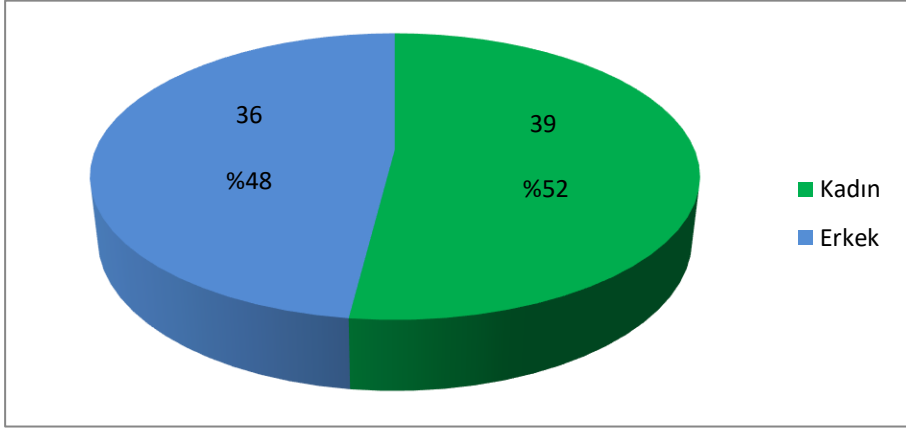
Yöntem	Frekans	Yüzde (%)
Tarama	31	41,33
Betimsel Araştırma	8	10,67
Yarı Deneysel Desen	7	9,33
Karma Model	7	9,33
Doküman Analizi	6	8
Yöntemi Belli Olmayan	5	6,67
Deneysel Desen	4	5,33
Alan Araştırması	2	2,67
Nitel Araştırma	2	2,67
Durum Çalışması	1	1,33
Edebi Pragmatik	1	1,33
Eylem Araştırması	1	1,33

Tablo 10 göstermektedir ki tamamlanan lisansüstü tezlerin büyük bir kısmı ($f=31$) yöntem olarak tarama modelini kullanmıştır. Tarama yöntemini kullanan tezler, diğer tezlere göre %41,33'lük orana sahiptir. Tarama yöntemini kullanan tezleri sırasıyla betimsel araştırma yöntemini kullananlar ($f=8$), yarı deneysel desen kullananlar ($f=7$) ve karma model kullananlar ($f=7$) izlemektedir. Hazırlanan tezlerde en az tercih edilen yöntemler durum çalışması ($f=1$), edebî pragmatik ($f=1$) ve eylem araştırmasıdır ($f=1$). Aşağıdaki tabloda, lisansüstü tezlerin yazar cinsiyetine göre dağılımları aktarılmıştır.

Tablo 11. Lisansüstü Tezlerin Yazar Cinsiyetine Göre Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	Yüzde (%)
Kadın	39	52
Erkek	36	48

Tablo 11 incelendiğinde tez yazarlarının sayısı cinsiyet bakımından birbirine yakındır ($f=39$; $f=36$). Kadın yazarların oranı %52 iken, erkek yazarların oranı %48'dir. Aynı zamanda yazar cinsiyet dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 3. Lisansüstü Tezlerin Yazar Cinsiyetine Göre Dağılımı

Tamamlanan lisansüstü tezlerin danışmana göre dağılımlarını gösteren tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 12. Lisansüstü Tezlerin Danışmana Göre Dağılımı

Danışman	Birimi	Yönettiği Toplam Tez Sayısı	Birim Bazında Yüzde (%)	Toplamda Yüzde (%)
Jale Öztürk	Türkçe Eğitimi	10	16,13	13,33
Hüseyin Güfta	Türkçe Eğitimi	9	14,52	12
Mehmet Temizkan	Türkçe Eğitimi	9	14,52	12
Bilginer Onan	Türkçe Eğitimi	9	14,52	12
Bülent Arı	Türkçe Eğitimi	7	11,29	9,33
Eyyup Coşkun	Türkçe Eğitimi	7	11,29	9,33
Ahmet Balcı	Türkçe Eğitimi	6	9,68	8,12
Esra Nur Tiryaki	Türkçe Eğitimi	2	3,22	2,66
Hüseyin Özçakmak	Türkçe Eğitimi	2	3,22	2,66
Hayriye	Türkçe	1	1,61	1,33

Topçuoğlu	Eğitimi			
Rıza Öztürk	İngilizce	4	30,77	5,33
	Eğitimi			
Fırat Karadaş	İngilizce	3	23,07	4
	Eğitimi			
Ali Bıçkı	İngilizce	2	15,38	2,66
	Eğitimi			
Nurcan Köse	İngilizce	1	7,69	1,33
	Eğitimi			
Diğer	İngilizce	3	23,07	4
	Eğitimi			
TOPLAM		75	100	100

Tablo 12 incelendiğinde (Hatay) Mustafa Kemal Üniversitesi'nde Türkçe Eğitimi alanında en fazla tez yöneten öğretim elemanının Jale Öztürk (f= 10; %16,13); İngilizce Eğitimi alanında ise en fazla tez yöneten öğretim elemanının Rıza Öztürk (f= 4; %30,77) olduğu anlaşılmaktadır. Türkçe Eğitimi alanında Hüseyin Güfta, Mehmet Temizkan ve Bilginer Onan'ın da eşit sayıda (f= 9) lisansüstü teze danışmanlık yaptığı görülmektedir. Türkçe Eğitimi alanında en az tez yöneten öğretim elemanlarının Esra Nur Tiryaki (f= 2; %3,22) ve Hüseyin Özçakmak (f= 2; %3,22); İngilizce Eğitimi alanında ise en az tez yöneten öğretim elemanlarının Nurcan Köse (f= 1; %7,69) ve ismi belirtilmeyen diğer üç öğretim elemanı olduğu belirtilmektedir. Dil eğitimi alanında hazırlanan lisansüstü tezlerin danışman unvanına göre dağılımını gösteren tablo aşağıda bulunmaktadır.

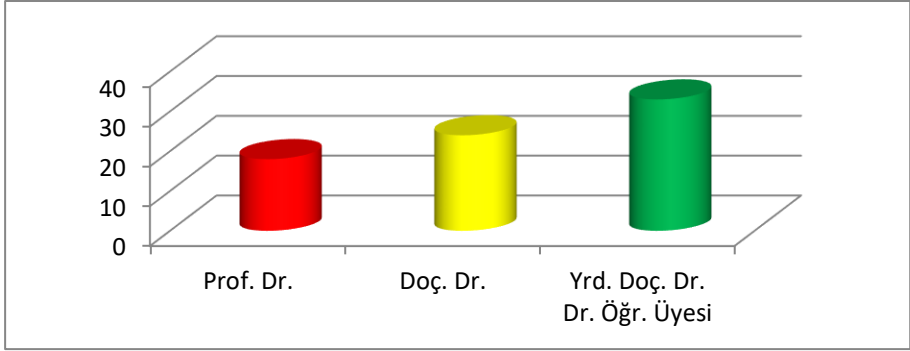
Tablo 13. Lisansüstü Tezlerin Danışman Unvanına Göre Dağılımı

Unvan	Frekans	Yüzde (%)
Prof. Dr.	18	24
Doç. Dr.	24	32
Yrd. Doç. Dr. / Dr. Öğr. Üyesi	33	44
TOPLAM	75	100

Tablo 13'ten anlaşılacağı gibi (Hatay) Mustafa Kemal Üniversitesi'nde tamamlanan tezlerin danışmanları en çok Yrd. Doç. Dr. / Dr. Öğr. Üyesi unvanına sahiptir (f= 33; %44). Bunu Doç. Dr. unvanına sahip

danışmanların (f= 24; %32) izlediği görülmektedir. Yönetilen tezlerin danışmanlarının en az Prof. Dr. unvanına sahip olduğu (f= 18; %24) belirlenmiştir. Diğer taraftan, lisansüstü tezlerin danışman unvanına göre dağılımları aşağıdaki grafikte sunulmuştur.

Grafik 4. Lisansüstü Tezlerin Danışman Unvanına Göre Dağılımı

SONUÇ

Üniversiteler, buldukları şehrin veya bölgenin eğitiminin gelişmesine her açıdan katkı sağlamaktadır. Bu nedenle bir şehrin belirli bir alanda yönelimlerini belirleyebilmek için üniversitelerin mutlaka dikkate alınması beklenmektedir. Bu doğrultuda mevcut çalışmada Hatay ilinin dil eğitimi bakımından yönelimlerini açığa çıkarmak amacıyla Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'nde Türkçe eğitimi ve İngilizce eğitimi alanında tamamlanmış olan tezler araştırılmıştır. Bu doğrultuda, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) Ulusal Tez Merkezi veri tabanında Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi (eski adıyla Mustafa Kemal Üniversitesi) adına kayıtlı yüksek lisans ve doktora tezlerinin türlere, üniversite adına, yıllara, anabilim dalına, dillere, bölüm sayılarına, sayfa sayılarına, dil konularına, yöntemlerine, yazarlarının cinsiyetine, danışmanlarına, danışman unvanlarına göre dağılımları incelenmiştir.

Verilerin analizleri neticesinde, dil eğitimi alanında tamamlanan toplam 75 tezin 64'ünün yüksek lisans 11'inin ise doktora tezi olduğu anlaşılmıştır. Doktora tez oranı oldukça düşüktür. Buna sebep olarak bir

yükseköğretim kurumunda doktora programının açılabilmesi için gerekli olan asgari öğretim üyesi sayısının 2018 yılı öncesinde yetersiz olması gösterilebilir. Bununla birlikte, hazırlanan doktora tezlerinin tamamı Türkçe eğitimi alanındadır ve İngilizce eğitimi alanında herhangi bir doktora tezi bulunmamaktadır. Bunun nedeni, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi'nde Türkçe eğitimi alanında yeterli öğretim üyesi sayısına ulaşılsa da İngilizce eğitimi alanında bu sayının yetersiz olmasıdır.

Mustafa Kemal Üniversitesi, 11.07.1992 tarih ve 21281 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 3837 Sayılı Kanunun 25'inci ve 28.03.1983 tarihli ve 2809 sayılı Yükseköğretim Kurumları Teşkilat Kanununa eklenen Ek-17 maddesiyle kurulmuştur. Fakat 18 Mayıs 2018 tarihli ve 30425 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 7141 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde

Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun uyarınca üniversitenin isminin başına Hatay kelimesi eklenerek Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi olmuştur. Analizler neticesinde, 2018 yılı Mayıs ayına kadar 48 tez; üniversitenin ismi değiştikten sonra ise 27 tez hazırlandığı görülmektedir. Hazırlanan tezlerin büyük bir kısmının üniversite ismi değiştirilmeden önce tamamlandığı anlaşılmıştır. Buna sebep olarak üniversite isminin değişmesinden bu yana çok uzun zaman geçmiş olmaması gösterilebilir. Zaten sene başına tamamlanan ortalama tez sayısı bakımından değerlendirildiğinde üniversite ismi değiştikten sonra oranın daha yüksek olduğu görülecektir. Üniversite adına göre tamamlanan tezlerin türleri ele alındığında Mustafa Kemal Üniversitesi adı altında hazırlanan 48 tezin tamamının yüksek lisans çalışması; Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi adı altında hazırlanan tezlerin 16 tanesinin yüksek lisans, 11 tanesinin ise doktora çalışması olduğu belirlenmiştir. Bu durum, yukarıda da ifade edildiği gibi belirli öğretim üyesi sayısına ulaşıldıktan sonra doktora programının açılabilmesinden ve programın minimum 4 yıl sürmesinden kaynaklanmaktadır.

Tamamlanan tezler yıllara göre incelendiğinde en fazla yüksek lisans tezinin (f=10) 2019 yılında; en fazla doktora tezinin (f=4) ise 2019 ve 2021 yıllarında hazırlandığı anlaşılmıştır. Yıllara göre tez dağılımı bakımından bir yılda tamamlanan en az tezin 1, en fazla tezin ise 10 olduğu tespit edilmiştir. Lisansüstü tezlerin tamamlanmaya başladığı ilk yıllar olan 1997, 2002 ve 2003 yıllarında 1'er adet tez tamamlanmıştır. Bu durum, lisansüstü programlara öğrencilerin yeni alınmaya başlanması ve üniversitenin yaş itibarıyla yeterince öğretim üyesine sahip olmaması kaynaklı olabilir.

Hazırlanan lisansüstü tezler, anabilim dalı bakımından ele alındığında tezlerin büyük bir kısmının “*Türkçe Eğitimi*” ve “*Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi*” anabilim dallarında hazırlandığı anlaşılmıştır. “*İngilizce Öğretmenliği*”, “*İngiliz Dili Eğitimi*” veya “*Yabancı Diller Eğitimi*” anabilim dallarında tamamlanan tezler, toplam tez sayısının yüzde 17,33'üne karşılık gelmektedir. En az tez (f=1) İngilizce Öğretmenliği anabilim dalında, en fazla tez (f=39) ise Türkçe Eğitimi anabilim dalında hazırlanmıştır. YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde tarama yapılırken anabilim dalının hatalı yazılma ve değişikliğe uğrama ihtimalleri nedeniyle farklı anabilim dalı adları girilmiştir. Elde edilen sonuçlar, araştırmacının haklılığını ortaya çıkarmıştır. Zira bazı tezlerin ait oldukları anabilim dalı adının sehven yanlış girildiği ortaya çıkmıştır.

Dil eğitimi alanında tamamlanan tezler dil bakımından ele alındığında anabilim dalı ile de uyumlu olacak şekilde, hazırlanan tezlerin büyük bir kısmının, dil olarak Türkçeyi tercih etmiştir. Türkçe dilinde yazılan tezler toplam tez miktarının %82,67'sini oluştururken İngilizce dilinde hazırlanan tezler %17,33'ünü oluşturmaktadır. Zaten Türkçe eğitimi alanında yazılan tezlerin tamamının Türkçe, İngilizce eğitimi alanında yazılan tezlerin is tamamının İngilizce olması beklenen bir sonuçtur.

Elde edilen diğer bir sonuç, incelenen tezlerin en fazla 7, en az 2 bölümden oluşmasıdır. Tezlerin büyük bir kısmı 5 bölümden oluşmaktadır. 4 bölümden oluşan tezler de toplam içerisinde önemli bir orana sahiptir. Tezlerin çok az bir kısmı 1 veya 7 bölümden

oluşmaktadır. 5 bölümden oluşan tezler toplam içerisinde %46,67'lik bir orana sahipken 1 veya 7 bölümden oluşan tezler bölüm başına %1,33'lük bir orana sahiptir. Bölüm sayıları incelenirken sadece numaralandırılmış bölümler (örneğin birinci bölüm) ele alınmıştır. Bölüm sayılarındaki farklılaşmanın, temelde bazı bölümlerin numaralandırılmamasından kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Analiz edilen lisansüstü tezler sayfa sayısı bakımından ele alındığında 101-150 sayfa aralığında yazılan tezlerin diğerlerine kıyasla daha fazla olduğu görülmüştür. Oransal olarak bakıldığında bu tezlerin, toplam içerisinde %30,67'lik bir paya sahip oldukları belirlenmiştir. 201-250 sayfa ve 151-200 sayfa aralığında yazılan tezlerin de toplam içerisinde önemli bir paya sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu iki kategori birleştirilip 151-250 sayfalık tezler olarak incelendiğinde toplam tezlerin %36'sını oluşturduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan, 451-500, 501-550 ve 551-600 sayfa aralığında yazılan tezlerin sayısının çok düşük olduğu anlaşılmıştır.

Lisansüstü tezler dil konuları bakımından değerlendirildiğinde Türkçe Eğitimi alanında tamamlanan tezlerin çoğunlukla yazma; İngilizce Eğitimi alanında hazırlanan tezlerin ise çoğunlukla edebiyat üzerine olduğu belirlenmiştir. Her iki alan beraber değerlendirildiğinde tezlerin çoğunlukla edebiyat ve yazma üzerine olduğu görülmüştür. Konuşma, dinleme, temel beceriler, öğretim programı ve animasyon ise tezlerin çok az kısmının odaklandığı konular arasındadır. Tezler, yöntem bakımından incelendiğinde ise tezlerin çoğunlukla yöntem olarak tarama modelini kullandığı, onları sırasıyla betimsel araştırma yöntemini, yarı deneysel deseni ve karma modeli kullananların izlediği tespit edilmiştir. Tezlerde en az tercih edilen yöntemlerin durum çalışması, edebi pragmatik ve eylem araştırması olduğu görülmüştür.

Hazırlanan tezler, yazarlarının cinsiyeti bakımından değerlendirildiğinde kadın ve erkek yazar sayısının birbirine çok yakın olduğu anlaşılmıştır. Kadın yazar sayısı 39 iken erkek yazar sayısı 36'dır. Diğer taraftan, tezlerin danışmanlarına göre incelenmesi sonucunda en fazla tez yöneten öğretim elemanının Türkçe Eğitimi alanında Jale Öztürk; İngilizce

Eğitimi alanında ise Rıza Öztürk olduğu belirlenmiştir. Bu duruma gerekçe olarak ilgili öğretim elemanlarının öğretim üyesi olarak çalışma sürelerinin diğer öğretim elemanlarına göre daha fazla olmaları gösterilebilir. Son olarak, danıŐmanı Yrd. Doç. Dr. / Dr. Öğr. Üyesi unvanına sahip tezin daha fazla olduğu, daha sonra Doç. Dr. unvanına sahip danışmanların geldiği belirlenmiştir. Nispeten daha az sayıda tezin danıŐmanının Prof. Dr. unvanına sahip olduğu anlaşılmıştır.

Sonuç olarak, bu araştırmada Hatay’da dil eğitimi alanında hazırlanan lisansüstü tezler çeşitli bibliyometrik parametreler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Elde edilen sonuçlar tablo veya grafik olarak aktarılmıŐ ve yorumlanmıŐtır. Ortaya çıkan sonuçların, Hatay’da dil eğitimi alanında yapılacak tezlere rehberlik etmesi ve onları doğru bir Şekilde yönlendirmesi beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Alagu, A. ve Thanuskodi, S., “Bibliometric Analysis of Digital Literacy Research Output: A Global Perspective”, *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 2019, ss. 1-19.
- Batur, Zekerya ve Özcan, Halil Ziya, “Eleştirel Düşünme Üzerine Yazılan Lisansüstü Tezlerinin Bibliyometrik Analizi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 9, S. 2, 2020, ss. 834-854.
- Büyüköztürk, Şener, vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Pegem Akademi Yay., Ankara, 2008.
- De Bakker, Frank GA, Peter Groenewegen, ve Frank Den Hond. “A Bibliometric Analysis of 30 Years of Research and Theory on Corporate Social Responsibility and Corporate Social Performance”, *Business & Society*, C. 44, S. 3, 2005, ss. 283-317.
- Güdü Demirbulat, Özge ve Tetik Dinç, Nuray, “Sürdürülebilir Turizm Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili”, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, C. 14, S. 2, 2016, ss. 20-30.
- Kadan, Ömer Faruk, vd., *Dijital Eğitim*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2021.
- Karagöz, Beytullah ve Koç Ardıç, İmran, “Ana Dili Eğitimi Dergisinde Yayımlanan Makalelerin Bibliyometrik Analizi”, *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, C. 7, S. 2, 2019, ss. 419-435.
- Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Akademi Yay., Ankara, 2012.
- Özkaya, Ali, “Bibliometric Analysis of the Studies in the Field of Mathematics Education”, *Educational Research and Reviews*, C. 13, S. 22, 2018, ss. 723-734.
- Sönmez, Ömer Faruk, “Bibliometric Analysis of Educational Research Articles Published in the Field of Social Study Education Based on Web of Science Database”, *Participatory Educational Research*, C. 7, S. 2, 2020, ss. 216-229.
- Şeref, İzzet ve Karagöz, Beytullah, “Türkçe Eğitimi Akademik Alanına İlişkin Bir Değerlendirme: Web of Science Veri Tabanına Dayalı

Bibliyometrik İnceleme”, *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, 2019, ss. 213-231.

Yeşiltaş, Erkan ve Yılmaz, AyŐegöl, “Eğitimde Medya Okuryazarlığı ile ilgili Araştırmalara Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 18, 2021, ss. 4903-4929.

Zan, Burcu Umut, *Türkiye’de Bilim Dallarında Karşılaştırmalı Bibliyometrik Analiz Çalışması*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

ONUNCU BÖLÜM

KIBRIS SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Süleyman HATİPOĞLU*

Giriş

Kıbrıs adasının barışa, sükûna ve uygarlığa kavuştuğu üç devir vardır: 1571 Temmuz, 1974 Temmuz ve 1983 Kasım. Bunlardan birincisinde Osmanlı ordusu Kuzeyden Ada'ya ayak basarak medeniyet getirmiş; ikincisinde Türk ordusu yine Kuzeyden girerek Ada halkına barışı sunmuş; üçüncüsünde ise, Ada'nın Türk halkı "hayat hakkına, bir devlet kurarak" kavuşmuştur.¹

Birincisi birçok zaruretlere sonunda meydana gelmiştir. Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Mısır'ı fethetmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs ile doğrudan münasebete girmesine sebep oldu. Venedikliler, Kıbrıs Adası için Memluk Devleti'ne her yıl 8.000 duka vergi vermektedir. Osmanlı Devleti ile Venedik arasında yapılan antlaşma gereğince artık bu vergi Osmanlı Devleti'ne verilecekti. Daha sonra bu vergi Kanuni Sultan Süleyman tarafından 10.000 dukaya çıkarıldı. Başlıca gelirini korsanlıktan sağlayan Kıbrıs'taki Venedik yönetimi Osmanlı müdahalesini adeta zaruri kılmaktaydı. 1569 yılında Mısır Defterdarının bulunduğu geminin yağmalanması beklenen Osmanlı müdahalesinin

*Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, shatip@mku.edu.tr Antakya/HATAY

¹ Süleyman Hatipoğlu, "Kıbrıs Gerçeği", **Güneyde Kültür**, S. 145 (Ocak, 2004), Antakya, 2004, s. 5-6

sebebini teşkil etti.² Bunun dışında Ada'da yıllardır süregelen mezhep çatışmalarının halk üzerindeki olumsuz tesirleri, Osmanlı idaresine olan hayranlık, çoğunluğu Hıristiyan olmasına rağmen Osmanlı yönetimini istemesi ve nihayet Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik ve siyasi çıkarlarının korunması amacıyla 1571 yılının Temmuz ayında Kıbrıs Adası Osmanlı Devleti tarafından fethedilmişti. Böylece, yüz yıllardan beri çeşitli istilalara, isyanlara, mezhep çatışmalarına, emperyalizme maruz kalmış olan Kıbrıs halkına, Osmanlı Devleti'nin yakın bölgelerinden Müslüman halkın da katılmasıyla, hoşgörü, hürriyet, eşitlik ve adaletle dopdolu bir uygarlık getirilmiş ve bunun tesis ve bekası için de bizzat Osmanlı Devleti'nin Padişahı garanti vermiştir. Ancak 1877-1878 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Kıbrıs'ta dengeler değişecekti.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Rusya'nın Balkanlara yayılıp Boğazlara yaklaşması, diğer taraftan Kars'ı ele geçirerek, İskenderun ve Basra için tehlikeli bir hal alması, İngiltere'yi endişeye düşürdü.³ Her iki taraftan ilerlemesi muhtemel olan Rus tehlike kollarını, İngiltere en müsait bir üs olan Kıbrıs'ı elde bulundurmakla önleyebilirdi. Babıâli'de Rus tehlikesine karşı, kendisini İngiliz donanmasının ve Hint yolu siyasetinin koruyabileceğini biliyordu. İki devlet arasında Berlin Muahedesi'nden önce gizlice yapılan bir antlaşma ile ve "muvakkat" kaydı ile 4 Haziran 1878'de Babıâli, İngiltere'ye Kıbrıs'ı terk etti.⁴ Buna göre:

² Abdulhaluk Çay, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963**, Ankara, 1989, s.7-8

³ Abdulhaluk Çay, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel-1963**, Ankara, 1989, s.12

⁴ Abdulhaluk Çay, **a.g.e.**, s.14

1. Padişah'ın Ada'da hükümlanlık hakları baki kalacaktı,
2. Rusya, yeniden taarruz ederse, İngiltere, Babıâli'ye yardım edecek, eğer Rusya elde ettiği toprakları iade ederse, İngiltere'de adayı tahliye edip gidecekti.⁵

Gelişen tarihsel süreçte; Birinci Dünya Savaşı esnasında İngiltere'nin Adayı tek taraflı ilhakı, Kıbrıs tarihinin seyrini değiştirmiş ve Lozan Antlaşmasıyla da Adanın İngiltere'ye bırakılması tescillenmişti.

Lozan Antlaşmasından sonra Kıbrıs'ta İngiltere yönetimi devam etmişti. İngiltere İkinci Dünya Savaşı sonunda Kıbrıs'a muhtariyet vermek istemesi; bir anda Doğu Akdeniz'de dengelerin değişme ihtimalini gündeme getirmişti. Bu arada Türkiye, Balkan İttifakı ve Bağdat Paketi'nin gerçekleştirdiği bir sırada, Kıbrıs Meselesi gibi, kendisini 1959 yılının başlarına kadar uğraştıracak ve zaman zaman gayet şiddetli buhranlardan geçecek olan bir mesele içine girmeye başlamıştır.

Yunanistan daha İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren Kıbrıs Meselesini kurcalamaya başlamış ve bu adayı kendisine ilhak (ENOSİS) etmek için faaliyete geçmiştir. İlgi çekici bir nokta da, Orta Doğu üzerinde Sovyet-Rus tehlikesinin belirli bir hal aldığı, Yunanistan'da Komünist Markuscular'ın iç savaşı çıkardıkları bir sırada Kıbrıs'ta da komünistler, Yunanistan'a Kıbrıs'ı ilhak etmek üzere faaliyetlerini hızlandırmışlardı. Bu gelişmenin sebebi açıktı; Sovyet-Rusya Doğu Akdeniz'in stratejik bir mevkiinde bulunan Kıbrıs adasına yerleşmek istiyordu. Sovyet-Rusya bu siyaseti ile İngiltere'nin elinde bulunan Kıbrıs adasından çıkması için gayret sarf ediyordu. Bu siyaseti ile Sovyet-Rusya,

⁵ Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi (1700–1958)**, 4. Baskı, Ankara, 1977, s. 298–299

Doğu Akdeniz’de Batı Blokunun durumunu zayıflatmak ve hatta Kıbrıs adasını bir komünist üssü haline getirmek arzusundaydı.⁶

Yunanistan ve Kıbrıs’taki komünistlerin bu taktiği üzerine, sağcıların harekete geçmesi ile birlikte Yunan kamuoyu özellikle 1947 yılından itibaren Kıbrıs meselesi üzerine düşmeye başladı. Kıbrıs konusunda Yunanistan’da ortaya çıkan bu cereyan resmi veya gayri resmi sorumlu veya sorumsuz kişiler tarafından da çeşitli amaçlara alet edilince, mesele günden güne şiddetlenen bir gelişme gösterdi.

Kıbrıs adasında 120 bin Türk’ün bulunması, Yunanistan’ın Enosis davası dolayısıyla Kıbrıs, Türkiye’yi yakından ilgilendirdi. Onun içindir ki, Türk basını ve kamuoyu 1947 yılından itibaren Kıbrıs gelişmelerine karşı yakın bir ilgi göstermiş ve Türk hükümetinin devamlı olarak dikkatini çekmekten kaçınmamıştır. Buna karşılık Türk hükümeti, 1954 yazına kadar, denilebilir ki, meseleye adeta sırt çevirmiştir. Böyle bir davranışın 1952 yılına kadar olan sebeplerini izah etmek belki güç değildir. Çünkü bu yıla gelinceye kadar Türkiye için en önemli dava, Sovyet ve komünist emperyalizmine karşı güvenliğini garanti altına almaktı. Lakin 1952 Şubatında Türkiye NATO’ya katıldıktan sonra, Türkiye’nin bu hayati davası gayet tatmin edici bir çözüm yoluna ulaşmış olmaktadır ve dolayısıyla Türkiye için Kıbrıs davasının üstüne düşme imkânı doğmuştu. Yine Türk hükümetinin 1954’e kadar olan ilgisizliğini de bir dereceye kadar izah imkânı mevcuttur. Çünkü 1952–1954 arasında Yunanistan’ın Kıbrıs’ın kendisine terki için İngiltere nezdinde yaptığı her teşebbüs İngiltere tarafından reddedilmiş ve İngiltere adanın statükosunu değiştirmeyeceğini daima tekrar etmiştir. Fakat bu olayın önemli tarafı

⁶ Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789–1960)**, Ankara, 1975, s. 814

şuydu ki, Yunanistan İngiltere'ye resmen başvurup adayı istiyordu. Şu halde, bunun Türk Hükümeti için bir şey ifade etmesi gerekirdi. Aksine Türk Hükümeti bütün bu gerçeklere gözlerini kapayarak, Yunanistan ile Balkan ittifakını gerçekleştirmeye çok daha fazla önem vermiştir. Balkan Paktı'nın gerçekleşmesini önleyebilecek herhangi bir engelin çıkmasından Türkiye'nin adeta çekindiği görülmüştür.⁷

Nihayet 9 Ağustos 1954'te Balkan İttifakı gerçekleşti. Ama 16 Ağustos 1954 günü Yunanistan Birleşmiş Milletlere resmen başvurarak İngiltere'yi şikâyet etmiş ve ada halkına “self-determination” yani kendi mukadderatını tayin hakkının verilmesini istemiştir. Bu haktan kastedilen ise, adanın Rum halkına, kendilerini Yunanistan'a katma yetkisinin verilmesinden başka bir şey değildi. Birleşmiş Milletler 1954 Eylülünde meseleyi ele aldı, fakat meseleyi inceleyip bir karar vermeyi reddetti. Bunun üzerine Rumlar 1 Nisan 1955 tarihinde yer altı örgütü EOKA'yı harekete geçirerek⁸, Enosis için kanlı eylemlerini başlatmışlardı.⁹

Yunanistan'ın Kıbrıs meselesini Birleşmiş Milletlere getirmesi, meselenin milletlerarası plana intikal ettirilmesi demektir. Böyle olunca, Türkiye'nin de meselenin içine girmesi gerekirdi. Gerçekte, Birleşmiş Milletler müzakerelerinde Türkiye de meseleye karıştı. Lakin kendi haklarını açık ve kesin bir şekilde belirtmek ve savunmak için değil, fakat meselenin bir an önce kapanması ve büyümemesi için, Türk Hükümetine göre, adanın statükosunun korunması, Doğu Akdeniz'deki genel barış düzeni için

⁷ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 814-815

⁸ EOKA'nın kuruluşu ve eylemleri için bkz., Şükrü Sina Gürel, **Kıbrıs Tarihi (1878-1960)**, c. 2, İstanbul, 1985, s. 102 vd.

⁹ Süleyman Hatipoğlu, “Kıbrıs Gerçeği”, s. 5-6

olduğu kadar, ilgili tarafların menfaatleri bakımından da faydalı ve gerekliydi, Türkiye adanın İngiltere'nin elinde kalması taraftarıydı.

Birleşmiş Milletlerin 1954 Aralık ayında, Kıbrıs meselesini görüşmeme kararı Türk Hükümet Başkanını o kadar hoşnut bırakmıştı ki, Başbakan Menderes, 18 Aralık 1954'de verdiği bir demeçte: "Bu mesele tamamıyla kapandığı için artık müttefikimiz Yunanistan ile aramızdaki dostluğun gölgelenmemesine dikkat ve itina göstermek zamanı gelmiş bulunuyor" demiştir.

Olaylar, Türk Hükümet Başkanının, meselenin artık kapandığı ve Türk-Yunan ittifakının titizlikle korunması gerektiği hususundaki kanaatini yalanlamıştır. Yunanistan şimdi meselenin üstüne daha fazla düşmeye başlamış ve işin kötüsü de adada tedhişçiliği kışkırtma ve bu tedhişçiliğe yardım etme yoluna gitmiştir. Ada da olayların bir buhran haline gelmesi üzerine, İngiltere hükümeti meseleyi görüşmek üzere Türkiye ve Yunanistan'ı 29 Ağustos 1955'de Londra'da toplanacak bir konferansa davet etmiştir. Bu suretle Türkiye, İngiltere tarafından Kıbrıs meselesinin içine ister istemez çekilmiş oluyordu. İngiltere, Yunanistan karşısında yalnız kalmamak için Türkiye'yi de Yunanistan'ın karşısına çıkarıyordu.¹⁰

Londra Konferansı olumlu bir sonuç vermeden 7 Eylül'de (1955) dağıldı. İngiltere, Yunanistan'ın isteklerine bir miktar taviz vermek üzere, adaya muhtariyet vermeyi teklif etti. İngiltere'nin Yunanistan lehine gösterdiği bu durum değişikliğine rağmen, Türkiye statükonun korunmasında ısrar etti. Yunanistan ise, Self-Determination'da, yani adanın kendisine katılmasında ısrar etti.

¹⁰ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 816

Bu durum karşısında İngiltere, kendi görüşünü yürütmek üzere, 1955 yılı sonundan itibaren adaya muhtariyet vermek üzere hazırlıklara başladı. Bu ise Türkiye'nin savunduğu görüşün aleyhine bir dönüştü. Bunun için 1956 yılının başında yine statüko üzerinde ısrar eden Türkiye, İngiltere'nin muhtariyet konusundaki kesin kararı karşısında, bu olup-bittiği kabul ile o da muhtariyete bir eğilim gösterdi ve muhtariyet rejimi içinde Kıbrıs Türklerinin hürriyet ve yaşama haklarını garanti altına alacak olan kendi muhtariyet teklifini İngiltere'ye bildirdi.

Bu arada 1956 yılının başından itibaren Kıbrıs'ta Rum terör eylemleri günden güne şiddetini arttırıyordu. İngiltere'yi muhtariyete götüren sebeplerden biri de bu tedhişçilik faaliyeti ve bunun Yunanistan tarafından da beslenmesiydi. Bu durum üzerine İngiltere 1956 yılının Temmuz ayında Lord Radcliffe'i Kıbrıs için bir anayasa hazırlamakla görevlendirdi. Lord Radcliffe, Kıbrıs'taki incelemelerinden sonra hazırladığı muhtariyet anayasası raporunu 12 Kasım 1956'da İngiltere Sömürgeler Bakanlığı'na sundu.

Radcliffe'nun hazırlamış olduğu bu rapor üzerine, İngiltere Sömürgeler Bakanı Lennox Boyd 19 Aralık 1956 günü Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, İngiltere hükümetinin bu rapordaki anayasa tekliflerini aynen kabul ettiğini belirttikten sonra şöyle diyordu; İngiliz hükümeti, Kıbrıs'taki gibi gayet karışık bir ahali için self-determination hakkının tatbiki, muhtelif hal çareleri arasına, adanın taksimi hususunun da ithal edilmesi gerektiğini kabul etmektedir.

İngiltere'nin bu şekilde, Kıbrıs'ta iki ayrı toplumun varlığını kabul ile Self-Determination hakkının her iki toplum için de ayrı ayrı tanınması gerektiğini, yani adanın taksiminin de bir çözüm yolu olarak ele

alınabileceğini söylemesi, Türk Hükümeti'ni bundan sonra, taksim tezi üzerine ısrara götürmüştür. İngiltere Sömürgeler Bakanı Lennox Boyd'un sözlerindeki adanın taksimini öngören kısımları, Türkiye tarafından meselenin nihai şekilde çözümünü sağlayabilecek bir "hareket noktası" saymış ve taksim tezine bağlanmıştır.¹¹

İngiltere taksimi de bir çözüm yolu olarak göstermekle beraber, bağlandığı esas görüş bu değildi. İngiltere, esas itibariyle muhtariyet fikrine bağlanmış, fakat belirli bir süre devam edecek olan muhtariyetten sonra, kesin çözüm yoluna gidildiği takdirde, taksim bu çözüm yollarından biri olabileceğini belirtmişti. Hâlbuki Türkiye, uzun yollara gitmeden, meselelerin en kısa yoldan çözümü için taksimi hemen gerçekleştirmek istemiştir. Öte yandan, Türkiye kamuoyu, bu sırada meselenin başından beri benimsemiş olduğu görüşte ısrar ediyordu. Bu durum da, Kıbrıs'ta statükonun devamı, yani adanın İngiltere'nin elinde kalması veya eğer İngiltere çekilecekse, adanın gerçek ve eski sahibi Türkiye'ye iade edilmesiydi. Bu sebepten ötürü, Türk Hükümeti 1956 yılı sonunda taksim tezini kabul ettikten sonra, 1957 yılında, bu tezi bir yandan Türk kamuoyuna benimsetmek, bir yandan da İngiltere ve Yunanistan'a kabul ettirmek için uğraşmıştır. Türk Hükümeti, yeni tezini Türk kamuoyuna benimsetmede başarı kazanmış ve bütün Türkiye'nin sesi "Ya Taksim! Ya Ölüm!" olmuştur.¹²

1958 yılında, tedhişçiliğin şiddetlenmesi dolayısıyla, gerek Kıbrıs'ta durum adamakıllı kötüleşmiş, gerek Türk-Yunan, gerekse Yunan-İngiliz münasebetleri gerginleşmiştir. Bu durum tabiatıyla Türk-İngiliz

¹¹ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 817

¹² Şükrü S. Gürel, a.g.e., c.2, s.123-124

münasebetleri üzerinde de etkisiz kalmamıştır. Bu ise, NATO'nun Doğu Akdeniz'deki sağ kanadını etkilemiştir. Bundan dolayı, bir yandan Birleşik Amerika'nın bir yandan da NATO'nun aracılık ve baskıları ile Türkiye ile Yunanistan ikili müzakereye girişmişler ve iki devletin başbakanları arasında 5–11 Şubat 1959'da Zürih'te yapılan görüşmelerde bağımsız bir Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmasına karar verilerek, bu bağımsız devlet içinde Kıbrıs Türk toplumunun hürriyet ve yaşama haklarını garanti altına alan anayasa esasları ile diğer ilgili anlaşmalar tesbit edilmiştir. Bu anlaşmalar, 19 Şubat 1959'da Londra'da, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere ile, Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarının temsilcileri tarafından imza edilmiştir.¹³

Zurich ve Londra Anlaşmaları ile yeni oluşan Kıbrıs Devleti; Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında organik münasebetler ve bağlar kurulmaktaydı. Bu anlaşmaların biri Garanti Antlaşması olup, Kıbrıs Cumhuriyeti anayasasının ayrılmaz bir parçasını teşkil eden bu antlaşmaya göre, Kıbrıs Cumhuriyeti, anayasa düzenini bütün ayrıntıları ile korumayı taahhüt ediyordu. Eğer bu anayasa düzeni bozulacak olursa, bu düzeni tekrar yerleştirmek için gerekli tedbirler konusunda, Türkiye, İngiltere ve Yunanistan birbirlerine danışacaklar ve alınacak tedbirler konusunda bir anlaşma olmaz da anayasa düzeni bozulmuş olmakta devam ederse, üç devletten her biri, anayasa düzenini yerleştirmek için, tek başına müdahale hakkına sahip olacaktı.¹⁴

Yine anayasanın ayrılmaz parçasını teşkil eden İttifak Antlaşması'na göre Yunanistan Kıbrıs'ta 950 kişilik bir askeri kuvvet ve Türkiye'de 650 kişilik

¹³ Şükrü S. Gürel, a.g.e., c.2, s.155 vd.

¹⁴ Şükrü S. Gürel, a.g.e., c.2, s. 158 vd.

bir askeri kuvvet bulundurmak hakkına sahiptirler. Bu kuvvetler 16 Ağustos 1960 günü Magosa'da aynı saatte karaya çıkmışlardı.¹⁵

Nihayet bu anlaşmalarla Kıbrıs Cumhuriyeti için ENOSİS ve TAKSİM yasaklanıyordu. Bu esaslar çerçevesi içinde hazırlanan Kıbrıs Anayasası 16 Ağustos 1960'da yürürlüğe girerek Kıbrıs Cumhuriyeti resmen kurulmuştur. Fakat bu cumhuriyet 21 Aralık 1963 tarihine kadar devam edecektir.¹⁶

Kıbrıs Rumları 21 Aralık 1963'ten 20 Temmuz 1974 Barış harekâtına kadar geçen süre içinde Kıbrıs Türkü'nü haklı davasından vazgeçirmek için Rum-Yunan ikilisince kanlı terör olayları ve ekonomik ambargolar gibi yollara başvurmuştur.

Neticede bu sistem yürümedi, Kıbrıs Cumhurbaşkanlığına getirilen Başpiskopos Makarios, anayasanın Kıbrıs Türkleri için haklarını teminat altına alan hükümlerini uygulamadı. Rumların fırsat bulurlarsa adayı Yunanistan'a ilhak etmek istedikleri anlaşılıyordu.¹⁷

Türkiye bu ilhaka (=ENOSİS) şiddetle karşı çıkarken, Kıbrıs'ta da iç huzur sağlanamamıştı. 1963 Aralık ayından itibaren Adadaki Rumlar, Türklere karşı silahlı şiddet hareketlerine başvurarak Kıbrıs Türklerini yıldırma ve sindirme harekâtı başlatmıştı.¹⁸ Enosis'i gerçekleştirmek isteyen Makarios EOKA adıyla 20.000 kişilik modern silahlarla donatılan

¹⁵ Abdulhaluk Çay, a.g.e., s.44; Şükrü S. Gürel, a.g.e., c.2, s.159

¹⁶ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 818-819; Abdulhaluk Çay, a.g.e., s.44

¹⁷ Rıfıkı Salım Burçak, **Türk Devrim Tarihi**, Ankara, 1974, s. 138

¹⁸ R. S. Burçak, a.g.e., s. 138

bir terör örgütü oluşturarak Adadaki Türklere karşı şiddet hareketlerini hızlandırmıştı.¹⁹

Bu yüzden Türkiye ile Yunanistan'ın ilişkileri yıllarca gergin bir hava içinde kaldı. Bu buhranlı yıllar devam etmiş ve Kıbrıs'taki Türklere karşı EOKA'nın terör vahşeti de sürüp gitmiştir. Ayrıca bütün bunların yanı sıra 15 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'ta Yunanistan destekli EOKA'cılar bir hükümet darbesi gerçekleştirmişti. Bu oldu bitti karşısında Türkiye 20 Temmuz 1974 sabahı Garanti Antlaşmasının kendisine verdiği müdahale hakkını tek başına kullanarak Kıbrıs'a başarılı bir askeri çıkarma yaparak Kıbrıslı Türklerin mal ve can güvenliğini teminat altına aldı ise de, bu mesele henüz çözümlenemedi.²⁰ I. Barış Harekâtının sonunda başlayan Cenevre görüşmeleri çıkmaza girince Türkiye 14 Ağustos 1974 günü II. Barış Harekâtına girişmiştir. Bu harekât sırasında Rumların meydana getirdiği dehşet manzarasıyla karşılaşmış, pek çok Türk köyünde, Türklerin Rumlar tarafından kadın, çocuk, ihtiyar ayırımı yapmaksızın öldürülerek, buldozerlerle açılan çukurlara gömüldüğü görülmüştür. Muratağa Köyü'nde 55, Sandallar Köyü'nde 72, Atlılar Köyü'nde 45 kişilik toplu mezarların bulunması bu katliama birkaç örnektir. 1963 yılının Aralık ayından beri Türkler üzerinde devam edip gelen Rum terörü sonucu, 103 Türk köyü yakılmış, yıkılmış, Türkler katledilmiş veya göçe zorlanmıştır. Ada'da, Türkleri bütünüyle katledilmekten kurtaran, Türkiye'nin haklı müdahalesi

¹⁹ Makarios-EOKA işbirliği ve Türklere yönelik terör eylemleri için bkz., Abdülhaluk Çay, a.g.e., s.55 vd.

²⁰ R. S. Burçak, a.g.e., s. 138

olmuştur. Bu müdahale olmasaydı; bugün Kıbrıs, Girit'in durumuna düşecek, Ada'da Türklerin mezarları bile bırakılmayacaktı.²¹

1974'te gerçekleştirilen Barış Harekâtından sonra artık kanlarımızla yarattığımız bir vatan parçası ve bütün Kıbrıs Türkü'nün bir araya geldiği, can korkusu olmadan güvenlik içinde yaşadığı bir bölgemiz olmuştur.

Rumlar belki de Federal sistemde, İki Bölge Federal Cumhuriyetin kurulmasına razı olurlar diye 13 Şubat 1975 günü Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni kurarak²² iyi niyetimizi yine gösterdik. Federe Devletimizin 1975 Anayasası bu amaçla yapılmış ve Federal Cumhuriyet kurulmasına açık olduğu başlangıç kısmında belirtilmişti.

Rumlar ve onların destekçisi Yunanistan, Kıbrıs Cumhuriyeti'nde gasp edilen haklarımızı tanımak istemiyor, Devlete tek başına sahip olmak istiyor ve Federal Cumhuriyet kurulmasını benimsemiyordu. 1983 yılında BM'ye başvurarak bütün Kıbrıs üzerinde egemenlik hakları bulunduğunu iddia edince, artık Federe Devleti daha fazla yaşatma gereğinin kalmadığı ortaya çıkıyordu.

Böylelikle gitgide ilerleyen zamanda çarklar yine Kıbrıs Türkü'nün aleyhine döndürülmüştür. Türklerin “dostça, eşitçe yaşama” çağrılarına ENOSİS'le cevap verilince, Ada'daki Türkler artık “kendi mukadderatını kendilerinin belirlemeleri” gerektiğine karar vermişler ve uluslararası hukuk ilkelerine tamamen uygun olarak, 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır.²³

²¹ Süleyman Hatipoğlu, “Kıbrıs Gerçeği”, s.6-7

²² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Abdulhaluk Çay, a.g.e., s.101

²³ Süleyman Hatipoğlu, “Kıbrıs Gerçeği”, s.5-6

1983'ten beri yaşamına devam eden KKTC dış dünyada yalnız bırakılma, ekonomik ambargolar ve Kıbrıs Rumlarının bir başlarına AB'ye girme çabaları sonucu Kıbrıs'ta genellikle Türklerin durumu son dönemde kaygı verici boyutlarda seyretmektedir. KKTC'ni tasfiyeyi amaçlayan “BM çözüm-Annan-planının Türk tarafına dayatılmasını ve planın Türkiye'nin Avrupa Birliği takvimine bağlanmasının ardından KKTC üzerinde kara bulutlar yoğunlaşmaya başladı. Türkiye yönetimi AB uğruna istenecek her tavizi vermeye zorlanıyordu. “Ver Kurtul” cuların da desteğiyle Türkiye ve KKTC içten, dıştan kuşatılıyor ve böylece sistemli bir şekilde saldırılara hedef oluyordu.

Kıbrıs, Türk milletinin milli davasıdır, Rauf Denktaş bir konuşmasında; “Milli davalar dik durarak kazanılır” diyor. Dolayısıyla Türkiye ve KKTC bu milli davada dik durması lazımdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Türklerin bir milli davası olan Kıbrıs, KKTC olarak yaşamaya devam etmektedir, henüz kaybedilmiş değildir. Günümüzde dimdik KKTC olarak ayakta durmaktadır. Türk tarafı dik durduğu müddetçe kaygıya, karamsarlığa gerek yoktur. KKTC bakımından şu husus hayati derecede önem taşımaktadır: Batı dünyasının Türk tarafına acımasızca yüklendiği şu nazik dönemde KKTC Türkiye'ye sınıksız tutunmalıdır. Bir an bile Türkiye'den ayrılmamalı ve AB'ye girecekse mutlaka Türkiye ile birlikte girmelidir. Çünkü KKTC Türkiye'den koptuğu anda her şey biter ve Türkiye milli davayı kaybedebilir. Bu durum üzerine Türklerin umutsuzluğa düşmesine ve karamsarlığa kapılmasına gerek yoktur. Yarınlara umutla ve güvenle

bakabilmek için yeter ki dik duralım. Unutmayalım ki, bu milli ve büyük dava dik durarak kazanılacaktır.

Sözün özü olarak, Türkiye ve KKTC'nin ortak politikası ve çözüm sürecinde dikkate alacağı ve takip edeceği siyaset ise özellikle Doğu Akdeniz bölgesindeki enerji ve güvenlik koridoru bağlantısı sebebiyle, Kıbrıs'taki Türk varlığına zarar getirilmeyecek yol izlenmesi ve uygulanması gerekmektedir.

Bu konuda çözüm önerilerimi şu şekilde sıralayabilirim:

- 1- Federal devlet düşüncesinden bir daha ağıza alınmayacak şekilde vazgeçilmesi gereklidir. Bu tezin yerine kesinlikle **Tam Bağımsız Kıbrıs Türk Devleti** tezini sonsuza kadar müdafaa edilmesi gereklidir.
- 2- **KKTC** adının değiştirilerek bu ismin yerini **Kıbrıs Türk Cumhuriyeti** olarak düzeltilip değiştirilmesi gereklidir. Çünkü Kıbrıs 1517 yılından 1571 yılına kadar Osmanlı idaresine bağlı kalmıştır. 1571 yılında Kıbrıs Adası Türkler tarafından fethedilerek Osmanlı Devlet idaresine geçmiş ve 307 yıl Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Hal böyleyken, Kıbrıs Adası hiçbir zaman Yunan yönetiminde kalmamış ve hiçbir zaman da Yunanistan'ın egemenliğine girmemiştir. Bu tezimiz her zaman ve her yerde dile getirilmelidir.
- 3- **Son önerim ise; Rum tarafının ve Yunanistan'ın ENOSİS emelinden asla vazgeçmeyeceği kesin olarak görülmektedir. Bu teze karşılık olarak Kıbrıs Türkünün de, Türkiye'nin Hatay Davasında takip ettiği siyaseti izleyerek Bütünleşmek (:Entegre) yolunu seçmesi daha mantıklı olur kanaatindeyim.**

KAYNAKÇA

Armaoğlu, Fahir, **Siyasi Tarih (1789–1960)**, Ankara, 1975.

Burçak, Rıfkı Salim, **Türk Devrim Tarihi**, Ankara, 1974.

Çay, Abdülhaluk, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel–1963**, Ankara, 1989.

Gürel, Şükrü Sina, **Kıbrıs Tarihi (1878-1960)**, c. 2, İstanbul, 1985.

Hatipoğlu, Süleyman, “Kıbrıs Gerçeği”, **Güneyde Kültür**, S.145(Ocak, 2004), Antakya, 2004.

Ünal, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi (1700–1958)**, 4. Baskı, Ankara, 1977.

Harita 1: Kıbrıs (Çizen: Arş.Gör. Dr. Yücel DİNÇ)

ONBİRİNCİ BÖLÜM

MİR CAFER BAĞIROV'UN AZERBAYCAN KOMÜNİST PARTİSİ YÖNETİMİNDEN UZAKLAŞTIRILMASI (1953-1956)

Ülkü Çalışkan*

Giriş

Mir Cafer Bağirov, 1933-1953 yılları arasında Azerbaycan Komünist Partisi (Bolşevikler)¹ Merkez Komitesi Birinci Sekreteri olarak görev yapmış bir devlet adamıdır. Yönetim yılları Stalin dönemi Sovyetleştirme², repressiya (baskı)³ ve II. Dünya Savaşı kararlarının uygulandığı zamanlara denk gelmiştir. Mir Cafer Bağirov üzerinden Sovyet Azerbaycanı'nın değerlendirilmesi; söz konusu dönemdeki politikaların uygulanmasıyla Azerbaycan'ın şekillendirilmesindeki rolünü, Sovyet sisteminin iç yüzünü, Moskova'da alınan kararların yerel ölçekte yansımalarını anlamayı kolaylaştırıcaktır. Bu açıardan bakıldığında Türkiye'de kendisiyle ilgili sadece bir tane yüksek lisans tezi yapıldığı tespit edilmiştir⁴. Bu çalışmada, Mir Cafer Bağirov'un yönetimden

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne/Türkiye, ulkucaliskan@hotmail.com ORCID ID 0000-0003-2653-3406

¹ Bundan sonra “AKP(b)” kısaltması kullanılacaktır.

² Sovyetleştirme, Sovyet sisteminin benimsenmesini sağlama, tek tip bir Sovyet insanı yaratma (homo sovieticus) girişimidir.

³ Repressiya (baskı), Stalin'in 1936-1938 yıllarındaki komünist parti kadrolarını tasfiye hareketidir. Tasfiye esnasında sahte suçlamalarla kitlesel tutuklamalar yapıldı, düzmece mahkemeler kuruldu, on binlerce kişi öldürüldü ve sürgüne gönderildi.

⁴ Vugar Akifoğlu, “Stalin Dönemi Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan Politikasında Mir Cafer Bağirov'un Rolü”, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009. Batı literatüründe başka bir tez daha yapıldığı tespit edilmiştir. Bkz. Fernande Beatrice Scheid, “Stalin, Bağirov and Soviet Policies in Iran, 1939-1946”, (Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy), May 2000. Sovyet Azerbaycanı ile ilgili bazı araştırma eserleri için bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, İstanbul 2012; Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul 2016; Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi Millet-Devlet-Siyaset*, Ankara 2019; Musa Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945*, (çev. Ekber N. Nəcəf), İstanbul 2006; İrfan Ülkü, *Kızıl Yıldızdan Hilale Haydar Aliyev'in Fırtınalı Hayatı*, İstanbul 2004; *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, (ed. Sevinç Alkan Özcan, Vügar İmanbeyli), İstanbul 2014; Brenda

uzaklaştırıldığı dönemden (30 Temmuz 1953) ölüm cezasının infaz edildiği (17 Mayıs 1956) döneme kadar olan zaman incelenecektir. Birbiriyle bağlantılı olduğu için Stalin'in ölümü sonrası yaşanan gelişmeler ve Lavrentiy Pavloviç Beriya'nın⁵ tutuklanma sürecinden bahsedilecektir. Özellikle Mir Cafer Bağirov'un neden hedef alındığı, bazı hataları yapmasaydı yine de yargılanıp yargılanmayacağı, mahkemesinin Hruşev'in⁶ liberal reformlarının bir parçası olarak görülüp görüleceği ve kendisine yöneltilen başlıca suçlamalar gibi noktalar aydınlatılmaya çalışılacaktır. Gülnar Y. Əşrəf, "Mir Cəfər Bağirovun Hakimiyyətdən Uzaqlaşdırılması"⁷ başlıklı makalesinde bu konuyu incelemiş, ancak Mir Cafer Bağirov'a yönelik suçlamaları ayrıntılı anlatmamış, 2-7 Temmuz 1953 tarihli Sovyetler Birliği Komünist Partisi⁸ Merkez Komitesi Plenumu⁹ gelişmeleri, Bağirov'un ifadeleri, mahkeme süreci, Lavrentiy Pavloviç Beriya'nın davası ve ikisi arasındaki bağlantılara hiç değinmemiştir.

Çalışmada, Mir Cafer Bağirov mahkemesinin arşiv belgelerinin 1993 yılında Bakü'de yayımlanan kitabı kullanıldı. Kitap, Azerbaycan

Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (çev. Ali Gara, Vüsal Kerimov), İstanbul 2008; Eldar İsmayilov, *Vlast i Narod Poslevoennyi Stalinizm v Azerbaydijane 1945-1953*, Bakü 2003; Aynı yazar, *Azerbaydjan: 1953-1956 Pervnye Godı Otteveli*, Bakü 2006; Cəmil Həsənli, *Azərbaycan'da Sovet Liberalizmi: Hakimiyyət, Ziyahlar, Xalq (1954-1969)*, Bakı 2018; Djamil Gasanlı, *Hruşevskaya Ottepel i Natsionalny Vopros v Azerbaydijane 1954-1959*, Moskva 2009; Yorg Baberovski, *Vrag Est Vezde Stalinizm na Kavkazze*, Moskva 2010.

⁵ Lavrentiy Pavloviç Beriya (1899-1953); Zakafkasya Bölge Komitesi Birinci Sekreteri (1932-1937); Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İçişleri Halk Komiseri (1938-1945); Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İçişleri Bakanı (1953); Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komite Prezidyum (Politbüro) Üyesi (1946-1953)

⁶ Nikita Sergeyeviç Hruşev (1894-1971); Ukrayna Komünist Partisi (Bolşevikler) Birinci Sekreteri (1947-1949); Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komite Prezidyum Üyesi (1939-1964); Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komite Birinci Sekreteri (1953-1964)

⁷ Gülnar Y. Əşrəf, "Mir Cəfər Bağirovun Hakimiyyətdən Uzaqlaşdırılması", *Humanitar Elmlər Seriyası*, No. 3 (2015), s. 191-196.

⁸ Bundan sonra *SBKP* kısaltması kullanılacaktır.

⁹ Plenum, Merkez Komite Prezidyum (Politbüro), asil ve yedek üyelerinin katıldığı toplantıdır.

Cumhuriyeti Milli Güvenlik Bakanlığı¹⁰ arşivinde kalan iki cilt esas alınarak hazırlanmıştır¹¹. Aslında Bağirov'un soruşturma materyalleri, SBKP Merkez Komite Prezidyumu'nun (Politbüro) onunla ilgili kararları ve mahkeme tutanakları araştırmacıların erişimine açık değildir¹². Mahkeme tutanakları, 60 ciltten fazladır. Bunların çoğu Moskova şehrinde¹³. Beriya davasının belge neşri ise ilk olarak 1999 yılında yayımlandı¹⁴. 2012 yılında muhtevası genişletilmiş olarak iki ayrı belge neşri daha yapıldı¹⁵. Bu neşirlerden Beriya'ya yönelik suçlamalar, Bağirov'dan bahsettiği ifade tutanakları, alınan kararlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Bağirov'un önce tanık sonra kendi davasında sanık olarak verdiği ifadeleri de bulunmaktadır. Beriya'nın tutuklanması sonrası toplanan 2-7 Temmuz 1953 tarihli SBKP Merkez Komite Plenumu tutanakları, mevcut ortamı tasvir etmek ve Bağirov'un verdiği tepkiyi değerlendirmek açısından önemli ipuçları vermiştir¹⁶. Nikolay Gavriloviç Smirnov'un yazdığı *Rapava, Bağirov i Drugiye Antistalinskiye Protsessi 1950-h gg.* başlıklı kitapta, Bağirov'un dava süreci, suçlamalar, tanıklar, avukatların savunmaları, Gürcistan'daki davalarla ilgili önemli ayrıntılar vardır¹⁷. Kendisi bizzat Bakü ve Tiflis'te görülen davalarda mahkemede sekreter olarak görev yaptı. Hatta Beriya ve onunla birlikte yargılanan sanıkların davasında mahkemede yedek sekreter olarak bulundu. *Hruşev'in Anları*'ndan Beriya'nın tutuklanma süreci ve onun 1956 yılında SBKP'nin yirminci kongresinde gizli oturumda okuduğu "Kişilik Kültü ve Onun Sonuçları" başlıklı bildirisinden istifade edildi¹⁸. SBKP Kongreleri, Merkez Komite Prezidyum ve Plenum tutanakları,

¹⁰ Eski Sovyet Devlet Güvenlik Komitesi-KGB

¹¹ *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi (arxiv materialları)*, Bakı 1993, s. 2.

¹² İsmayilov, *Azərbaycan: 1953-1956 Perviyə Godı Otpepli*, s. 302, 321.

¹³ Hüsü İsmayıloğlu, *Yaddaşlarda Yaşanan Ömür*, Bakı 2007, s. 8.

¹⁴ *Lavrentiy Beriya: Dokumenti 1953*, (pod. red. A. N. Yakovleva), Moskva 1999.

¹⁵ *Delo Beriya Prigovor Objalovanıyu ne Podlejıt*, (sost. V. N. Haustov), Moskva 2012; *Politburo i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, (pod obşey red. O. B. Mohozina), Moskva 2012.

¹⁶ *Lavrentiy Beriya 1953 Stenogramma İyulskogo Plenuma TsK KPSS i Drugiye Dokumenti*, (sost. V. Naumov, Yu. Sigaçev), Moskva 1999.

¹⁷ Nikolay Gavriloviç Smirnov, *Rapava, Bağirov i Drugiye Antistalinskiye Protsessi 1950-h gg.*, (rukopis podgotovlena k pečati S. N. Smirnovum), Moskva 2014.

¹⁸ *Kruşev'in Anları*, I-II, (çev. Mehmet Harmancı, M. Ali Kayabal), İstanbul 1971.

kararları¹⁹, ayrıca döneme ait başka kaynak, gazete ve araştırma eserlerinden de istifade edildi.

Mir Cafer Bağirov, 1923 yılında yazdığı otobiyografisine göre, 17 Eylül 1895 tarihinde Kuba şehrinde fakir bir ailede doğdu. 1913 yılında Kuba ilkokulunu, 1915 yılında Petrovsk iki yıllık pedagoji kursunu bitirdi. 1915-1917 yılları arasında öğretmenlik yaptı. Şubat 1917 Devrimi'nden sonra Kuba şehri Yahudi kısmına komiser olarak atandı. 1917 Mayıs ayında Kuba uyezdi (ilçesi) Geçici Hükümet komiseri Alibey Zizinski'nin yardımcısı oldu. Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle, komiserlik idari yapıdaki önemini kaybetti. Bağirov, cepheden dönen Yahudi, Rus ve bazı Müslümanlardan bir müfreze kurdu. Bakü Sovnarkomu²⁰'nun Dağıstan'daki temsilcisi Viktor Naneyşvili tarafından Amazasp idaresindeki Taşnak müfrezesine temsilci olarak atandı. Taşnakların Kuba'da Müslüman halkı kıyıma uğratmasını engellemekle görevlendirilmişti. Ancak bunu başaramadı. Bakü Sovyeti'nin 1918 yılı Temmuz ayında devrilmesinden sonra Kızıl Ordu'da çeşitli sahalarda hizmet etti²¹. Şubat

¹⁹ *Kommunističeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza v Rezolyutsiyah i Reşeniyah Syezdov, Konferentsii i Plenumov TsK 1925-1953*, II, Moskva 1953; *Prezidium TsK KPSS 1954-1964 Postanovleniya 1954-1958*, II, (glavnıy redaktör A. A. Fursenko), Moskva 2006; *XX Syezd Kommunističeskoy Partii Sovetskogo Soyuza 14-25 Fevralya 1956 goda Steneografičeskij Otčet*, II, Moskva 1956.

²⁰ Halk Komiserleri Sovyeti

²¹ Mir Cafer Bağirov'un 1917-1918 yıllarındaki faaliyetleriyle ilgili çelişkili bilgiler vardır. Bu kısım mahkeme sürecinde ayrıntılı anlatılacaktır. Doğum tarihi otobiyografilerinden birinde ve 1937 tarihli parti sicil kaydında 1895; diğerinde 1896; 1933 tarihli basında yer alan bir haberde 1897 olarak geçmektedir. Kız kardeşi Fatma Hanım'ın hatıralarına istinaden ailenin Hz. Fatma'nın soyuna ve Derbend şehrine bağlandığı anlaşılmaktadır. Erkeklerde *Mir*, kadınlarda *Seyide* unvanı buna işaret etmektedir. Bağirov, otobiyografilerinden birinde dedesinin başka bir yerden gelip Kuba'ya yerleştiğinden bahsetti. Ancak kesin bir bilgiye sahip değildi. Zeynalov, iki erkek, iki kız kardeşi olduğunu; Məmmədov, üç erkek, iki kız kardeşi olduğunu yazmaktadır. Zeynalov, babası Mir Abbas'ın 6 yaşındayken vefat ettiği; İsmayilov, 1913 yılında vefat ettiği bilgisini vermektedir. Annesi Yahşi Hanım ise 1920 yılında vefat etti. "Tov. M. D. Bağirov-Perviy Sekretar TsK i AKP(b)", *Bakinskiy Raboçiy*, 14 Dekabr 1933, No. 286 (4171), s. 1; *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 5-6; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 588; Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 155-156; İsmayilov, *Vlast i Narod*, s. 32-35, 38-40; İbrahim Zeynalov, *Totalitar Sovet Cəmiyyəti: Tarixin İbrət Dərsləri-Azərbaycan SSR XX Əsrin 20-50-ci illərində*, Bakı 2017, s. 172-174; Adıgözəl Məmmədov, *Mir Cəfər*

1921 tarihinde Azerbaycan Olağanüstü Komisyonu²² başkanı olarak atandı. 1927-1929 yılları arasındaki kısa kesinti haricinde 1930 yılına kadar bu göreve devam etti. 1924 yılında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti²³ İçişleri Halk Komiserliği ve Halk Komiserleri Sovyeti Başkan Yardımcılığı'na getirildi. 1927 Mayıs ayından itibaren Zakafkasya Su İşletmesi'ni yönetti. 1930 yılında öğrenim görmek amacıyla Moskova'ya gitti. 1932 yılında Birlik Komünist Partisi (Bolşevikler)²⁴ Marksizm-Leninizm kurslarını bitirerek bir süre öğretmen olarak çalıştı. Aynı yılın Ekim ayında ASSC Halk Komiserleri Sovyeti Başkanlığı'na (Başbakan) atandı. 1933 yılında AKP(b) Merkez Komite Plenumu tarafından Bakü Komitesi ve Merkez Komite Birinci Sekreteri olarak seçildi. 1939 yılında Birlik Komünist Partisi (Bolşevikler) Merkez Komite üyesi oldu²⁵. 30 Temmuz 1953 tarihine kadar cumhuriyetin yöneticisi olarak kaldı.

Bağirov'un bu kadar uzun süre görevde kalışı, onun kişisel özellikleri, Beriya'nın ve Stalin'in desteğiyle alakalıdır. Beriya'yı Azerbaycan Çekası'nın başkanı olduğu Şubat 1921 tarihinden beri tanımaktaydı. Beriya da bu bilgiyi doğrulamış, sadece tarihi Nisan 1921 şeklinde söylemiştir. Kendisi o zaman bu kurumun gizli operasyon bölüm başkanı ve Bağirov'un yardımcısıydı. Bu andan itibaren siyasi kariyerleri boyunca birbirlerine yardım etmişlerdir. Bağirov, AKP(b) Merkez Komite Birinci Sekreterliği ve SBKP Merkez Komite Prezidyum yedek üyeliğine Beriya tarafından aday gösterildi. 1927 yılında Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi başkanlığı görevinden alındığında Zakafkasya Devlet Siyasi İdaresi başkanı Beriya'nın talebiyle eski görevine tekrar atandı. Stalin'in Bağirov'a

Bağirov: Tam Məhfi, (red. Ə. Cəfərli, M. Teymur), Bakı 2012, s. 18, 21-22, 25; Aynı yazar, *Avtoritar Rejimler və Psixoloji Portretlər*, Bakı 2011, s. 75-76

²² Azerbaycan ÇEKA Kurumu, daha sonra Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi (AzGPU) adını alacaktır.

²³ Bundan sonra ASSC kısaltması kullanılacaktır.

²⁴ Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1925-1952 yılları arasındaki adıdır.

²⁵ "Тов. М. Д. Багиров-Первый Секретарь ЦК и АКП(б)", s. 1; "об Освобождении Т. М. Д. Багирова от Обязанностей Председателя Совета Народных Комиссаров АССР", *Бакінский Рабочий*, 14 Декabr 1933, No. 286 (4171), s. 1; *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 6; Smirnov, *Rəpava, Bağirov*, s. 155; İsmayilov, *Vlast i Narod*, s. 41, 44.

yönelik tutumu tam olarak aydınlatılamasa da onun güçlü iradesi, sert otoriter yapısı, idari yönetim sistemini kullanarak ülkedeki kaynakların tam kullanımını sağlaması ve ekonomi görevlerini yerine getirmesi Stalin tarafından olumlu değerlendirilmiş görünüyor²⁶. Stalin'in hayatının sonlarına doğru Beriya'ya olan güvenini kaybettiği, Doktorlar²⁷ ve Megrel Davaları'nın²⁸ onun kişisel nüfuzunu kırmak amacıyla açıldığı şeklinde parti üyeleri ve Rus araştırmacılarının bir iddiası vardır. Eğer Stalin'in Bağirov'a yönelik memnuniyetsizliği varsa Beriya'yla bağlantısı dolayısıyla ya da kendi yarattığı güçlü kişilikleri bir süre sonra yok etmek isteyen karakteristik özelliği dolayısıyla olabilir²⁹.

Bağirov döneminde ülkede yıldan yıla petrol ve petrol ürünleri artmıştır³⁰. Özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında cephenin petrol ihtiyacının

²⁶ Məmmədov və Zeynalov, Beriya və Bağirov'un 1919 yılından beri tanıştıkları bilgisini vermektedirler. İsmayilov, Beriya'nın SBKP Merkez Komite Prezidyum yedek üyeliğinde ilk adayının Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komite Birinci Sekreteri Arutinov olduğunu ancak zaten Prezidyumda Ermeni kökenli Mikoyan'ın olması, Gürcistan Komünist Partisi Merkez Komite Birinci Sekreteri Akakiy İvanoviç Mgeladze'nin Gürcistan'da Beriya'nın nüfuzunu kırmak istemesi yüzünden Bağirov'un rakipsiz kaldığını belirtmektedir. İsmayıloğlu, Bağirov'un Stalin üzerinde şahsi nüfuzunun olduğunu ve bundan tam manasıyla faydalandığını yazmıştır. *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 8, 21-29; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 59, 383-386, 469, 590; *Delo Beriya*, s. 322-324; Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 158; İsmayilov, *Vlast i Narod*, s. 41-43, 45; Aynı yazar, *Azərbaycan: 1953-1956 Pervye Godı Ottepeli*, s. 19-20; Baberovski, *a.g.e.*, s. 757-758; İsmayıloğlu, *a.g.e.*, s. 8, 17; Məmmədov, *Mir Cəfər Bağirov: Tam Məhfi*, s. 32, 42, 62-63, 74; Aynı yazar, *Avtoritar Rejimler və Psixoloji Portretlər*, s. 81; Zeynalov, *a.g.e.*, s. 181.

²⁷ Doktorlar Davası; Aralık 1952 tarihinde Kremlin'de çalışan çoğu Yahudi dokuz doktorun tutuklandığı davadır. Siyonist bir örgütten aldıkları emirler doğrultusunda Leningrad parti örgütü lideri Jdanov ve bazı kişileri öldürmekle suçlandılar. Catherine Evtuhov, Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, (çev. Ahmet Cevdet Aşkın), İstanbul 2018, s. 469.

²⁸ Megrel Davası; 1951 yılında Megrel kökenli parti üst düzey yöneticilerinin milliyetçilikle ve Türkiye'nin çıkarlarına hizmet etmekle suçlandığı davadır. *Kruşçev'in Anıları*, I, s. 386.

²⁹ *Lavrentiy Beriya 1953 Stenogramma İyulskogo Plenuma*, s. 167, 307; *Kruşçev'in Anıları*, I, s. 386; İsmayilov, *Azərbaycan: 1953-1956 Pervye Godı Ottepeli*, s. 21-25; Anton Kolendic, *Stalin'in Ölümünden Beriyanın İdamına Kadar Kremlin'de İktidar Mücadelesi*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul 1994, s. 16, 35, 37, 42, 137.

³⁰ İsmayilov, *Vlast i Narod*, s. 45.

karşılanmasını başarılı bir şekilde organize etmiştir³¹. Azerbaycan'da pamuk üretiminin arttırılmasına yönelik önlemler almıştır³². Kolektivizasyon, sanayileşme, ateizm propagandası, Azerbaycanlı kadınların üretim sahasına katılmaları gibi ilkeler hayata geçirilmiştir³³. Bağirov, Stalin döneminde uygulanan *Halkların Dostluğu*³⁴ milliyetler politikasını destekledi. Partinin, hükümetin ve şahsen Stalin'in büyük dikkati sayesinde ASSC'nin önemli başarılar kazandığına atıfta bulundu. Konuşmalarında Azerbaycan sosyalist parti teşkilatını (Hümmet) Stalin'in kurduğunu ve eğittiğini vurguladı. Rusça öğrenilmesinin önemine dikkat çekti. Tarihte İranlı, Türk, Tatar, Azerbaycan Türkleri gibi adlar verilen halkın aslında *Azerbaycan Halkı* olduğunu belirtti³⁵. Ona göre, Azerbaycan gençleri Sovyet düşüncesine uygun bir şekilde yetiştirilmeliydi. Azerbaycan'da milliyetçilikle, Türkçülükle onurlu bir mücadele verilmekteydi³⁶. Yoğun olarak 1937-1938 yılları arasında yaşanan repres-siya dönemi kararlarının uygulayıcısı oldu. Bu dönemde Azerbaycan'da öldürülenlerin ve sürgüne gönderilenlerin sayısını tespit etmek zordur. Beriya ve Bağirov davalarında savcı olarak görev yapan Roman Andreyeviç Rudenko'nun sunduğu, öldürülecek kişilerin isimlerinin yazıldığı ve Stalin'in imzaladığı

³¹ Mir Cəfər Bağirov, *Cəphəni və Ölkəni Yanacaqqla Təmin Etmək Üçün Bütün Qüvvə və İmkanları Sərf Edək*, Bakı 1943, s. 5, 13, 17; Aynı yazar, *Azərbaycan Partiyası Təşkilatının Növbəti Vəzifələri Haqqında*, Bakı 1949, s. 6-9.

³² Mir Cəfər Bağirov, *İkinci Pambıq Bazası Uğrunda*, Bakı 1934, s. 19-23, 84-91; Aynı yazar, *Neft və Pambıq Uğrunda Mübarizə və İşçi-Kəndli Müxbirlərinin Növbəti Vəzifələri*, Bakı 1935, s. 9-19; Aynı yazar, *Böyük Sahələrdən Yüksək Pambıq Məhsulu Götürmək Uğrunda*, Bakı 1950, s. 3.

³³ Mir Cəfər Bağirov, *Azərbaycan K(b) P Mə-nin Hesabatı: Azərbaycan K(b) P XIII Qurultayının Qətnaməsi*, Bakı 1937, s. 11-14, 45; Aynı yazar, *Hər Şey Cəphə Üçün Hər Şey Qələbə Üçün*, Bakı 1942, s. 4-7, 28, 48; Aynı yazar, *Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsinin İş Haqqında XXV-ci Ümumbakı Partiya Konferansında Hesabat Məruzəsi*, Bakı 1946, s. 10-28.

³⁴ *Halkların Dostluğu* politikası, milliyetlerin eşitliğini belirten kardeşlik kavramını değil, Rusların eşitler içinde birinci olduğu kabul edilen politikadır. Evtuhov, Stites, a.g.e., s. 427.

³⁵ Bağirov, *Azərbaycan Partiyası Təşkilatının Növbəti Vəzifələri Haqqında*, s. 46-47, 88, 91-92; Aynı yazar, *ÜİK(b) P-nin XVIII Ümum İttifaq Konferansiyasında Nitq*, Bakı 1941, s. 5; Aynı yazar, *Halkların Böyük Rəhbəri*, Bakı 1950, s. 30; Aynı yazar, *Azərbaycan Sovet Sotsialist Respublikasının Yeni Hukuk və Vəzifələri*, Bakı 1944, s. 15-16.

³⁶ Na İmья Багирова за Подписью Багирова Сbornik Arbiynlı Dokumentov, (sost. Teyub Gurban), Bakı 2016, s. 18-19, 29.

bir belge vardır. Ancak buradaki kayıtlı isim sayısı bilinmemektedir. Bu kişilerin sayılarının on binlerce olduğu tahmin edilebilir³⁷. Merkezde alınan bu kararları uygulaması haricinde (diğer parti yöneticileri gibi) kurbanlar arasına düşmanlarını ve muhaliflerini eklediğini söylemek gereklidir³⁸.

Bağirov'un vatansever ve milli bir ruh yapısında olduğuna dair bazı örnekler de vardır. II. Dünya Savaşı sonrası parti, devlet yönetimi, üretim aşamasındaki uzmanlık gerektiren memuriyetlere ve kolluk kuvvetlerine Azerbaycan Türklerini atadığı görülmektedir. Atamalar, Moskova'daki şartlar ve diğer milliyetlerin tepkisi göz önünde bulundurularak yapıldı³⁹. 1945 yılında Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Grigoriy Artemyeviç Arutinov, Dağlık Karabağ Otonom Oblastı⁴⁰'nın Ermenistan'a dahil olması yönünde bir teklifte bulundu. Bağirov, bölgenin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil olmasına itiraz etmediklerini, ancak Azerbaycanlıların yaşadığı Dağlık Karabağ'daki Şuşa Rayonu (bölge)'nun verilmesine kesinlikle karşı olduklarını, yine bu mesele incelenirken ASSC'ne sınır olan ve ağırlıklı olarak Azerbaycanlıların yaşadığı, Ermenistan'daki Azizbekov, Vedisk ve Karabağlar Rayonlarının ASSC'ne iltihakının da görüşülmesi gerektiği şeklinde cevap verdi. Ayrıca Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Gürcülerin azınlıkta olduğu Azerbaycan'a ait olan Balakan, Zakata, Kah Rayonlarının kendilerine verilmesini talep etmişti. Bu meselenin de incelenmesine karşı olmadıklarını, ancak ASSC'ne sınır olan ve hemen hepsi Azerbaycanlı halktan oluşan Gürcistan'daki Borçalı Rayonu'nun Azerbaycan'a iltihakı meselesinin görüşülmesi gerektiğini belirtti. Dağıstan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne iltihak olan Derbent ve Kasımkent Rayonlarının aynı sebeplerle ASSC'ne geri verilmesinin görüşülmesini talep etti⁴¹. Bu cevabın Stalin'e iletilmesiyle mevcut

³⁷ İsmayilov, *Vlast i Narod*, s. 49.

³⁸ Baberovski, *a.g.e.*, s. 777-778.

³⁹ İsmayilov, *Vlast i Narod*, s. 89-92, 112, 117, 200, 202; Baberovski, *a.g.e.*, s. 791; Məmmədov, *Mir Cəfər Bağirov: Tam Məhfi*, s. 208-209.

⁴⁰ Özel yönetim kuralları olan vilayet benzeri idari yapı.

⁴¹ *Na İmya Bağirova*, s. 212-214. Ayrıca Karabağ'la ilgili olarak bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, *Karabağ*, İstanbul 2011; Kamelya Tekne, "Kadim Türk Yurdu Karabağ

durumda herhangi bir değişiklik yapılmadı. Ayrıca Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleştirilmesi yönünde çaba sarf etti. 1946 yılında Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ortadan kaldırılmasına rağmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği⁴² ve İran arasındaki gerilimlerin Birleşik Azerbaycan fikrine geri dönmeye izin vereceğini düşündü⁴³. II. Dünya Savaşı yıllarında Azerbaycan Türklerinin vatanlarından sürgün edilmesine engel olduğu yönündeki iddianın gerçekliğini tespit etmek ise zordur. Ayrıca 23 Aralık 1947 tarihli SSCB Bakanlar Kurulu kararıyla, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yaşayan 130.000 Azerbaycan Türkü'nden 100.000 kişinin 1948-1950 yılları arasında Aras-Kura mıntıkasına tehcir edilmesi kabul edildi. Ancak 1951 yılı sonuna kadar sadece 37.387 kişi tehcir edilebildi. Bağirov'un bu konudaki tutumu günümüze kadar bilinmez olarak kaldı⁴⁴. Bütün bu bilgiler ışığında Bağirov'un Sovyetleştirme ilkelerinin uygulanmasında aracı rolü oynadığı

Üzerine Hakikatler', *IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu 17 Aralık 2020*, Ankara 2020, s. 433-441.

⁴² Bundan sonra SSCB kısaltması kullanılacaktır.

⁴³ II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra SSCB'nin aktif desteğiyle 1945 yılında Güney Azerbaycan'da bir hükümet kuruldu. Sovyet Azerbaycanı'yla birleşmesi yönünde bir beklenti ortaya çıktı. Sovyet Hükümeti'ni güdüleyen sebepler, güneydeki sınırlarını önemli ölçüde genişletmek, Basra Körfezi'ne yaklaşmak, yeni petrol bölgelerini ele geçirmek ve Orta Doğu'daki problemlerin çözümünde büyük devlet olarak rolünü arttırmak şeklindedir. Bağirov, *Azərbaycan Partiya Təşkilatının Növbəti Vəzifələri Haqqında*, s. 90, 109; Aynı yazar, *Halkların Böyük Rəhbəri*, s. 36-37; İsmayılov, *Vlast i Narod*, s.47, 204-205.

⁴⁴ Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan göçü, kademeli bir şekilde daha çok 1950-1980 yılları arasında kendiliğinden gerçekleşti. İsmayılov, *Vlast i Narod*, s. 47, 220-224. A. Məmmədov, F. Məmmədov ve İsmayıloğlu, Bağirov'un II. Dünya Savaşı esnasında Azerbaycan Türklerinin sürülmesini önlediği yönünde daha kesin bir kanaat belirtmişlerdir. Ayrıca A. Məmmədov ve İsmayıloğlu onun girişimiyle Azerbaycanlılardan ibaret ayrı bölükler kurulduğu bilgisini vermektedirler. F. Məmmədov, M. C. Bağirov'un II. Dünya Savaşı sonrasında Azerbaycan'ın kalkınmasında büyük hizmetlerini *Sovet Azərbaycanı Kreml Orbitində (İyun 1945-İyul 1953-cü İllər)* başlıklı kitabında anlatmaktadır. Məmmədov, *Avtoritar Rejimler və Psixoloji Portretlər*, s. 102, 104; Məmmədov, *Mir Cəfər Bağirov: Tam Məhfi*, s. 84-85, 89; İsmayıloğlu, *a.g.e.*, s. 9, 12; Fazil Məmmədov, *Azərbaycan SSR-in və Onun Siyasi Rəhbəri M. C. Bağirovun Böyük Vətən Mühəribəsi İllərində SSRİ-nin Müdafiəsində Müstəsna Rolü (22 İyun 1941-9 May 1945-ci İllər)*, Bakı 2016, s. 53. Ayrıca bkz. Fazil Məmmədov, *Sovet Azərbaycanı Kreml Orbitində (İyun 1945-İyul 1953-cü İllər)*, Bakı 2017.

ve şartlar elverdiği ölçüde Azerbaycan lehine politikalar ürettiği anlaşılmaktadır.

1. STALİN'İN ÖLÜMÜ SONRASINDA YAŞANAN SİYASİ GELİŞMELER

Stalin, 1-2 Mart 1953 tarihlerinde beyin kanaması geçirdi⁴⁵. Henüz son nefesini vermemişken yakın çevresi, ülkenin yönetim organları yapısındaki son kararlarını revize etmeye karar verdiler. Aralarında Beriya'nın da bulunduğu bu kişiler⁴⁶, 5 Mart tarihinde acil olarak SBKP Merkez Komitesi, Bakanlar Kurulu ve SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu'nu ortak toplantıya çağırdılar. Böyle bir toplantı kuralı parti tüzüğü ve anayasasında yoktu⁴⁷. Bu üç organın toplantısında bazı önemli kararlar alındı. Buna göre, Malenkov parti birinci sekreterliği görevinden alınarak SSCB Bakanlar Kurulu Başkanlığı'na (Başbakan) atandı. Birinci yardımcılıklarına, Beriya, Molotov⁴⁸, Bulganin⁴⁹ ve Kaganoviç⁵⁰ getirildi. SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyum Bürosu kaldırıldı. Sadece SSCB Bakanlar Kurulu Prezidyumu'nun olmasının gerekliliği kabul edildi. Prezidyum kadrosuna; başbakan ve birinci yardımcıları girecekti. Stalin'in II. Dünya Savaşı yıllarında ikiye böldüğü İçişleri Bakanlığı ve Devlet Güvenlik Bakanlığı tekrar bir bakanlıkta birleştirildi. İçişleri Bakanı olarak Beriya atandı. Stalin döneminde kurulan SBKP Merkez Komite Prezidyum Bürosu kaldırıldı, Merkez Komite Prezidyumu varlığını devam ettirdi. Yönetimde daha etkili ve çabuk olabilmek amacıyla prezidyum kadrosunun 10 asil üye, 4 yedek üyeden oluşmasına karar

⁴⁵ Evtuhov, Stites, *a.g.e.*, s. 469.

⁴⁶ Georgiy Maksimilyanoviç Malenkov, Lavrentiy Pavloviç Beriya, Nikita Sergeyeviç Hruşev, Nikolay Aleksandroviç Bulganin, Vyacheslav Mihayiloviç Molotov, Lazar Moyiseyeviç Kaganoviç, Anastas İvanoviç Mikoyan, Kliment Efremoviç Vorosilov

⁴⁷ İsmayilov, *Azerbaydjan: 1953-1956 Pervye Godı Otteveli*, s. 13-14, 16.

⁴⁸ Vyacheslav Mihayiloviç Molotov (1890-1986); SSCB Dışişleri Halk Komiseri (1936-1946); SSCB Dışişleri Bakanı (1946-1949); SSCB Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı (1930-1941); SBKP Merkez Komite Prezidyum Üyesi (1926-1957)

⁴⁹ Nikolay Aleksandroviç Bulganin (1895-1975); SSCB Savunma Bakanı (1953-1955); SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı (1955-1958); SBKP Merkez Komite Prezidyum Üyesi (1948-1958)

⁵⁰ Lazar Moyiseyeviç Kaganoviç (1893-1991); SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı (1938-1957); SBKP Merkez Komite Prezidyum Üyesi (1930-1957)

verildi. Merkez Komite Prezidyumu asil üyeleri arasında Beriya, yedek üyeleri arasında Bağirov vardı. Hruşev, SBKP Moskova Komitesi Birinci Sekreterliği görevinden alınarak parti Merkez Komite sekreterlerinden biri olarak çalışmaya başladı⁵¹. Böylece Merkez Komite Birinci Sekreterliği ve Prezidyumu yerine, Başbakanlık ve onun Prezidyumu devlet yönetiminde ön plana çıktı. Beriya'nın, İçişleri Bakanı olması ondan korkmalarına yetecek kadar elinde güç birikmesine sebep oldu.

Moskova'daki siyasi değişiklikleri, Azerbaycan'da benzer değişiklikler takip etti. AKP(b) Merkez Komitesi 6 Nisan 1953 tarihli plenumda, Bağirov'un Merkez Komite Birinci Sekreterliği görevinden kendi isteğiyle ayrılmasını kabul etti. Onu, ASSC Bakanlar Kurulu Başkanlığı'na getirdi. Birinci Sekreterlik görevine Bakü Oblast Komitesi Birinci Sekreteri Mir Teymur Yakubov atandı. İkinci sekreter eskiden olduğu gibi Vitaliy Yu. Samedov oldu. Bağirov'un birinci yardımcısı eski hükümet başkanı Teymur Kuliyev oldu. AKP(b) Merkez Komite Sekreterliği'ne İmam Daşdamiroğlu Mustafayev getirildi⁵².

Hruşev'in parti Merkez Komitesi'ne girmesiyle Malenkov-Beriya-Hruşev'den ibaret bir yönetim kadrosunun oluştuğunu, ancak Beriya'nın daha bağımsız hareket ettiğini söylemek mümkündür. Beriya'nın 5 Mart-26 Haziran 1953 tarihleri arasındaki siyasi faaliyetlerine bakarak yeni bir kişisel diktatörlük yaratmak isteyip istemediğini bilmek zordur. Diğer parti üst düzey yöneticilerinde böyle bir korku olduğu kesindir. Beriya'nın tutuklanmasıyla Malenkov yönetiminde etkin oldu. Onun 1955 yılında SBKP Merkez Komitesi tarafından görevinden alınmasıyla Hruşev'in esas dönemi başladı. Hruşev, Eylül 1953 tarihinde SBKP Merkez Komite Plenumu'nda parti birinci sekreteri seçildi⁵³. Beriya'nın İçişleri Bakanı

⁵¹ Daha başka kararlar da alınmıştır. Ayrıca bkz. *Kommunističeskaya Partiya Sovetskogo Soyuzu*, s. 1145-1150.

⁵² “Azərbaycan KP MK-nın IV Plenumu Hakkında Məlumat”, *Kommunist*, 21 Aprel 1953, No. 94 (9201), s. 1; İsmayilov, *Vlast i Narod*, s. 238-239.

⁵³ Malenkov-Beriya ikilisinin olduğu yıllar *Hruşev Yumuşaması* dönemine dahil edilir. *Buğların Çözülüşü* (ottepel), yazar İlya Grigoryeviç Erenburg'un (1891-1967) 1954 yılında yazdığı hikâyeye istinaden Stalin sonrası döneme verdiği addır. SBKP'nin 14-25 Şubat 1956 tarihlerinde yapılan 20. Kongresi'nde Hruşev'in Stalin'i eleştiren *Kişilik Kültü ve Onun Sonuçları* başlıklı konuşmasıyla Stalinizm çökmeye başladı. Repressiya dönemi

olarak yaptığı dikkat çekici reformları arasında Doktorlar ve Megrel Davalarını kapatması, tutuklulara işkence ve baskıyı yasaklaması, repressiyaya uğrayanların davalarının yeniden incelenmesini sağlaması, Batı Ukrayna, Litvanya, Belorusya cumhuriyetlerinde parti kadrolarına yerli halktan üye sayısının artırılması ve ana dilin kullanımına izin verilmesi gibi kararların alınması sayılabilir. Onun tutuklanması hakkında hala cevap bekleyen sorular vardır. İstihbaratla birlikte İçişleri Bakanlığı'nı yönetirken, ordu, parti ve devlet kurumlarına yerleştirdiği kendi adamları varken nasıl bertaraf edildiği, uzun zamandan beri müttefik olduğu Malenkov'un ve diğer Prezidyum üyelerinin nasıl ikna edildikleri belirsizdir. Bu konudan bahseden Hruşev'in, 1949 yılında Kiyev'den Moskova'ya, aşırı güçlenmeye başlayan Malenkov'a karşı bir denge unsuru olarak Stalin tarafından getirildiğinden ve genellikle Stalin'in kendisini desteklediğinden, desteklemiyorsa Beriya-Malenkov yüzünden olduğundan bahsetmesi çok daha öncelerden başlayan bir iktidar savaşını işaret etmektedir. Hruşev, Beriya'nın parti içerisinde lider konuma gelmemesi için gerekli her şeyi yapmayı 1940'lı yıllardan beri düşündüğünü itiraf etmektedir. Ona göre, Beriya'nın başarısı, devrimin

sonlandırıldı. Devlet güvenlik organları parti kontrolüne geçti. Onların bütçe ve kadroları azaltıldı. Repressiyaya maruz kalanlar beraat ettiler. Hakimiyet, SBKP'nin elinde toplandı. Moskova'daki merkezileşme, Sovyet cumhuriyetlerinin haklarının genişletilmesi sayesinde yumuşadı. Hem Rus hem gayri Rus milliyetçiliği yaygınlaştı. Hruşev'in konuşmasının tam metni ilk kez 1989 yılında yayımlandı. Ancak yurt dışında başta *New York Times* Gazetesi, Polonya ve Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı bünyesinde olmak üzere 1956 yılından itibaren pek çok kere yayımlandı. Konuşma ikinci kez tam olarak çeşitli eklerle birlikte 2002 yılında yayımlandı. Hruşev konuşmasında Beriya'dan da bahsetti. Beriya'nın çeşitli kirli, utanç verici davaları örgütlediğini, partinin düşmanı ve yabancı istihbarat servislerinin ajanı olduğunu, Müsavat karşı istihbarat örgütünde çalıştığına yönelik iddiaya Stalin'in inanmadığını, Beriya'nın Stalin'in zaafalarını ustaca kullanması yüzünden maskesinin önceden düşürülemediğini söyledi. Aslında Isaac Deutscher'in belirttiği gibi, Stalinsizleştirmenin başlatıcıları ve ajanları kaçınılmaz olarak Stalinizm'le lekelenmişlerdi. Stalin'in emirlerini Beriya gibi onlar da uygulamışlardı. SBKP 20. Kongresi'ne katılan Mustafayev, konuşmasında kişilik kültürüne örnek olarak Azerbaycan'da Bağrov'un faaliyetini gösterdi. *Kommunističeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza*, s. 1153; Evtuhov, Stites, *a.g.e.*, s. 474; Nesibli, *a.g.e.*, s. 407; *XX Syezd Kommunističeskoy Partii Sovetskogo Soyuza*, s. 402, 498; *Doklad N. S. Hruşeva o Kul'te Ličnosti Stalina na XX Syezde KPSS Dokumenti*, (Otvetsvennyy redaktör K. Aymermaher), Moskva 2002, s. 41, 51-119; *Kruşçev'in Anıları*, II, s. 281-418; Isaac Deutscher, *Tarihin Ironileri*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul 1991, s. 22-23; Gasanlı, *a.g.e.*, s. 90-91.

kazançlarını kaybetmek, ülkenin gidişatını sosyalizmden kapitalizme çevirmek demektir. Stalin öldükten sonra Malenkov başta olmak üzere Prezidyum üyelerini ikna turlarına başladığı görülmektedir. Anlattıklarından Malenkov iş birliği yapınca diğerlerinin bundan etkilendiği anlaşılmaktadır. Beriya, 26 Haziran 1953 tarihinde parti Merkez Komite Prezidyumu ve Bakanlar Kurulu Prezidyumu'nun ortak toplantısında tutuklandı⁵⁴. SBKP Merkez Komite Prezidyumu; 27 Haziran tarihinde Merkez Denetleme Komisyonu'nun katılımıyla Merkez Komite Plenumu'nun 2 Temmuz tarihinde Moskova'da toplanması kararını; 29 Haziran tarihinde ise Beriya Davası soruşturmasının SSCB Başsavcılığı'na verilmesi, savcı Rudenko'nun uygun soruşturma kurum ve görevlilerini seçmesi kararını aldı. 2 Temmuz tarihli plenumun toplanma sebebi ve gündem maddeleri hakkında bilgi verilmedi. Toplantı esnasında Beriya'nın tutuklandığı açıklanacaktı⁵⁵.

Toplantıya SBKP Merkez Komite üyeleri Bağirov, Kuliyeve; Merkez Denetleme Komisyonu üyesi Yakubov katıldılar. Bağirov, 1 Temmuz'da Moskova'ya varır varmaz Beriya'ya ulaşmaya çalıştı. Tutuklanmasını ve onun itham edildiği suçları 2 Temmuz'da plenumun hemen öncesinde Hruşev'den öğrendi. Hruşev, Bağirov'a Moskova'ya geldikten sonra Beriya'yı arayıp aramadığını sordu. O da aramadığını söyleyerek burada ilk ciddi hatasını yaptı. Hruşev, gerçeği zaten biliyordu. Plenumda, *Beriya'nın Parti ve Devlet Karşıtı Suç Eylemleri* başlıklı bildiriye Malenkov sundu. Başta Hruşev, Molotov, Bulganın olmak üzere pek çok üye bu bildiri üzerine fikirlerini beyan etmek üzere konuşma yaptılar. Hruşev konuşmasında, Beriya'nın Stalin'e kendi fikirlerini empoze ettiğinden,

⁵⁴ Stalin'in ölümü sonrası Beriya'nın faaliyetleri ayrı bir araştırma konusu olabilir. Lewin, Beriya'nın 1,5 milyondan fazla insanı kontrol ettiğini aktarmaktadır. Kolendic, 1961 Ekim ayında SBKP XXII. Parti kongresinin kapanış ziyafetinde Hruşev'in verdiği bilgiye istinaden tutuklanma tarihinin 21 Haziran 1953 olduğunu yazmaktadır. Ayrıca olayı aydınlatacak pek az literatür olmasına rağmen Beriya'nın tutuklanması sonrası yandaşlarının gizli ve hızlı hareket edilerek nasıl bertaraf edildiğini de anlatmaktadır. *Lawrentiy Beriya 1953 Stenogramma İyulskogo Plenuma*, s. 21-23, 29, 37-41, 46-52, 61-62, 69-70; *Kruşçev'in Anıları*, I, s. 305, 309, 387-389, 406, 409-420; Moshe Lewin, *Sovyet Yüzyılı*, (çev. Renan Akman), İstanbul 2011, s. 200; Kolendic, *a.g.e.*, s. 125, 129-134.

⁵⁵ *Lawrentiy Beriya 1953 Stenogramma İyulskogo Plenuma*, s. 70, 72; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 15; *Delo Beriya*, s. 8-9.

İçişleri Bakanlığı görevini suç amaçlı kullanmak amacıyla üzerine aldığından, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Müsavat karşı istihbaratında çalıştığından bahsetti. Halk Sağlığı Komiseri Kaminskiy, 1937 yılındaki parti plenumunda Beriya'nın casus olarak çalıştığını söylediğinde o zaman parti tarafından görevlendirildiği dile getirilmişti. Ancak kendisini aklayan kanıtları getirmemişti. Bu esnada Bağirov, araya girerek o dönemlerde istihbarat faaliyetlerini Mikoyan⁵⁶'ın yönettiğini, onun izni olmadan hiç kimsenin hiçbir yere gidemeyeceğini, Bakü arşivlerinde Beriya'nın parti organizasyonu tarafından Müsavat karşı istihbaratına gönderildiğine dair bir iz olmadığını vurguladı. Hruşev, parti tarafından gönderilse bile partiye karşı çalışıp çalışmadığının bilinmeyeceğini söyledi. Beriya'nın kurşuna dizilerek cezalandırılmasını istedi. Bağirov, Beriya'nın konuşmasına müdahale ederek ikinci ciddi hatasını yaptı⁵⁷.

Genellikle konuşmalar, Beriya'nın hain, parti, Sovyet devleti ve halkına düşman, entrikacı, ajan olduğuna yönelik suçlamalarla doluydu. Böyle bir ortamda Bağirov suçlamalara katılmak zorunda kaldı. Kendisi 3 Temmuz günü yaptığı konuşmasında öncelikle Stalin'in ölümü sonrası Moskova'da neler olup bittiğinin farkına varamadığını itiraf etti. Kısa bir süre içerisinde Beriya'yı açığa çıkarttıkları ve tutukladıkları için Merkez Komite Prezidyumu'na teşekkür etti. Otuz yıldan fazla bir süredir onu tanınmasına rağmen gerçek iç yüzünü anlayamadığını belirtti. Beriya, parti ve devletin en kötü düşmanıydı. Ancak Müsavat karşı istihbaratında çalışmasıyla ilgili bir şeyler söylemeliydi. Eğer Beriya parti tarafından gönderildiyse Mikoyan'ın bunu bilmesi gerektiğini, Bakü arşivinde bu konuda bir belge olmadığını, Beriya'nın kendini aklayan kanıtları sunmamasının bir sebebi olması gerektiğini belirtti. Sanki onun parti

⁵⁶ Anastas İvanoviç Mikoyan (1895-1978); SSCB Ticaret Bakanı (1953-1955); SSCB Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı (1937-1955); SSCB Bakanlar Kurulu Birinci Başkan Yardımcısı (1955-1964); SBKP Merkez Komite Prezidyum Üyesi (1935-1966)

⁵⁷ Hruşev hatıralarında Kaminskiy'in konuşmasını 1939 yılı parti plenumunda yaptığını yazmaktadır. *Lawreniç Beriya 1953 Stenogramma İyulskogo Plenuma*, s. 79, 83-92, 96, 100, 109, 115-116, 121-125, 140, 221-241; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 108, 469; *Delo Beriya*, s. 113, 394; *Kruşev'in Anıları*, I, s. 127-128; İsmayilov, *Azərbaycan: 1953-1956 Pervye Godı Ottepeli*, s. 35.

tarafından gönderildiğini ve Mikoyan'ın da bir şeyler bildiğini ima ediyordu. Bağirov'un suçlar tarzda Mikoyan'a atıfta bulunması yakın müttefiki Hruşev'i kızdırdı. Hruşev, Moskova'ya geldiğinde Beriya'yı arayıp aramadığını sorduğunda yalan söylediğini yüzüne vurdu. Bu da üçüncü ciddi hatası oldu. Kürsüdeyken özellikle Beriya ile yakınlığı ve birlikte hareket etmesi vurgulanarak eleştirildi. Konuşması bittiğinde alkışlanmayan tek kişi idi⁵⁸.

Mikoyan konuşmasında Bağirov'a cevap vermek zorunda kaldı. Beriya'nın Müsavat karşı istihbaratında çalıştığını ilk kez 1937 Plenumu'nda duyduğunu söyledi. 1919 yılında Müsavat karşı istihbaratında Bolşevik Bakü Organizasyonu'na bağlı olarak çalışan iki Azerbaycan Türkü'nün olduğunu açıkladı. Bu kişiler, Mirfattah Musevi ve Aşum Aliyeva idi. Önceden Beriya'nın casus olarak gönderilmesini ihtimal dahilinde görüyorken artık bundan şüpheleniyordu. Bir ihtimal bu konuyu Bakü Bolşevik Organizasyonu'nu yöneten Sarkis ve Viktor Naneyşvili bilebilirdi ⁵⁹ . Ancak onlar repressiya döneminde öldürüldüklerinden gerçeği öğrenmek imkansızdı⁶⁰. Plenumda, Sovyet devletini zayıflatmayı amaçlayan hain eylemler için Beriya'nın parti ve Sovyet halkının düşmanı olarak SBKP üyeliğinden çıkarılarak mahkemeye verilmesine karar verildi. Bağirov'la ilgili herhangi bir karar alınmadı⁶¹.

Plenumdan sonra Malenkov ve Hruşev'in direktifleri doğrultusunda Bağirov'un teker teker yönetim organlarındaki görevlerinden alınma süreci başladı. 12-13 Temmuz 1953 tarihlerinde VI. AKP(b) Bakü Komitesi ve Merkez Komitesi Birleşik Plenumu toplandı⁶². Plenumda, SBKP Merkez Komite Plenumu'nda Beriya hakkında alınan kararlarla uzlaşa halinde olduğu belirtildi. Bağirov, parti yönetiminde kusurlu davrandığı için AKP(b) Merkez Komite Bürosu üyeliğinden çıkarıldı.

⁵⁸ *Lavrentiy Beriya 1953 Stenogramma İyul'skogo Plenuma*, s. 100-145, 288, 290.

⁵⁹ *Lavrentiy Beriya 1953 Stenogramma İyul'skogo Plenuma*, s. 165-167, 306-307.

⁶⁰ İsmayilov, *Azerbaydjan: 1953-1956 Pervye Godı Ottepeli*, s. 41.

⁶¹ *Lavrentiy Beriya 1953 Stenogramma İyul'skogo Plenuma*, s. 83-87, 218, 370, 376; *Politburo i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 52; *Kommunistiçeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza*, s. 1152.

⁶² İsmayilov, *Azerbaydjan: 1953-1956 Pervye Godı Ottepeli*, s. 42.

ASSC Bakanlar Kurulu Başkanlığı'ndan alındı⁶³. Bağirov, 17 Temmuz'da Malenkov ve Hruşev'e söylediği yalan dolayısıyla pişman olduğunu belirten bir mektup yazdı. Plenum esnasında ve sonrasında ciddi hatalar yaptığını, bütün bunların kendisinden şüphelenilmesine sebebiyet verdiğini belirtti. Hatta 18 Temmuz tarihli aynı kişilere hitaben yazdığı diğer mektupta Beriya davasına yardımcı olabilecek bazı kişilerin adlarını vererek kendisi hakkındaki olumsuz düşünceleri gidermeye çalıştı. Ancak siyasi hayatındaki büyük çöküş devam etti. 30 Temmuz tarihli SBKP Merkez Komite Plenumu'nda AKP(b) Bakü Komitesi ve Merkez Komite Birleşik Plenumu'nun kararı görüşüldü ve kabul edildi. Ayrıca Bağirov, SBKP Merkez Komite Prezidyumu yedek üyeliğinden çıkarıldı⁶⁴. 29-30 Aralık 1953 tarihlerinde toplanan AKP(b) Merkez Komite Plenumu'nda Bağirov'un Merkez Komite üyeliğinden çıkarılmasına karar verildi⁶⁵.

Bu arada 8 Ağustos 1953 tarihinde SSCB Yüksek Sovyet kararına göre, Beriya ve işbirlikçileri hakkında dava açılmasına karar verildi. Dava soruşturması 25-26 Kasım 1953 tarihlerinde tamamlandı. Savcılığın Beriya'ya yönelttiği suçlar; İçişleri Bakanlığı aracılığıyla terörist faaliyetlerde bulunmak, Sovyet düzenini yıkmaya çalışmak, Müsavat karşı istihbaratında casus olduğu dönemde İngilizlerle iş birliği yapmak⁶⁶, vatan

⁶³ "Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin və Azərbaycan KP Bakı Şəhər Komitəsinin Birləşmiş Plenumu", *Kommunist*, 19 İyul 1953, No. 169 (9276), s. 1.

⁶⁴ *Politburo i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 108-110, 186-187, 191; *Delo Beriya*, s. 113-114.

⁶⁵ İsmayilov, *Azərbaydjan: 1953-1956 Pervye Godı Ottepeli*, s. 75-76.

⁶⁶ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde *İstibbarat ve Karşı İstibbarat Departmanı*, 28 Mart 1919 tarihinde kuruldu. Karşı istihbarat görevlileri ağırlıklı olarak Beyaz Ordu komutanlarından Denikin, Bolşevikler ve Ermenilere karşı mücadele verdi. 11 Haziran 1919 tarihinde sadece karşı istihbarat faaliyetinde bulunacak olan *Karşı Devrimle Mücadele Organizasyonu* kuruldu. *İstibbarat ve Karşı İstibbarat Departmanı*, Savaş Bakanlığı bünyesinde çalışmaya devam etti. *Karşı Devrimle Mücadele Organizasyonu* çalışanlarının 2/3'ü Müsavat, 1/3'ü Hümmet Partisi üyelerinden oluşmaktaydı. Böyle bir kadrolaşma devlet çıkarlarını tehdit etti. 1919 sonbahar aylarında işe kabul kriteri parti aidiyeti değil, kişisel nitelikler oldu. 6 Mart 1920 tarihinde bu organizasyon ilga edildi ve yerine aynı görevi yapan Enformasyon Şubesi açıldı (12 Mart-28 Nisan 1920). *Karşı Devrimle Mücadele Organizasyonu*'nun ilk müdürü, Müsavat Partisi'nden Mamedbağır Bek Şeyhzamanov (Şihzamanov); yardımcısı Hümmet Partisi'nden Mirfatah Musevi idi. Musevi, zaten Bolşeviklere çalışan bir casustu. Beriya, organizasyonda sansürden sorumluydu. Kendi ifadesinde görevini, kuruma gelen vatandaş mektupları hakkında bilgi vermek olarak

haini olmak ve komplocu bir grubun organizatörlüğünü yapmaktı. Ayrıca yabancı istihbarat görevlileriyle bağlantılı kadınlarla ilişki kurmak ve tecavüz etmekle suçlandı. Komplocu grubun üyeleri, onunla birlikte yargılanan merkezi ve yerel düzeyde İçişleri, Devlet Güvenlik Bakanlıkları eski görevlileri Vsevolod Nikolayeviç Merkulov, Bogdan Zaharoviç Kobulov, Sergey Arsenyeviç Goglidze, Pavel Yakovleviç Meşik, Lev

tanımladı. Bu çalışmayı komünist olan İzmayilov'un yönetimi altında yapmıştı. Beriya 22 Ekim 1923 tarihinde yazdığı otobiyografisinde; 1919 sonbahar aylarında Hümme Partisi liderlerinden Mirzadavud Hüseyinov'un görevlendirmesiyle karşı istihbarata girdiğini yazdı. 1917 yılında Bolşevik Partisi'ne üye olmasına rağmen görevi doğrudan partiden değil Hümme Partisi'nden aldı. İfadesine göre, Hümme bir Bolşevik örgüt olduğundan bunda bir sorun görmedi. Hüseyinov'dan Musevi'nin Bolşeviklere çalıştığını öğrendi ve ondan Musevi'yle irtibat kurma talimatını aldı. Musevi, İzmayilov aracılığıyla ona görev verdi. Musevi ve Aliyeva, Müsavatçılar tarafından deşifre edilerek Mart 1920 yılında öldürüldüler. Beriya Hüseyinov'un tavsiyesiyle karşı istihbarattaki görevinden ayrıldı. Ayrılmasının gerçek sebebini, karşı istihbaratın tamamen Müsavatçılardan oluşması olarak açıkladı. 1919 yılında Bakü Bolşevik Yeraltı Organizasyonu'nda çalışan Olga G. Şatunskaya hatıralarında, Beriya'nın o dönemde Başkan Naneyşvili'yle irtibata geçerek partiye kabul edilmek için Müsavat karşı istihbaratından değerli bilgiler vermeyi vaat ettiğini, Naneyşvili'nin halihazırda kendi adamları olması dolayısıyla kabul etmediğini aktarmaktadır. Hem bu bilgi hem de örgüt evinin parti üyesi Hüseyinov adına kiralandığı bilgisi kafa karışıklığı yaratmaktadır. Hümme Bolşevik organizasyonu ise ve liderleri Bolşeviklere bu kadar yakın ise Hüseyinov ya Naneyşvili'ye kendi görevlendirdiği Beriya'dan bahsetmedi ya da Beriya tüm bilgileri biliyordu ve içeriye sızmak için kullandı. Üstelik Musevi ile irtibat kurduysa o da onun varlığını biliyordu. Demek ki o da Naneyşvili'ye bahsetmemişti. Burada gerçekten partiye üye miydi ve Musevi-Aliyeva suikastlerine karıştı mı soruları akla gelmektedir. Kendisi Hümme'e üye olmadığını söylese de onunla birlikte yargılananlardan Merkulov sorgusunda üye olduğunu söylemiştir. Hümme üyesi olsa Bolşevikler tarafından kabul görmesi gerekliydi. Beriya, Hüseyinov ve İzmayilov dışında parti görevlendirmesiyle çalıştığını kanıtlayacak kimse olmadığını söyledi. İki de hayatta değildi. AKP(b) Merkez Komite Sekreteri Kaminskiy tarafından 1920 yılında Müsavat casusu olmakla suçlandı ve parti iç soruşturması geçirdi ancak aklandı. Kaminskiy aynı zamanda 1937 parti plenumunda onu ifşa eden kişiydi. Antonov-Ovseenko, Beriya'nın sınıf arkadaşı Mirza Bala'nın tavsiyesi üzerine Müsavat karşı istihbaratına alındığını ve hatta onun Bağirov'la tanışmasına da yardım ettiğini yazmaktadır. Bağirov'u AzÇEKA'sının başına Neriman Nerimanov getirmişti. Ayrıca Zakafkasya parti üst düzey yöneticilerinin Beriya'nın Müsavat karşı istihbaratında çalıştığını bildiklerini ama onu partinin görevlendirdiğine inanmadıklarını belirtmektedir. *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 59, 62, 111, 128, 385; *Delo Beriya*, s. 34-35, 37, 101-102, 247-250; Antonov-Ovseenko, *Beriya*, Suhum 2007, s. 19-21; *Laurentiy Beriya Sekretny Dnevnik 1945-1953 s Atomnoy Bombay Mı Jinyom*, Moskva 2012, s. 142-143; Elşad Qoca, *Azərbaycan Kəşfiyyatı və Əks-Kəşfiyyatı 1918-1920*, Bakı 2018, s. 60, 62, 70-73, 75; Nesibli, a.g.e. s. 405; İsmayıloğlu, a.g.e., s. 20.

Emelyanoviç Vlodzimirskiy ve Vladimir Georgiyeviç Dekanozov idi⁶⁷. Dava, 14-15 Aralık tarihlerinde görüldü. Suçlular, 23 Aralık 1953 tarihinde kurşuna dizilerek infaz edildiler⁶⁸.

Beriya ve iş birlikçilerinin ifşası ile komplocu grubun lideri Beriyanın diğer iş birlikçileri araştırılmaya başlandı. Hedef alınan kişilere yönelik en önemli davalar Gürcistan ve Azerbaycan'da görüldü. Bu kişiler, Gürcistan'da Rapava⁶⁹, Ruhadze⁷⁰ ve Azerbaycan'da Bağirov idi⁷¹. 1954 yılının başlarında Bağirov'un tutuklanıp yargılanacağı belli oldu. 2 Mart 1954 tarihli SBKP Merkez Komite Prezidyum kararıyla Bağirov ve Kuliyevev Merkez Komite üyeliğinden çıkarıldılar⁷². 27 Mart tarihinde Bağirov SBKP üyeliğinden çıkarıldı. 29 Mart tarihinde Rudenko'nun raporu üzerine tutuklandı. Bağirov'un tutuklanma gerekçesi Beriyanın dava soruşturmasında ve mahkeme sonrasında ele geçen kanıtlara göre, Beriyanın desteğiyle Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'nda düşmanca faaliyette bulunmasıdır. Onun gibi repressiya döneminde dürüst parti üyesi Sovyet kadrolarını ortadan kaldırmış ve hoşlanmadığı kişilerin

⁶⁷ *Politburo i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 58, 78-79, 98-100, 438, 441, 492-496, 512-520; *Delo Beriya*, s. 414-415.

⁶⁸ *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 7; Kolendic, *a.g.e.*, s. 208, 214. Beriyanın annesi Temmuz 1954'de Tiflis'ten Abhazya Otonom Sovyet Cumhuriyeti bölgesine sürüldü. Beriyanın hüküm giymesinden sonra yaklaşık otuz akrabası (karısı ve oğlu dahil) Krasnoyarsk Bölgesi, Sverdlovsk Oblastı ve Kazakistan'a sürüldü. *Laurentiy Beriya Liçny Dnevnik 1937-1941 Stalin Sležam ne Verit*, Moskva 2011, s. 229. Beriyanın akrabalarının sürülmesiyle ilgili belgeler için ayrıca bkz. *Laurentiy Beriya 1953 Stenogramma İyul'skogo Plenuma TsK KPSS i Drugiye Dokumenti*, (sost. V. Naumov, Yu. Sigaçev), Moskva 1999.

⁶⁹ Avksentiy Narikiyeviç Rapava (1899-1955); Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İçişleri Halk Komiseri (1938-1943); Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Bakanı (1943-1948); Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Adalet Bakanı (1948-1952)

⁷⁰ Nikolay Maksimoviç Ruhadze (1905-1955); Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Bakanı (1948-1952)

⁷¹ *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 7; Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 18-19.

⁷² *Prezidium TsK KPSS 1954-1964*, II, s. 34-35. 12-14 Şubat 1954 tarihleri arasında toplanan AKP(b) XX. Kongresi'nde Yakubov, Kuliyevev, Haydarov Merkez Komite üyeliğinden çıkarıldılar. Yakubov, Merkez Komite Birinci Sekreterliği görevinden; Kuliyevev, Bakanlar Kurulu Başkanlığı görevinden alındı. 17 Şubat tarihli Merkez Komite Plenumu'nda İmam D. Mustafayev Birinci Sekreter seçildi. "Azərbaycan Partiya Təşkilatının Mubariz Vəzifələri", *Kommunist*, 19 Fevral 1954, No. 42 (9457), s. 1; "Azərbaycan KP MK Plenumu", *Kommunist*, 19 Fevral 1954, No. 42 (9457), s. 1.

üstesinden gelmiş, ceza davalarının tahrifi yoluyla tutukluların kitlesel kıyımında ÇEKA'dan istifade ederek bakanlığı yönetmişti. Ayrıca Bağirov, Beriya'nın partiye, Sovyet devletine ihanetini ve düşmanca davranışlarını saklamaya çalışmıştı⁷³. İki yıllık dava soruşturması sürecinde aleyhindeki suçlamalar fazlaştırıldı. Moskova parti yönetimi, Bağirov'u ifşa eden belge arayışlarının hızlandırılması ve genişletilmesi talebiyle Bakü yöneticilerini sıkıştırmaya başladı. SBKP Merkez Komitesi'nin onun keyfi yönetimi, görevi kötüye kullanma durumunu kanıtlayan belgelere özel ilgisi oldu. AKP(b) Merkez Komitesi, bununla bağlantılı olarak SBKP'nin sorularına cevap vermek zorunda kaldı. Bağirov'un akrabalarının takibatına başlandı. Onlar, gözaltına alınmadılar ama görevlerinden alındılar. SBKP üyeliğinden ihraç edildiler. Sadece akrabaları değil Bağirov'la kişisel yakınlığı olanlar da aynı muameleye maruz kaldılar⁷⁴.

Gürcistan'daki davada Ocak 1955 tarihinde oluşturulan iddianameye göre, merkezi ve yerel düzeyde İçişleri ve Devlet Güvenlik Bakanlıklarının eski görevlileri Avksentiy Narikiyeviç Rapava, Nikolay Maksimoviç Ruhadze, Şalpa Otaroviç Tsereteli, Konstantin Sergeyeviç Savitskiy, Nikita Arkadyeviç Krimyan, Aleksandr Samoyloviç Hazan, Georgiy Yoviç Paramonov, Sardıyan Nikolayeviç Nadaraya halk düşmanı Beriya'nın başkanlık ettiği hain komplocu grubunun üyesi olmakla suçlandılar. Buna göre özellikle repressiya döneminde Beriya'nın emri üzerine suçsuz Sovyet vatandaşlarını tutuklamışlar, işkence yapmışlar ve öldürmüşlerdi. Gürcistan İçişleri Bakanlığı'nı terör amaçlı kullanmışlardı⁷⁵. 7-9 Eylül 1955 tarihleri arasında Tiflis'te düzenlenen halka açık mahkeme oturumlarında dava görüldü. Sanıklar, Beriya'nın komplocu grubuna herhangi bir katılımlarını ve vatan haini suçlamasını kabul etmediler. Kendilerini ona yakın kişiler olarak görmediler. Rapava, repressiya döneminde emirleri yerine getirmek zorunda olduğu şartlar dolayısıyla suç işlediğini söyledi. Ruhadze, ağır yasa ihlallerinin Stalin'in

⁷³ *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 573, 575, 577-578. 2 Mart 1956 tarihinde savcı Rudenko iddianameyi tamamladı. *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 117.

⁷⁴ İsmayilov, *Azərbaycan: 1953-1956 Pervye Godı Ottepeli*, s. 302, 309.

⁷⁵ *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 806-808.

bilgisi dahilinde gerçekleştiğini açıklamaya çalıştı. Stalin'e yönelik bu suçlama, daha yargılamanın başında mümkün olan en güçlü şekilde engellendi. 19 Eylül 1955 tarihinde Tiflis'teki davada okunan hükme göre, sanıklar suçlu bulundular. Rapava, Ruhadze, Tsereteli, Savitskiy, Krimyan ve Hazan ölüm cezasına çarptırıldılar. 15 Kasım 1955 tarihinde kurşuna dizildiler. Paramonov, 25 yıllığına ve Nadaraya 10 yıllığına hapis cezasına çarptırıldılar. Paramonov'un cezası 24 Ekim 1966 tarihinde Volga Askeri Mahkemesi kararıyla 15 yıla indirildi⁷⁶. Böylece sadece Bağirov değil Beriya'nın yakın çevresine dahil olanların siyaset sahnesinden tasfiye edildiği görülmektedir.

2. BAĞIROV'A YÖNELİK SUÇLAMALAR VE AKİBETİ

İddianamede Bağirov'a yönelik suçlamalar üç kısımda incelenebilir. Birinci kısım, partiye giriş yılı hakkında yanlış beyanat vermesi, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Geçici Hükümet adına Alibey Zizinski'yle çalışması, Kuba'da kurduğu müfrezeyle eşkıyalık yapması; ikinci kısım Beriya'nın sırlarını saklamaya çalışması; üçüncü kısım Beriya'nın desteğiyle suçsuz parti üyelerine repressiyada bulunması şeklinde özetlenebilir. Birinci kısımda Bağirov'un 1917-1921 yılları arasında Kuba'da Sovyet yönetiminin kurulmasına aktif katılımı ve karşı devrimle mücadelesi tartışmaya açılmaktadır. 6 No'lu Özel Komünist Şube ve 1 No'lu Atıcı Tümen Devrim Mahkemesi'nin 16 Kasım 1921 tarihli Protokolü'ne göre, Bakü şehrinde 1918 yılı Haziran ayında partiye üye olmuştu. Bu belge hariç diğer parti belgelerinde üyelik yeri ve tarihi Kuba şehrinde 1917 Mart ayı olarak gösterilmektedir. 9 Nisan 1954 tarihindeki sorgusunda, Mart 1917 tarihinde Kuba şehrinde partiye üye olduğu bilgisini tekrarlamaktadır. Ancak o dönemde Kuba'da parti organizasyonu olmadığını, Penza askerî ekibindeki eski köy

⁷⁶ Bağirov'un dava sürecinde SBKP 20. Kongresi'nde Hruşev'in *Kişilik Kültü ve Onun Sonuçları* başlıklı konuşmasının okunması ve buna uygun bir kararın kabul edilmesi dolayısıyla Stalin adına gönderme yapılabildi. Bağirov'un belirttiği gibi Stalin olmadan Azerbaycan'da hiçbir şey değiştirilemezdi. Ancak onun mahkemesinde Stalin aleyhine bir suçlama yapılmadı ve ceza verilmedi. Gürcistan'da Beriya'nın komplocu grubuna dahil olmakla suçlanan başka kişilerin davaları da oldu. Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 19-20, 23-24, 40-41, 149-151, 282-293.

öğretmenlerinden Sosyal Demokrat Bolşevik üç emir subayıyla karşılaştığını, resmî bir başvuru dilekçesi olmadan bu üç kişinin kendisini partiye kabul ettiğini belirtti. İfadesinde verdiği isimlerle (Zondflebel, İvanov, üçüncüsünün adını hatırlamıyordu.), 1921 yılı belgesindeki şahit isimleri (N. A. Abramov, A. A. İnozemtsev, V. S. Narçemaşvili) farklıdır. Zaten sonuncu gruptaki kişiler de Bağirov'a kefil olmadıklarını ve 1917 yılında onun parti üyesi olmadığını açıklamışlardı. Bağirov, burada 1921 tarihli belgeyi inceledikten sonra tarihlerin neden farklı olduğunu açıklamakta zorlandığını söyledi. Ekim Devrimi öncesi parti deneyimini kendisinin öyle yorumladığı, partiye giriş tarihi olarak 1917 yılını kabul ettiği görülmektedir⁷⁷.

Partiye üye oluşunun 1918 yılı Haziran ayına kadar sarkması, Şubat Devrimi sonrası Kuba'daki faaliyetlerinin sorgulanmasına zemin hazırladı. Çünkü bazı belgelerinde 1917 Mayıs ayından 1918 yılı başlarına kadar Kuba'da Geçici Hükümet adına şehrin komiseri, Müsavatçı, Çarlık döneminde polis müdürü, büyük toprak sahibi Alibey Zizinski ve diğer karşı devrimcilere karşı mücadele verdiği kayıtlıydı. Oysa bu dönemde Zizinski'nin himayesi altındaydı ve onun yardımcısı olmuştu. Zizinski, onun hakkında iyi düşünmese yardımcısı yapmazdı. Bağirov'un evinde bu bilgileri doğrulayan arşiv belgeleri bulunmuştu. İddiaya göre, Bağirov, Zizinski'yle birlikte millî devlet kurmak, Rus şehirlilerinin dağıtılması,

⁷⁷ Sorgusu esnasında bu belgenin tarihi 16 Kasım 1920 olarak geçmektedir. Burada 1918 yılı için verdiği şahit isimleri farklıdır. Antonov-Ovseenko, Bağirov'un Bolşevik Parti'ye girişiyle ilgili iki farklı versiyon aktarmaktadır. Bunlardan birincisinde gerçek Mir Cafer Bağirov, sanık Bağirov'un kardeşiymişti. Kardeş Bağirov, parti üyesi olmamasına rağmen Bolşeviklerle yakın temastaydı. Sahte Bağirov, bu dönemde Müsavatçılara katılmıştı ve Lenin'in fikirlerine muhalifti. Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da Sovyet iktidarı galip gelince sahte Bağirov taraf değiştirdi. Öğretmen kardeşinin yanına gitti. Ondan Bolşeviklerle bağlantıları hakkında gerekli bilgileri aldı. Bakü'de kimsenin gerçek Bağirov'un yüzünü bilmediği ortaya çıktı. Sahte Bağirov, kardeşini öldürdü ve onun belgelerine el koydu. Bakü'ye giderek yerel Çeka'da çalışmaya başladı. Mahkemede tanık olarak ifade veren N. K. Bogdanov'a göre, 1917 yılından önce Bağirov, kardeşiyle birlikte Çarlık yetkililerinden kaçarak İran Azerbaycanı'na sığındı. Bolşevik öğretmen kardeşiyle, Menşevik Bağirov tartıştı. Büyük bir tartışma sonrası Bağirov kardeşini öldürdü ve belgelerini kendine mal etti. Şubat Devrimi'nden sonra Azerbaycan'a döndü. Öldürdüğü kardeşiyle birbirlerine çok benziyorlardı. *Mir Cafer Bağirovun Mahkemesi*, s. 14-15; *Politburo i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 587-588; *Delo Beriya*, s. 441-442; Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 157; Antonov-Ovseenko, *a.g.e.*, s. 73-74.

1917 yılında katliam yapmak gibi amaçlara ulaşmak istemişti. 9 Nisan 1954 tarihli sorgusunda, Mart 1917'de kendisini partiye kabul eden üç sosyal demokratın girişimiyle Kuba şehri Yahudi yerleşimi komiserliği görevinden Zizinski'nin yardımcılığına aday gösterildiğini söyleyerek durumu açıklamaya çalıştı. Zizinski'nin bölge nüfusunu katlettiği iddiasını reddetti. Ayrıca Kuba'da uyezd komiserliğinin ilgasından sonra Bağirov'un kurduğu silahlı müfrezenin karşı devrimle mücadele etmediği, bilakis aslında bir haydut grubu olduğu, soygunculuk ve cinayet işlediği şahitlerin ifadesine göre tespit edilmişti. Soruşturma esnasında müfrezenin karşı devrimle mücadele ettiği bilgisini kendisi de reddetti. Ancak müfrezeyi neden kurduğu hakkında tam net bir bilgi yoktur. Otorite boşluğunda yerli halkı Ermeni katliamından korumak, Bakü Sovyeti'nin desteğini kazanmak ya da tekrar Geçici Hükümetin hakimiyetini sağlamak gibi fikirler ortaya çıkmaktadır⁷⁸.

Bağirov'un Amazasp idaresindeki Taşnak müfrezesine dört adamıyla birlikte katılması da suçlamalar arasındadır. Oysa bu müfreme Bakü Sovnarkom'u tarafından Kuba'yı kurtarmakla görevlendirilmişti. Sovnarkom'un Dağıstan'daki temsilcisi Naneşvili, onu Taşnakların şehirde daha az vahşet yapmasını sağlamak amacıyla müfrezeye göndermişti. Bağirov, onlarla birlikte geçirdiği yaklaşık bir hafta boyunca vahşeti engelleme görevini yerine getiremedi. Gerekli tedbirleri almadığı için Bakü Komiseri Çaparidze'nin temsilcisi Levan Gogoberidze tarafından Kuba'da tutuklandı. Beş gün gözaltında kaldıktan sonra Bakü'den gelen bir Rus bölüğü tarafından serbest bırakıldı. Bütün bunlarla birlikte soruşturma sırasında Bağirov'un Nuri Paşa'nın Karabağ'da çıkardığı isyanı bastırmaya katıldığı bilgisinin uydurma olduğu ortaya çıkarıldı⁷⁹. Bu suçlamalar, Bağirov'un itibarını zedelemeye yönelik

⁷⁸ Kaynaklarda Alibey Zizinski'yle işbirliğinin 1917 Eylül ya da Kasım ayı sonuna kadar sürdüğü yönünde iki farklı tarih vardır. *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 15-18; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 588; *Delo Beriya*, s. 442; Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 156-157; İsmayılov, *Vlast i Narod*, s. 39; Zeynalov, *a.g.e.*, s. 174; Məmmədov, *Mir Cəfər Bağirov: Tam Məhfi*, s. 24-25; Aynı yazar, *Avtoritar Rejimler və Psixoloji Portretlər*, s. 79.

⁷⁹ *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi* kitabında Amazasp'ın müfrezesi karşı devrimci olarak tanımlanmıştır. Bağirov ve askerlerinin Kuba'da soygun ve katliamlara katılmaları dolayısıyla Gogoberidze tarafından tutuklandığı yazılıdır. Bağirov, Amazasp'ın

suçlamalardır. Onun güvenilir ve çıkarlarına göre hareket eden biri olduğu imajı çizilmek istenmiştir.

İkinci kısımda Beriya'nın Müsavat karşı istihbaratında çalıştığını gizlediği ve bunu kanıtlayan belgelerin arşivden toplanarak ona gönderilmesine yardım ettiği suçlamaları vardı. Bağirov, Beriya davasında tanık olarak çağrıldığı 29 Ekim 1953 tarihli sorgusunda, Beriya'nın Müsavat karşı istihbaratındaki görevi hakkında Kaminskiy'in parti Merkez Komite Plenumu'nda 1937 yılında yaptığı açıklamaya kadar hiçbir şey bilmediğini söyledi. Beriya, ona Bolşevik gizli örgütü adına görev yaptığını söylemiş, ancak tam olarak hangi görevler olduğunu açıklamamıştı. Tutuklandıktan sonraki 9 Nisan 1954 tarihli sorgusunda ise, 1921 yılından beri bu gerçeği bildiğini itiraf etti. Beriya, operasyon bölüm başkanı ve Bağirov'un yardımcısı olarak atandığının ertesi günü bu konudan Bağirov'a bahsetmiş, partinin görevlendirmesiyle Müsavat karşı istihbaratında çalıştığını söylemişti. Zaten bu konu AKP(b) içerisinde 1921-1923 yılları arasında gündeme gelmiş, Bağirov, Beriya'nın parti teşkilatları tarafından gönderildiğini belirterek onu savunmuştu. Bağirov, parti ve Sovyet devleti önünde en büyük hatasının onun sözüne güvenmek olduğuna ve aslında buradan itibaren düşüşünün başladığına dikkat çekti. Çünkü bunu kabul etmesi, suçu örtbas etmesi anlamına geliyordu. Beriya'nın, 1920-1923 yıllarında şaibeli geçmişî yüzünden takibata uğradığı, parti dışı hareketlerde bulunduğu suçlamalarına maruz kaldığı ve Bağirov'un bu zor dönemlerde ona arka çıktığı anlaşılmaktadır. Bağirov da 1921 yılında büyük ihtimalle geçmişî dolayısıyla güvenilmeyen kişiler arasında görülmekteydi. Ancak ciddi bir takibata uğramadı. Bağirov, Beriya'nın Müsavat karşı istihbaratında çalıştığı gerçeğini bilenlerin ortadan kaldırılmasına, bunu kanıtlayan belgelerin arşivden toplanarak Beriya'ya götürülmesine yardım etti⁸⁰.

katliamına katılmadığını, sadece şahit olduğunu söyledi. Burada hapisten nasıl çıktığıyla ilgili belirsizliğe dikkat çekilmiştir. *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 7-8, 21-22, 25-26; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 59, 385, 469, 589-591; *Delo Beriya*, s. 324, 395, 442-444; Məmmədov, *Avtoritar Rejimler və Psixoloji Portretlər*, s. 81.

⁸⁰ Smirnov, Bağirov'un 1922 yılında Azerbaycan ÇEKA başkanıyken tutukluların dövülmesi ve görevini kötüye kullanması yüzünden partiden ihraç edildiğini, sonra Stalin'in isteği üzerine tekrar partiye katıldığını yazmaktadır. Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s.

Aslında belgeleri toplayan ve Beriya'ya götüren eski İçişleri Bakanı Birinci Yardımcısı Merkulov idi. İfadesinde tarihi tam olarak hatırlayamadığını, 1932, 1933, 1934 yıllarından birisi ya da daha geç bir tarihte olabileceğini söyledi. Bakü'de doğrudan Bağirov'un yanına gitti ve Beriya'nın isteğinden bahsetti. Bağirov, arşive telefon ederek Merkulov'a yardım etmelerini istedi. İlgili belgeleri toplayan Merkulov, yine onun yardımıyla onları arşivden çıkardı. Tiflis'e dönünce konu hakkında Beriya'ya bilgi verdi ve belgeleri sakladı. Moskova'ya gittikleri dönemde de belirli aralıklarla sakladı. 1938 yılında Stalin, Beriya'nın Müsavat karşı istihbaratında çalışmasıyla ilgili ondan bir açıklama yapmasını istedi. Merkulov, bu konuda Beriya'ya yardım etti. O zaman Beriya bir müddet belgeleri yanında tuttu, sonra geri verdi. En son belgeler, Beriya'nın evinde yapılan aramalarda bulundu. Beriya, ilk başta belgeleri almakla kimi görevlendirdiğini hatırlamadığını, bunları saklamakla hata ettiğini, ancak eski AKP(b) Merkez Komite yöneticileri tarafından ortadan kaldırılma ihtimaline karşılık toplattığını söyledi. Daha sonra Merkulov'u görevlendirdiğini, Bağirov'un yardımından istifade edip etmediğini bilmediğini, ettiyse bile onun kendisine bahsetmediğini ifade etti. Bağirov da Merkulov'un Beriya'nın görevlendirmesiyle sık sık Bakü'ye geldiğini, o zaman bu belgeler için geldiğini söylemediğini ve sıradan bir çalışma görüntüsü altında belgeleri aramış olabileceğini ileri sürdü. Bu belgeler, Moskova'da Beriya'nın şahsi arşivinde bulunduğu arasında “*Yoldaş Bağirov tarafından gönderildi (1 Aralık 1939)*” notu vardı. Bağirov bu not gösterilince belgelerin tanıdık geldiğini, bunları göndermiş olabileceğini, ancak hangi şartlar altında verdiğini hatırlamadığını söyledi⁸¹. Gelişen olaylardan düşmanlarının takibatından korkan Beriya'nın belgelerin onların eline geçmesini ve aleyhine kullanılmasını önlemek için toplattığı,

157-158; *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 7-8, 14-15; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 587-588; *Delo Beriya*, s. 441-442; Antonov-Ovseenko, *a.g.e.*, s. 21-24, 26. Mir Cafer Bağirov'un 1918-1919 yıllarında Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti istihbarat kurumuna Bolşeviklerle ilgili bilgi aktardığı yönünde bir iddia vardır. Zeynalov, *a.g.e.*, s. 177; Məmmədov, *Mir Cəfər Bağirov: Tam Məhfi*, s. 28-29; Aynı yazar, *Avtoritar Rejimler və Psixoloji Portretlər*, s. 79-81, 84.

⁸¹ Smirnov'da tarih 1 Kasım 1939 olarak geçmektedir. Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 158-159; *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 22-24; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 112, 128-129, 385, 368, 469-470; *Delo Beriya*, s. 102-103, 122-123, 305-306, 323.

Merkulov'un Bağirov'un yardımı olmadan arşivden belgeleri çıkaramayacağı, Beriya'nın büyük ihtimalle Bağirov'un yardımından haberdar olduğu, iddia ettiği gibi masum olduğunu kanıtlayan belgeler ise çok daha önceden kendini aklamak için kanıt olarak sunması gerektiği, belgelerin elinde olmasının Stalin'e istediği gibi bir açıklama yapmasına fırsat sağladığı ve Stalin'in gerçeği bilmesine rağmen Beriya'yı görevden almadığını veya cezalandırmadığını anlayabiliriz.

Üçüncü kısımda Bağirov ve onunla birlikte yargılananlar ağırlıklı olarak 1936-1939 yılları arasında gerçekleştirilen sahte suçlamalar, sahte kanıtlar yoluyla parti ve devlet görevlilerinin hapsedilmesi, tutukluların kötü muamele, işkence görmesi, işlemedikleri suçları itiraf etmeleri dolayısıyla öldürülmeleri, hapse atılmaları veya sürgüne gönderilerek cezalandırılmalarından sorumlu tutuldular. Bağirov, bu suçlara başkanlık ederek diğerlerini yönlendirmişti. Sanıklar ve avukatları onun emirlerini yerine getirdiklerini söylediler. Bağirov da Stalin'e vurdu yaptı. Mahkemede toplam kaç kişinin haksız muamele gördüğü, tasfiyeye uğradığıyla ilgili net bir rakam yoktur. Ayrıca Bağirov ve Beriya'nın kendilerinin gizli bilgilerini ifşa edeceklerini düşündükleri kişileri öldürttükleri ileri sürüldü. Bazı kişiler, onlara karşı terör faaliyeti hazırlamakla suçlanmışlardır. Azerbaycan'da Bağirov'la birlikte komplocu grubun diğer üyeleri yerel düzeyde İçişleri ve Devlet Güvenlik Bakanlıkları eski görevlileri Yuvelyan Davidoviç Sumbatov-Topuridze, Ruben Ambartsumoviç Markaryan, Timofey Mihayiloviç Borşev, Horen İvanoviç Grigoryan, Ağasalim İbrahimoviç Atakişiyev ve Stepan Fedoroviç Emelyanov idi. Onlar, terör faaliyetlerinde SSCB ve Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'nı kullanmışlardı. Ayrıca Beriya ve Bağirov'un Müsavat üyesi bazı kişilerin repressiyaya uğramasına engel oldukları ileri sürüldü. Bağirov'un himaye ettiği kişiler arasında Alibey Zizinski ve aile üyeleri vardı. Zizinski, Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulunca İran'a kaçmıştı. Bağirov, Azerbaycan ÇEKA başkanı olduktan sonra onun 1923 yılında geri dönmesine izin verdi. 6 Ağustos 1928 tarihinde, Bağirov'un görevde olmadığı kısa bir dönem içerisinde Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi onu yakalayarak ölüme mahkûm etti ve evi müsadere edildi. Bağirov, onun Sovyet karşıtı çalışmalar yaptığını

bilmediğini, sonradan baskı görmesi için yasal duruma geçirdiğini ve bunu kendi hatası olarak gördüğünü belirterek açıkladı⁸². Aslında Gürcistan ve Azerbaycan'daki repressiya uygulamaları, ülkenin o dönemdeki siyasi şartlarından ayrı düşünülemezdi. Burada sanki Beriya ve Bağirov, Stalin'in onayı olmadan kendi kendilerine bu imha faaliyetlerini yürütmüş gibi gösterilmektedir.

Bağirov ve diğer sanıkların davası, 12-26 Nisan 1956 tarihleri arasında Bakü'de görüldü. Mahkemenin SSCB Yüksek Askerî Heyeti Başkanı A. A. Çeptsov; üyeleri G. E. Kovalenko ve A. A. Kostromin; Başsavcı R. A. Rudenko; sanık avukatları V. N. Gavrilov, G. S. Semenovskiy, P. Ya. Bogaşev, Ya. M. Nutenko, K. N. Apraksin ve M. M. Grinev idi⁸³. Soruşturma ve mahkeme süreci Beriya Davası'nın bir kopyasıydı⁸⁴. Savcılık makamı, iddianamedeki suçları mahkemede tekrar gündeme getirdi. Tanıklar dinlendi ve kanıtlar değerlendirildi. Bağirov mahkemede son sözlerinde, Azerbaycan'da repressiya döneminde yaşanan her şeyin sorumluluğunu taşıdığını beyan etti. Bir kez daha ilk ve ciddi hatasının Beriya'yı ifşa etmemek, ona güvenmek ve onunla çalışmak olduğuna dikkat çekti. Ancak Bağirov, Stalin'in ona nasıl davrandığını görerek Beriya'yı ifşa edemeyeceği gerçeğine atıfta bulundu. Tutukluların dövülmesine katıldığı suçlamasını reddetti. Sadece beş ya da altı kişinin sorgulanmasına katıldığını iddia etti. Stalin'in kişilik kültürünün bütün halka zarar verdiğini ve onu sanık sandalyesine getirdiğini açıkladı. Sovyet devletinin çıkarlarına hiçbir zaman ihanet etmediğini, Komünist Parti ve Sovyet halkının düşmanı olmadığı gibi vatan haini olmadığını da iddia etti. Mahkeme sonucunda Bağirov, Borşev, Markaryan, Grigoryan kurşuna dizilmek suretiyle ölüm cezasına; Atakişiyev ve Emelyanov, 25'er yıllık hapis cezasına çarptırıldı. Sanıkların bütün mal varlığının müsadere

⁸² Bağirov'un Güney Azerbaycan'da Azerbaycan Demokratik Partisi'nin lideri Seyid Cafer Pişeveri'nin öldürülmesine karıştığı ve Beriya Davası'nda olduğu gibi kadınlar konusunda ahlaksızlıkla suçlandığı yönünde başka iddialar vardır. *Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi*, s. 8-10, 13-14, 29-40, 97-101, 115-116; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 589, 592; *Delo Beriya*, s. 442-443, 445; Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 152-155, 157, 165-279; Məmmədov, *Avtoritar Rejimler və Psixoloji Portretlər*, s. 73-74.

⁸³ Smirnov, *Rapava, Bağirov*, s. 154-155.

⁸⁴ Gasanlı, *a.g.e.*, s. 119.

edilmesine karar verildi. Sumbatov-Topuridze, hasta olduğundan soruşturması askıya alındı ve herhangi bir ceza almadı. 7 Mayıs 1956 tarihinde SBKP Merkez Komite Prezidyumu, SSCB Yüksek Mahkeme Askerî Heyeti'nin cezasını onayladı. 16 Mayıs 1956 tarihinde Bağirov ve diğer sanıkların af başvuruları reddedildi. Merkezî gazetelerde bildirildiğine göre, infaz 17 Mayıs 1956 tarihinde gerçekleştirildi⁸⁵. Böylece Stalin'in emriyle ülke genelinde uygulanan repressiyanın Azerbaycan ve Gürcistan'da Beriya komplocu çetesine mal edilmesiyle, Hruşev'in gelecekte parti ve devlet yönetimindeki önemli bir rakibi ve başta Bağirov olmak üzere taraftarları ortadan kaldırıldı.

SONUÇ

Mir Cafer Bağirov, 1921 yılından itibaren Beriya'yla olan dostluğu ve iş birliği sayesinde siyasi kariyerindeki zorlukları atlattı ve 1933 yılında AKP(b) Merkez Komite Birinci Sekreterliği'ne getirildi. Beriya, özellikle kariyerinin ilk yıllarında Bağirov tarafından desteklendi. Kişilik yapıları, sadakatleri ve kendilerine verilen görevleri başarıyla tamamlamaları Stalin'in onlara güvenmesine sebep oldu. Zaten Beriya hakkında zaman zaman dile getirilen şüpheler bu yüzden işe yaramadı. Beriya, görevde kaldığı müddetçe Bağirov'u korudu. Stalin'in ölümüyle Beriya'nın tutumunun kişisel bir diktatörlük olup olmayacağını bilmek zor olsa da en azından parti ve devlet yönetimindeki etkinliğinin devam edeceği kesindi. Beriya'nın düşmanlarının onunla ilgili yargıları kaderini belirlemiştir. Onun 23 Aralık 1953 tarihinde infaz edilmesiyle sözde kurduğu komplocu grubun diğer üyeleri aranmaya başlandı. Azerbaycan'da başlıca hedef, Bağirov oldu. Beriya davasına sanık olarak dahil edilmemesi, parti ve yönetim görevlerinden aşamalı bir şekilde alınması ve tutuklanmasının Beriya'nın infazından sonrasına rastlaması

⁸⁵ *Mir Cafer Bağirovun Məhkəməsi*, s. 113-115, 118; *Politbüro i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, s. 879-880, 892-895; Smirnov, *Raşava, Bağirov*, s. 276-277, 279-280; *Prezidium TsK KPSS 1954-1964*, II, s. 279-280. Hükümün uygulanmadığıyla ilgili dedikodular vardır. Örneğin kararın çıkmasından 20 yıl sonra Kazan şehri hapisanelerinden birinde öldüğü iddia edilir. İsmayilov, *Azərbaycan: 1953-1956 Perviyə Godı Ottepelı*, s. 329; Gasanlı, *a.g.e.*, s. 120.

akıbetinin kesinleşmesinin biraz zaman aldığını göstermektedir. Şüphesiz bunu etkileyen olaylardan birisi de 2-7 Temmuz 1953 tarihli SBKP Merkez Komite Plenumu'ndaki Hruşev ve Mikoyan'a yönelik tutumudur. Kendisi de Hruşev'e yalan söylemesinden, dolaylı da olsa Beriya'yı savunur gibi gözükmekten pişman olmuştu. Olayın ciddiyetinin sonradan farkına varmış olmalıdır.

Bağirov, Rapava ve diğerlerinin davalarında suçlamanın merkezinde Beriya'nın isteğiyle Azerbaycan ve Gürcistan'da repressiya uygulamalarını yönetmek vardı. Ne Beriya ne diğer sanıkların bu kararları tek başlarına alıp uygulama yetkileri yoktur. Onlar yapmasalardı, yerlerine gelen kişiler yapacaktı. Üstelik onları tasfiye eden kişiler de repressiyada aktif rol almışlardı. Ancak bir takım şahsi muhaliflerinin ortadan kaldırılmasında ortamdaki istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Bağirov'a yönelik diğer suçlamalar, onun güvenilmez, ahlaksız, kötü birisi olduğunu kanıtlamaya; vatan haini, parti ve devlet düşmanı Beriya'yla bağlantısını ifşa etmeye yönelikti. Sonuçta bu tür davalar, hükmü önceden belirlenen davalar. Siyasi içeriğe sahipti. Beriya, Rapava ve Bağirov'un davalarında Malenkov'a göre Hruşev'in etkisi daha büyük görünmektedir. Dolayısıyla repressiyada önemli rol oynamış kişilerden bazıları cezalandırılmış gözükmesine rağmen, onları güdüleyen sebeplerin ve ülke şartlarının göz ardı edilmesi günah keçisi olarak seçilmiş siyasi rakiplerin planlı bir şekilde ortadan kaldırıldığı bir dava sürecini ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

- XX Syezđ Kommunističeskoj Partii Sovetskogo Soyuza 14-25 Fevralya 1956 goda Steneografičeskiy Otčet*, II, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Političeskoj Literaturı, Moskva 1956.
- AKİFOĞLU, Vugar, “Stalin Dönemi Sovyetler Birliği’nin Azerbaycan Politikasında Mir Cafer Bağırov’un Rolü”, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.
- ANTONOV-OVSEENKO, Anton, *Beriya*, Suhum 2007.
- “Azərbaycan KP MK-nın IV Plenumu Hakkında Məlumat”, *Kommunist*, 21 Aprel 1953, No. 94 (9201), s. 1.
- “Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin və Azərbaycan KP Bakı Şəhər Komitəsinin Birləşmiş Plenumu”, *Kommunist*, 19 İyul 1953, No. 169 (9276), s. 1.
- “Azərbaycan KP MK Plenumu”, *Kommunist*, 19 Fevral 1954, No. 42 (9457), s. 1.
- “Azərbaycan Partiya Təşkilatının Mubariz Vəzifələri”, *Kommunist*, 19 Fevral 1954, No. 42 (9457), s. 1.
- Azərbaycan’da Din ve Kimlik*, (ed. Sevinç Alkan Özcan, Vügar İmanbeyli), Küre Yayınevi, İstanbul 2014.
- BABEROVSKİ, Yorg, *Vrag Est Vezde Stalinizm na Kavkaze*, Moskva 2010.
- BAĞIROV, Mir Cəfər, *İkinci Pambıq Bazası Uğrunda*, Bakı 1934.
- _____, *Neft ve Pambıq Uğrunda Mübarizə və İşçi-Kəndli Müxbirlərinin Növbəti Vəzifələri*, Bakı 1935.
- _____, *Azərbaycan K(b) P Mk-nın Hesabatı: Azərbaycan K(b) P XIII Qurultayının Qətnaməsi*, Bakı 1937.
- _____, *ÜİK(b) P-nin XVIII Ümum İttifaq Konferansiyasında Nitq*, Bakı 1941.
- _____, *Hər Şey Cəphə Üçün Hər Şey Qələbə Üçün*, Bakı 1942.
- _____, *Cəphəni və Ölkəni Yanacaqqa Təmin Etmək Üçün Bütün Qüvvə və İmkanları Sərf Edək*, Bakı 1943.

- _____, *Azərbaycan Sovet Sotsialist Respublikasının Yeni Hukuk və Vəzifələri*, Bakı 1944.
- _____, *Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsinin İşləri Haqqında XXV-ci Ümum Bakı Partiya Konferansında Hesabat Məruzəsi*, Bakı 1946.
- _____, *Azərbaycan Partiya Təşkilatının Növbəti Vəzifələri Haqqında*, Bakı 1949.
- _____, *Böyük Sabələrdən Yüksək Pambıq Mahsulunu Götürmək Uğrunda*, Bakı 1950.
- _____, *Halkların Böyük Rəhbəri*, Bakı 1950.
- Delo Beriya Prigovor Objalovaniyu ne Podlejüt*, (sost. V. N. Haustov), Mejdunarodnoy Fond Demokratsiya, Moskva 2012.
- DEUTSCHER, Isaac, *Tarixin İronileri*, (çev. Yavuz Alogan), İstanbul 1991.
- Doklad N. S. Hruşeva o Kulte Liçnosti Stalina na XX Syezde KPSS Dokumenti*, (Otvettstvenniy redaktör K. Aymermaher), ROSSPEN, Moskva 2002.
- EVTUHOV, Catherine, Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarixi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, (çev. Ahmet Cevdet Aşkın), İstanbul 2018.
- ƏŞRƏF, Gülnar Y., "Mir Cəfər Bağirovun Hakimiyyətdən Uzaqlaşdırılması", *Humanitar Elmlər Seriyası*, No. 3 (2015), s. 191-196.
- GASANLI, Djamil, *Hruşevskaya Ottepel i Natsionalnıy Vopros v Azərbaycanıdjanı 1954-1959*, Moskva 2009.
- HƏSƏNLİ, Cəmil, *Azərbaycan'da Sovet Liberalizmi: Hakimiyyət, Ziyalılar, Xalq (1954-1969)*, Bakı 2018.
- İSMAYİLOĞLU, Hüsü, *Yaddaşlarda Yaşanan Ömür*, Bakı 2007.
- İSMAYİLOV, Eldar, *Vlast i Narod Poslevoennıy Stalinizm v Azərbaycanıdjanı 1945-1953*, Bakı 2003.
- _____, *Azərbaycan: 1953-1956 Pervıye Godı Ottepelı*, Bakı 2006.

- KOLENDİC, Anton, *Stalin'in Ölümiünden Beriyanın İdamına Kadar Kremlin'de İktidar Mücadelesi*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul 1994.
- Kommunističeskaya Partiya Sovetskogo Soyuzu v Reşolyutsiyah i Reşeniyah Syezdov, Konferentsii i Plenumov TsK 1925-1953*, II, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Političeskoy Literaturı, Moskva 1953.
- Kruşçev'in Anıları*, I-II, (çev. Mehmet Harmancı, M. Ali Kayabal), İstanbul 1971.
- QASIMLI, Musa, *Azərbaycan Türklərinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, (çev. Ekber N. Necef), İstanbul 2006.
- QOCA, Elşad, *Azərbaycan Kəşfiyyatı və Əks-Kəşfiyyatı 1918-1920*, Bakı 2018.
- Lavrentiy Beriyanın 1953 İyulskogo Plenumu TsK KPSS i Druqiye Dokumenti*, (sost. V. Naumov, Yu. Sigaçev), Mejdunarodnyy Fond Demokratiya, Moskva 1999.
- Lavrentiy Beriyanın: Dokumenti 1953*, (pod. red. A. N. Yakovleva), Moskva 1999.
- Lavrentiy Beriyanın Liçnyy Dnevnik 1937-1941 Stalin Slezam ne Verit*, Yauza Press, Moskva 2011.
- Lavrentiy Beriyanın Sekretnyy Dnevnik 1945-1953 s Atomnoy Bomboy Mı Jivnom*, Yauza Press, Moskva 2012.
- LEWIN, Moshe, *Sovyet Yüzyulu*, (çev. Renan Akman), İstanbul 2011.
- MƏMMƏDOV, Adıgözəl, *Avtoritar Rejimlər və Psixoloji Portretlər*, Bakı 2011.
- _____, *Mir Cəfər Bağırov: Tam Məhfi*, (red. Ə. Cəfərli, M. Teymur), Bakı 2012.
- MƏMMƏDOV, Fazil, *Azərbaycan SSR-in və Onun Siyasi Rəhbəri M. C. Bağırovun Böyük Vətən Müharibəsi İllərində SSRİ-nin Müdafiəsində Müstəsna Rolu (22 İyun 1941-9 May 1945-ci İllər)*, Bakı 2016.
- _____, *Sovet Azərbaycanı Kreml Orbitində (İyun 1945-İyul 1953-cü İllər)*, Bakı 2017.
- Mir Cəfər Bağırovun Məhkəməsi (arxiv materialları)*, Yazıçı, Bakı 1993.
- Na İmya Bağırova za Podpisyu Bağırova Sbornik Arhivnih Dokumentov*, (sost. Teyub Gurban), İzdatelstvo OL npkt, Bakı 2016.

- “ob Osvoboždenii T. M. D. Bagirova ot Obyazannostey Predsedatelya Soveta Narodnih Komissarov ASSR”, *Bakinskij Raboçij*, 14 Dekabr 1933, No. 286 (4171), s. 1.
- NESİBLİ, Nesib, *Azərbaycan Tarixi Millet-Devlet-Siyaset*, Ankara 2019.
- Politburo i Delo Beriya Sbornik Dokumentov*, (pod obşey red. O. B. Mohozina), Kuçkovo Pole, Moskva 2012.
- Prezidium TsK KPSS 1954-1964 Postanovleniya 1954-1958*, II, (glavnyy redaktör A. A. Fursenko), ROSSPEN, Moskva 2006.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, *Karabağ*, İstanbul 2011.
- _____, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, İstanbul 2012.
- SCHEID, Fernande Beatrice, “Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran, 1939-1946”, (Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy), May 2000.
- SHAFFER, Brenda, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (çev. Ali Gara, Vüsal Kerimov), İstanbul 2008.
- SMİRNOV, Nikolay Gavriloviç, *Rapava, Bagirov i Drugiye Antistalinskiye Protseßsı 1950-h gg.*, (rukopis podgotovlena k peçatı S. N. Smirnovım), Moskva 2014.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul 2016.
- TEKNE, Kamelya, “Kadim Türk Yurdu Karabağ Üzerine Hakikatler”, *IV. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu 17 Aralık 2020*, Ankara 2020.
- “Tov. M. D. Bagirov-Perviy Sekretar TsK i AKP(b)”, *Bakinskij Raboçij*, 14 Dekabr 1933, No. 286 (4171), s. 1.
- ZEYNALOV, İbrahim, *Totalitar Sovet Cəmiyyəti: Tarixin İbrət Dərsləri-Azərbaycan SSR XX Əsrin 20-50-ci illərində*, Bakı 2017.
- ÜLKÜ, İrfan, *Kızıl Yıldızdan Hilale Haydar Aliyev'in Fırtınalı Hayatı*, İstanbul 2004.

ISBN: 978-625-8061-53-6